

॥ यशवन्तभूषणम् ॥

मरुमण्डलमुकुटमणि-महाराजाधिराज-
राजराजेश्वर जी. सी. एस. आई.

श्रीयशवन्तसिंहस्याज्ञया

कविराजामुरारिदानेन

विरचितम्

मरुमण्डलमुकुटमणि-महाराजाधिराज-
राजराजेश्वर

श्रीसरदारसिंहस्याज्ञया

दाधीच-आलोपा-परिडत-बलदेवात्मज-

परिडतरामकर्णेन

गीर्वाणभाषायामनूदितम्

तेनैव च परिशोधितम्

काश्मीरिपरिडत-निरञ्जननाथप्रबन्धेन

“मारवाडस्टेटप्रेस” नामयन्त्र

मुद्रितम्

योधपुरम्

संवत् १९६४

॥ यशवन्तभूषणम् ॥

मरुमण्डलमुकुटमणि-महाराजाधिराज-
राजराजेश्वर जी. सी. ऐस. आई.

श्रीयशवन्तसिंहस्याज्ञया
कविराजामुरारिदानेन

विरचितम्

मरुमण्डलमुकुटमणि-महाराजाधिराज

राजराजेश्वर

श्रीसरदारसिंहस्याज्ञया

दांधीच-आसोपा-पण्डित-वलदेवात्मज

पण्डितरामकृष्णेन

गीर्वाणभाषायामनुदितम्

SA4A

MUR.

तेनैव च परिशोधितम्

काश्मीरिपण्डित-निरञ्जननाथप्रबन्धेन

“मारवाइस्टेटप्रेस” नाभयन्त्रालये

मुद्रितम्

योधपुरम्

संवत् १९६४

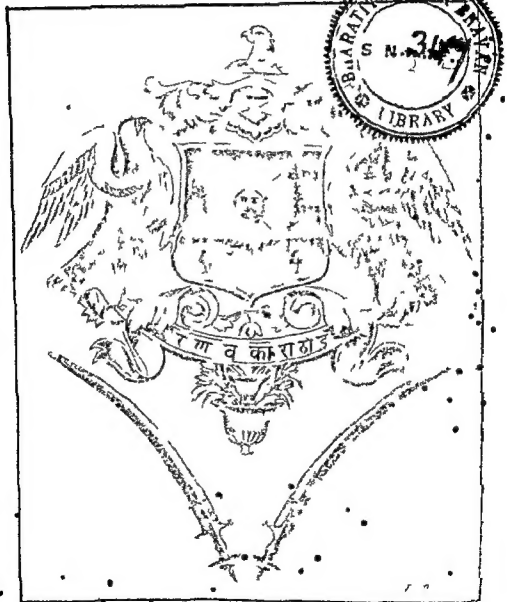

॥ श्रीजगदम्बायै नमः ॥

॥ श्रीगणाधिपतये नमः ॥

॥ मरुधराधीशराजचिन्हम् ॥

ABYUJAI
51
CALCU
192
P C NI

राजचिन्हं वंशवोधार्थं भगवान्सूर्यः । मरुधराधीशस्य त्वं
वश्यत्वात् । कान्यकुब्जराज्यस्थितिदानपत्रेषु सूर्यवंशोद्धेतुः ।

इष्टधोधार्यं च श्येनः । एषां कुलदेवी मनसानाम्नी वभूर्व ।
मनसाशब्दश्च भाषायामिच्छापरपर्यायः । अस्याभिप्रायश्च, नि-
जेच्छया संसारस्रष्टी । सा च किञ्च्याचलवासकरणाद्विन्ध्य-
वासिनीतिनाम्ना प्रसिद्धिमगमत् । ततश्च तया कदाचिच्छ्ये-
नरूपं विधाय राष्ट्ररक्षाऽकारीति राष्ट्रश्येनेतिनाम्ना प्रख्या-
यत्वेत् । मेदपाटदेशे एकलिङ्गनामा भगवान्पार्यतीपतिर्विरा-
जते । यस्य वरदानतो गहलोतजातीयो बापानामक्षत्रियो
विक्रमीयचतुरशीत्यधिकसप्तशततमे ७८४ वर्षे चित्रकूटाधिप-
तिरभवत् । अधुना तद्वंश्या एव राणापदं दधानाश्चित्रकूटं
प्रशांसति । एकलिङ्गमहिमद्योतकमेदपाटेश्वरमहाराणाकुम्भा-
कारितैकलिङ्गमाहात्म्यस्यैकादशेऽध्याये राष्ट्रश्येनाशब्दस्य
निरुक्तिरुक्ता—

“ श्येनारूपं सम्यगास्थाय देवि !

राष्ट्रं त्राहि त्राह्यतो वज्रहस्ता ॥

दुष्टान्दैत्यान् राक्षसान्वै पिशाचान्

भूतान्प्रेतान् योगिनीजृम्भकेभ्यः ॥१६॥ ” इति ॥

तत्रैव च तस्यैवाध्यायस्य द्वाविंशे पद्येऽपि

“ राष्ट्रश्येनेतिनाम्नोयं मेदपाटस्य रक्षाणम् ॥

करोति न च भङ्गोऽस्य यवनेभ्यो मनागपि ॥२१॥ ” इति ॥

मेदपाटदेशे एकलिङ्गस्य मन्दिराद्भव्यतौ भगवत्या राष्ट्र-
श्येनाया मन्दिरमस्ति । राजराजेश्वरपूर्वजो राधधूहङ्गनामा
मरुदेशस्य खेडनामपुरातनराजधानीतः स्वस्य कुलदेव्या

राष्ट्रश्येनायाः पादाब्जमवलोकयितुं दक्षिणाशायां स्वपूर्वजरा-
जधानीं कल्याणीनगरीमियाय ॥ स च भगवत्याश्चरणारविन्दम-
भिमृश्य तां मूर्तिं शकट-धारोप्य मरुदेशमानिनाय । स च
“शकटो मरुदेशान्तर्गतनागांनाग्रामे चलन्नवरुद्धः । ततश्च
भगवत्याः स्थितिं तत्रैवाभिलषितां विदित्वा तां तत्रैवातिष्ठिपत् ।
पुरा मरुदेशे नागवंशीयाः क्षत्रिया राज्यमकुर्वन् । तन्निर्मितोऽयं
नागांनाग्रामः । तत्संबन्धाच्च राष्ट्रश्येनानाम नागांनेचीति
पर्यवर्तत । नागांनेचीतिशब्दोऽप्यधुनाऽपभ्रश्य नागणेचीति
प्रथितः । दक्षिणदेशे संबन्धसूचकः “ची” प्रत्ययोस्ति ॥

हरिहरयोश्चक्रशूलवद्राष्ट्रवराणां मुख्यं शस्त्रं खड्ग इति
तद्वोधार्थं खड्गः ॥

कार्यस्य बोधार्थं “रणवङ्काराठौड (७)” इति जनश्रुतिः ॥

संज्ञा तु प्रधानपुरुषस्य त्वेष्टदेवस्य कार्यस्य देशस्य ग्रामस्य च
संबन्धान्भवति । तत्र सूर्यस्य मूलपुरुषत्वाद्राजराजेश्वरकुलं
सूर्यवंश्यमित्युच्यते ॥ सूर्यवंशे च रघोरतिप्रसिद्धत्वादेतत्कुलं
राघवमित्यपि भण्यते ॥ अस्य कुलस्य राष्ट्रश्येनेष्टदेवीति
“राष्ट्रश्येनाया इदं राष्ट्रश्येनीयम्” इति व्युत्पत्त्यां राष्ट्र-
श्येनोपासकत्वाद्राष्ट्रश्येनीयमिति संज्ञा बभूव । “नामैकदेशे
नामग्रहणम्” इति वचनात् “भीमो भीमसेनः, रामो राम-
चन्द्रः” इतिवद्राष्ट्रश्येनीया एव राष्ट्रारूयया प्रसिद्धिमा-
गताः । ततश्च त एव सुष्ठुकार्यकरणात्महाराष्ट्रा राष्ट्रकूटा रा-
ष्ट्रवरा इति संज्ञाविशेषमधिगताः । राष्ट्रवर्यशब्दश्च राष्ट्रव-
रापरपर्यायः । वर-मणि-महत्-छत्र-तिलक-शिखर-दीपक-अव-

तंसादयः शब्दाः श्रेष्ठत्वबोधकाः । यथा—“महादेवः, मुनिवरः”
 इत्यादिशब्देषु । कूटशब्दश्च शिखरापरपर्यायः । महाराष्ट्राणां
 शिलालेखा अनुमानतो द्विसहस्रवर्षिका भाजागुफा-कार्ली-
 गुफा नानाघाटादिस्थानेषु पर्वतीयपाषाणेषूत्कीर्णा दाक्षिणा-
 त्यदेशेष्वप्युपलभ्यन्ते ॥ राष्ट्रकूटानामनेके प्राक्तनाः शिला-
 लेखा दानपत्राणि च वरीवृत्तानि । दक्षिणदेशाधीशराष्ट्रकू-
 टकृष्णात्मजेन्द्रनृपस्याष्टशतं सेनागजा आसन् । तद्राजधानी
 कुत्राभूदिति न विज्ञातम् । स चालुक्यैर्विजित इति चालुक्य-
 (सोलंखी) प्रशस्तौ जयसिंहवर्णने लिखितम्—

“ यो राष्ट्रकूटकुलमिन्द्र इति प्रसिद्धं
 कृष्णावहयस्य सुतमष्टशतेभसैन्यम् ॥
 निर्जित्य दग्धनृपपञ्चशतं वभार

भूयश्चालुक्यकुलवल्लभराजलक्ष्मीम् ॥” इति ॥

तस्मिन्समये चालुक्या बल्लभराज इति पदेन प्रथिताः ।
 नयपालवंशावलिपुस्तकेष्विदमुपलभ्यते—“ रुद्राष्ट (८११) श-
 कसंवत्सरसमयगुगाङ्ग (६४६) विक्रमवर्षे कर्णाटकवंशसंस्था-
 पको नान्यदेवो दक्षिणदेशादागत्य सकलं नयपालमण्डलं
 विजिग्ये । कर्णाटकपद्भूपाला नयपाले राज्यमकार्षुः” इति ॥
 दाक्षिणात्यराष्ट्रकूटेषु नान्यदेवः कनिष्ठात्मज इति संभाव्यते ॥
 राष्ट्रवराणां च कचित्कचिच्छिलालेखा बहूनि च दानताम्रप-
 त्राणि प्राप्यन्ते । राष्ट्रवरशब्दस्यापभ्रंशो “राठौड़” इति
 शब्दः । विक्रमे भूशरकरचन्द्रेऽब्दे १२५१ राजनीपतिपठानान्तर्ग-
 तगौरीजातीयशहानुदीनयत्रनेन सह युध्यमानो गजारूढो जय-

चन्द्रमहाराजोऽर्द्धचन्द्रशरेण कृत्तकंधरोऽपि शरवृष्टिकरणात्क-
 वन्धसंज्ञामवाप । तत एव च तद्वंश्याः कवन्धजसंज्ञामल-
 भन्त । कवन्धजसंज्ञापभ्रंशः क्रमध्वजेतिशब्दः । मूर्द्धच्छेदानन्तरं
 “युद्धक्रियाकारिकलेवरं कवन्ध इत्युच्यते । “कवन्धोऽस्त्री क्रि-
 यायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम् ।” इत्यमरः ॥ राजराजेश्वरकुलं दे-
 शसंबन्धात् “मारवाड़ा” इति ग्रामसंबन्धाच्च “कन्नौजं”,
 खेड़ेचा, मण्डोवरा, जोधपुरा” इति संज्ञया प्रोच्यते ॥

॥ प्रस्तावना ॥

अस्थिरेऽस्मिन्संसारे स एव श्लाघ्यजन्मा स्थिरीभवेत् । नाम्नः स्थिरीभावे च मारवीयं जनश्रुतिः ।
 “गीतङ्गा कै भीतङ्गा” इति । गीतङ्गेति काव्यम् । भीतङ्गेति
 देवालयजलाशयदुर्गादिनिर्माणम् । संसारस्यानादित्वादत्राव-
 ताराश्चक्रवर्त्तिमहाराजाश्चासंख्या एव बभूवुः । अवताराणां
 मसंख्यत्वं च श्रीमद्भागवते प्रतिपादितम्—

“अवतारा ह्यसंख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः,, ॥इति॥”

न चाधुना खलु तेऽसंख्यावताराश्चक्रवर्त्तिमहाराजाश्च
 नाम्नापि विज्ञायन्ते । वाल्मीकीयरामायणग्रन्थाद्रघुकुलकेतो-
 र्दशरथसुतश्रीरामचन्द्रावतारस्य, श्रीमद्भागवतग्रन्थाद्यदुवंश-
 शिरोमणेरवसुदेवसूनुश्रीकृष्णचन्द्रावतारस्य, महाभारतग्रन्था-
 त्कौरवकुलकलशमहाराजयुधिष्ठिरस्य च नामाद्यापि स-
 कुटुम्बस्य स्थिरत्वमायातं स्थास्यति च सर्वकालम् । एवं
 मन्येषामपि ॥

इममेव सिद्धान्तं पोषयन्मेदपाटेश्वरमहाराणारजसिं-
 हः स्वनिर्मापितराजसमुद्रतटागतदवर्त्तिप्राप्तादगवाक्षपांषा-
 णोत्कीर्णप्रशस्तौ लिखेत्—

“रामः कापिच लक्ष्मणः क च हृत्की कृष्णश्च रामायणे,
 श्रीमद्भागवते च चेन्न कवयेद्व्यासश्च वाल्मीकिभूः ॥

को ध्यायेदनयोः स्वरूपमथवा संपूजयेद्वेदवा,
 नाम स्थावरं यद्भिरत्र सुजनैः पूज्याः कवीशाङ्घ्रयः”

॥ १ ॥ इति ॥

प्राङ्मौर्यवंश्यचक्रिया बभूवुः । मौर्यशब्दापभ्रंशो

“मोरी” इति लोके प्रथितः । तेषु चित्राङ्गमौर्येण स्वनाम्ना चित्राङ्गाभिधो दुर्गो निरमायि । स च लोकभाषायां “चित्तौड़” इति नाम्ना प्रसिद्धः । मौर्या मैदपाटमालवादिजनपदेषु सुचिरं राज्यमशासुः । तत्र मानमौर्येण विक्रमार्कस्य सप्तत्युत्तरसप्तशततमे (७७०) वर्षे चित्राङ्गदुर्गे मानसरोवराभिधं सरो निर्मापितम् । साम्प्रतं मौर्याणां निःशेषत्वेऽपि तन्निर्मितदुर्गसरोवराभ्यां चित्राङ्गमानमौर्ययोर्मौर्यवंशस्य चाद्यापि नाम्नः स्थिरस्त्वमनुभूयते, स्थास्यति च चिरम् ॥

मनुजस्य मर्त्यलोके यावत्कीर्तिप्रसारस्तावत् स्वर्गसुखमनुभवति । तदुक्तं महाभारतस्योद्योगपर्वणि पञ्चत्रिंशध्याये—

“यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोके प्रगीयते ॥

तावत्स पुरुषव्याघ्र ! स्वर्गे लोके महीयते ॥” इति ॥

उत्तमजना निजनामस्थैर्याभिलाषिण इत्यस्मत्स्वामिना महाराजाधिराजराजराजेश्वरयशवन्तसिंहेनालंकारविषयकनूतननिबन्धनिर्माणसूचनं व्यधायि । तदाज्ञया च मया नूतननिबन्धनिर्माणारम्भ एव चिन्तितम् । “गीर्वाणभाषायां नरभाषायां चालंकारविषयकानेकनिबन्धसत्त्वात्पिष्टपेषणं व्यर्थमिति कापि नवीनैव युक्तिरुन्नेया, येन विद्वांसोऽस्य ग्रन्थस्यावलोकने दत्तचित्ताः, विद्यार्थिनश्चास्य पठनाद्विलक्षणलाभभाजो भवेयुः” इति । ततश्च राजराजेश्वरस्य पुण्यप्रभावाच्चन्द्रालोकस्य—

“स्यात्स्मृतिभ्रान्तिसंदिहैस्तदङ्कालंकृतित्रयम् ॥”

इत्येतत्कारिकास्मरणादियं स्फूर्तिरुद्भूता “ इतरकवयोऽलं-
 काराणां नामान्येव लक्षणानीति नाबोधिषुः । नत एव च सर्वे-
 नामातिरिक्तलक्षणानि व्यदधुः । केवलं जयदेवकविः स्मृति-
 भ्रान्तिसंदेहेत्यलंकारत्रिकस्यैव नामरूपलक्षणमज्ञासीत् । किंतु
 “ तदङ्कालंकृतित्रयम् ” इति कथनाज्जयदेवमतेऽपि तदतिरि-
 क्तालंकाराणां नामरूपलक्षणं नेति सिद्धम् । किं च, जुयंदे-
 वस्येदं मतमतोऽपि सिध्यति, एतदलंकारत्रयस्य नामरूपल-
 क्षणमुक्त्वा तदतिरिक्तसमस्तालंकाराणां नामेतराणि लक्ष-
 णानि कथितानीति । तथा च कविकृतनाम्नां सार्थकत्वान्नामा-
 न्येव कुतो न लक्षणानि ” इति ॥ ततश्च प्रत्येकालंकारस्या-
 नेकोदाहरणदर्शने नाम्नामवयवार्थविचारे च श्रीपरमेश्वरप्र-
 सत्तेः समस्तालंकाराणां नामान्येव लक्षणानीति सिद्धं नः
 संकल्पितेन ॥

अस्य यशवन्तभूषणस्य संसाकृतयो भवन्ति । तत्रं यथ-
 साकृतावुपोद्घातः, द्वितीयाकृतौ काव्यस्वरूपम्, तृतीयाकृतौ
 शब्दालंकारः, चतुर्थाकृतावर्थालंकाराः, पञ्चमाकृतौ रसवदा-
 यलंकाराः, षष्ठाकृतावन्तर्भूतालंकाराः, सप्तमाकृतौ च ग्रन्थ-
 समाप्तिः समकालिकभूपालगणना पारितोषिकं चेति वर्णि-
 तम् ॥

रसिकविद्वांसो गुणग्राहकदृशेन प्रबन्धं पश्येयुरिति सप्र-
 श्रयमांशासे ॥

कविराजा-मुरारिदांनः ॥

॥ सूचीपत्रम् ॥

प्रथमाकृतिः

पृष्ठ

अनुवादकर्तुर्मङ्गलाचरणम्....	१
ग्रन्थकर्तुर्मङ्गलाचरणम्	१
राजवंशवर्णनम्	३
कविवंशवर्णनम्	२२
ग्रन्थनिर्माणकारणम्	३२
नामलक्षणविचारः	३४
सरुदेशराज्यपरिवर्तनम्	४४
प्राचीनग्रन्थकर्तृनामानि	४७
छन्दश्चादिविचारः	५०

द्वितीयाकृतिः

काव्यस्वरूपम्	५४
शब्दार्थाः	६५
वाचकः	६६
लक्षकः	६७
उपलक्षणविचारः	७४
व्यञ्जकः	७५
व्यङ्ग्यार्थविषये विचारः	८०
शब्दव्यञ्जनाविषये विचारः	८७

गुणीभूतव्यङ्ग्यम्	१३
मुणीभूतव्यङ्ग्यखण्डनम्	१८
व्यङ्ग्यस्वरूपनिरूपणम्	१०२
व्यङ्ग्यप्रकारखण्डनम्	१०८
गुणनिरूपणम्	११२
रीतिनिरूपणम्	११५
भावनिरूपणम्	११६
संचारिनिरूपणम्	११९
अनुभावेषु सात्त्विकभावनिरूपणम्	१२३
रसस्वरूपम्	१२८
स्थायिभावोदाहरणानि	१३३
संचारिभावोदाहरणानि	१४०
रसाः	१६७
शृङ्गाररसः	१७१
रसाभासः	१७२
संयोगशृङ्गारः	१८०
वियोगशृङ्गारः	१८१
हास्यरसः	१८५
करुणरसः	१८६
रौद्ररसः	१८७
वीररसः	१८८
भयानकरसः	१९१
धीमत्सरसः	१९२

अद्भुतरसः	१९२
शान्तरसः	१९३
वत्सलमायारसखण्डनम्	१९४
काव्यरसनिरूपणम्	१९७

तृतीयाकृतिः

शब्दालंकारः	२००
-------------	-------	-----

चतुर्थाकृतिः

अर्थालंकाराः	२०९
उपमा	२१०
उपमाया दशप्रकाराः	२१४
लक्ष्योपमा	२१६
व्यङ्ग्योपमा	"
लुप्तोपमा	२२०
अतद्गुणः	२२२
अतिशयोक्तिः	२२४
अतुल्ययोगिता	२२९
अधिकम्	२३६
अनवसरः	२३५
अनुज्ञा	"
अन्योन्यम्	२३८
अपह्नुतिः	२३९
अपूर्वरूपम्	२४३
अप्रत्यक्षीकम्	२४४
अप्रस्तुतप्रशंसा	"

अभेदः	२५३
अल्पम्	२५४
अवज्ञा	२५५
अवसरः	२५७
आक्षेपः	२५८
आभासः	२६३
उत्तरम्	२६६
उत्प्रेक्षा	२७०
उदात्तम्	२७५
उदाहरणम्	२७९
उल्लेखः	२८०
काव्यार्थापत्तिः	२८४
क्रमः	२८६
तद्वृत्तः	२९०
तुल्ययोगिता	२९१
दीपकम्	२९५
दृष्टान्तः	२९९
निदर्शना	३०२
नियमः	३०५
निरुक्तिः	३०६
परिकरः	३०९
परिणामः	३१२
परिसंख्या	३१५
पर्यायः	३१७

पर्यायोक्तिः	३२०
पिहितम्	३२२
पूर्वरूपम्	३२४
प्रतिमा	३२६
प्रत्यनीकम्	३२८
प्रहर्षणम्	३३१
भाविकम्	३३३
भ्रान्तिः	३३५
मिथ्याध्यवसितिः	३३६
मिलितम्	३३७
मिषम्	३३८
मुद्रा	३४०
रत्नावली	३४२
रूपकम्	३४६
लेशः	३५१
लोकोक्तिः	३५३
वक्रोक्तिः	३५४
विकल्पः	३५७
विकासः	३५९
विचित्रम्	३६०
विधिः	३६३
विनोक्तिः	३६४
विरोधः	३६६

विशेषोक्तिः	३६८
विषमम्	३६६
विपादः	३७२
व्यतिरेकः	३७४
व्याघातः	३७७
गृह्णन्ता	३८०
श्लेषः	३८२
संकोचः	३८६
संदेहः	३८७
संभावना	३८८
संस्कारः	३९०
समः	३९१
समाधिः	३९४
समासोक्तिः	३९७
समुच्चयः	४००
सहोक्तिः	४०२
सारः	४०३
सूक्ष्मः	४०४
स्मृतिः	४०६
स्वभावोक्तिः	४०६
हेतुः	४११
अर्थालंकारगणना	४१३
सभयालंकारः	४१५
अलंकारालंकार्यविचारः	४२१

संक्षेपेण विषयकथनम्	४२३
पञ्चमाकृतिः	
भावालंकाराः	४२६
रसवत्	४२७
प्रेयः	४२८
ऊर्जस्वि	४२९
समाहितम्	४३०
भावोदयः	४३१
भावसंधिः	४३२
भावशबलता	४३३
षष्ठाकृतिः	
अत्युक्तिः	४३५
अनन्वयः	४३६
अनुगुणः	,
अर्थान्तरन्यासः	४३७
असंगतिः	४३८
असंभवः	४४०
आवृत्तिदीपकम्	,
उन्मीलितम्	४४१
उपमेयोपमा	४४२
उल्लासः	४४३
कारकदीपकम्	४४५
कारणमाज्ञा	,

काव्यलिङ्गम्	४४६
गूढोक्तिः	४४७
छेकोक्तिः	४४८
परिकराङ्कुरः	४४९
परिवृत्तिः	४५०
प्रतिवस्तूपमा	४५१
प्रतिषेधः	४५२
प्रतीपम्	४५३
प्रस्तुताङ्कुरः	४५४
प्रौढोक्तिः	४५७
मातादीपकम्	४५८
युक्तिः	४५९
कलितम्	४६०
विकस्वरः	४६१
विभावना	४६२
विरोधाभासः	४६४
विवृतोक्तिः	४६५
विशेषः	४६६
विशेषकः	४६८
विशेषोक्तिः	४६९
व्याजनिन्दा	४७०
व्याजस्तुतिः	४७१
व्याजोक्तिः	४७२
सामान्यम्	४७३

प्रमाणालंकाराः	४७२
प्रमाणाष्टकस्यान्तर्भावः.....	४७५
संसृष्टि-संकरौ	४७७
अन्तर्भूतालंकारगणना	४८३

सप्तमाकृतिः

ग्रन्थसमाप्तिसमयः	४८५
ग्रन्थस्य पारितोषिकम्	४८७
ग्रन्थकर्तुर्भूरारिदानस्य चित्रम्.....	४८९
ग्रन्थविषयकं पत्रम्	४९०

॥ श्रीगङ्गाधिपतये नमः ॥

॥ श्रीजगदम्बायै नमः ॥

॥ यशवन्तभूषणम् ॥

वन्दे वाञ्छितदातारं विघ्नहर्तारमीश्वरम् ॥

अर्चितं सुरनाथाद्यैर्गजाननमहर्निशम् ॥ १ ॥

श्रीमान् राष्ट्रवरोत्तमो यशवन्तनरेश्वरः ॥

चिरं शास्तु महीं ध्यायँश्चन्द्रचूडपदाम्बुजे ॥ २ ॥

आस्ते मरुमहेन्द्रस्य सभायां प्रतिभायुतः ॥

ख्यातः सर्वगुणोपेतो मुरारिः कविशेखरः ॥ ३ ॥

कविना तेन विचित्रो नरभाषायां व्यधायि सुमनोज्ञः ॥

यशवन्तयशोभूषणनामाऽलंकारसंदर्भः ॥ ४ ॥

तत्सारभूत एष संक्षिप्तोऽलंकृतिग्रन्थः ॥

यशवन्तभूषणाख्यो मनुजगिरायां मुरारिणां वि-
हितः ॥ ५ ॥

आसोपारामकर्णाब्धो दाधीचो बलदेवभूः ॥

अनुवादं करोत्यस्य सुरवाण्यां नृपाज्ञया ॥ ६ ॥

बहवो बहुधौपास्य(*) यस्य पारं न लेभिरे ॥

वन्दे तं परमात्मानं मुरारिः कविराडहम् ॥ ७ ॥

कुले कवीनां किल चारणाना-
मवासरद्या नवलक्षधा प्राक् ॥

शक्तिस्ततोऽभूत्करणीति नाम्ना

चकार वीका(*)रुयमियं नृपालम् ॥ ८ ॥

प्रमादेनावकाशो मे बोधः सिद्धान्त(†)दर्शनैः ॥

दत्तौ यैः पण्डितैः प्राच्यैर्वन्दे तानुपकारिणः ॥ ९ ॥

यां शास्त्याङ्गलमेदिनीं वसुमतीं या भारतीं रक्षति
भानुर्गच्छति यत्र यत्र धरणी सा सा च यस्या वशे ॥

नैवं पूर्वभवाः प्रजाः सुखभुजोऽभूवन् यथा साम्प्रतं
विकटोर्यां नृपतीश्वरी विजयते सेयं प्रजाभा-

ग्यतः ॥ १० ॥

यस्याः श्रीयशवन्तसिंहनृपतिः सेनागणैर्भ्रातृभिः
साहाय्यस्य विधिं विधातुमनिशं बद्धादरो वर्तते ॥

सा चायं मरुवल्लभश्च जगतां रक्षाविधौ दक्षिणौ
भूयास्तां पृथिवीतले चिरतरं यावच्छशाङ्को

रविः ॥ ११ ॥

* विक्रमार्कस्य पौड्रे शतके आदिशक्तिः करणीनाम्ना चारणजातावंशेनावतताम् ।

पौधपुर्दुर्गनिर्माणारम्भे तामाहूय भण्डोवरदुर्गाधीशो रुवयोधास्यस्तत्करकमलेन खात-
पूतिं चकार । सा च प्रयान्ती तत्संकाशतस्य कुमारं वीकास्यमर्धयित्वा निनाय । तं च
स्वप्रभावेण जाङ्गलदेवाधिपतिमकार्षीत् । सेनावासितं वीकानेनामकं नगरं तद्वरया अर-
वाधिं प्रणतति । तस्माज्जगत्तद्विद्योब्जे देशणोक्तसंज्ञके ग्रामे करणोदेव्यामन्दिरं वरीवर्ति ।
सन्ति च वीकानेरभूषलास्तस्या भक्ताः ॥

† यदिप्रतिवादिभ्यां निर्णयितोऽर्थः सिद्धान्तः ॥

॥ अथ राजवंशवर्णनम् ॥

भुवनस्यावतंसोऽसौ रविवंशो विराजते ॥
 अवातरद्रमाकान्तो यत्र रामात्मना पुरा ॥ १२ ॥
 ततः कतिपये कालेऽवधौ प्राप्ते पुरातनम् ॥
 तस्माद्रघु(*)कुलात्स्वीयमयोध्यानगरं च्युतम् ॥ १३ ॥
 धारयित्वा श्येनरूपं राष्ट्ररक्षा कृता यतः ॥
 मनसा(†)कुलदेव्यास्तु राष्ट्रश्येनाऽभिधाऽभवत् ॥ १४ ॥
 ख्याताश्च राष्ट्रश्येनीयास्ततो रघुकुलोद्भवाः ॥
 देव्याः प्रसादात्तेऽभूवन् महावैभवशालिनः ॥ १५ ॥
 नामैकदेशग्रहणे नाम्नो हि ग्रहणं भवेत् ॥
 ततस्तु राष्ट्रश्येनीयाः प्रसिद्धा राष्ट्रनामतः ॥ १६ ॥
 पुनः प्राप्ता विशेषत्वं राष्ट्राः सत्कार्ययोगतः ॥
 केचित्तत्र महाराष्ट्रा राष्ट्रकूटाः परेऽभवन् ॥ १७ ॥
 मरुदेशोऽस्ति नगरी हस्तिकुण्डीति नामतः ॥
 राष्ट्रकूट(‡)शिलालेखस्तत्र प्राप्तः पुरातनः ॥ १८ ॥

* सूर्यवंशे रघुमहाराजो महाप्रतापशाली बभूवेति तद्वंश्या रघवाख्यया प्रथिताः ।
 तत एव च रामचन्द्रस्य राघव इति नामान्तरम् ॥

† मनसानाम्नी कुलदेवी, तस्याः ॥

‡ अपं शिलालेखो गुणगरखचन्द्र १०५३ मितविक्रमवर्षीयो राष्ट्रकूटधवलराजवि-
 दम्बकः । मरुदेशवासिनो धवलराजवंश्या वर्तमानसमये हस्तिकुण्डीसंबन्धेन "हर्तुदिया"
 इति नाम्ना लोके प्रख्याताः ॥

आसन् राष्ट्रवरेत्याख्या मरुदेशेशपूर्वजाः ॥
 तेषु राष्ट्रवराः केचित्प्रययुर्दक्षिणां दिशम् ॥ १९ ॥
 तत्र कोङ्कणकर्णाटादीन्देशान्प्राप्य वीर्यतः ॥
 कल्याणीनगरे राज्यमकुर्वन्निश्चलाश्चिरम् ॥ २० ॥
 रथ्यतिभिर्दानपत्रैश्च येषां नामानि भूभुजाम् ॥
 ज्ञातानि तेषां लिख्यन्ते नामानि क्रमशो मया ॥ २१ ॥
 आसीदस्मिन्कुले श्रीमान् यशोविग्रहभूपतिः ॥
 तनयोऽस्य महीचन्द्रस्ततो राज्यमपालयत् ॥ २२ ॥
 प्रतापतापितारातिः श्रीचन्द्रस्तत्सुतोऽभवत् ॥
 कन्नोजपत्तनं प्राप स्वस्य बाहुबलेन सः ॥ २३ ॥
 पञ्चान्मदनपालोऽभून्मदनेन समाकृतिः ॥
 ततो गोविन्दचन्द्रोऽभूद्गोविन्दप्रतिभो बले ॥ २४ ॥
 सूर्नुर्विजयचन्द्रोऽस्य विजेता सर्वभूभुजाम् ॥
 जयचन्द्रमहाराजस्तनयस्तस्य भूपतेः ॥ २५ ॥
 सर्वतो विपुलान्देशान्कांश्यादीन्स महाबलः ॥
 समाक्रामद्वैभवेन बभूव मघवोपमः ॥ २६ ॥
 निवेशदेशां वधि निर्गमस्थला-
 त्प्रयाणकाले बलमस्य पङ्गुवत् ॥
 जगाम संलग्नतया निरन्तरं

पदं ततोऽभूद्बल(॥)पङ्गुलाभिधम् ॥ २७ ॥

कलौ युधिष्ठिरान्येन राजसूयो महाक्रतुः ॥

न कृतस्तं विधायैष वेदशास्त्रविदां वरः ॥ २८ ॥

अनेकांस्तर्पयामास मखभुग्द्विजवन्दिनः ॥

तेन ख्यातिं परां लेभे सर्वत्र जगतीतले ॥ २९ ॥

युग्मम् ॥

सुल्तानपदमापन्नानष्टौ यवनभूपतीन् ॥

प्रगृह्यैकदिने पश्चात्तत्याजोग्रपराक्रमः ॥ ३० ॥

अतो हेतोरयं राजा सुल्तानग्रहमोचनः ।

इतीह पदवीं प्राप दुर्लभामितरैर्नृपैः ॥ ३१ ॥

युग्मम् ॥

इन्दुवाणाक्षिशितांशु(१२५१)मिते विक्रमवत्सरे ॥

सुलताञ्छाह(†)बुद्दीनयवनो योद्धुमागतः ॥ ३२ ॥

युद्धेऽर्द्धचन्द्रवाणेन कृत्तमूर्द्धा भवन्नपि ॥

(*) जयचन्द्रमहाराजो दलपङ्गुलेतिपदमाश्रयम् ॥ बल (सैन्यं) पङ्गुरिव यस्येति ॥
अशब्दो लोकभाषायां सेनावाची ॥ अत्रायमभिप्रायः ॥ यथा, अपङ्गोः पादेन चलने
प्राधानं भवति तथा पङ्गोश्चलने न भवति । पङ्गुस्तु भूमिं स्पृष्ट्वैव सर्पति । अतोऽधि-
क्षेत्रैका रेखा संपद्यते । तथैव जयचन्द्रमहाराजस्य सैन्याधिक्येन निर्गमस्यलान्निवेशस्या-
नपर्यन्तमविच्छिन्नैकश्रेणिसीदिति ॥

(†) यावनीभाषायां राजा सुलतान्पदवाच्यः । सुलतान् शाहबुद्दीनयवनो गजनीनगरी-
पतिरभवत् ॥

निषङ्गावकरोद्विक्तौ कंचित्कालं गजे स्थिरः ॥ ३३ ॥

कबन्धेति पदं लेभे ततोऽसौ धरणीपतिः ॥

ततः कबन्ध(*)जान्प्राहुर्वैश्यान्स्य महीपतेः ॥ ३४ ॥

च्युताः कन्नोजनगरात्तदीयाः पतयोऽभवन् ॥

गोविन्ददुर्गस्याद्यैतच्छमशावादिति कथ्यते ॥ ३५ ॥

वरदा(†)यिश्येननामा जयचन्द्रात्मजोऽभवत् ॥

मृतो राज्याप्तिपूर्वं वा पश्चाद्वेति न निर्णयः ॥ ३६ ॥

सेतुरामा(‡)भिधस्तस्य तनयः सनयोऽभवत् ॥

न चोपलब्धं चरितं चिरकालतयैनयोः ॥ ३७ ॥

सीहामहीपतिः पश्चादासीत्सिंहपराक्रमः ॥

चक्रे दिग्विजयं वीरो द्वारकायात्रया सह ॥ ३८ ॥

तदात्मजनुरास्थानभूपालोऽभवदुत्तमः ॥

पाताभूच्छुल्कमादाय पालीपत्तनवासिनाम् ॥ ३९ ॥

(*) कबन्धजशब्दापभ्रंश “कमधज” इति ॥ “कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकले-
वरम्” इत्यमरः ॥

(†) एतन्नामार्थस्तु राष्ट्रयेनादेव्या सप्त्यमानरः । विग्रहस्तु “वरदायिनी रयेना यस्मि
स वरदायिरयेन । अत्रापि राष्ट्रयेनानाम् एकदेशस्य ग्रहणम् । एष्ट्वरेत्यत्र राष्ट्रये-
नीयशब्दस्य पूर्वार्द्धस्य ग्रहणमिह सूत्रार्द्धस्य ॥

(‡) सेतुराम इति नामाक्षरार्थं सेतुवन्धको राम इति । शाकप्रीतिवादिस्त्वान्मध्यमपद-
लोपी समासः । परंशुरामादितो भेदाद्दर्शनाय ‘सेतु’ इति विशेषणम् । एतन्नामकरण-
प्रयोजनं तु सेतुवन्धकरामसदृशो भूयादिति ॥

ततो गुहिल(॥)भूपालान्निराकृत्य मरुस्थले ॥
 राज्यं संस्थापयामास खेडपुर्यामयं निजम् ॥ ४० ॥
 पालीपुर्यां तु यवनैर्वेष्टितायां महाबलैः ॥
 नियुध्य तैः समं स्वीयमार्पयच्छंभवे शिरः ॥ ४१ ॥
 ततो धूहड़भूपालः साभिमानोऽतिविक्रमः ॥
 कन्नोजनगरं गत्वा युयुधे यवनैः सह ॥ ४२ ॥
 ततो मण्डोवराधीशैः प्रतीहारैः सुदुर्मदैः ।
 क्षत्रियैः सह संयुध्य जगाम विबुधालयम् ॥ ४३ ॥
 रायपालस्ततो राज्यं चकारातुलविक्रमः ॥
 रत्नप्रजाः स दुर्भिक्षे भूमा(†)विन्द्रपदं गतः ४४ ॥
 कनपालोऽथ जालनूसीसंज्ञश्च पृथिवीभुजौ ॥
 युद्ध्वा यवनभूपालैः स्वस्वकाले दिवं गतौ ॥ ४५ ॥
 चाहुमानैः सिवाने(†)शैर्युद्ध्वा छाडामहीपतिः ॥
 त्यक्त्वा देहमितः स्वर्गमारुरोह रणोत्सुकः ॥ ४६ ॥
 यवनानां महानीकः समायादुग्रविक्रमः ॥
 सिवानादुर्गमादातुं चाहुमानधरापतेः ॥ ४७ ॥
 साहाय्यार्थं तदा तस्य गतस्तीडामंहीपतिः ॥

(*) चित्रगुहाधीशमहाराणासजातीया गुहिलाः खेडपुरीं पालयामासुः । आस्थाने
 निराकृतारचैतद्वरया अधुना गुर्जरभूमौ पालीताणाभावनगराख्यनगरयोः स्थिता ।

(†) रायपालो दुर्भिक्षे प्रजापालनेन महीरेलणपदं प्राप्तः । मरुभाषायां महीरेलणशब्दो
 इन्द्रस्य वाचकः । महीरेलणशब्दार्थस्तु वाग्निप्रवाहेण भूमेराग्लावयिता ॥

(‡) मरुदेशवर्तिदुर्गस्यैदं नाम ।

युद्ध्वा बहुविधं तत्र त्रिदिवेशालयं ययौ ॥ ४८ ॥
 ततः सलखभूपालं सामन्तः(*) शरणं गतः ॥
 कृतामराधो दिल्लीशे तदर्थं सोऽत्यजच्छिरः ॥ ४९ ॥
 शरणागतदल्ला(†)ख्ययवनेशस्य कारणात् ॥
 देशेऽत्यक्त्वा तत्प्रसङ्गाद्वीरमाख्यो दिवं ययौ ॥ ५० ॥
 शाखास्ति प्रतिहारणार्मादाब्हा तद्गतोत्तमाः ॥
 निहत्य यवनान्दुर्गं जिग्युर्मण्डोवराभिधम् ॥ ५१ ॥
 तत्राणकरणेऽशक्तान् स्वान् विज्ञाय चिचक्षणाः ॥
 चूँडानृपाय तच्चा(‡)दुर्वलिने कन्यया सह ॥ ५२ ॥
 एवं मण्डोवरं दुर्गं भाग्याच्चूँडामहीपतिः ॥
 संप्राप्य बहुलां भूमिमार्जयद्वाहुविक्रमात् ॥ ५३ ॥
 ततोऽहिपत्तने(§)मुलतान्यवनैः परिवेष्टिते ॥
 तैः संयुध्य महावीरस्त्रिदिवेशालयं ययौ ॥ ५४ ॥
 ततोऽभूद्रूणमल्लारुख्यः क्षत्रियाणां शिरोमणिः ॥
 हितार्थं भाग्निनेयस्य मोकलराणामहीपतेः ॥ ५५ ॥
 मरुदेशान्मेदपाटं गत्वाऽसौ भूसिविक्रमः ॥
 अजयन्मालवाधीशं महामूढवनं रणे ॥ ५६ ॥

युगम्

(*) सामन्तसिंहाख्यः । अयं चाहुमानृपो जासोरपुराधीशः ।

(†) अयं दिल्लीराजस्य कृत्वा शरणमायातः ।

(‡) ईदक्षत्रिपनायकी रायधवलः ससुतामुद्राद्य यौतुके मण्डोवरं दुर्गमर्पयामास ।

(§) नागोरनगरे ॥

हन्तारौ भागिनेयस्य मेरां(*)चाचकनामकौ ॥
 संक्रुद्धः प्रेषयामास द्रुतं वैवस्वतान्त्रिकम् ॥ ५७ ॥
 कुम्भकर्णं ततो वालं(†) मोकलूराणाधरापतेः ॥
 चित्रकूटाधिपं कृत्वा प्रबन्धमकरोत्स्वयम् ॥ ५८ ॥
 अभूदसुव्यय(‡)स्तेन तत्रैवास्य महीपतेः ॥
 सतां सर्वाणि वस्तूनि परार्थाय भवन्ति हि ॥ ५९ ॥
 तदात्मजो योधसिंहो(§) मरुभूमौ स्वकीर्तये ।
 स्वनाम्ना नगरं दुर्गं कारयामास यत्नतः ॥ ६० ॥
 समये तीर्थयात्राया योधसिंहो महीपतिः ॥
 यवनेन्द्रस्य साहाय्या(॥)द्वयाकर(**)ममोचयत् ॥ ६१ ॥
 सूजारावस्तनूजोऽस्य हर्षनिर्भरमानसः ॥
 द्विवारं यवनैर्गुद्ध्वा बभूव ज्ञातविग्रहः ॥ ६२ ॥
 बाघनामा सुतस्तस्य व्याघ्रतुल्यपराक्रमः ॥
 अधृतैव सितच्छत्रं गतः कर्मवशाद्विवम् ॥ ६३ ॥

(*) मेदपाटेश्वरमहाराजालायाऽनृपते स्तसो पर्दस्युदरोत्पन्नौ मेराचाचकनामानौ
 लायाऽनृपस्योरमपुत्र मोकलनृप निहृष्य चित्रकूटं (चित्तोद) दुर्गमहार्थम् ॥

(†) धन्वपयस्कम् ॥

(‡) राणाकुम्भकर्णो धैर्येण पञ्चदशशततमेष्टे शुचिमासे चित्रकूटदुर्गे सुम राय-
 रणमग्नं द्युरिक्ताभिर्गृह्येद्यामास ॥

(§) रायपोभिमिदो धैर्येण पञ्चदशोत्तरपञ्चदशशततमे वर्षे म्नाया योधपुरं नाम नगरमा-
 यं प्रियामास । दुर्गं च व्यदधात् ॥

(॥) साहाय्यं निधाय ।

(**) मोक्षार्थं दिग्गुणैः पूजितो यो नृपः सदा यत्नं कृत्वा तं धैर्यं कर्तुं शक्नोति ।

तदात्मजो गङ्गनामाऽभवन्मरुधराधिपः ।

गुर्जराधीशयवन ईडराख्यपुरीं वलात् ॥ ६४ ॥

जहार तस्य बन्धुभ्यस्तां विजित्य ददौ पुनः ।

बन्धूपकारकर्तृत्वात्कीर्तिपात्रं बभूव सः ॥ ६५ ॥

युगम् ॥

ग्रामाणां नवसाहस्रं(*) सादिनां चायुताष्टकम् ॥

यस्यासीन्मालदेवोऽसौ सुतोऽभूद्गङ्गाभूपतेः ॥ ६६ ॥

एतदन्ता महीपालाः स्वातन्त्र्येण निजां धराम् ॥

पालयन्तो महाभागा भोगान् संव्रभुजुस्ततः ॥ ६७ ॥

संसेव्योदयसिंहाख्यः दिल्लीशं त्वक्वराभिधम् ।

गतं देशं पुनः प्राप लेभे राजपदं ततः ॥ ६८ ॥

सवायुराजपदं प्राप सूरसिंहस्तदात्मजः ।

राज्येऽस्मिस्तत्कृतैरद्यापि प्रबन्धैः प्रवृत्त्यते ॥ ६९ ॥

गङ्गासिंहस्ततो राजा गजेन्द्रान्प्रददौ बहून् ।

द्विपञ्चाशद्रणेष्वेष विजयाद्विश्रुतोऽभवत् ॥ ७० ॥

कदाचित्क्वचं नैव दधौ विक्रमसागरः ।

पदं दिल्लीश्वरात्लेभे दलस्तम्भनसंज्ञकम् ॥ ७१ ॥

दत्त्वा कविवरेभ्योऽसौ ग्रामाँश्च विभवान्वहून् ।

(*) नवसहस्रग्रामाणामधिपत्याद्राजमालदेवो लोके “नवसहसा” इति पदमात्रम् । सहस्रशब्दस्यापञ्चशः “सहसा” इति । अत एव मरुभापाकविताया मरुधराधीशमद्यापि “नवसहसा” इति विशेषणपूर्वकं स्तुयन्ति ॥ अनुना तु योधपुरराज्याधिरारे द्विशताधिक-
चतु सहस्रं ग्रामाः ॥

सदृशान्स्वेन तान्कृत्वा ख्यातोऽभूद्धरणीतले ॥ ७२ ॥

यशवन्तमहाराजः संजातस्तदनन्तरम् ॥

आसन्सुरालयास्तावत्स्थिरा यावज्जिजीव सः ॥ ७३ ॥

स्वमतस्य प्रचारार्थं दिल्लीशौरङ्ग(*)वाञ्छितः ॥

उद्योगः सफलो नाभूत्तद्बाहुबलवैभवात् ॥ ७४ ॥

खड्गेन बलवानेष काबुल्भूमिं सुदुर्गमाम् ।

कृतवान्पान्थसंचारयोग्यां दिल्लीशशासनात् ॥ ७५ ॥

तत्र संरचयन्नित्यं रणं स समराङ्गणे ॥

तत्रत्यमुण्डमालाभिस्तोषयामास शंकरम् ॥ ७६ ॥

दिल्लीयवनभूपानां स्थापनोत्थापने क्षमः ।

अव्याहतमनोवृत्तिरजमल्ल(†)स्तदात्मभूः ॥ ७७ ॥

जिग्ये बाहुबलात्स्वीये देशदुर्गे गते पुनः ॥

दिल्लीपतेः पुरीं जप्ते रम्यां शाकंभरीं(‡)हठात् ॥ ७८ ॥

राजराजेश्वरपदं लब्ध्वा दिल्लीन्द्रकल्पितम् ॥

अमोचयज्जेजया(§)ख्यं दण्डं वैदिकधर्मिणाम् ॥ ७९ ॥

जयसिंहो जगत्ख्यातो जयपत्तनभूपतिः ॥

(*) श्रीरङ्गजेयनामको दिल्लीशो मुगल्जातीयो यवन आसीत् ॥

(†) अजितसिंहः ॥

(‡) सांभर इति लोकभाषायाम् ॥

(§) यवनधर्मस्वीकुर्वद्भयं यार्यभ्यो यो वार्षिकः कर आदीयते सोऽरवाभाषायां 'जे-जया' इत्युच्यते ॥

षणमासाञ्छरणेऽनेन रक्षितो बलशालिना ॥ ८० ॥

वख्तसिंहस्तत्सुतोभून्निपुणो न्यायनिर्णये ॥

मितव्ययी महावीरः शत्रूणामन्तकोपमः ॥ ८१ ॥

ततो विजयसिंहोऽभूद्धरिभक्तो दयानिधिः ॥

आत्मवत्सर्वभूतानि पश्यन्निहसाविवर्जितम् ॥ ८२ ॥

निजं जनपदं चक्रे पुत्रवत्पालयन्प्रजाः ॥

उपमा(*) तेन कालेन लोकैरपि दीयते ॥ ८३ ॥

सिन्धुदेशाधिपश्चाद्दुल्लव्याख्यः शरणं गतः ॥

तत्पट्टपाय मरुपो ददात्यर्द्धासनं निजम् ॥ ८४ ॥

सूनुर्गुमानसिंहोऽस्यानभिषिक्तो दिवं गतः ॥

अभवद्वसुधाख्यातो मानसिंहस्तदात्मजः ॥ ८५ ॥

आवाल्यादेष भूपालः स्वदेशपरदेशयोः ॥

अकरोत्सङ्गरक्रीडां मत्तमातङ्गविक्रमः ॥ ८६ ॥

कुरुंजसमी माने दाने कर्णसमस्तथा ॥

अदाद्ग्रामान्गजानश्वान्कवीन्द्रेभ्यो यथेप्सितम् ॥ ८७ ॥

संगीतादिसमस्तानां गुणानां रसिकः परम् ॥

कर्ता(†) नवीनग्रन्थानां राजनीतिविचक्षणः ॥ ८८ ॥

(*) यत्र सुरार्ण्यं धरीरिति तत्रेदमुच्यते "विजैराग धरते हे" इति ॥ अस्यार्थस्तु विजयवेला धरते इति ॥

(†) अनेन महाराजेन नाथचरित्रनामकोऽतिमनोहरो भाषाग्रन्थो निर्मितः । अन्ये च सहस्रशो गीतकवित्तदोहागजलरेखिताख्यालकुमरगटप्पाप्रभृतयः प्रणीताः । राजराजेरवगमनसिंहः कवितायां स्वोभिधानं रसरज इति लिखेत् ॥

दंदौ नागपुरेशाय(*) तथेन्दोर(†)पतिस्त्रियै ॥
 शरणं बलवानेष क्षात्रधर्मपरायणः ॥ ८९ ॥
 ऋणावशेषवान्नाभूत्सुहृदामथ विद्विषांम् ॥
 अन्ते संन्यस्य धर्मात्मा कृतवान्सफलां जनिम् ॥ ९० ॥
 औरसापेक्षया भक्तः पितुस्तख्त(‡)नरेश्वरः ॥
 दत्तपुत्रोऽदधाच्छत्रं मानसिंहादनन्तरम् ॥ ९१ ॥
 भटामात्यकवीन्द्राणां प्रजानां च प्रियोऽभवत् ॥
 कलौ कृष्णावतारोऽयमितिख्यातोऽत्र मण्डले ॥ ९२ ॥
 यानि यानि च भोग्यानि निखिलान्यत्र भूतले ॥
 तानि तानि सुभुक्तानि राज्ञाऽनेन सुरैरिव ॥ ९३ ॥
 महाशक्तगवन्मण्डराज्येऽप्यस्य नरेशितुः ॥
 बाहुवीर्येण सर्वेषां राज्ञां मानं सुरक्षितम् ॥ ९४ ॥
 विस्तराद्गतभूपानां वर्णने ग्रन्थविस्तरः ॥
 भवेदतः प्रसङ्गेन संक्षेपाद्गणना कृता ॥ ९५ ॥
 अव्यङ्ग्यदिक्पालनिशाधिनाथ(१८९४)-
 मिते शुभे विक्रमराजवर्षे ॥

(*) नागपुरस्य राजा महाराष्ट्रो मयुराजदेवो भौसलाजातीय आसीत् ॥ स च गज-
 नेमिपटकारागृहान्नि सुख महाराजस्य शरणमायात् ॥

(†) इन्दोरनगरस्य राजा जसन्तरायो कृष्णराजातीय, तस्य भार्याया अभिज्ञा “तुल-
 जागई” इति ॥ स्त्री च स्वस्ताष्टेदु १८६० मितविक्रमवर्षे प्राङ्गले मह युध्यमानेन
 महाराजजसन्तगुणेण महाराजमानसिंहस्य शरणं प्रहिता । तद्विजयदिनादेवप्राङ्गला भारता
 स्वाधिकारगत मन्यते ॥

(‡) सप्तसिंह नृप ॥

इषे सिते शंभुतिथौ(*) हि जातो
 महीमहेन्द्रो यशवन्तसिंहः ॥ ९६ ॥
 ग्रहाक्षिरत्नेन्दु(१९२९)मिते तु वर्षे
 छत्रं सितं फाल्गुनमास्थयत् ॥
 बहून्बहुभ्यः प्रददाति चादा-
 दसौ गजग्रामतुरङ्गमादीन् ॥ ९७ ॥
 निवार्य चौराञ्जगतो निरास्य-
 द्भीतिं करानप्यमुचद्वहूँश्च ॥
 बहूँस्तडागान्विरचय्य देशे
 मरुस्थलं वै सजलं करोति ॥ ९८ ॥
 कृत्वा सभां न्यायविनिर्णयार्थं
 बाष्पस्य योगाच्छकटं प्रयान्तम् ॥
 तन्त्रीमरं वृत्तनिवेदिनीं च
 विधाय देशं व्यदधात्कृतार्थम् ॥ ९९ ॥
 व्यधत्त मैत्रीं निखिलैर्नृपालै-
 रुदारतायामयमद्वितीयः ॥
 प्रीतिः समस्तेषु गुणेषु नित्यं
 रिक्तो न यात्येनमुषेत्य कोऽपि ॥ १०० ॥
 प्रतापसिंहोऽस्य सहोदरस्तु
 कायेन वाचा मनसा धनेन ॥

कुर्वन्सदा स्वामिहितं वलाढ्यो
 धीमानमात्योऽस्ति नरेश्वरस्य ॥ १०१ ॥
 अदाहयालुः परमेश्वरोऽस्मै
 पुत्रं गुणाढ्यं सरदारसिंहम् ॥
 वसुंधरा कामधुगस्य जाता
 मनोरथः कोऽपि न चावशिष्टः ॥ १०२ ॥
 कदापि सामन्तकवीन्द्रमन्त्रि-
 संवेष्टितो राजसभानिविष्टः ॥
 धृतांतपत्रः सितचामराभ्यां
 संवीज्यते वासववाञ्छितश्रीः ॥ १०३ ॥
 कदाप्यमात्येः सह संनिविष्टः
 कार्यं स्वराज्यस्य करोति नीत्या ॥
 कदाप्यभिज्ञैः कविभिः सभायां
 प्रमोदते काव्यरसै रसज्ञः ॥ १०४ ॥
 कदापि वेगे मरुता समानं
 संकोचिताङ्गं हरिणेन तुल्यम् ॥
 आरुह्य चापल्यगुणप्रसिद्धं
 हयं मनोज्ञं परितोषमेति ॥ १०५ ॥
 कदापि नावा निजकारितेषु

हृदेषु लीलां विहरन्करोति ॥
 कदापि चारामविहारशीलो
 दधाति शोभां कुसुमायुधस्य ॥ १०६ ॥
 कदापि मल्लजिनिरीक्षणेच्छुः
 कदापि युद्धे करिणां प्रहृष्टः ॥
 कदापि हर्म्येषु सुरेन्द्रतुल्यं
 करोति रम्यां मधुपानलीलाम् ॥ १०७ ॥
 कदापि संगीतकलां शृणोति
 तथैव नृत्यं च निरीक्षतेऽसौ ॥
 आलोक्य यच्चित्रतरं नभस्था
 ह्रीणा भवन्त्यप्सरसोऽतिमात्रम् ॥ १०८ ॥
 कदापि कान्तारमहीधरेषु
 भ्रमन्नसौ केसरिणां किटीनाम् ॥
 आखेटलीलां रचयन्बलाढ्यो
 मनोविनोदं कुरुते महीशः ॥ १०९ ॥
 कदापि सेनाभटवीरकेलिं
 निरीक्षते वीररसे निर्लीनः ॥
 कदापि देशेष्वटनं विधाय ॥

जानाति सर्वस्य रहस्यवृत्तम् ॥ ११० ॥

कुर्वन् प्रजापालनमेष नित्य-

मित्थं कृतार्थान् दिवसान्करोति ॥

यस्योपमानं कविभिः प्रदातुं

न शक्यतेऽसौ सुचिरं हि जीव्यात् ॥ १११ ॥

खवाणनेत्राङ्क(९२५०)मितैरिदानीं

क्रोशैरुपेताऽस्ति वशेऽस्य भूमिः ॥

खव्योमशून्येषुकरेषुनेत्रै(२५२५०००)

मिताः प्रजाः सन्ति मरुस्थलेऽस्य ॥ ११२ ॥

आयोऽस्य सर्वदेशस्य द्वे कोटी प्रतिवत्सरम् ॥

अस्त्यस्य योधनगरं राजधानी सुशोभना ॥ ११३ ॥

यशवन्तमहाराजश्चक्रं धारयतेऽमलम् ॥

सूनुः सदांसिहोऽस्य वयसालपो गुणैर्महान् ॥ ११४ ॥

जयचन्द्रकुलोद्भूताः सन्ति लक्षैर्मिता भटाः ॥

वर्धन्ते च सदा वीरास्तेद्यामि कृपयेशितुः ॥ ११५ ॥

राजराजेश्वर जी. सी. ऐम्. आई. महाराजाधिराज

श्रीयशवन्तसिंहस्य सभार्हवेपचित्रम् ॥

राजराजेश्वर जी. सी. ऐम्. आई. महाराजाधिराज

श्रीयशवन्तसिंहस्य साधारणवेषचित्रम् ॥

राजराजेश्वर जी. सी. ऐम्. आई. महाराजाधिराज

श्रीयशवन्तसिंहस्य सभार्हवेपचित्रम् ॥

राजराजेश्वर जी. सी. ऐस्. आई. महाराजाधिराज

श्रीयशवन्तसिंहस्य साधारणवेषचित्रम् ॥

राजराजेश्वर जी. सी. ऐम्. आई. महाराजाधिराज

श्रीयशवन्तसिंहस्य सभार्हवेपचित्रम् ॥

राजराजेश्वर जी. सी. ऐस्. आई. महाराजाधिराज
श्रीयशवन्तसिंहस्य साधारणवेषचित्रम् ॥

॥ महाराजकुमारश्रीसरदारसिंहस्य चित्रम् ॥

१ यशोविग्रहः	२० चूडोः
२ महीचन्द्रः	२१ रणमल्लः
३ श्रीचन्द्रदेवः	२२ जोधोः
४ मदनपालः	२३ सूजोः
५ गोविन्दचन्द्रः	२४ बाघोः
६ विजयचन्द्रः	२५ गांगोः
७ जयचन्द्रः	२६ मालदेवः
८ वरदायिश्येनः	२७ उदयसिंहः
९ सेतुरामः	२८ सूरसिंहः .
१० सीहाः	२९ गजसिंहः
११ आस्थानः	३० यशवन्तसिंहः
१२ धूहडः	३१ अजितसिंहः
१३ रायपालः	३२ वस्तसिंहः .
१४ कनपालः	३३ विजयसिंहः
१५ जालनसीः	३४ गुमानसिंहः
१६ छाडोः	३५ मानसिंहः
१७ तीडोः	३६ तरुतसिंहः
१८ सलखोः	३७ यशवन्तसिंहः .
	(वर्तमानः)
१९ वीरमं:	३८ सरदारसिंहः
	(महाराजकुमारः)

कविवंशवर्णनम् ॥

मदीयमपि वृत्तान्तं राजल्लोकप्रथावशात् ॥
 संक्षेपेण वदाम्यत्र ग्रन्थकर्तृत्वहेतुना ॥ १ ॥
 कीर्तिः संचारकरणाच्चारणा इति संज्ञया ॥
 ख्याताः स्मस्त्रिषु लोकेषु गणिता देवजातिषु ॥ २ ॥
 श्रीमद्रामायणे साक्ष्यं भारते च प्रदृश्यते ॥
 तद्वदन्यपुराणेषु श्रीमद्भागवतादिषु ॥ ३ ॥
 मुन्यृषीतिपदैरुक्ता ईश्वर्याः समुपासकाः
 पूज्यन्ते दानमानाद्यैरद्यापि चात्रियैरिमे ॥ ४ ॥
 यशवन्तनृपालोऽति दत्त्वा ग्रामगजादिकम् ॥
 कुर्वाणो हितमेतेषां जीव्याद्बहुयुगावधि ॥ ५ ॥
 आसिया(*)कुलमस्मार्कं भीमोऽन्न प्रथितः पुमान् ॥
 पदं वल्लहठमल्लेति(†)प्रापान्नस्य प्रदानतः ॥ ६ ॥
 पितामहो मम ख्यातो वाँकीदासः कवीश्वरः ॥
 अभूदयाचक्श्चासौ मानसिंहमहीपतेः(‡) ॥ ७ ॥

(*) अस्माकमात्मानामको मूलपुरुषो बभूव । तद्वश्या. “आसिया” इति कथ्यन्ते ॥

(†). मङ्गभाषायां “वल्ल” इति शब्दो भोज्यवस्त्वपरपर्यायः । “हठ” शब्दो हठार्थकः । मङ्गशब्दो बलवद्वाची । “वल्लहठमल्ल” इति समुदायार्थस्तु लोकान् भोजयितुं हठकरणे बलवानिति ॥

(‡) अत्र स्पन्क्षेपे पञ्चमी । तेन मानसिंहं पत्न्यग्न्येत्यर्थो बोध्यः । मानसिंहादग्न्यं न याचते इत्यर्थः ॥

गुणग्राहितया तस्मै मानो मरुमहीश्वरः ॥

कंविराजपदं प्रीत्या लक्षदानं च दत्तवान् ॥ ८ ॥

तस्त्सिंहमहाराजस्तत्तनूजमहर्निशम् ॥

अमानीद्वारतीदाननामानं जनकं मम ॥ ९ ॥

मह्यं मुरारिदानाय यशवन्तनरेश्वरः ॥

राज्याभिषेकवेलायां प्रादाल्लक्ष(॥)मुदारधीः ॥ १० ॥

चारणा देवसृष्टावुत्पन्नाः । तदुक्तं श्रीमद्भागवतस्य तृतीय-
स्कन्धस्य दशमेऽध्याये—

देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः १ पितरो २ ऽसुराः ३ ॥

गन्धर्वाप्सरसः ४ सिद्धा, यक्षरक्षांसि ५ चारणाः ६ ॥ २७ ॥

भूतप्रेतपिशाचाश्च ७ विद्याधराः, किन्नरादयः ८ ॥

दर्शयते विदुरारूपाताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः ॥ २८ ॥ इति ।

समानस्वभावानामेकः सर्गः । यथा गन्धर्वाप्सरसामेकः
सर्गः । यक्षरक्षसामेकः सर्गः । सिद्धचारणविद्याधराणामेकः
सर्गः । भूतप्रेतपिशाचानामेकः सर्गः । भूतप्रेतपिशाचाश्चाशु-
द्धाचारतया विबुधादिभिरादावेव परित्यक्ताः । अतएव विबु-
धादिभिः सहैषां वर्णनं कचिदपि न विद्यते । देवास्तु सुमेरु-
गिरौ निवासमकुर्वन्त ॥

तदुक्तं श्रीमद्भागवतस्य पञ्चमस्कन्धस्य षोडशेऽध्याये—

(*) लक्षदानम् ॥

मेरोर्मूर्धनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उपक्लृप्तां पुं-
रीम् ॥ १ ॥ इति ॥

सुमेरुगिरौ देवानां पृथक्पृथङ्नगर्यस्तत्र चारणानामपि
पृथग्लोकः ॥ तदुक्तं तत्रैव—

अधस्तात्सवितुर्योजनायुते स्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येके॥
ततोऽधस्तात्सिद्धचारणविद्याधराणां सदनानि ताव-
न्मात्र एव ॥ ४ ॥ इति ॥

सिद्धचारणविद्याधराणामेकसर्गत्वादेकगणत्वम् । अत्र सु-
मेरोरुच्चतामानमुपरिष्ठात्सूर्येण विहितम् । आङ्गलविद्वांसस्तु
महीधराणामुच्चतामानमधस्तात्समुद्रतलादवस्थन्ति । सर्वपि-
तामहेन धात्राऽऽरम्भाच्चारणदेवताकार्यं विष्णवादिदेवानां स्तु-
तिर्पाठकत्वमकारीति ते चारणसंज्ञया प्रथिताः । चारणश-
ब्दव्युत्पत्तिस्तु “चारयन्ति कीर्तिम्” इति ॥ तथाहि मत्स्य-
पुराणस्थोनपञ्चाशोत्तरद्विशततमेऽध्याये—

स्तूयमानं समन्ताच्च सिद्धगन्धर्वचारणैः ॥

आम्नायैर्मूर्तिमद्भिश्च स्तूयमानं समन्ततः ॥ ३५ ॥

सव्यबाहूपधानं तं तुष्टुवुर्देवदानवाः ॥

कृताञ्जलिपुटाः सर्वे प्रणताः सर्वतोदिशम् ॥ ३६ ॥ इति ॥

स्वर्गस्य भोगभूमित्वात्तत्र मर्त्यलोकार्जितमहासुकृतोप-
भोगः । कर्मभूमिस्तु मर्त्यलोक एवेति भगवदाराधनाय देवा

अपि मर्त्यलोके जनिमभीप्सन्ति । मर्त्यलोकेऽप्यार्यावर्तः पु-
ण्यभूमिः ।

“आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ॥” .

इत्यमरः ॥ कतिपयचारणदेवा मोक्षसाधनाय सदारा देव-
लोकादागत्य हिमालयमध्यपिवांसः । तैः सह कतिचित्सिं-
द्धदेवा अपि समायाताः ॥ तदुक्तं वाल्मीकीयरामायणस्य,
बालकाण्डेऽष्टचत्वारिंशे सर्गे—

“इममाश्रममुत्सृज्य सिद्धचारणसेविते ॥ ३३ ॥

हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे महातपाः ॥” इति ॥

कृतयुगादारभ्य कलियुगावतीर्णश्रीकृष्णसमयान्तं तत्प-
श्चादपि च ते चारणा हिमगिरावन्त्यासु च तपःस्थलीषु च
तप आचरन्तो लक्षशो हायनान्यूपिमुनिमहर्षिमहात्मपदैरु-
दिताः । तत्प्रमाणानि चाग्रे प्रदृश्यन्ते । देवलोके निवसन्तश्चा-
रणा देवचारणा इत्युक्ताः । अधुनापि च देवलोकवासिनश्चा-
रणा देवचारणा इति कथ्यन्ते । तत्र प्रमाणं तु ब्रह्मपुराणस्य
षट्त्रिंशेऽध्याये—

“गन्धर्वाप्सरसः सर्वे नागा यक्षाः सराक्षसाः ॥

औदकाः खेचराश्चान्ये किन्नरा देवचारणाः ॥ ६६ ॥” इति ।

महादेवस्य पार्वतीपरिणयावसरे ब्रह्मणो हिमाक्षये नवन-
गरनिर्माणम् । तत्रत्यं पश्यमिदम् ॥ ये च चारणा देवलोकं
विहाय मर्त्यलोकमुपागत्य हिमगिरिमध्यपुस्तत्संततेस्तत

ईषदूनतया देवकल्पत्वेन वर्णनम् । “देवकल्पा महर्षयः” इति
महाभारते ॥ देवकल्पा देवसदृशाः ॥ “कल्पः स्वसदृशे”
इति चिन्तामणिः ॥ लङ्कां प्रज्वालय बहिरागत्य सर्वमग्निसा-
धवलोक्य हन्त वैदेह्यपि दग्धा स्यादिति चिन्तयमानो हनुमान्
“जानकी न च दग्धा” इति चारणमुनिवचनमश्रौषीत् ॥ त-
त्प्रसृष्टे भगवता वाल्मीकिमुनिना चारणा महात्मान इत्युक्ताः ।
तथाहि वाल्मीकीयरामायणस्य सुन्दरकाण्डे पञ्चपञ्चाशे सर्गे-

शुश्राव हनुमांस्तत्र चारणानां महात्मनाम् ॥ २९ ॥
जानकी न च दग्धेति विस्मयोऽद्भुत एव नः ॥ ३२ ॥ इति ॥

लङ्कायाः प्रतिनिवृत्त्य समुद्रवेलानिविष्टानङ्गदादीन्प्रति त-
दुदन्तं कथयतः पवनात्मजस्य तत्रैवाष्टपञ्चाशे सर्गे इदं वचनम्
“ऋषिवाक्यैश्च दृष्टार्थैरभवद्दृष्टमानसः ॥ १६५ ॥” इति ।

मृगयासक्तः पाण्डुर्मुनिंशापाङ्घ्रिमगिरिमधिष्ठाय चारणा-
न्तिके तप आचरन्पञ्चत्वमवाप । तस्य यवीयसी धर्मपत्नी
माद्री सहगमनमकामयत । ततश्च युधिष्ठिरादिङ्घ्रिमपञ्चको-
पेतां तज्ज्येष्ठपत्नीं कुन्तीमवलोक्य चारणा विचारणामकार्षुः ।
तत्प्रसङ्गे महाभारतस्यादिपर्वणि षड्विंशाधिकशततमेऽध्याये
पद्यामिदम्-

“ते परस्परमामन्त्र्य देवकल्पा महर्षयः ॥” इति ॥

तदुत्तरं चार्भकपञ्चकसमवेतया कुन्त्या सह चारणमुनयो
इस्तिनापुरभागतास्ताद्विषये तत्रैव-

“तं चारणसहस्राणां मुनीनामागमं तदा ॥

श्रुत्वा नागपुरे नृणां विस्मयः समपद्यत ॥११॥” इति।

कृतयुगे हरिणा पृथुनाम्नाऽवतीर्य जगतो मर्यादा निरूप्य संशोधनप्रकारि । तस्मिन्ननेहसि हिमालयाधिष्ठितचारणा वस्तुतो देवानां स्तुतिपाठका आसन् । पृथुमहाराजप्रशंसां जगति सुस्थिरत्वमासादयेदिति विचिन्त्य ब्रह्मर्षयस्तेषां मध्यादेकं चारणमानीय पृथोः स्तुतिपाठकं व्यदधुः । नृपतिना च स तैलङ्गदेशदानेन तुष्टिं प्रापितः । अस्मिन्विषये पद्मपुराणस्य द्वितीये भूमिखण्डेऽष्टाविंशेऽध्याये—

“चारणाय ततः प्रादात्तैलङ्गं देशमुत्तमम् ॥” इति ॥

पृथोरधिगतैलङ्गदेशश्चारणो हिमगिरिं विहाय तैलङ्गदेशमध्युवास । तत्संततिश्च राज्ञां राजपुत्राणां च स्तुतिमातन्वती तत्स्तुतिपाठकतामवाप । अद्यावधि च वयं चारणा राज्ञां राजपुत्राणां च स्तुतिमाचरन्तः कवीति पदेन प्रथिताः स्मः ॥ हिमालयोषितदेवकल्पतपस्त्रिचारणमध्यादेकः पृथुमहाराजस्य कविर्भवदिति तत्संततिरपि मर्त्यलोकवासिमनुष्याणां राज्ञां राजपुत्राणां च कविधर्मोरीकरणात्सर्वथाऽपगतदेवभावा मानुषचारणेतिपदमाग्वभूव ॥ तत्र प्रमाणं तु महाभारतस्य शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे एकसप्तत्युत्तरदिशततमेऽध्याये—

“देवता ब्राह्मणाः सन्तो यक्षा मानुषचारणाः ॥”

धार्मिकान्पूजयन्तीह न धनाढ्यान् कामिनः । ५५।
इति ॥

‘सर्वशक्तिमन्तं जगदीश्वरं केचिज्जनकरूपतया केचिच्च
जननीरूपतया मन्यन्ते । अस्मत्पूर्वजाश्च हिमालये तपस्य-
न्तस्ति जननीरूपेणोपासांचक्रुः । तदुक्तं महाभारतस्य भीष्म-
पर्वणि द्वाविंशेऽध्यायेऽर्जुनस्तुतौ—

“तुष्टिः पुष्टिर्धृतिर्दीप्तिश्चन्द्रादित्यविवर्द्धनी ॥
भूतिर्भूतिमतां संख्ये वीक्ष्यसे सिद्धचारणैः ॥” इति ॥

अत्र टीकाकारो नीलकण्ठः “संख्ये, सन्ध्याख्यानं प्रका-
शतं यत्र तस्मिन्नात्मानात्मविवेकरूपे समाधौ ” इति व्या-
चख्यौ ॥ तथैव परंपरया व्याप्यस्माकं सकलचारणजातेर्देवी
परमोपास्यदेवता । तत एव न्व वयं सर्वे “जयं मातः” इत्युक्त्वा
परस्परं प्रणाममाचरामः ॥

‘अत्रैदं नाशङ्कनीयम्, चारणा देवाश्चेन्मनुष्येषु कथं
मिलिता इति । कुत इति चेदसुरा राक्षसाश्च देवसृष्टौ गणि-
ताः ॥ एकदा सर्वे देवा मिलित्वा ह्यीरावधिं समन्धुः । तस्मा-
च्च पीयूषादिचतुर्दशरत्नान्यलभन्त । तत्रामृतस्य कृते देवा-
सुरयोर्मिथस्तुमूलयुद्धमवर्तत । तत्र राक्षसानामसुरपक्षनि-
विष्टत्वाद्देवानामसुरराक्षसानां च विद्वेषान्नोऽतिशयितां वृ-
द्धिमाससाद । तदानीमसुरराक्षसा देवलोकापहारेण मर्त्य-
लोकमध्युषुः ॥ असुरा द्वैत्या इति पर्यायान्तरम् ॥

“असुरा दैत्यदैतेय—”इत्यमरः ॥ दैत्येषु बलिहिरण्यकशिपुप्र-
भृतयो मर्त्यलोकमहाराजा बभूवुः । रक्षःसु च लङ्केश्वरो रावणो
लोकरावणो बभूव । दैत्या राज्ञसाश्च ससैन्या बहुशो मर्त्य-
लोकादेवलोकमाक्रम्य लुलुण्टुदेवराजं महेन्द्रं च विजिग्युः ॥
महाभारतावधि मर्त्यलोके दैत्यराक्षससंततिरासीत् । श्रीकृ-
ष्णचन्द्रेण तृणावर्ताघासुरादयो बहवो दैत्या निहताः । पां-
ण्डुपुत्रो भीमसेनो हिडम्बाराक्षस्यां घटोत्कचमुदपादयत् ।
स च महाभारतरात्रिरणे वीरकर्म प्रदर्श्य तनुमत्यजत् ॥

वैदिकधर्मग्रन्थभागवतमहाभारतादिप्रणयनादर्वाग्जैनध-
र्मग्रन्थनिर्माणम् । तत्रापि मानुषचारणा उत्तमार्थत्वेन गणिताः ।
वेदानुयायिनो रामकृष्णादींश्चतुर्विंशतिमवतारान्मन्यन्ते, तथा
जैनमतावलम्बिनः ऋषभादींश्चतुर्विंशतितीर्थकृतः प्रतिपाद-
यन्ति । कथयन्ति च विक्रमसंवत्सरप्रारम्भकालात्सप्तत्युत्तर-
चतुःशत४७०वर्षपूर्वं चतुर्विंशस्तीर्थकरो महावीरस्वामी बभू-
वेति । व्योमेपुनवेन्दुः १६५०मितवर्तमानविक्रमसंवत्सरांशुं
खनेत्राविधयुग्मा २४२०ऽब्दा भवन्ति । महावीरस्वामिनां मा-
गधीभाषायामनेकानि सूत्राणि प्रणीतानि । तत्र पञ्चवणा-
ख्यसूत्रस्य प्रथमपदे मनुष्याधिकारे मनुजा द्विविधाः प्रज्ञताः ।
म्लेच्छा आर्याश्च । आर्या द्विविधा भाणिताः । ऋद्धिप्राप्ता अ-
नृद्धिप्राप्ताश्च । ऋद्धिप्राप्तत्वं च तपोवैभवादिप्रतिष्ठार्हत्वम् ।
ऋद्धिप्राप्ताः षोढा गणिताः ।

“अरिहन्ता; चक्रवर्ती, बलदेवा, वामुदेवा, चारजा,
विजाहरा” इति ॥

अरिहन्ता तीर्थकराः ॥ मनुष्याधिकारत्वादरिहन्तादीनां
मनुष्यजातित्वम् । इहाप्यतिपवित्रेः समर्थैश्चारिहन्तादिभिः
सह मानुषचारणां गणिताः ॥

जैनसूत्रग्रन्थेभ्यः प्राक्तनो न कोपि काव्यप्रबन्ध उपल-
भ्यते । काव्येष्वपि प्रायो मानुषचारणानां वर्णनम् । काश्मी-
रैश्वरो हर्षदेवः कर्णाटराष्ट्राधीशपरमाण्डमहिषीचन्दलाचित्र-
सबलोक्येमां संधां व्यदधात् । “परमाण्डं विजित्य चन्दला-
हरणं विनाऽपककर्पूरो नोपभोग्यः” इति ॥ तदुक्तं कल्हणकृत-
कश्मीरराजेतिहासराजतरङ्गिण्याः सप्तमतरङ्गे-

“कृतापक्वित्रमकर्पूरपरित्यागं प्रतिज्ञया ॥

तं च स्तुतिमिषादेवं जहसुः कविचारणाः ॥११२२॥”

इति ॥

कविचारणाः स्तुतिमिषाद्धर्षदेवनृपमनिन्दन्तिभावः ॥

• “संसारे सर्वमन्तवत्” इति नियतिकृतनियमेन चार-
णजातिरपि चिरन्तनतया शनैःशनैर्भारतभूमेरितरसकलप्रदे-
शेषूच्छेदमवाप । कतिचिच्चारणाः वर्षसहस्रद्वयात्प्राङ्मरुदेश-
भागमप्यन्यवसन् । तत्संततिश्च धृष्टिमासादयन्ती मरुदेश-
संवन्धान्मारवचारणेति संज्ञया ख्यातिमापेदे । मारवचारणा-
श्चेदानीं विशेषतया राजपूतानाप्रदेशे, कतिचिहुर्जरभूमौ क-
तिचिच्च मालवदेशे निवसन्ति । मारवचारणानां च राजपुत्रैः
सह सा एव स्तुतिपाठकतादिपुरातनसंवन्धोऽप्यावधि वरी-
वर्ति ॥ वयं चारणाः पुरा देवसृष्टापुत्पन्ना इति राजानो राज-
पुत्राश्चेदानीमपि चारणान्पूजनीयान्मन्यन्ते । चारणाः

पूजनीया इति राजपुत्रेषु कथनप्रचारोऽपि । तथाहि, एत-
द्रथश्रवणार्थं राजराजेश्वरयशवन्तसिंहेन स्वदेशविदेशवासि-
नो बहवो विद्वांस आहूताः । तन्मण्डलेन सहास्य श्रवणाव-
सरे श्रोतृसमक्षं स्ववाण्याऽयं मनोरथः प्रकटीकृतः “कविः
राजेनास्माकमयं ग्रन्थ ईदृशः प्रणीतः, यत्कविराजं स्वर्णेन
तोलयित्वा तन्निर्मितकविराजप्रतिमा सदैव पूज्येत” इति ॥
इयं वार्तोक्तश्रोतृगणस्थठक्कुरमनोहरसिंहेन मह्यं लिखिता ।
तद्विषयं पत्रमन्ते द्रष्टव्यम् ॥ महान्तस्तदतिरिक्ताश्च सर्वेऽपि
क्षत्रिया मारवचारणानामतीव सत्कारं वितन्वन्ति । योधपुरा-
धीशाजितसिंहसूनुरभयसिंहो ज्येष्ठत्वात्तत्पट्टमधिप्राय पञ्च-
विंशतिवर्षाणि राज्यं शशास । तत्पट्टं च तदुत्तराधिकारी रा-
मसिंहोऽधितस्थौ । तस्मान्मरुराज्यमपहृत्य तत्पितृव्यो व-
रुतसिंहो राज्यभारं बभार । अतएव वंशावल्यामभयसिंहो
नोक्तः । अभयसिंहोद्देशेन कवियोपटङ्किचारणकरणीदानेन
सूर्यप्रकाशाख्यं भाषाग्रन्थं विनिर्माय स महाराजाय समर्पितः ।
ततो गुणग्राहितया महाराजः पुरातनराजधान्या मण्डोदर-
स्थारामे करणीदानाय लक्षदानं वितर्ष्य तं गजारूढं विधाय
स्वयमश्वारूढोऽग्रे गच्छन् मण्डोदरात्रिकोशान्तराले योधपुर-
वर्त्तिचारणकविग्रहमयात् ॥ तद्विषयं पद्यमिदम्—

अश्वारूढोऽभयो भूपो गजारूढः कविः पुनः ॥
याममेकं महाराजः प्रायंदेवं कवेः पुरः ॥ १ ॥ इति ॥

कस्यचिद्राजकार्यस्य कृते योधपुरमहाराजवस्तुसिंहेन

नियुक्तो रोहडियोपटङ्की तत्प्रतोलीपात्रं मूँदियाडाभिधेयाकस-
थाधीशकरणीदानचारण उदयपुगधीशमहाराणाजगत्सिंहा-
न्तिकं जगाम । जगत्सिंहश्च स्वराजधान्या वडीपोलाख्यद्वारा-
हृद्भिः क्रोशाष्टमभागान्तरवर्त्तिजगदीशमन्दिरान्तं करणीदान-
सभाजनार्थमभ्यागमत् ॥ तद्विषयं पद्यमिदम्—

यं दत्ताप्त्या दिल्लीशा मृत्युमवाप्ताः सहानुतापेन ॥
आतिथ्यं तत्कीर्त्यै कवेरकार्षींजगत्सिंहः ॥ १ ॥ इति ॥

महिधारियोपटङ्कदेवाख्यचारणस्यातिवृद्धनया प्रतिगम-
नावसरे बुन्दीशशत्रुशल्यस्तं स्वकरावलम्बितं कृत्वा प्रासा-
द्वहिःप्रदेशवधि तेन सह समायातः ॥ दृष्टिकाश्यात्तत्रोपान-
हमन्वेपमाणचारणचरणयोः शत्रुशल्यः स्वपाणिना योजया-
मास्त ॥ तद्विषयं पद्यमिदम्—

“गृहीत्वोपानहं पाणौ न्यस्यता तु कवेः पुरः ॥
तथा कृपणशीर्षेपूपानहत्ता सहस्रशः ॥” इति ॥

ग्रन्थनिर्माणकारणम् ॥

भाषाभूषणसंज्ञस्य ग्रन्थस्य नृपसंनिधौ ॥
एकस्मिन्दिवसे जातः प्रस्तावो मां तदा नृपः ॥ १ ॥
ऊचे कीदृक्प्रवन्धोऽयं कविराज! तदाऽवदम् ॥
मरुपेन स्वयं पूर्वयशवन्तेन(*) निर्मितः ॥ २ ॥

* पूर्वयशवन्तमहमहाराजो वैक्रमे त्रयशीत्यधिकपौंड्रशततमे वर्षे (१६८३) समुत्पन्नः ॥

भापायां प्रथमो ग्रन्थो भरतस्य मतेऽस्त्यसौ ॥

अनेनालंकृतेर्वोधः साक्षान्नैव भवेदिति ॥ ३ ॥

उत्तराकर्णनात्प्राह हसन्मरुहेश्वरः ॥

तदाऽन्यं रचय ग्रन्थं नवं कविवरेति माम् ॥ ४ ॥

चतुर्भिः कुलकम् ॥

वत्सरैः पञ्चदशभिः शनैः कृत्वा श्रमं मया ॥ ५ ॥

निर्मितो निर्मलग्रन्थ आज्ञया मरुभूपतेः ॥ ६ ॥

अनेकै रचिता ग्रन्था आकल्पादधुनावधि ॥

अल्पायुरहमेकोऽतः कथं सर्वं निरूप्यते ॥ ६ ॥

प्रबन्धानां प्रसिद्धानां सारं संगृह्य यत्नतः ॥

स्वस्य निर्मलया बुद्ध्या निर्धार्यायं विनिर्मितः ॥ ७ ॥

सन्ति बालप्रबोधार्थं प्रबन्धा बहवो भुवि ॥

अयं विबुधबोधार्थो भवेदेव न संशयः ॥ ८ ॥

संदर्श्यालंकारान्यशवन्तयशोऽत्र वर्णितं यस्मात् ॥

यशवन्तभूषणेति संज्ञा चास्य व्यधायि भूपाल! ॥ ९ ॥

यतो भूषणसंज्ञाऽस्य सप्तभिस्तु ततो मया ॥

पूर्तिराकृतिभिर्नीता ह्यौचित्येन नराधिप! ॥ १० ॥

प्रथमा भूमिका काव्याकृती राजन्! द्वितीयिका ॥

शब्दालंकाररूपा च तृतीया परिकीर्तिता ॥ ११ ॥

अर्थालंकाररूपा च चतुर्थी मनुजेश्वर! ॥

रसवन्मुखभावालंकाररूपा च पञ्चमी ॥ १२ ॥

अन्तर्भावाकृतिश्चेह षष्ठी राष्ट्रवरोत्तम! ॥
 सप्तम्यां च विधिः पूर्तेर्ग्रन्थस्य समयस्तथा ॥ १३ ॥
 वर्तमाननृपा भूप! कथितं पारितोषिकम् ॥
 यशवन्तयशोभूषणग्रन्थात्सारं नृपाज्ञयादाय ॥
 यशवन्तभूषणेति सन्दर्भोऽयं विनिर्मितः स्वल्पः ॥ १४ ॥
नामलक्षणविचारः ॥

शुद्धस्वरूपानुसारं नामान्याह धुरंधरः ॥
 राजराजेन्द्र! तत्स्पष्टं करिष्यामि पदे पदे ॥ १ ॥
 धुरंधरोक्तालंकारनामान्येवात्र(*) लक्षणम् ॥
 अलंकारस्वरूपं यत्स्पष्टं तैरेव जायते ॥ २ ॥
 अत्र साक्षात्स्वरूपं हि विद्यते नृप! नामसु ॥
 धुरंधरस्य नामार्थाच्च्युतः पङ्के निमज्जति ॥ ३ ॥
 अत्यन्तस्फुटताहेतोर्नाम्नामर्थान्प्रचक्ष्महे ॥
 लक्षणत्वेन ते नैव बोध्याः श्रीमरुनायक! ॥ ४ ॥

प्रथममलंकारादीन्संलक्ष्य तेषां यथार्थनामनिर्माताऽऽद्या-
 चार्योत्र धुरंधरपदेन व्यवहृतः । ते च बहवः । यस्य सिद्धान्तः
 परममाननीयत्वेनाभिमतस्तस्मिन्विषये स एव धुरंधरो वि-
 ज्ञेयः । उक्तधुरंधरेभ्योऽर्वाचीना अस्माभिरर्वाचीनपदेनोद्दिष्टाः ।
 मया त्वत्रार्वाचीनानां लक्षणानि खण्डयित्वा धुरंधराणां
 नामरूपाण्येव लक्षणान्शङ्कीकृतानि ॥ लोके परमात्मना

प्रथमं पदार्थाः संस्पृष्टाः । पश्चाच्च तन्नामनिर्माणम् । तच्च श्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धम् । तथैव साहित्यशास्त्रे अथममुदाहरणानि ततश्च कविभिस्तेषु चमत्कारं संलक्ष्यालंकारादीनां नामानि निर्मितानीत्यनुभवसिद्धम् । यथा शब्दानुसारेण साधनिकासूत्रनिर्माणम् । रागरागिणीश्रवणान्मृगादिवच्छ्रवणसुखोद्भावेऽपि संगीतसंस्कारिणो जनस्यामुकोयं रागो शुभाङ्गी वा, अमुकोयं स्वरः, अमुकोऽयं ताल इत्यादौ विज्ञातेऽत्यन्तमानन्दोद्भूतस्तथैव काव्यश्रवणमात्रेण चेतसः सुखोद्भावेऽपि साहित्यसंस्कारिणो जनस्यात्रामुकोऽयं व्यङ्ग्यादिरर्थः, अमुकोयमलंकारः, अमुकोऽयं रस इत्यादौ विज्ञातेऽत्यन्तमानन्दोद्भूतः ॥ न्यायादिशास्त्राणां प्रसिद्धाचार्यैर्गौतमादिभिरीश्वरकृतपदार्थानां लक्षणानि निर्मितानि । तथैव शैल्या साहित्यशास्त्रस्य प्रसिद्धाचार्येण भरतमुनिनाऽलंकारादीनां लक्षणानि निर्मितानि । साहित्यशास्त्रे च भरतप्रणीतनाट्यशास्त्रात्प्राचीनो न कोपि प्रवन्ध उपलभ्यते । ततश्च वेदज्ञासप्रभृतयो भरतशैल्यनुसारेण लक्षणानि कुर्वन्ति स्म ॥ परमात्मा पदार्थान्विरचय्य तेषां नामानि व्यवहारमात्रप्रयोजनेन निर्मितवान् । न तु कविकर्मणा । अत एव परमात्मकृतपदार्थविवेचकानां न्यायादिशास्त्रकाराणां तेषां साक्षात्स्वरूपप्रकाशनार्थं नामातिरिक्तलक्षणनिर्मितेरावश्यकत्वम् ॥ अथा “वातीति वायुः” इति व्युत्पत्त्या पवनस्य वायुरिति नाम जगत्कर्तृनिर्मितम् । परं त्वनेन नाम्ना पवनस्य साक्षात्स्वरूपं तादृक्स्फुटं न भवति, यादृक् “रूपरहितः स्पर्शवान्वायुः”

इति न्यायशास्त्रोक्तलक्षणेन भवति । गत्यर्थकानामन्येषां
मपि वस्तूनां मत्वात् । अलंकारादिनामानि तु कविनिर्मि-
तानि । तानि च कविकर्मणा निर्मितानीति कवीनां तु नाम-
भिरपि तेषां स्वरूपस्य स्पष्टीकरणमुचितम् ॥ एतन्नामधातोर्ना-
मशब्दो निपातितः । “एतन्नामप्रवहत्वे शब्दे च ।” नमतीति
नामम् । तत्तद्वस्तुनाम्नां तत्तदर्थेषु नमनात्सार्थकत्वम् ।
अत्रायमभिसंधिः, तत्तन्नामकथनेन तत्तत्पदार्थस्य ग्रहणं
स्यादिति । जगत्कर्त्राऽयं शब्दो व्यवहारमात्रप्रयोजनेन प्र-
युक्तः । प्रथमं यैः कविभिरलंकारादिनामानि निर्मितानि,
तानि तु तत्तत्स्वरूपस्य साक्षात्प्रकाशकत्वात्तादृशार्थबोध-
कानि । एतदेवाभिप्रेत्य धुरंधरा कविर्नाम्नःपर्यायान्तरं संज्ञेत्याह ।
संज्ञाशब्दार्थस्तु सम्यग्ज्ञायतेऽन्येति । यथा वस्तुनः सम्यग्ज्ञानं
भवति सा संज्ञेति भावः ॥ लक्षणशब्दार्थस्तु “लक्ष्यतेऽनेन”
इति ॥ येन वस्तुपरिज्ञानं भवति तल्लक्षणमिति भावः ॥
अलंकारादिस्वरूपबोधे लक्षणापेक्षया संज्ञाया अधिकमुपयो-
गित्वं चानयोर्व्युत्पत्त्यैव स्फुटतरम् ॥ लक्षणे गौरवम् । नाम-
सु च लाघवम् । लाघवाङ्गीकारश्च सर्वसंमतः ॥ नाम्नाऽलं-
कारादिस्वरूपं बोधयित्वा पुनर्लक्षणेन ज्ञापने कवीनां पुनरु-
क्तिदोषापातः ॥ आदौ नाम कर्तृभिरन्यल्लक्षणं न निर्मितम् ।
नामभिरलंकारादीनां स्वरूपे स्पष्टेऽन्यल्लक्षणं निर्मितेनाव-
श्यकत्वात् । अन्यनिर्मितलक्षणानि कानिचित्स्वरूपाबोध-
कानि । कानिचिच्चाव्याख्यादिदोषग्रस्तानि । धुरंधरकृतनाम्नां
कचित् संपूर्णसाक्षादर्थपरिज्ञानादितरार्थविज्ञानाद्वा कचिच्च

नीमानुसारमन्यप्रकारकलक्षणनिर्माणप्रयत्ने तत्रालंकाराणां साक्षात्स्वरूपस्यासमावेशात्तथैव . क्वचित् परंशरागतोदाहरणानां संपूर्णसाक्षादभिप्रायापरिज्ञानादितराभिप्रायविज्ञानाद्वा तत्तदुदाहरणानुसारेण लक्षणनिर्मितिरिति बोध्यम् ॥ तादृशलक्षणानां खण्डनं नाम्नां मण्डनं च तत्तदलंकारप्रकरणे करिष्यते ॥

अखिलानामपि महतां खण्डनकरणापराधमपहाय ॥ पश्यन्तु पक्षरहिताः प्रबन्धमेतं हि कविराजाः ॥ १ ॥ संस्कृतग्रन्थकर्तृणां खण्डनानि कृतान्यतः ॥ भाषाग्रन्थविनिर्मातृखण्डने न दृगर्पिता ॥ २ ॥

धुरंधरकृतनाम्नामवयवार्थविचारं विनाऽलंकाराणां साक्षात्स्वरूपमज्ञानानां अर्वाचीना लभ्योदाहरणानुसारेण भिन्न-भिन्नलक्षणानि व्यदधुः । तदेतद्भ्रमजालम् । यथा परब्रह्मणोऽपरिज्ञानविषये कश्चित्—

यैः स्पृष्टः खलु पाद एव भणितः स्तम्भाकृतिर्यैः पुनः पुच्छे तैस्तु वरत्रया समगुणः शुण्डे च रम्भानिभः ॥ तुल्योऽसौ मुसलेन दन्त उत यैः कर्णे च शूर्पोपमः पृष्ठे चापि च शैलगण्डसदृशो ह्यन्धैर्मतङ्गो महान् ॥ १ ॥ इति ॥

साहित्यशास्त्रस्य मुख्यप्रयोजनं तु मनोरञ्जकत्वम् । अतः कस्यचिन्नवीनमनोरञ्जकविषयस्य कथने, अमनोरञ्जकस्य खण्डने वा न कंश्चिदोपः । उक्तं हि भगवता वेदव्यासेनाग्नि-परागो—

अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः ॥

यथा वै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥ १ ॥ इति ॥

अपरः कश्चिदप्यर्वाचीनो नामैव लक्षणं नामन्यत । केवलं
जयदेवकविश्चन्द्रालोके-

स्यात्स्मृतिभ्रान्तिसंदेहैस्तदङ्कालंकृतित्रयम् ॥

इत्यलंकारत्रिकस्य नामरूपं लक्षणमाह ॥

लक्षणं द्विविधम् । स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं च । स्वरूपं
स्वाकारस्वभावरूपवस्तुस्थितिः । तटस्थशब्दार्थस्तु तीरस्थित
इति । स्वरूपाद्भिन्नमिति भावः ॥ चतुर्भुजत्वमिति विष्णोर्ल-
क्षणाकाररूपत्वात्स्वरूपलक्षणम् । चक्रपाणित्वमिति विष्णो-
र्लक्षणे विष्णोराकाराद्भिन्नमिति तटस्थलक्षणम् ॥ मम तु
मर्तं, वस्तुनः साक्षाज्ज्ञानं यादृक्स्वरूपलक्षणाद्भवति, तादृ-
क् तटस्थलक्षणान्न भवतीति । अत एव स्वरूपलक्षणस्य सु-
ख्यत्वम् ॥ नाम च स्वरूपलक्षणम् ॥ तदितरल्लक्षणं तटस्थ-
लक्षणम् । लक्षणे चातिव्याप्तिरव्याप्तिरसंभव इति त्रयो दोषा
भवन्ति ॥

अतिव्याप्त्यादिदोषाणां नामान्येव हि लक्षणम् ॥

रम्यां गौरीं तथा भीतिजनिकां विद्धि नायिकाम् ॥ १ ॥

“मनोहरत्वं नायिकाया लक्षणम्” इत्युक्ते मनोहरत्वस्य
नायिकादिपदार्थान्तरेष्वपि सत्त्वात् “लक्ष्यातिरिक्ते लक्षण-

त्वेनाभिमतस्य व्यापनमतिव्याप्तिः ।” इति लक्षणलक्षितो-
ऽतिव्याप्तिदोषः ॥ “गौरवर्णत्वं नायिकायां लक्षणम्” इत्युक्ते
श्यामवर्णायां नायिकायां गौरवर्णस्याव्यापनात् “लक्ष्यैकदे-
शावर्तनमव्याप्तिः ।” इति लक्षणलक्षितोऽव्याप्तिदोषः ॥
शृङ्गारालम्बनत्वात्तस्या अपि नायिकात्वमिष्टमेव ॥ यथा—
“श्यामेयं सुन्दरी नारी भुजगीव नरान्दशेत् ॥ इति ॥

“भयजनकत्वं नायिकाया लक्षणम्” इत्युक्तेऽस्य लक्षणस्य
कस्यांचिदपि नायिकायामसत्त्वात् “लक्ष्येऽत्यन्तासत्त्वमसं-
भवः” इति लक्षणलक्षितोऽसंभवदोषः ॥ रत्युत्पादकसुन्दर्या
एव नायिकात्वव्यवहारात् ॥ धुरंधरकृतनामरूपलक्षणाना-
मुक्तदोषत्रयराहित्यं त्वेवं रीत्या ज्ञेयम् ॥ कवेर्नवीनरूढन्मम-
प्रयोगाक्षमतया कविकृतनाम्नो यौगिकत्वान्नासंभवदोषाव-
काशः ॥ कापि सजातीये वस्तुनि नाम्नोऽवयवार्थस्य प्रवृत्त्यभावे
उपलक्षणेन तस्यापि संग्रहादव्याप्तिदोषाभावः । उपलक्षण-
स्वरूपं च द्वितीयाकृतौ लक्षणाप्रकरणे दर्शयिष्यते । कचिच्च
विजातीये वस्तुनि नामार्थस्य प्रवृत्तौ योगरूढयोर्मिश्रत्वाङ्गी-
कारात्प्रवृत्तिनिरोधेनातिव्याप्तिदोषाभावः ॥ न च वाच्यं,
नामस्वव्याप्तिवारणार्थं न्यायमतानुसारं रूढयार्थविस्तारमकृ-
त्वा लक्षणापर्यन्तमनुधावनस्य किं प्रयोजनमिति ॥ साहि-
त्यशास्त्रे कवेर्नवीनरूढनामनिर्माणाक्षमतवत्प्रथमतः शिष्टप्र-
युक्तसुरभूरुहंकनकसौधप्रदिनामेतरशब्देष्वप्यसमञ्जसतया रू-
ढयार्थविस्तारस्याक्षमतत्वात् ॥

नाम त्रेधा । यौगिकं रूढं योगरूढं च । तल्लक्षणानि न्यायमुक्तावल्याम्—

“यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तद्यौगिकम् ॥”

अस्यायमाशयः । यत्र नाम्नः पृथक्पृथगवयवार्थेन वस्तुनो बोधस्तद्यौगिकम् ॥ यथा—“सुधांशुः ।” अत्र सुधेत्यवयवार्थोऽमृतम् । अंशुरित्यवयवार्थः किरणः, सुधांशुरिति समुदितशब्दार्थोऽमृतमयकिरणवानिति । अत्र वस्तुनि नाम्नोऽवयवार्थस्य योगाद्यौगिकत्वम् ॥

“यत्रावयवशक्तिनैरपेक्ष्येण समुदायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्रूढम् ॥”

अस्यायमभिप्रायः । प्रकृतिप्रत्ययाप्रतिपाद्यो व्युत्पत्तिरहितः शब्दः शिष्टैः कस्मिंश्चिदर्थे प्रयुक्तो रूढया तदर्थं प्रतिपादयतीति रूढत्वम् ॥ नामकर्तुरिच्छानुसारं प्रसिद्धी रूढिरित्युच्यते ॥ “रूढिः शिष्टप्रयोगे । प्रसिद्धौ । अनादिव्यवहारलिङ्गे संबन्धविशेषे । मुख्यशब्दवृत्तेर्भेदे” इति चिन्तामणिः ॥ यथा—दित्यः ॥ नात्र कश्चिदवयवार्थः । केनचिच्छिष्टेन स्वेच्छामात्रेण काष्ठमयगजे दित्यशब्दः प्रयुक्त इति तस्य स एवार्थो नियतः ॥ “दित्यः काष्ठमये गजे” इति चिन्तामणिः ॥

“यत्र त्ववयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्योगरूढम् ॥

यथा—पङ्कजम् ॥ पङ्क इत्यवयवार्थः कर्दमः । ज इत्यवयवार्थो जात इति ॥ इदं तु पङ्कजनाम्न्यवयवशक्त्या यौगिकत्वम् । तत्रावयवार्थे समुदायशक्तिस्तु पङ्कजनाम दिवसविकासिकमलस्यैव बोधकमिति ॥ इदमेव रूढत्वम् ॥ तदुक्तं न्यायमुक्तावल्याम् “रूढिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थज्ञानप्रतिबन्धकत्वात्” इति ॥ यद्यपि रात्रिविकासिकमलस्य कुमुदस्यापि कर्दमोत्पन्नत्वादवयवशक्त्या तु कुमुदस्यापि पङ्कजेति नाम स्यात् । तथापि समुदायशक्त्या दिवसविकासिकमलस्यैव पङ्कजनामेति तस्यैव बोधो भवति । न तु कुमुदस्यापि । दिवसविकासिकमले एव शिष्टप्रयोगात् ॥ अत्रावयवार्थविचारं विना पङ्कजनामश्रवणमात्रेण दिवसविकासिकमलस्यैव बोध इति निष्कर्षः ॥

योगरूढशब्देषु कचिद्योगजन्यार्थस्य न्यूनाधिकतायां रूढ्या योगार्थस्य संकोचविकासौ क्रियेते । यथा नीरधिशब्दे नीरशब्दार्थो जलम् । धीत्यवयवार्थोऽधिकरणम् । जलाधिकरणरूपयोगार्थस्य घटवाप्यादौ विद्यमानत्वेऽपि घटादिव्यावृत्त्या नीरधिशब्दस्य समुद्रे नियमनं तु योगार्थस्य संकोचः । विकासस्तु क्षीरसमुद्रस्य क्षीराधारतया जलाधिकरणत्वाभावेऽपि क्षीरनीरधिशब्दस्य क्षीरसमुद्रेऽपि प्रयोगो यथा स्यात् ॥ योगरूढनामस्वर्थस्य संकोचविकासार्थं रूढेरङ्गीकारः ॥ योगरूढनामान्यनेकाणि । तत्र पाणिग्रहणनाम्नि पाणीत्यवयवार्थो हस्त इति । ग्रहणमित्यवयवार्थो धारणमिति । इदं त्ववयवशक्त्याऽत्र यौगिकत्वम् । तत्रावयवार्थे समुदायशक्तिस्तु पाणिग्रहणशब्दो

विवाहरूपमेवार्थं बोधयतीति । इदमेव रूढत्वम् । आकर्षणावल-
 म्बनादिष्वपि करग्रहणरूपार्थस्य विद्यमानत्वेन । ऽवयवशक्त्या
 त्वाकर्षणावलम्बनादीनामपि पाणिग्रहणमिति नाम स्यात् ।
 तथापि समुदायशक्त्या पाणिग्रहणशब्देन विवाहरूपार्थस्यैव
 बोधः । न त्वाकर्षणादीनामपि । विवाह एव पाणिग्रहणश-
 ब्दस्य शिष्टप्रयोगात् ॥ “पाणिग्रहणं विवाहे । विवाहो भार्या-
 प्राप्तिहेतौ ” इति चिन्तामणिः ॥ अत्र रूढ्या योगार्थस्य
 संकोचः । एवमलंकारादीनामस्वपि योगरूढत्वाङ्गीकारः ।
 तथाहि, अतिशयोक्तिरित्यत्रातिशयेत्यवयवार्थो लङ्घनम् ।
 उक्तित्यवयवार्थः कथनमिति । इदं त्वतिशयोक्तिनाम्न्यव-
 यवशक्त्या यौगिकत्वम् । अतिशयोक्तिनाम्नोऽवयवार्थे
 समुदायशक्तिस्त्वतिशयोक्तिनाम लोकसीमातिलङ्घनरूप-
 मेवार्थं बोधयतीति । इदमेव रूढत्वम् । आज्ञा-समुद्र-पर्वता-
 दीनां लङ्घनेऽपि लङ्घनोक्तिर्भवतीत्यवयवशक्त्या त्वाज्ञादीनां
 लङ्घनोक्तेरप्यतिशयोक्तिरिति नाम स्यात् ॥ तथापि समुदाय-
 शक्त्या लोकसीमातिलङ्घनस्यैवातिशयोक्तिरिति नामनिर्देशा-
 त्तस्यैवार्थस्य बोधः । न त्वाज्ञादिलङ्घनकथनरूपार्थस्य । आलं-
 कारिकशिष्टेरतिशयोक्तिशब्दस्य लोकसीमातिलङ्घने एव प्रयु-
 कत्वात् ॥ अत्रातिव्याप्तिव्यावृत्तये रूढ्या योगार्थस्य संकोचः ॥
 एवमप्रस्तुतप्रशंसाद्यलंकारेषु स्वयमूहनीयम् ॥ अस्मिन्नेव
 साहित्यशास्त्रे व्यभिचारीत्यत्र वीत्यवयवार्थो विविधमिति ।
 अभोत्यवयवार्थ आभिमुख्यम् । चारीत्यवयवार्थः संचारकर्तेति ।
 इदं तु व्यभिचारिनाम्न्यवयवशक्त्या यौगिकत्वम् । व्यभिचा-

रिन्नाम्नोऽवयवार्थे समुदायशक्तिस्तु व्यभिचारिनाम ग्लान्या-
दिसंचारिरूपमेवार्थं बोधयतीति । इदमेव रूढत्वम् । कवि-दा-
नार्थिद्विज-दक्षिणनायकादिष्वपि तादृशसंचारकरणरूपार्थस्य
विद्यमानत्वेनावयवशक्त्या तु कविप्रभृतयोऽपिव्यभिचारिनाम्-
वाच्या भवेयुः । तथापि समुदायशक्त्योक्तसंचारिणामेव व्यभि-
चारीतिनामनिर्देशात्तेषामेवावगमः । न तु कविप्रभृतीनाम् ।
शृङ्गारादिसरसिकशिष्टैर्व्यभिचारिपदस्य ग्लान्यादिष्वेव प्रयु-
क्तत्वात् । अत्राप्यतिव्याप्तिवारणार्थं योगार्थस्य संकोचः ॥

उक्तरीत्याऽतिव्याप्त्यादिदोषवारणसिद्धान्तस्तु नामस्वेव ।
न तु लक्षणेऽपि । अत एव लक्षणेऽप्युक्तदोषवारणार्थं शास्त्र-
कारा विशेषणादिद्वारा प्रयत्नं कृतवन्तः । धुरंधराणां नाम-
रूपसर्वसंग्राहकलक्षणैरेवालंकारादीनां साक्षात्स्वरूपे स्पष्टे ना-
मेतरलक्षणनिर्मितिस्तु भरतादीनां प्रमाद एव ॥
भरतादिप्रमादो यो भोज(*)काले न निर्गतः ॥
यशवन्तमहाराजभाग्यादद्य विनिःसृतः ॥ १ ॥

* विक्रमार्कस्याष्टसप्तत्युत्तरसहस्रतमे १०७८ वर्षे भोजमहाराजः परमारजातीयः
क्षत्रियो धारानगरीपतिर्बभूव । तस्मान्तिके कालिदासादयोऽत्युत्तमा विद्वांस आसन् । स्वयं
च विद्वानासीत् । तन्निर्मितावलंकारविषये सरस्वतीकण्ठाभरणाख्यो ज्योतिषशास्त्रे च राज-
मृगाङ्गाख्यः प्रसिद्धग्रन्थौ । अनेन संस्कृतविद्याऽतीवोन्नतिपथमानीता । प्रसिद्धं खलु नवीनो-
क्तिमत्पद्यरचयिता तस्माद्वल्लभमुद्राः प्राप्नोतिस्मेति । अस्य प्रशंसावचनत्वेपि तस्य बहुलतर-
द्रव्यदानं स्फुटमनुमीयते । भोजराजसमये तस्य गुणप्राहितया संस्कृतविद्यायाः प्रचारं त्वावेद-
यति भारवाहादीनामपि तज्ज्ञताभिज्ञत्वम् । तथाहि कस्यचिद्भारवाहस्य शिरस्यधिकतरं भारं
समीक्ष्य भोजमहाराजस्तं पप्रच्छ । “भारो न बाधति ?” इति । बाधतेरात्मनेपदित्वाद्वा-
धतीत्यपप्रयोगमाकर्ण्य स राजानमाह । “भारो न बाधते राजन् ! यथा बाधति बा-
धते ॥” इति ॥

अस्माभिर्भरतमुनिवेदव्यासदण्ड्याचार्यमहाकविमम्मटा-
दीनां प्रमादं प्रदर्श्य लक्षणादीनां खण्डनं यशवन्तयशोभूषणे
विस्तरेण विहितम् । स च ग्रन्थोऽस्माभिर्भाषाभूषणग्रन्थस्य
प्रसङ्गेन राजराजेश्वराज्ञया विनिर्मित इति तत्सारभूतेऽस्मि-
न्यशवन्तभूषणारूपे स्वल्पग्रन्थे केवलं भाषाभूषणमूलभूत-
'चन्द्रालोकस्यैव प्रमाददर्शनेन लक्षणादिखण्डनं विधास्यते ॥

प्रवादोऽनादिमानेष यशो भाग्यवशादिति ॥

अन्यामपीदृशीं वार्तां वक्ष्ये मरुमहीपतेः ॥ २ ॥

सरित्पञ्जावदेशीया(*) स्वच्छवारिमनोहरा ॥

मण्डोवरपुरोपान्ते स्वच्छन्दं प्रावहत्पुरा ॥ ३ ॥

चिन्हानि च प्रदृश्यन्ते तत्र तत्र स्थलेऽधुना ॥

श्रीमदावडशक्त्याख्या संजाता चारणान्वये ॥ ४ ॥

तस्याः शापवशात्काले विक्रमस्य महीपतेः ॥

त्यक्त्वा मण्डोवरुपान्तं नदी दूरं विनिर्गता ॥ ५ ॥

तेन मण्डोवरप्रान्तो बभूव जलवर्जितः ॥

मरुस्थलीति संज्ञास्य देशस्यासीत्ततः परम् ॥ ६ ॥

मण्डोवरपुराधीशा बभूवुर्वहवो नृपाः ॥

उत्तरोत्तरमुत्कृष्टा भोगभाजो महाबलाः ॥ ७ ॥

भुक्त्वा भोगान्स्वके काले महीं त्यक्त्वा दिवं गताः ॥

कांचित्कालं दधुश्छत्रं क्षत्रिया नागवंशजाः ॥ ८ ॥

* पञ्जावदेशस्य सरिमण्डोवरोपकण्ठे भूत्वा पश्चिमसमुद्रं गच्छति स्म ॥ तस्यास्तरे
पाषाणमयान्नीक्षुपीडनपन्त्राण्यद्यापि क्रमेणोपलभ्यन्ते ॥

ततो हेतोरयं शैलो नागाद्रिरिति कथ्यते ॥

परमारनराधीशा राज्यं चक्रुस्ततः परम् ॥ ९ ॥

वभूव तेषां धरणीवराहो(*)

महाप्रभावो मरुभूमिनाथः ॥

यो ह्यर्बुदादीन्नवरम्यकोटान्

विभक्तवान् दिङ्मितसोदरेषु ॥ १० ॥

नवकोटीति विख्याता तेन लोके मरुस्थली ॥

भुक्त्वा भोगान्सुविपुलाल्लीनास्तेपि नृपा भुवि ॥ ११ ॥

प्रतिहार(†)नृपाः पश्चाच्छशासुर्मरुमेदिनाम् ॥

तेषु नाहङ्गरावाख्य आसीद्भूपालभूषणम् ॥ १२ ॥

येन पुष्करतीर्थस्य विख्यातस्य महीतले ॥

जीर्णोद्धारविधानेन प्राप्तं पुण्यमनुत्तमम् ॥ १३ ॥

चित्रकूटाधिपो राहप्रभूमिपो गुहिलान्वयः ॥

दुर्गं जहार भूमिं च युद्ध्वा राणापदं तथा ॥ १४ ॥

चित्रकूटमहीपालाः पूर्वं रावल्पदं दधुः ॥

* धरणीवराहादिभिर्दशभिर्भ्रातृभिरेवं प्रकारेण नव कोटा विभक्ताः । यथा १ मण्डोवरः सामन्तस्य । २ अजमेरुः सिद्धस्य । ३ पुष्कलाख्यो गजमल्लस्य । ४ लोदवाख्यो भाणाख्यस्य । ५ अर्बुदाचलोऽल्लहपल्लवयोः । ६ जालंधरो भोजराजस्य । ७ घाटाख्यो योगराजस्य । ८ पारकराख्यो हार्दनाम्नः । ९ किराडूनामा धरणीवराहस्य भागः । एते विभागाः प्रातिलोभ्येन विहिताः । सर्वेभ्यः कनिष्ठः सामन्तस्तस्य विभागे प्रधानकोटो मण्डोवरः । सर्वेभ्यो ज्येष्ठो धरणीवराहस्तस्य विभागे किराडूनामकः कोटः ॥

† अस्यापञ्चशः प्रतिहार इति ॥

प्रतिहारजयादूर्ध्वं राणापदभुजोऽभवन् ॥ १५ ॥
 षष्ठ्यशीत्योऽन्तराले शतके तु चतुर्दशे ॥
 वैक्रमे राहपो राजाऽभवद्भूरिपराक्रमः ॥ १६ ॥
 पश्चान्मुल्लतानदेशीयं सैन्यं यवनभूपतेः ॥
 आगत्य गौहिलाज्जन्हे दुर्गं वसु वसुंधराम् ॥ १७ ॥
 शतके विक्रमार्कस्य लेभे पञ्चदशे ततः ॥
 चूडानरेशो मण्डोरदुर्गं राठौडवंशजः ॥ १८ ॥
 तदाप्रभृति राठौडवंशीयाः क्षत्रियोत्तमाः ॥
 मण्डोवरपुराधीशा बभूवुर्बलशालिनः ॥ १९ ॥
 सहस्रद्वयसंख्याके कालेऽस्मिन्पर्वता इमे ॥
 अत्रैव सरितश्चेमा अवर्तन्त समन्ततः ॥ २० ॥
 निर्जलं सजलं कर्तुमुद्योगं चक्रिरे नृपाः ॥
 सर्वे तथापि नो कश्चित्कृतार्थोऽभून्महीपतिः ॥ २१ ॥
 यत्र यत्र कृतो यत्नो यशवन्तमहीभुजा ॥
 प्रावर्तत जलं तत्र स्थातुं स्थिरतयाऽधुना ॥ २२ ॥
 अद्यावधि मरुस्थल्यां तडागाः सप्त निर्मिताः ॥
 अन्यानपि च निर्मातुं यत्नोऽस्ति बहुलोऽधुना ॥ २३ ॥
 प्राच्यां दिशि योधपुरात्क्रोशानामेकविंशतेः पूर्तौ ॥
 आस्ते महास्तडागो यशवन्तसमुद्र इत्यभिख्यातः ॥ २४ ॥
 चत्वारिंशत्करतोऽधिकं च गाम्भीर्यमस्य सरसोऽद्य ॥

पञ्चदशकोशानां प्रमिता चैव प्रदक्षिणां भणिता । २५ ।
त्रयोदशानां लक्षाणामद्य यावद्वचयोऽभवत् ॥
न स पूर्णो न वा जाता प्रासादानां विनिर्मितिः ॥ २६ ॥

प्राचीनग्रन्थकर्तृनामानि ॥

मूलं तु वेदास्तत्पश्चाद्भरतो वादरायणः ॥
भोज इत्यादयश्चक्रुर्व्याख्यानं बहुविस्तरम् ॥ १ ॥
श्रीयशवन्तनरेशो राष्ट्रवरेड्यो विनिर्मिमे पूर्वः ॥
नरभाषायामाद्यं भाषाभूषणनिबन्धमतिरम्यम् ॥ २ ॥

मयाऽलंकारग्रन्थानवलोक्यायं ग्रन्थो विनिर्मितस्तेषां त-
त्कर्तृणां चैतानि नामानि—

भरतमुनिप्रणीतं नाट्यशास्त्रम् । अयं वेदव्यासात्प्राक्तनः ।

“भरतेन प्रणीतत्वाद्भारती रीतिरुच्यते” ॥

इत्यग्निपुराणे भरतोल्लेखात् ॥ १ ॥

वेदव्यासविहितमग्निपुराणम् । अग्निपुराणस्य त्रिशता-
न्वितचतुश्चत्वारिंशावध्यायत्रयेऽलंकारा, गदिताः । वेदव्या-
सो हि महाभारतसमकालिक इति तत्कालाद्यतुःसहस्रं
वर्षाणि व्यतीतानीत्यनुमीयते ॥ २ ॥

दण्ड्याचार्यप्रणीतः काव्यादर्शः । अयं कविर्विक्रमार्कस्य
सप्तमे शतके बभूव ॥ ३ ॥

चामनेन काव्यालंकारसूत्रमकारि । अयं विक्रमार्कस्याष्टमे
शतके समजनि ॥ ४ ॥

राजानकश्रीमदानन्दवर्द्धनाचार्येण ध्वन्यालोको रचितः ।
अयं कविर्विक्रमार्कस्य सप्तशराङ्क ६५७ संवत्सरसमीपे
वभूव ॥ ५ ॥

रुद्रटकृतः काव्यालंकारग्रन्थः । अयं भोजमहाराजात्प्रा-
क्तनः ॥ ६ ॥

धनंजयप्रणीतं दशरूपकम् । अयमपि भोजमहाराजा-
त्प्राक्कालीनः ॥ ७ ॥

भोजराजेन सरस्वतीकण्ठाभरणमरच्यत । अयमष्टमुनि-
खेन्दु १०७८ मितविक्रमवत्सरे समभूत ॥ ८ ॥

मम्मटकृतः काव्यप्रकाशः । अयं भोजमहाराजात्पश्चाद्-
सेन्दुनेत्रविधु १२१६ वत्सराच्च पूर्वमजायत ॥ उक्तग्रन्थस्य
कारिकाः प्राचीनाः । अस्य प्रतिष्ठितत्वाद्बहुभिरयं व्याख्या-
यत ॥ ९ ॥

जयदेवेन चन्द्रालोकंरचनाकारि । अयं विक्रमार्कस्य द्वा-
दशे शतके वभूवेति प्रसिद्धम् ॥ १० ॥

राजानकरुच्यक(रुचक)कृतोऽलंकारसर्वस्वग्रन्थः । अयं
विक्रमार्कस्य द्वादशशतकोत्तरार्द्धे संजातं इत्यनुमीयते ॥ ११ ॥

शोभाकरमित्रेणालंकाररत्नाकरो रचितः । अयमलंकारस-
र्वस्वात्पश्चाद्भवः ॥ १२ ॥

वाग्भटेन वाग्भटालंकारो विहितः ॥ अयं गुणभूनेत्रेन्दु-
१२१३ विक्रमवत्सरे बभूव ॥ १३ ॥

हेमाचार्यकृतं काठ्यानुशासनम् । अयं नवाक्षिनयनेन्दु-
१२२६ मिते विक्रमवत्सरे परासुतामवाप ॥ १४ ॥

राजानकजयरथस्यालंकारोदाहरणम् । अयं कविर्वसुवेदां-
क्षिविधु१२४८संवत्सरादवाकृतनः ॥ १५ ॥

विद्यानाथस्य प्रतापरुद्रीयग्रन्थः । अयं खमुनिगुणकु१३७०
विक्रमवत्सरसमीपे बभूव ॥ १६ ॥

भानुदत्तेनालंकारतिलकाख्यमकारि । अयं वेदाष्टयुगेन्दु-
१४८४विक्रमवत्सरात्प्राकृतनः ॥ १७ ॥

केशवमिश्रस्यालंकारशेखरः । अयमभ्राक्षिरसेन्दु१६२०
मितविक्रमवत्सरसमयसमीपे बभूव ॥ १८ ॥

अप्पयदीक्षितकृतः कुवलयानन्दग्रन्थः । अयं कविः खच-
न्द्ररसेन्दु१६१०विक्रमवत्सरे प्रादुर्भूतः ॥ अस्मिन्ग्रन्थे कांरि-
काश्चन्द्रालोकोद्धृताः ॥ १९ ॥

उक्तकविना चित्रमीमांसाप्रबन्धोपि प्रणीतः । स चापूर्णः २०

विश्वनाथविहितं साहित्यदर्पणम् । अस्य समयः खगुण-
रसेन्दु१६३०संवत्सरसमीपवर्ती ॥ २१ ॥

अनेनैव साहित्यसुधासिन्धुरपि प्राणीयत ॥ २२ ॥

जगन्नाथत्रिशूलरचितो रसगङ्गाधरः । अयं सप्तदशशत-

तम१७००संवत्सरसमीपे बभूव । दिल्लीशशाहजहांगवनेनायं
तैलङ्गब्राह्मणकविर्महापात्रपदवीप्रदानेनोज्जृम्भितस्तत्तुल्यतो-
लितहेमदानेनानुगृहीतोऽनेकशोऽनर्घरत्नेमुखेऽपूरि ॥ २३ ॥

विश्वेश्वरेणालंकारकौस्तुभो रचितः । अयं शराश्वमुनि-
शशि१७७५संवत्सरसमीपे संजातः ॥ २४ ॥

कृष्णशास्त्रिप्रणीता मन्दारमरन्दचम्पूः । अयं कविर्दाक्षि-
णात्यः ॥ २५ ॥

राजानकजयरथेन सर्वस्वव्याख्या विमर्शनी विहिता । इयं
व्याख्याऽलंकाररत्नाकरात्पश्चात्संभूता ॥ अलंकारोदाहरणक-
र्ताप्ययमेव ॥ २६ ॥

गोविन्दठक्कुरेण काव्यप्रकाशोपरि काव्यप्रदीपाख्या व्या-
ख्या निरमीयत । अयं कविरष्टरसपद्मविधु१६६८संवत्सरात्प्रा-
क्समंजनि ॥ २७ ॥

विमर्शनीकाव्यप्रदीपयोर्व्याख्यारूपत्वेपि प्रथमकक्षाकस्व-
तन्त्रग्रन्थतुल्यतयाऽत्र गणनम् ॥

छन्दआदिविचारः ॥

छन्दांस्यनादीनि । वेदोपि च्छन्दोमयः । मनुस्मृतिरपि
च्छन्दोवद्धा । छन्दसां मानं तु जिह्वा ॥ उक्तं हि केनचिच्छ-
न्दोर्विदा—

“जिह्वा(*)जायादि च्छन्दः” इति ॥

छन्दसां तुला श्रवणम् ॥ तदुक्तं पिङ्गलसूत्रे—

“जेम(*)ण सहइ कणअतुलातिलतुलिअं अद्धअद्धेण।
तेम ण सहइ संवणतुला अवच्छन्दं छन्दभङ्गेण ॥”
इति ॥

प्रथमं जिह्वाया मानेन श्रवणतुल्यैव च च्छन्दसां रचना जाता । ततश्च च्छन्दोऽनुसारेण मात्रावर्णगणान्विचार्य च्छन्दसां लक्षणनिर्माणमित्यनुभवसिद्धम् ॥ छन्दोवशात्कचिद्गुरुलघुव्यत्ययोपि भवति ॥ तदेवोक्तं पिङ्गलसूत्रे—

“जइ(†)दीहो विअ वणो लहुजीही पढइ सोवि लहू॥
वणो वितुरिअपठिओ दो तिण्णि वि एक्क जाणेहु । १॥”
इति ॥

अस्येदमुदाहरणम्—

“अरेरे(‡)वाहहि कान्ह नावछोटि, डगमगकुगति ण देहि
तइ इंथिं णदिहिं संतारदेइ, जो चाहसि सो लेहि ॥ १०॥
दोहावृत्तम् ॥

अत्र “अरे रे” इति संबोधनद्वयम् । अनयोस्त्वरितं पाठे वृत्तभङ्गो न भवति ॥

(*) यथा न सहते कनकतुला तिलतुलितमर्द्धादेन ॥ तथा न सहते श्रवणतुला अप-
च्छन्दकं छन्दोभङ्गेन ॥ १ ॥

(†) यदि दीर्घमपि वर्णं लघुं जिह्वा पठति सोपि लघुः । वर्णौ (वर्णा वा) अपि
स्वरितपठितौ द्वौ वा त्रयो वा एकं जानीत ॥ १ ॥

(‡) अरेरे वाहयं कृष्ण ! नावं सूक्ष्मां डगमगकुगतिं न देहि ॥ त्वमस्यां नद्यां संतारं
दत्त्वा यदपेक्षसे तद्गृहाण ॥ १ ॥

ग्रन्थकारैः शब्ददोषा अर्थदोषाश्च भणिताः । ते च सहृदयहृदयोद्देजकत्वाभावे त्वदोषा एव । एतस्य दिग्दर्शन-मुपमाप्रकरणे दण्ड्याचार्येण विहितम्—

“नं लिङ्गवचने भिन्ने न न्यूनाधिकतापि वा ॥
उपमादूपणायालं यत्रोद्देगो न धीमताम् ॥ १ ॥ इति॥

यथा—

याचै सज्जनसिंहभूप! भवतोऽनुज्ञां मुरारिः कवि-
भुक्तं स्वर्गसुखं त्वदीयभवने गौर्युत्सवेऽनुग्रहात् ॥
नाहं विस्मृतिमेमि मज्जति मनः कान्तावियोगाम्बुधौ
ज्योत्स्ना चैत्रभवा विना शशिमुखी दैत्यो यथाभाति मे १

अत्रोपमेयज्योत्स्नायाः स्त्रीत्वमुपमानदैत्यस्य च पुंस्त्वमि-
ति भिन्नलिङ्गत्वमप्युद्देगजनकत्वाभावान्न दोषः । एवमन्यदपि
स्तयमूहनीयम् ॥

केचित्समर्था महाकवयो रसोन्मत्ततया कचिच्छास्त्रमर्या-
दामुल्लङ्घय प्रवर्तन्ते । अत एव “निरङ्कुशाः कवयः” इति प्रसि-
द्धम् । यथा रघुवंशे (४-४५) कालिदासः—

“स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ॥
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ १ ॥

अत्र मल्लिनाथः “सुगन्धिना” इत्यत्र “गन्धस्येत्-” इत्या-
दिनेकारादेशः समाप्तान्तः । यद्यपि “गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं

कर्तव्यम् ” इति नैसर्गिकगन्धविवक्षायामेवेकारादेशः ।
तथापि निरङ्कुशाः कवयः” इत्याह ॥

काव्यार्थपरिज्ञाने पितामहकविराजवाँकीदासकृतकविम-
तमण्डनभाषाग्रन्थोक्तनिम्नलिखितविषयस्यात्यावश्यकत्वम्॥
तद्विषयं पद्यमिदम्—

“उक्तिविशेष्यविशेषणमध्याहारस्तथान्वयः शब्दः ॥

अर्थः ख्यातिः कर्ता नायक एतेऽर्थबोधकाः सर्वे । ॥

इयं कस्योक्तिः । विशेष्यः कः । विशेषणं किम् । कस्या-
र्थस्याध्याहारः । कस्य शब्दस्य केन शब्देन सहान्वयः । शब्दः
कीदृशः, रूढो यौगिको योगरूढो वा । अर्थः कः, वाच्यार्थो
लक्ष्यार्थो व्यङ्ग्यार्थो वा । ख्यातिः, अत्र कः प्रसङ्गः । कर्ता
काव्यनिर्माता । नायको वर्णनीयत्वेनाभिप्रेतः ॥

इति श्रीमन्मरुमण्डलमुकुटमणि-सहाराजाधिराज-राजरा-
जेश्वर जी. सी. एस. आई. यशवन्तसिंहाज्ञानुसारेण कविरा-
जमुरारिदानविरचितयशवन्तभूषणग्रन्थे भूमिकानिरूपणं
नाम प्रथमाकृतिः समाप्ता ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीजगदम्बायै नमः ॥

अथ काव्याकृतिप्रारम्भः ॥

कविरिति वेदैर्गीतं ध्यात्वा साक्षात्परात्परं देवम् ॥

कविकृतकाव्यस्यात्र स्वरूपमच्छं निरूप्यते भूप! ॥ १ ॥

काव्यस्यालंकारा निरूपणीया इति प्रथमं तावत्काव्यस्वरूपं लक्षयामः ॥

सर्वशक्तिमान्परमेश्वरोऽपि कविः ।

“ कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूः ”

इति श्रुतेः ॥ वेदस्य तद्विहितत्वात्काव्यत्वम् ॥ तत्र रसालंकारादिमयरमणीयरचना चोपलभ्यते । परिभूरित्यादिविशेषणैः परमात्मानं स्तुवतो वेदस्य कवीत्यापिशेषणकथनात्कवेरतिश्लाघनीयत्वं सिद्धम् । वाल्मीकिमुनेरादिकवित्वेन प्रसिद्धत्वात्तन्निर्मितरामायणस्यादिकाव्यत्वम् । तच्च तत्रैव प्रतिसर्गमन्ते “ आदिकाव्ये ” इति लेखात्स्पष्टतरम् । भगवान्वेदव्यासोपि कविः ॥ तदुक्तम्-

जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभवद्ध्वनिः ।

कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्विति दण्डिनि ॥ इति ॥

‘ततश्च व्यासरचितभारतश्रीमद्भागवतादिपुराणानामपि
काव्यत्वम् ॥ तदुक्तं भगवता स्वयं व्यासेन महाभारतस्या-
दिपर्वणि प्रथमेऽध्याये—

उवाच च महातेजा ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥
कृतं मयेदं भगवन्काव्यं परमपूजितम् ॥ इति ॥

विभक्त्यन्तं पदम् । पदसमुदायो वाक्यम् । वाक्यसमु-
दायो महावाक्यम् । तथा च लघुतरमेकं वाक्यं वा, अनुष्टुप्छं-
न्दो वा, अनेकपद्यसमुदायो वा कविविश्रान्तिपर्यन्तमेकं
काव्यम् ॥

यथा—

अनीता नटवन्मया तव पुरः श्रीकृष्ण ! या भूमिक्र
व्योमाकाशखलाम्बराब्धिवसवस्त्वत्प्रीतयेऽद्यावधि ॥
प्रीतश्चेदसि संनिरीक्ष्य सहसा यद्वाञ्छितं देहि मे
नो चेद्ब्रूहि कदापि मानय पुनस्त्वं भूमिका ईदृशिः ॥ १ ॥

अत्रैकस्मिन्नेव पद्ये कवेर्विश्राम इत्येकपद्यात्मकं काव्यम् ।
माघरघुवंशादौ च ग्रन्थसमाप्तौ कवेर्विश्राम इति तदनेकसह-
स्रपद्यात्मकं काव्यम् ॥ काव्यं गद्यात्मकं प्रद्यात्मकमुभया-
त्मकं चेष्ट्यते ॥

कुङ्धातोः कविशब्दो निष्पन्नः । “ कुङ् शब्दे ॥ ”
तथा च शब्दकर्तृत्वं कवित्वम् । शब्दो द्विधा ।
ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । पशुपक्षिवादित्रादेः शब्दस्य

वर्णविवेकं विना केवलं ध्वनिरूपत्वाद्ध्वन्यार्त्मक-
त्वम् । सुरनरादेः शब्दस्याकारककारादिवर्णमयत्वाद्दर्शात्म-
कत्वम् ॥ द्वयोरपि रमणीयारमणीयसाधारणभेदाच्चैविध्यम् ॥
'तत्र गजगर्जनकोकिलस्वरयोः सुस्वरवादित्रादेश्च ध्वनी रम-
णीयः । "गर्जन्ति दन्तिनिवहास्तरलास्तुरङ्गाः" इति चौर-
कविः । खरकाकयोर्दुःस्वरवादित्रादेश्च ध्वनिररमणीयः । त-
न्मध्यवर्ती पारावतादेर्ध्वनिः साधारणः । प्रतिभाप्रकटितः सुर-
नरादेर्वर्णात्मकः शब्दो रमणीयः ॥ प्रतिभालक्षणं तु—

स्फुरन्ती सत्कवेर्बुद्धिः प्रतिभा सर्वतोमुखी" इति ॥

श्रुतिकंदवादिदोषग्रस्तो वर्णात्मकः शब्दोऽरमणीयः । व्यव-
हारमात्रगोचरो वर्णात्मकः शब्दः साधारणः । रमणीयशब्दस्या-
ङ्गीकारः । अरमणीयस्यानङ्गीकारः । साधारणे त्वौदासीन्यम् ॥
अत्र वर्णात्मकरमणीयशब्दे रूढिरिति वर्णात्मकरमणीयशब्द-
कर्तृत्वं कविस्वमिति निष्कर्षः ॥ शब्दार्थयोर्नित्यसंघन्यादत्र
रमणीयशब्दार्थग्रहणम् ॥

श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दो बुद्धिग्राह्योऽर्थ इष्यते ॥

संमतिः सर्वशास्त्राणामेतस्मिन्मरुभूपते ! ॥ १ ॥

कवेस्तादृशशब्दकर्तृतया तादृशशब्दस्य कविकर्मत्वात्का-
व्यत्वम् । कवेरिदं काव्यम् ॥ अत्र तादृशकर्मणि रूढिः ॥
रसगङ्गाधरकारः—

"रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्"

इति काव्यनाम स्फुटीचकार ॥

शब्दस्तु भूप! रमणीयार्थस्य प्रतिपादकः ॥

काव्यं तदेतदन्वर्थलक्षणं सर्वसुन्दरम् ॥ १ ॥

काव्यस्य रमणीयत्वं च नाट्यशास्त्रे स्फुटीकृतं भगवता
भरतेन—

मृदुललितपदाढ्यं गूढशब्दार्थहीनं

जनपदसुखबोध्यं युक्तिमन्नृत्ययोज्यम् ॥

बहुकृतरसमार्गं संधिसंधानयुक्तं

स(!)भवति शुभकाव्यं नाटकप्रेक्षकाणाम् ॥ १ ॥

इति ॥

शब्दस्य गूढत्वं तु तस्यां भाषायामप्रचलितत्वम् । अर्थस्य
गूढत्वं क्लिष्टत्वम् । जनपदसुखबोध्यत्वं च विदुषां साधारणं-
सर्वजनानां च सुखेनावगमनविषयत्वम् । युक्तिर्नवीनोऽर्थः ।
बहुकृतरसमार्गत्वं च पुष्कलजलपर्वतनिर्भरवत्तत्र तत्र गुणा-
लङ्कारव्यङ्ग्यादिरूपकाव्यरसप्रस्रवित्वम् । अस्य लक्षणस्य
नाट्यशास्त्रे उक्तत्वात् “नृत्ययोज्यम्, संधिसंधानयुक्तम्” इति
च नाटकोपयोगिविशेषणद्वयम् । नृत्ययोज्यत्वं नाम काव्यस्य
तालादिसहचारित्वम् । संधिश्च—

“अन्तरैकार्थसंबन्धः संधिरेकान्वये सति ॥”

इत्युक्तलक्षणः ॥

मृदुललितपदाढ्यं गूढशब्दार्थहीनं
 जनपदसुखबोध्यं युक्तियुक्तं च यत्स्यात् ।
 बहुकृतरसमार्गं राजराजेशवर्य!
 भरतमुनिमतेन श्रेष्ठकाव्यं प्रदिष्टम् ॥ १ ॥

काव्यं द्विधा । श्रव्यं दृश्यं च । श्रुतिमात्रगोचरं श्रव्यम् ।
 दृष्टिगोचरं दृश्यम् । सीतारामाद्यनुकरणकर्तृनटीनटाभ्यां
 तद्वृत्तान्तस्य गद्यपद्यात्मकवाण्या प्रकटनेऽपि तत्राभिन-
 यद्वारा दर्शनस्य प्राधान्यान्नाटकस्य दृश्यत्वम् । भगवतो
 भरतस्य शुभकाव्यमिति कथनेन तादृशकाव्यस्य श्लाघ्यत्वा-
 त्कविभिस्तादृश्येव काव्यरचना विधेयेति तात्पर्यम् । न तु
 शुभमशुभमिति काव्यं द्विविधमिति ॥ केनचिद्भरतमतानुया-
 यिना पर्यायान्तरेण तादृशं काव्यमुत्तममित्युक्तम् । ततो भ्रा-
 न्तः अर्वाचीना लोकव्यवहारानुसारेणोत्तममध्यमाधमेति
 काव्यस्य प्रकारत्रयं मन्यन्ते ॥

“इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्वुधैः
 कथितः ॥

अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ॥
 शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् ॥

इति काव्यप्रकाशगतकारिकावल्याम् ॥

अतादृशि वाच्यान्न्यूने समे वा चमत्कारिणि व्यङ्ग्ये
 गुणीभूतव्यङ्ग्यम् । तच्च मध्यमम् ॥ शब्दचित्रं शब्दालंका-
 रः, अर्थचित्रमर्थालंकारः, तद्विशिष्टं व्यङ्ग्यरहितं काव्यम-

वरम् । अवरमपरम् । अधममिति भावः । काव्यस्य मध्यमाधमेतिप्रकाराङ्गीकारोऽर्वाचां प्रमादः । साहित्यशास्त्रे प्रधानस्यैव संज्ञार्हत्वात् । तथाचोक्तम् ॥

“प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति” इति ॥

अत्र प्रधानत्वं तु चमत्कारस्येष्टम् । तदेवोक्तं ध्वन्यालोके ॥

“चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना हि वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यविवक्षा” इति ॥

इदं च शब्दार्थरसालंकारादौ सर्वत्र स्मरणीयम् । तथा सति गुणीभूतमिति वदतां काव्यप्रकारत्वभरणं प्रमादः । तृतीयश्रेणीमधिरूढस्याधमस्य तु श्रवणमात्रेणैवानुचितत्वाद्नेनापि पर्यायोक्त्याऽवरमिति नाम भणितम् । तस्य च काव्यप्रकारत्वाङ्गीकारस्तु महाप्रमादः । स्मरणीयत्वरूपकाव्यधर्मस्य पक्षपातित्वाभावाद्येन केनापि व्यङ्ग्यालंकारादिना शब्दार्थयोरस्मरणीयत्वे काव्यत्वसिद्धेः ॥ तदुक्तमनेन कारिकाकारेणापि—

‘तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः कापि ॥’
इति ॥

अदोषौ शब्दार्थौ कचिदलंकारं विनापि माधुर्यादिगुणसहितत्वे तत्काव्यमित्यर्थः ॥ सदोपशब्दार्थयोरस्मरणीयत्वान्न काव्यत्वम् । “उद्वेगजनको द्रोपः” इत्यग्निपुराणे ।

अत एवात्र दोषपरिहारो विहितः । यदा च माधुर्यादिगुण-
मात्ररमणीयतयैव शब्दार्थयोः काव्यत्वसिद्धिस्तदा व्यङ्ग्य
एव रमणीयतानियमनं तु काव्यवैभवस्य न्हासकरणम् ॥

काव्याद्बहुविधलाभः ॥ तदुक्तं काव्यप्रकाशगतकारिकाव-
ल्याम्—

“काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥” इति ॥

परनिर्वृतिः परमानन्दः । स च ब्रह्मानन्दसदृशः । तत्प्रा-
प्तिरुत्पन्नेकजन्मसाधनसंसाध्या । तदुक्तं भगवद्गीतासु—

“अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥” इति ॥

काव्यस्य तु श्रवणसमकालमेव परमानन्दप्राप्तिरिति
विशेषः । काव्यानन्दस्य च ब्रह्मानन्दसदृशत्वं “ब्रह्मानन्द-
सहोदरः” इति रसप्रकरणे उक्तम् ॥

उपदेशस्त्रिधा । प्रभुसंमितः, मित्रसंमितः, कान्तासं-
मितश्चेति ।

क्रमेण यथा—

संसारस्यानित्यत्वविषये—

“यो वै भूमा तदमृतम् । अथ यदल्पं तन्मर्त्यम् ॥”

इति वेदोपदेशः प्रभुसंमितः । केवलमाज्ञासात्रत्वात् ।
अस्मिन्नेव विषये—

“अहन्यहनि भूतानि प्रविशन्ति यमालंयम् ॥

शेषाः स्थिरत्वमिच्छन्ति किमाश्चर्यमन्तः परम् ॥१॥

इति महाभारतोपदेशो मित्रसंमितः । सयुक्तिकं विस्तरे-
णोक्तत्वात् ॥ अस्मिन्नेव विषये-

“यो नक्षत्रगणैर्वृतो यदभितो जाता चकोरस्तुतिः

र्यस्तापं च तमश्च दूरमकरोद्योऽवर्षदत्रामृतम् ॥

यं दृष्ट्वापि शिला द्रुता किमपि यः कस्मात्कदाप्यंशुभि-
र्नाकर्षत्तटमद्य याति जलधेरेकः स चन्द्रः प्रगे ॥ १ ॥

अयं काव्यरचनामय उपदेशः कान्तासंमितः । मनोहारि-
त्वात् । मनोहरोपदेशश्चातीव हृदयंगमो भवतीत्यस्य श्लाघ-
नीयत्वम् ॥

यथावा-

निद्रावशेन भवताप्यनवेद्यमाणा

पर्युत्सुकत्वमवला निशि खण्डितेव ।

लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी

सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥ १ ॥

उपसि निद्राणा दरिद्रा भवन्तीति धर्मशास्त्रम् । अयं
प्रभुसंमितोपदेशो नृपप्रबोधार्थं यथाश्रुतमुपदिष्टश्चेदरुचिक-
रत्वात्कोपस्यं कारणं भवेत् । स एव कान्तासंमिततया कथि-
तः सन् रुचिकरत्वाद्धृदयंगमत्वमेवम् ॥

अत एवात्र दोषपरिहारो विहितः । यदा च माधुर्यादिगुण-
मात्ररमणीयतयैव शब्दार्थयोः काव्यत्वसिद्धिस्तदा व्यङ्ग्य
एव रमणीयतानियमनं तु काव्यवैभवस्य न्हास^१करणम् ॥

काव्याद्वहुविधलाभः ॥ तदुक्तं काव्यप्रकाशगतकारिकाव-
ल्याम्—

“काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरत्ततये ।
सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥” इति ॥

परनिर्वृतिः परमानन्दः । स च ब्रह्मानन्दसदृशः । तत्प्रा-
प्तिस्त्वनेकजन्मसाधनसंसाध्या । तदुक्तं भगवद्गीतासु—

“अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥” इति ॥

काव्यस्य तु श्रवणसमकालमेव परमानन्दप्राप्तिरिति
विशेषः । काव्यानन्दस्य च ब्रह्मानन्दसदृशत्वं “ब्रह्मानन्द-
सहोदरः” इति रसप्रकरणे उक्तम् ॥

उपदेशस्त्रिधा । प्रभुसंमितः, मित्रसंमितः, कान्तासं-
मितश्चेति ।

क्रमेण यथा—

संसारस्यानित्यत्वविषये—

“यो वै भूमा तदमृतम् । अथ यदल्पं तन्मर्त्यम् ॥”

इति वेदोपदेशः प्रभुसंमितः । केवलमाज्ञामात्रत्वात् ।
अस्मिन्नेव विषये—

“अहन्यहनि भूतानि प्रविशन्ति यमालंयम् ॥

शेषाः स्थिरत्वमिच्छन्ति किमाश्चर्यमंतः परम् ॥ १ ॥

इति महाभारतोपदेशो मित्रसंमितः । सयुक्तिकं विस्तरे-
णोक्तत्वात् ॥ अस्मिन्नेव विषये-

“यो नक्षत्रगणैर्वृतो यदभितो जाता चकोरस्तुतिः

र्यस्तापं च तमश्च दूरमकरोद्योऽवर्षदत्रामृतम् ॥

यं दृष्ट्वापि शिला द्रुता किमपि यः कस्मात्कदाप्यंशुभि-
र्नाकर्षत्तटमद्य याति जलधरेकः स चन्द्रः प्रगे ॥ १ ॥

अयं काव्यरचनामय उपदेशः कान्तासंमितः । मनोहारि-
त्वात् । मनोहरोपदेशश्चातीव हृदयंगमो भवतीत्यस्य श्लाघ-
नीयत्वम् ॥

यथावा-

निद्रावशेन भवताप्यनवेक्ष्यमाणा

पर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव ।

लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी

सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥ १ ॥

उपसि निद्राणा दरिद्रा भवन्तीति* धर्मशास्त्रम् । अयं
प्रभुसंमितोपदेशो नृपप्रबोधार्थं यथाश्रुतमुपदिष्टश्चेदरुचिक-
रत्वात्कोपस्यं कारणं भवेत् । स एव कान्तासंमिततया कथि-
तः सन् रुचिकरत्वाद् हृदयंगमत्वमेव गतम् ॥

विद्यानाथो मनुष्यच्छायानुसारेण काव्यस्वरूपम्—

शब्दार्थौ मूर्तिराख्यातौ जीवितं व्यङ्ग्यवैभवम् ॥

• हारादिवदलंकारास्तत्र स्युरूपमादयः ॥ १ ॥

इत्याह ॥ गुणदोषौ तु गुणदोषवद्विज्ञेयौ ॥

• मनुष्यस्य शरीरमस्थिमांसमयम् । तद्वत्काव्यस्य शरीरं शब्दार्थमयम् । वाच्यार्थाभिधायकः शब्दो वाचकः । लक्ष्यार्थाभिधायकः शब्दो लक्षकः । साक्षात्संकेतितस्य वाच्यार्थस्य वाधे तत्संवन्ध्यर्थो लक्ष्यत इति लक्ष्यार्थस्यापि वाच्यार्थप्रायत्वम् । एतस्य शब्दार्थयुगलस्य शरीरवत्स्थूलत्वम् । स्फुटं दृश्यमानत्वात् । व्यङ्ग्यार्थस्य वस्तुतः शब्दाभिधेयत्वाभावाज्जीववत्सूक्ष्मत्वम् । प्रतिभावता प्रतीतिमात्रगोचरत्वात् । अत एव प्रतीयमानार्थ इति नामान्तरम् । मम तु मतं, 'यथा गर्भाशये शरीरोत्पत्तेः पश्चाज्जीवस्य प्रवेशः । तथा वाच्यार्थाद्व्यङ्ग्यार्थस्योत्थानमित्यपि जीवसादृश्यम् । उक्तद्विविधसादृश्येनैव धुरंधरो जीवोपन्यसाह । न च समस्तसादृश्य एवोपमाया नियमः ॥

“ किञ्चिदादाय सारूप्यं लोकयात्रा प्रवर्तते ”

इत्याह भगवान्वेदव्यासोऽग्निपुराणे उपमाप्रकरणे । यद्यपि वर्णाकृतिशीलरूपसर्वसाधर्म्ये पूर्णोपमीक्ता । तथाप्येतेषामेकस्य द्वयोर्वा सादृश्येऽप्युपमासंकीर्णो भवत्येव । इदं च

सर्वत्र स्मर्तव्यम् ॥ वाचकलक्षकव्यञ्जकशब्दाः, वाच्यलक्ष्य-
व्यङ्ग्यार्थश्चाग्रे सविस्तरं प्रतिपादयिष्यन्ते ॥

यथा मनुष्ये सरलतोदारतादयो गुणास्तथा काव्ये वक्ष्य-
माणप्रसादादयो गुणाः ॥ मनुष्ये शरीरविषयाः पङ्गुताद-
य आत्मविषयाश्च कृपणतादयो दोषा इव काव्ये श्रुतिक-
दूषादयः शब्ददोषाः, अपुष्टार्थादयश्चार्थदोषाः । ते च काव्ये
सर्वथा वर्जनीयाः । तदुक्तं भगवता व्यासेन—

“ उद्वेगजनको दोषः सभ्यानां स च सप्तधा ” इति ॥

मनुष्यस्य हारकङ्कणादिभूषणवत्काव्ये उपमादयोऽलंकाराः ।
हारकङ्कणादीनां मनुजशोभाकरत्वादलंकारत्वम् । अलं करो-
तीत्यलंकारः । तस्यैव भूषणमिति नामान्तरम् । “भूष अलं-
कारे” । करणे ल्युट् । लोकांलंकारन्यायेनोपमादयोऽलंकाराः
स्वीकृताः । अप्र प्रकरणवशात्काव्यस्य लाभः । काव्यधर्म-
स्यैव काव्यशोभाकरत्वाद्धर्मं रूढिः । तदेवोक्तं दण्डयाज्ञ-
येण—

“ काव्यशोभाकरान्धर्मानलंकारान्प्रचक्षते ” इति ॥

काव्यस्वरूपं प्रतिपादयन्भगवान् भरतो ‘मृदुललितपदा-
व्यत्वादीन्काव्यधर्मानाह । तत्र च शोभाकरत्वप्राधान्यं’ तु
युक्ताधेव । कविप्रतिभोत्थापितोऽलौकिकचमत्कारकारी रम-
णीयोऽर्थो युक्तिः । तदुक्तं चिन्तामणौ “युक्तिरपूर्वार्थप्राप्तौ”
इति ॥ तथाहि रसिकशिरोमणेः कस्यचित्कवेरिदं वचनम्—

“युक्तिविसेसो कवो भासा जाहूणि ताहूणि” इति ॥

“भासा जाहूणि ताहूणि” इति कथनेनेदं विवक्षितं, भा-
षाया मृदुललितपदादिसहितत्वे गीर्वाणवाणीमयत्वेपि वा
युक्तिरहितत्वे तु न काव्यत्वम् । भाषायास्तादृशत्वाभावे
प्राकृतपैशाच्यादिवाणीमयत्वेपि वा युक्तिसहितत्वे काव्यत्व-
मिति । कवेर्महिमाप्यपूर्वयुक्त्युपादान एवेत्यत्र युक्तेरेवालं-
कारनामयोग्यता । शब्दे पुनरावृत्तिर्युक्तिः । अर्थे तु समीपे
कृत्वा विहितं विशेषज्ञानमुपमादिर्युक्तिः । कविस्मृष्टावलंकार
एव युक्तिरिति निष्कर्षः ।

शोभाकराणां हारादीनामलंकारसंज्ञेतिनैरलं कर्तुं योग्या नरा
अलंकार्यशब्देन व्यपदिश्यन्ते । तद्व्युक्तिरूपालंकारैरलं कर्तुं
योग्यं काव्यमलंकार्यशब्दव्यपदेश्यम् ॥

न च वाच्यं, व्यङ्ग्यस्य जीवत्वे व्यङ्ग्यशून्यकाव्यस्य नि-
र्जीवत्वान्मृतकप्रायतया सर्वथा त्यागयोग्यत्वापत्तिरिति । व्य-
ङ्ग्यस्य जीवत्वं प्रतिपादयता विद्यानाथेन प्रतापरुद्रीयग्रन्थे
शब्दार्थौ काव्यस्य मूर्तित्वेनाभिहितौ । सजीवशरीरं निर्जी-
वपापाणादिप्रतिमा चेत्युभयमपि मूर्तिरित्यभिधीयते । अत्र
मूर्तिरिति कथनादव्यङ्ग्यकाव्यस्यापि ग्रहणम् ॥ लोके पापा-
णादिमयी चित्रमयी वा निर्जीवमूर्तिरपि रमणीयतया ग्राह्या
भवति । तदुक्तमसमालंकारोदाहरणे—

“न तन्मुखस्य प्रतिमा चराचरे” इति ॥

असमालंकारस्य चाक्षेपालंकृतावन्तर्भावः ॥

अपि च व्यङ्ग्यं विनापि प्रायोऽलंकारादिमात्रेणापि काव्यस्य रमणीयत्वमुपलभ्यते । यथा—

सेनागजाः स्वकरपल्लवलेखनीभिः—

गण्डस्थलान्मदमसिं मुहुराददानाः ॥

मन्ये नरेन्द्र! तव तोयधितरिताली—

पत्रोदरेषु विजयस्तुतिमालिखन्ति ॥ १ ॥

तालादिनरुतले करिणो वध्यन्ते । गण्डकगङ्गयनं शुण्डादण्डोत्क्षेपणं च करिणां स्वाभाविकी कीडा । तत्त्वे च शुण्डाग्रे मदसंवन्धः, तत्संवन्धाच्च तालपत्रे मदसंवन्धः स्वयंसिद्धः । तत्र कविना नृपस्योन्नतसेनागजनिष्ठरणाङ्गणसकलविजयवृत्तान्तनिर्गीक्षणतालपत्रलिखनप्राचीनप्रथारूपवलेन विजयस्तुतिलिखनस्योत्प्रेक्षणं विहितम् । अत्र रूपकोत्प्रेक्षालंकारमात्रेणैव काव्यस्य रमणीयत्वम् ॥

अथ शब्दार्थाः ॥

शब्दस्त्रिधा । वाचको लक्षको व्यञ्जकश्च । क्रमेण वाच्यार्थलक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थास्तदार्थाः । घटोत्पत्तौ सृञ्चक्रकुलालादीनि कारणानि । कुम्भः कार्यम् । कुलालंकृतचक्रभ्रमिव्यापारः । कारणं यत्क्रियाद्वारा कार्यमुत्पादयेत्स व्यापारः । तथा वाचकादयः शब्दाः कारणानि । उक्तार्थाः कार्यणि । उक्तशब्दैरुक्तार्थबोधेऽभिधालक्षणाव्यञ्जना चेतिव्यापाराः । व्यापार एव वृत्तिशक्तिपदवाच्यः । शक्तिः सामर्थ्यम् । न्यायशास्त्रेऽभिधालक्षणेतिवृत्तिद्वयमेवोक्तम् । आलंकारिकास्तृतीयां व्यञ्जना-

वृत्तिं मन्यन्ते ॥ वाच्यस्यार्थाभ्यां व्यङ्ग्यार्थस्य पार्थक्यं
प्रदर्शयन्सहृदयधुरंधरो ध्वनिकारः

“प्रतीयमानं पुनरन्यदेव
वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।
‘यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं
विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥”

इत्याह ॥

अथ वाचकः ॥

साक्षात्संकेतितार्थस्य वाचको वाचको मतः ॥

अभिधाशक्तिबोध्योर्थोऽभिधेयार्थः प्रकीर्तितः ॥

संकेतितार्थस्य साक्षादभिधायकः शब्दो वाचक इत्यर्थः ॥
नामकर्तुरिच्छया कृतो वाचकशब्दनिष्ठः “अस्मात्पदादयमर्थो
बोद्धव्यः” इति संकेतो वाच्यार्थबोधे शक्तिरूपः । तदुक्तं
न्यायशास्त्रे—

“अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसंकेतः शक्तिः”
इति ॥

संसाररचनां विधाय तद्व्यवहारार्थं प्रायो वस्तुनामानि पं-
रमेश्वरेणैव विहितानि । कानिचिच्च पुनः प्राकृतमनुष्यैः क-
विभिश्च कृतानीत्युभयथा निर्देशः ॥ अभिधेयार्थो मुख्यार्थो

वाच्यार्थ इति नामान्तरम् । अभिधीयतेऽनयेत्यभिधा । अभि-
धाशक्तिबोध्योऽर्थोऽभिधेयार्थः । अभिधा मुख्येति पर्यायान्त-
रम् । अत्रेदं तात्पर्यम्, लक्षणाव्यक्षने अन्यार्थं बोधयतः ।
इयं तु मुख्यं साक्षात्संकेतितमर्थं प्रतिपादयतीति मुख्येति ।
मुख्यया बोध्यत्वान्मुख्यार्थ इति । शब्देन साक्षादुक्तत्वाद्वा-
च्यार्थ इति ॥

यथा—

जयाभिलाषी नृपतिः संमुखे सजलं घटम् ।

निरीक्ष्य शकुनं श्रेष्ठं प्रतस्थेऽरिवसुंधराम् ॥

घटनामकर्तुरिच्छानुसारेण घटशब्दार्थः कम्बुग्रीवाद्याकृति-
मज्जलपात्रवस्तु । अत्र घटशब्दस्य साक्षादुक्तार्थाभिधायकत्वा-
द्वाचकत्वम् । तत्र संकेतः शक्तिः । उक्तार्थश्च वाच्यार्थः । अ-
स्मिन्पद्ये जलादिशब्दसमुदायः सर्वोपि वाचकः ॥

वाचकशब्दो जातिगुणक्रियाद्रव्यभेदाच्चतुर्विधः । तत्र
पशुपक्षिमनुष्यादयः शब्दा जातिवाचकाः । श्वेतरक्तादयः
शब्दा गुणवाचकाः ॥ न्यायशास्त्रे रूपरसादयश्चतुर्विंशतिर्गुणां
उक्ताः । गमनभाषणपाचकादयः शब्दाः क्रियावाचकाः ।
ब्रह्मविष्णुमहेशादिसंज्ञाशब्दा द्रव्यवाचकाः ॥

अथ लक्षकः ॥

शब्दो लक्षणाया शक्त्या लक्षकोऽर्थस्य लक्षकः ।
लक्षणाशक्तिलक्ष्योऽर्थो लक्ष्यार्थ इति दृश्यताम् १

वाच्यार्थवाधोऽन्यार्थेन तत्संवन्धः प्रयोजनम् ॥
 वाधितार्थस्य कथने सामग्रीयं तत्राधिप! ॥ २ ॥
 शक्तिः सा लक्षणा न्यार्थलक्षणान्मुनिभिर्मता ॥
 अत्रास्ति मदिरान्यायो यशवन्तनरेश्वर! ॥ ३ ॥
 सा च द्विधा जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थेतिभेदतः ॥
 गणनारसिकैरन्ये भेदा उक्ताः प्रमादतः ॥ ४ ॥

वाच्यार्थस्यार्थाद्वाच्यार्थान्वयस्य वाधः, वाधितवाच्यार्थस्य
 चान्यार्थेन सह संवन्धः, वाधितवाच्यार्थकथनप्रयोजनं चेति
 सामग्रीरूपा शक्तिरन्यार्थस्य लक्षणा लक्षणेत्यर्थः । अत्र म-
 दिरान्यायो वेदितव्यः । यथा द्राक्षाशर्कराद्यनेकौषधिसंयोगा-
 न्मदकरी मदिरा भवति । तथा वाच्यार्थवाधाद्यनेकवस्तु-
 संयोगादन्यार्थलक्षिका लक्षणा नाम शक्तिर्भवति ॥ लक्ष्यते-
 ऽन्यार्थोऽनयेति लक्षणा ॥ "लक्ष्य दर्शनाङ्कनयोः" अस्माद्-
 र्शनार्थात्करणे ल्युट् ।

यथा—

विजानीहि महाराज! गङ्गायां सदनं मम ॥

इदं प्रत्युत्तरवचनम् ॥ अत्र गङ्गाशब्दस्य वाच्यार्थो गङ्गाप्रवाह
 इति । तस्य गेहाधिकरणत्वासंभवाद्वाच्यार्थवाधः । अस्य वक्तुर्ग्रहं
 गङ्गातटवर्तीति तटे गङ्गाप्रवाहतुल्यशीतलतापावनतासिद्धि प्र-

योजनेन “गङ्गायां सदनं मम” इति बाधितवाच्यार्थप्रयोगो
 विहितः । “गङ्गातीरे गृहं मम” इति वाचकशब्दप्रयोगे
 गङ्गायास्तटस्य च संबन्धमात्रप्रतीतिः । “गङ्गायां
 सदनं मम” इति लक्षकशब्दप्रयोगे तु गङ्गायास्तटस्य चा-
 भेदप्रतीत्यवगमात्प्रवाहगतशीतलपावनत्वादयो धर्मास्तटे प्र-
 तीयेरन्नितिप्रयोजनम् । तटस्य च प्रवाहेण सह सामीप्य-
 संबन्धः । एवं चात्र गङ्गाप्रवाहरूपवाच्यार्थबाधः, तटरूपा-
 न्यार्थस्य प्रवाहेण सह सामीप्यसंबन्धः, उक्तप्रयोजनं चेति
 सामग्रीरूपशक्तिस्तटरूपमन्यार्थं लक्षयति । “गङ्गायां सदनं
 मम” इत्यत्र गङ्गाशब्दो लक्षकः । उक्तबाधसंबन्धप्रयोजन-
 रूपसामग्री शक्तिः । उक्तशक्त्या लक्षितो तटरूपोऽर्थो ल-
 क्ष्यार्थः ।

लक्षणा द्विधा । जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था च । लक्षकशब्द-
 स्य स्वार्थपरित्यागे जहत्स्वार्था । एषैव लक्षणलक्षणेत्युच्यते ।
 यथा “गङ्गायां सदनं मम” इत्यत्र गङ्गाशब्दस्य प्रवाहरूप-
 साक्षादर्थस्य परित्यागः । अत्र गङ्गाशब्दार्थस्तटम् । लक्षकशब्द-
 स्य स्वार्थपरित्यागेऽजहत्स्वार्था । एषैवोपादानलक्षणेत्यु-
 च्यते ॥

यथा—

कुन्तेषु मरुभूपस्य प्रविशत्सु पुरे रिपोः ।

पलाय्य रिपवो याता न पुनः पुरमागताः ॥

अत्र कुन्तप्रवेशः साक्षादर्थः । प्रवेशक्रियाकर्तृत्वस्य

स्वातन्त्र्येण कुन्तेष्वचेतनत्वादन्वयासंभवेन वाच्यार्थस्यान्वय-
बाधाद्वाच्यार्थबाधः, उक्तवाच्यार्थस्य कुन्तधरूपान्यार्थेन सह
धार्थधारकभावः संबन्धः, उक्तबाधितवाच्यार्थप्रयोगप्रयोजनं
च कुन्तानां तादृशप्रकाशो यच्चाक्चक्यवत्तादृष्टृणां कुन्तधरा
नेत्रगोचरा न भवन्तीत्युक्तसामग्र्या कुन्तशब्देन कुन्तधरा
लक्ष्यन्ते । इयं शब्दस्य साक्षादर्थपरित्यागादजहस्त्वार्था
लक्षणा । काव्यप्रकाशस्य बालवोधिनीटीकायां दारुणताप्रयो-
जनकथनं तु प्रमादमूलकम् । तादृशचमत्कारित्वाभावात् ॥

तात्पर्यबाधे धुरंधरो लक्षणायाः समीपवर्तितयोपलक्षण-
माह । अर्वाचीनाश्चेदमुदाजन्तुः ।

“काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्”

न ह्यत्र पदार्थानां परस्परमन्वयबाधः । अत्र समस्तदधि-
घातकेभ्यो दधिरक्षणे वक्तुस्तात्पर्यम् । न तु काका सा भ-
क्षयेयुः, मार्जारादयश्च भक्षयेयुरिति । यथाश्रुतवाक्ये तु व-
क्तुस्तात्पर्यस्य बाध इति काकशब्देन मार्जाराद्यन्यार्थस्य ल-
क्षणम् । अत्र वाच्यार्थस्य काकस्य त्यागं विना मार्जाराद्य-
न्यार्थस्य लक्षणादजहस्त्वार्थत्वम् । काकरूपबाधितवाच्या-
र्थस्य मार्जाराद्यन्यार्थेन सह दधिघातकतारूपः साधर्म्यसंब-
न्धः । प्रयोजनं तु लाघवम् । मार्जाराद्यसिल्लदधिघातकनाम-
निर्देशे तु गौरवापातः । लाघवं च सर्वशास्त्रसंमतम् । उक्तं
हि व्याकरणशास्त्रे “अर्द्धमात्रालाघवेन वैयाकरणाः पुत्रोत्सवं
मन्यन्ते” इति ॥

अर्वाचामुक्तोदाहरणं लौकिकम् । काव्यविषयमुदाहरण-
मस्माभिः प्रदर्श्यते ॥

यथा—

श्यामासि दत्ता मधुरा गुणाढ्यां
मनोहरा भावयुता न चेत्वम् ॥
मानं त्यजेश्चापगते प्रियस्य
स्नेहे तु यास्यत्यखिलो मदस्ते ॥ १ ॥

मानमोचनोपायं कुर्वन्त्याः सख्या मुग्धां मानिनीं प्रति
शिञ्जणमिदम् । मानं न त्यजसि चेत्प्रियप्रेमन्यूनतापत्त्या
दुर्दशापन्ना भविष्यसीति । अत्र न हि मानमोचनविषय-
नायकाज्ञोल्लङ्घनाभावे एव सख्यास्तात्पर्यमपि तु सीधुपान-
कामकलादियावच्छृङ्गाररसोपयोगिकार्येषु नायकाज्ञोल्लङ्घ-
नं न विधेयमित्येव । अतोऽत्र “न चेत्त्वं मानं त्यजेः” इत्ये-
तावन्मात्रेण सख्यास्तात्पर्यस्य बाधः । उक्तबाधेन सह काम-
कलाद्यन्यार्थस्य सादृश्यसंबन्धः । तादृशबाधितवाक्य-
कथनप्रयोजनं च प्रकरणम् । अत्र मानप्रकरणत्वान्मा-
नविषयैव शिञ्जा विहिता । उक्तसामग्रीरूपलक्षणाशक्त्या कृ-
मकलाद्यन्यार्थस्य लक्षणम् ॥ लक्षणायाः समीपे उपलक्षणम् ।
अत्रायं भावः । इदं लक्षणा न भवति । किंतु लक्षणासदृ-
शम् । लक्षणानुकारीत्यर्थः । लक्षणोपलक्षणयोस्तारतम्यं तु
पुराणोपपुराणन्यायेन ज्ञेयम् । मम तुं मतम्, धुरंधरस्योपल-
क्षणमिति नामकरणं तु लक्षणासामग्र्यां मुख्यतया वाच्या-
र्थस्य बाधः । इह त्वन्वयबाधसदृशो न सर्वथा बाधः । य-
द्वाच्यार्थोऽनुपपन्न एव स्यात् । कुतः, “काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम् ।”
इत्यत्र ग्रीष्मर्तो मन्थनार्थमुपासि दधि शीतलीक्रियते । स एव
च विनिद्रकाकसमुदायस्य वनान्नगरप्रवेशसमय इति प्रकर-

एवशात्काकमात्रादपि दधिरक्षणे वक्तुस्तात्पर्यस्य संभवत् ।
 “श्यामासि दक्ष—” इत्यत्रापि मानप्रकरणान्मानमोचनाशि-
 क्षामात्रेपि सख्यास्तात्पर्यस्य संभवात् । उक्तोपलक्षणं च सा-
 हित्यशास्त्रेऽत्यावश्यकमिति तस्याङ्गीकारस्योचित्यम् । कविप्र-
 तिभाषा नित्यनवीनतया नवनवानन्तयुक्तिसम्भावात् । तथाहि
 ध्वनिकारः—

“वाचस्पतिसहस्राणां सहस्रैरपि यत्नतः ।

निबद्धापि क्षयं नैति प्रकृतिर्जगतामिव ॥” इति ॥

साहित्यशास्त्रे गुणत्रयनवरसैकचत्वारिंशद्भावैकाशीत्यलंका-
 रा एव भविताः । उपलक्षणाङ्गीकारे भूतभविष्यद्वर्तमानान-
 न्त्युक्तीनां कतिपयसंख्याकाञ्चकारादिषु समावेशः कथं स्यात् ।
 अर्वाचीनाः केनचिप्रयोजनेन बाधितवाक्यप्रयोगे प्रयो-
 जनं वतीति, प्रयोजनं विना च बाधितवाक्यप्रयोगे रूढेति ल-
 क्षणायाः प्रकारद्वयमाहुः । तदुक्तं काव्यप्रकाशगतकारिकाव-
 ल्याम्—

“मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् ॥” इति ॥

प्रयोजनवत्युदाहरणानि तु पूर्वोक्तानि । काव्यप्रकाशे रूढा-
 याः “कर्मणि कुशलः” इत्युदाहरणम् । “प्रवीणे निपुणा-
 भिलौ कृती कुशल इत्यपि ॥” इत्यमरः ॥ अत्र कुशं ला-
 तीतिव्युत्पत्त्या निपुणे कुशादानयोग्यताया अभावाद्वाच्यार्थस्य
 बाधः । इतरत्तुषु कुशस्य विविच्य ग्रहणमिव कार्येपूतमका-
 र्यस्यापि निपुणेन विविच्य ग्रहणादिवेचकतारूपः संबन्धः ।

प्रयोगे वेगातिशयः प्रयोजनम् । उक्ताश्वस्य वेगातिशयादेव-
यवा न लक्ष्यन्ते । केवलं श्वेतरेखाया एव नयनगोचरत्वात् ॥
अपि च लक्षणाया वीजमेव प्रयोजनमिति लक्षणायां प्रयो-
जनस्य न वैलक्षण्यापादकत्वम् । ततश्च प्रयोजनवती, अ-
प्रयोजनवतीति लक्षणाप्रकारकथनं सुतरां वक्तुमशक्यम् ॥

सात्पर्यबाधे बाधितवाच्यार्थस्यान्यार्थेन सह संबन्धस्य,
बाधितवाच्यार्थप्रयोगे प्रयोजनस्य च तादृशत्वेपि केवलम-
न्वयबाधसदृशबाधाभावाद्धुरंधर उपलक्षणमित्याह । बाधि-
तवाच्यार्थप्रयोगश्च प्रयोजनमूल एव भवतीति प्रयोजनर-
हितबाधितवाच्यार्थप्रयोगे रूढेति लक्षणाप्रकारकथनं तु धु-
रंधरमतविरुद्धत्वादर्वाचीनानां महाप्रमादः ॥

किं चार्वाचीना विषयिणो विषयस्य च द्वयोरुक्तौ सारो-
पेति, विषयिणा विषयस्य निगरणे तु साध्यवसानेति प्रकार-
द्वयमाहुः । प्रकाशकारेणेदमुदाहृतम् “आयुर्घृतम्” इति ॥
घृतमायुषः कारणं न त्वायुरिति वाच्यार्थस्यात्र बाधः । घृता-
युषोः ‘कार्यकारणभावसंबन्धादिदमवगम्यते घृतमक्षणा-
दायुर्वर्धते इति । अत्र विषयिण आयुषो विषयस्य च घृत-
स्योभयोरपि कथनात्सारोपात्वम् । “आयुरेवेदम्” इत्यत्र
विषयस्य निगरणं कृत्वा केवलं विषयिण आयुषः कथनात्सा-
ध्यवसानात्वम् । सम तु मतम्, वाचकलुप्तायुषमाप्रकारव-
दुक्तप्रकारयोरपि च भङ्गतिजप्तकत्वाभावादनौचित्यमेव ॥

अपि चार्वाचीना गुणसंबन्धे गौणी, तदितरसामीप्य-का-
र्यकारण-धारकादिसंबन्धमात्रे च शुद्धेति भेदद्वयमाहुः ।
गौणीलक्षणाया इदमुदाहरणम् ।

“यशवन्तमहाराजो विद्यते कल्पपादपः ॥”

अत्राभेदस्यासंभवाद्वाच्यार्थस्य बाधः । गुणैकतारूपः साधर्म्यसंबन्धः । प्रयोजनं च राजराजेश्वरे मनोवाञ्छितदानयोग्यताप्रतिपादनम् । मम तु मत्तं, एतादृशप्रकाराङ्गीकारोऽर्वाचीनानां प्रमादः । संबन्धभेदाद्भेदाङ्गीकारे संबन्धं संबन्धं प्रति भेदाङ्गीकारापत्तेः । अन्यसमस्तसंबन्धेषु शुद्धा, गुणसंबन्धे च गौणीतिभेदयुगलस्यैवाङ्गीकारे युक्तिविरहात् । युक्तिशून्यवाक्यं चानङ्गीकारयोग्यत्वाद्दर्जनीयम् । उक्तं हि नीतिशास्त्रे—
“युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि ॥
अन्यत्तृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पद्मयोनिना ॥ १ ॥”

इति ॥

अर्वाचीना लक्षणायाः प्रयोजनं व्यङ्ग्यं मन्यन्ते । तस्य खण्डनं त्वमे व्यङ्ग्यप्रकरणे करिष्यामः ॥

अथ व्यञ्जकः ॥

यस्तु व्यञ्जनयाऽन्यार्थप्रतीत्याधायको नृपः ॥
शब्दोऽसौ व्यञ्जको ज्ञेयो धुरंधरमतानुगैः ॥ १ ॥

व्यञ्जनाशक्त्याऽन्यार्थप्रतीत्याधायकः शब्दो व्यञ्जक इत्यर्थः । व्यञ्जनाशक्तिगम्योऽर्थो व्यङ्ग्यार्थ इति बुध्यतांम् निधिसिद्धाञ्जनन्यायाद्यान्यार्थस्यप्रतीतिकृत् १ । वक्रादिना महाराज! शक्तिः सा व्यञ्जनां मता ॥

निधिसिद्धाञ्जनन्यायेन वक्तृबोद्धव्यादिनाञ्जनविशेषेण या-
 ऽन्यार्थप्रतीत्याधायिका शक्तिः सा व्यञ्जनेत्यर्थः । अञ्जनविशेषो
 व्यञ्जनम् । स्त्रीत्वे टाप् । यस्य चक्षुष्यञ्जनाद्भूमिगतद्रव्यदर्शनं
 तन्निध्यञ्जनम् । यस्य चक्षुष्यञ्जनाद्दूरदेशस्थवस्तुवृत्तान्तदर्शनं
 तत्सिद्धाञ्जनम् । उक्ताञ्जनन्यायेन बुद्धिरूपचक्षुषि वक्त्रादिरू-
 पाङ्गनस्य संवन्धादन्यार्थप्रतीतिर्भवतीतिभावः ॥ वक्त्रादयश्च
 काव्यप्रकाशे कथिताः ।

“वक्तृबोद्धव्यकाकुनां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः ।
 प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम् ॥
 योऽर्थस्वान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥” इति ॥

वक्ता कथनकर्ता, बोद्धव्यः श्रोता, काकुः स्वरविकारः,
 वाक्यं पदसमुदायः, वाच्यः शब्दस्यार्थः, अन्यसंनिधिर्वक्तृ-
 श्रोत्रतिरिक्तस्य सांनिध्यम् । प्रस्तावः प्रकरणम्, देशः स्थानम्,
 कालः समयः, इत्यादीनां विलक्षणतया प्रतिभावतामन्या-
 र्थबुद्धिहेतुर्योऽर्थस्य व्यापारः सा व्यञ्जनेत्यर्थः ॥

अत्रादिपदेन तादृशा अन्येऽपि बोद्धव्याः ॥ अन्यार्थस्य
 सूक्ष्मत्वप्रतिपादनाय प्रतिभावतामिति । ततश्च वक्त्राद्य-
 ञ्जनविशेषेणपि प्रतिभावतामेवान्यार्थप्रतीतिः । साधार-
 णकविगोचरत्वाभावात् ॥ लक्षणायां वाच्यार्थस्य बाधाद्वा-
 च्यार्थे विश्रान्तिर्न भवतीत्यन्यार्थे विश्रामः । व्यञ्जनार्थो तु
 वाच्यार्थे विश्रान्तो सत्यां वक्त्रादिवैलक्षण्येन प्रतिभावताम-
 न्यार्थप्रतीतिः ॥ क्रमेण वक्त्राद्युदाहरणानि ॥

वक्तृवैशिष्ट्यात् यथा—

“अस्ताचलान्तरे पश्य तिरोधत्ते दिवाकरः ॥
इन्दोररुणिमा चासावारोहत्युदयाचलम् ॥”

अत्र दूती वक्त्री चेदभिसरणं व्यङ्ग्यम् । गुरुर्वक्ता चेद्वैव-
पूजनादिप्रेरणं व्यङ्ग्यम् ।

बोद्धव्यवैशिष्ट्यात् यथा—

“अस्मिन्नवसरे स्वीयोऽभिलाषः किं न पूर्यते ॥
कालो न पुनरागन्ता देहश्च क्षणभङ्गुरः ॥”

अत्र श्रोता कामुकश्चेद्भोगप्रवृत्तिर्व्यङ्ग्या । श्रोता साधु-
श्चेन्मोक्षसाधनप्रवृत्तिर्व्यङ्ग्या ॥

काकुवैशिष्ट्यात् यथा—

“तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्द्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति हा हा विधिवलम् ॥

भीमं बोधयितुं युधिष्ठिरप्रेषितसहदेवं प्रति भीमस्येदं व-
चनम् । युद्धे त्वरमाणं भीमसेनं प्रति युधिष्ठिरः खिन्न इति
जानन्तं सहदेवं प्रत्यस्य वचनस्य सरलत्वे निरर्थकत्वात्काकु-
स्वरकल्पनम् । तेन मयि खेदो न युक्तः, कुरुषु खेदो युक्त
इति व्यज्यते ॥

वाक्यवैशिष्ट्यात् यथा—

“तइया मह गण्डत्थलमिलिअं दिट्ठिं ण रोसि अएणत्तो
एहिं सवेअ अहं ते अ कवोला ण सा दिट्ठी ॥”(*)

अत्र तदेदानीमिति वाक्यवैशिष्ट्येन मत्कपोलप्रतिविम्बितां मत्सर्खां पश्यतस्तव दृष्टिर्न निवृत्ता । इदानीं तस्यां निर्गतायां तु न तादृशी दृष्टिरहो ते प्रच्छन्नकामुकत्वमिति व्यङ्ग्यम् ।

वाच्यवैशिष्ट्यात् यथा—

“कदम्बसुरभिर्वातो भिल्लीभङ्गारजृम्भणम् ॥
अस्त्यद्य तडिदुल्लासो गर्जनं च पयोमुचाम् ॥”

अत्र वाच्यार्थानां सुरतानुगुणरूपवैशिष्ट्यात्सुरतेच्छा व्यङ्ग्या ॥

अन्यसंनिधिवैशिष्ट्यात् यथा—

“नियोजयति मां श्वश्रूरजस्रं गृहकर्माणि ॥
सखि! सायं भवेत्किंचिदवकाशो हरार्चने ॥”

अत्र वक्त्री नायिका । श्रोत्री च सखी । तदितरस्योपपत्तेः सानिर्घ्यं चेदत्र संकेतसमयसूचनं व्यङ्ग्यम् ॥

प्रस्ताववैशिष्ट्यात् यथा—

“विलम्बो न हि कर्तव्यः कर्तव्येषु कदाचन ॥

(*) तदा मम गण्डत्थलमिलितां दृष्टिं नानुपीन्यत्र । इदानीं सेवाहं तो च कपोलो न सा दृष्टिः ॥

विलम्बे तु महाराज! कालः पिबति तद्रसम् ॥”

अत्र कवीनां प्रसङ्गश्चेद्वानं, रिपुप्रसङ्गश्चेद्युद्धं, सुहृत्प्रसङ्ग-
श्चेन्मेलनं व्यङ्ग्यम् ॥

देशवैशिष्ट्यात् यथा—

“सीतया सह धर्मात्मा लक्ष्मणानुचरो वशी ॥
न्यवसाञ्चित्रकूटेऽस्मिन् रामः कमललोचनः ॥”

अत्रोक्तदेशस्य वैलक्षण्यान्निवासदानज्ञानाद्याचरणमत्र
कर्तव्यमिति व्यङ्ग्यम् ॥

कालवैशिष्ट्यात् यथा—

“शुष्कान्पल्लवयंस्तप्ताब्धीतयन्पूरयंस्तथा ॥
रिक्तान्प्रावृडियं भाति राजेश्वरतया मम ॥”

“उव णिच्चलणिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रायइ वलाञ्चा
णिम्मलमरगयभायणपरिठ्ठिञ्चा संखसुत्तिव्व ॥”(*)

इह निश्चलशब्दस्य वाच्यार्थः स्थानान्तरप्रापकशरीरक्रियाया
अभावः । निष्पन्दशब्दस्य वाच्यार्थः स्थानान्तरप्रापकावयवक्रि-
याया अभावः ॥ अत्र कविरेव वक्ता चेद्वाच्यार्थमात्र एव विश्रान्तेः
केवलवलाकावर्णनम् । उपमास्वभावोक्त्यलंकारौ । दम्पत्योरेकत-
रः सखी वा वक्त्रो चेदुक्तवाच्यार्थादुत्तरं वलाकानिर्भयतारूपो-
ऽन्यार्थः प्रतीयते । तन्निर्भयताप्रतीतिश्चोक्तस्थलस्य नि-
र्जनत्वं प्रतीयते । निर्जनताप्रतीतिश्च सुरतप्रार्थनाप्रतीति-
रिति व्यङ्ग्यार्थानां परंपरा ॥ किंच संकेतस्थले एकतरस्य
प्रथममनागमनप्रस्तावश्चेत्स्थाननिर्जनताप्रतीत्यनन्तरं “त्वमत्र
नागतोऽभूः” इत्युपालम्भः प्रतीयते ॥

लक्षणायामन्यार्थकथनाभिप्रायस्तु बाधितवाच्यार्थवतः
शब्दादन्योऽर्थ इति ॥ व्यञ्जनायामन्यार्थकथनाभिप्राय-
श्चोच्चार्यमाणसमस्तशब्देभ्यः सर्वथाऽन्योऽर्थ इति ॥ लक्ष-
णायां त्वन्यार्थस्य लक्षणमर्थादर्शनमिति लक्ष्यार्थस्य स्थूल-
रूपतया दर्शनविषयत्वम् । तद्दर्शकस्य लक्षकशब्दस्य विद्य-
मानत्वात् ॥ व्यञ्जनायामन्यार्थप्रतीत्याधायकत्वकथनाभि-
प्रायश्च तत्र न कश्चिद्व्यङ्ग्यार्थदर्शकः शब्दः । किंतु वक्त्रादि-
वैलक्षण्येन सूक्ष्मरूपतया स्थितस्यान्यार्थस्य प्रतीतिरिति ।

* “परम निश्चलनिष्पन्दा भित्तिनीपत्रे राजते वलाका । निर्मलमरकतभाजनपरि-
स्थिता शङ्खसुत्तिव्व ॥”

वाच्यार्थस्य वाचकशब्देन कथनम् । लक्ष्यार्थस्य च लक्षकशब्दे-
न दर्शनम् । व्यङ्ग्यार्थस्य तु वाचकशब्दोक्तेन वाच्यार्थेन
प्रतीत्यापादनमित्येतेषां परंपरया वैलक्षण्यम् ॥ व्यङ्ग्यविष-
ये ध्वनिकारः ॥

“यथा पदार्थद्वारेण वाक्यार्थः संप्रतीयते ।

वाच्यार्थपूर्विका तद्वत्प्रतिपत्तव्यवस्तुनः ॥१॥

स्वसामर्थ्यवशेनैव वाक्यार्थं प्रथयन्नपि ।

यथा व्यापारनिष्पत्तौ पदार्थो न विभाव्यते ॥२॥

तद्वत्सचेतसां सोऽर्थो वाच्यार्थविमुखात्मनाम् ॥

बुद्धौ तत्त्वार्थदर्शिन्यां भटित्येवावभासते ॥३॥”

इत्याह ॥ “भटित्येवावभासते” इति कथनस्येवं तात्पर्यम्,
वाच्यार्थो व्यङ्ग्यार्थात्पृथङ् न भासते इति ॥ “उभ्रं शिञ्च-
लशिप्पन्दा” इति पद्यस्यार्थे क्रियमाणे निश्चलपदस्य स्था-
नान्तरप्रापकशरीरक्रियाया अभाव इति, निष्पन्दपदस्य च
स्थानान्तरप्रापकावयवक्रियाया अभाव इति भिन्नभिन्नपद-
स्यार्थः पृथङ् न भासते । तथा व्यङ्ग्यार्थाभिन्नाधिकवेर्निर्भयतारू-
पव्यङ्ग्यार्थाह्लाकायास्तादृशस्थितिरूपो वाच्यार्थः पृथङ् न भा-
सते । तथैव निर्जनताप्रतीत्यादिव्यङ्ग्यपरंपरायामुत्तरव्यङ्ग्या-
त्पूर्वव्यङ्ग्यं पृथङ् न भासते इति । अत्र सहृदयहृदयमेव साक्षि ।

भगवता वेदव्यासेन व्यङ्ग्यार्थ आक्षेपार्थो ध्वन्यर्थ इति
चाक्तः ॥ . . .

“श्रुतेरलभ्यमानोऽर्थो यस्माद्भाति सचेतनः ॥

स आक्षेपो ध्वनिः स्याच्च ध्वनिना व्यज्यते यतः ॥”

इत्यग्निपुराणे ॥ आ समन्तात्क्षिप्यते प्रेर्यत इत्याक्षेपः ॥
“उच शिञ्चलणिप्पन्दा” इत्यत्र निर्भयताव्यर्थस्य वाचकशब्द-
विषयत्वाभावाच्च श्रुतिलभ्यत्वम् । किंतु वक्रादेः परितः प्रेर-
णादुक्तार्थस्य प्रकाशमानतया भासनम् ॥ उक्तार्थस्याक्षेप-
संज्ञाकथनात्तत्प्रेरिकायाः शक्तेराक्षेपेति संज्ञा त्वर्थसिद्धा ॥
वर्णविवेकं विनाऽर्थबोधकः शब्दो ध्वन्यात्मक इत्युक्तः । उक्तो-
दाहरणे वक्रादिवैलक्षण्येन निर्भयताव्यर्थो वर्णविवेकं विना
प्रतीयत इति ध्वन्यर्थ इत्युच्यते ॥ उक्तार्थव्योक्तिकां शक्तिं
ध्वनिरिति तु भगवान्वेदव्यासः “ध्वनिना व्यज्यते यतः”
इति कण्ठरवेण प्रोवाच ॥

काव्यप्रकाशगतकारिकायां परंपरागतं कस्याचिदधुरंधरस्ये-
वं वचनखण्डम् ।

“अनुस्वानाभ्संलक्ष्यक्रमो व्यङ्ग्यः” इति ॥

उक्तधुरंधरस्य व्यङ्ग्यार्थेऽनुरणनन्यायाङ्गीकारः समीची-
नः । झल्लर्या घटीयन्त्रस्य वा दण्डग्रहारे प्रथमं टङ्कारः । तत-
श्च झङ्कारः । तत्र प्रथमस्वो रणनम् । पश्चाद्रवोऽनुरणन-
म् । स्वानानुस्वानेति तयोः पर्यायान्तरम् । उक्तवचनखण्डा-

र्थश्च, अनुस्वानसदृशशोभायमानक्रमस्य लक्ष्यत्वं व्यङ्ग्यत्वमिति ॥ वाच्यार्थात्समनन्तरमेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रतीतिः, वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः स्थूलसूक्ष्मत्वं चास्त्येव । मम मतेऽत्रायमप्यनुरणनन्यायो यद्रणनानुरणनयोर्व्यवधानाभाव इव वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोरपि व्यवधानं नास्तीति । प्रतिभावतां वाच्यार्थेन संसृष्टस्यैव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रतीतिः । किं च रणनादनुरणनस्येव वाच्यार्थाद्व्यङ्ग्यार्थस्य निःसरणमिति च ॥ उक्तेर्धे प्रतीतिः प्रेरणमञ्जनन्यायो ध्वनिन्यायोऽनुरणनन्यायश्चेति सर्वं घटते ॥

अपि च कम्बुग्रीवाद्याकृतिमतां वाच्यार्थानां घटादिशब्दैः, तटादिलक्ष्यार्थानां च गङ्गादिवाधितशब्दैर्वोधाद्वाच्यार्थलक्ष्यार्थयोरुत्थानं शब्दमूलम् । व्यङ्ग्यार्थस्योत्थानं तु न शब्दमूलम् । किंत्वर्थमूलम् ॥ तदुक्तं सहृदयधुरंधरध्वनिकारेण—

“आलोकार्थी यथा दीपशिखायां यत्नवाञ्छनः ॥
तदुपायतया तद्वदर्थे वाच्ये तदादृतः ॥” इति ॥

अस्यायमाशयः । यथाऽऽलोकाभिलाषी जनस्तैलाधारपात्रादिषु यत्नमकुर्वन्दीपशिखायां यत्नवान् भवति । तथा व्यङ्ग्यार्थाभिलाषी कविः शब्दे यत्नमकुर्वन्नर्थे एव यत्नवान् भवतीति ॥ अत्र यत्नस्तु किमत्र वक्त्रादिवैलक्षण्येन कस्यचिद्व्यङ्ग्यार्थस्योपलब्धिः? इति प्रतिवाच्यार्थ विचारः ॥

ननु वाच्यार्थाद्व्यङ्ग्यार्थस्योत्थानं चेद्व्यञ्जकः शब्द इति धुरंधरकथनं कथमिति चेच्छृणु । वाच्यार्थात्परो व्यङ्ग्यार्थः ।

चमत्कारपर्यवसानं च तत्रैवेति व्यङ्ग्यार्थस्य प्राधान्यम् ॥ तत
 एवं च वाचकशब्दो व्यञ्जकसंज्ञां लभते । शब्दो व्यङ्ग्यार्थ-
 स्य मूलकारणमिति शब्दभेदप्रतिपादने व्यञ्जकशब्दोक्ते-
 रावश्यकत्वम् ॥ यथा भङ्गरीरवे भङ्गारस्य कारणं टङ्गारः,
 तत्कारणं च दण्डस्पर्शः, स च भङ्गारस्य मूलकारणम् । तथा
 व्यङ्ग्यार्थस्य कारणं वाच्यार्थः, तत्कारणं च शब्दः, स च
 व्यङ्ग्यार्थस्य परंपरया मूलकारणम् ॥

न च वाच्यं, व्यङ्ग्यस्योत्थानं तु सर्वेभ्योऽप्यर्थेभ्यो भवति ।
 तदुक्तं काव्यप्रकाशगतकारिकावल्याम्—

“सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते” इति ॥

सर्वेषां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थानाम् ॥ यथा “उव शिञ्चल-
 शिष्पन्दा” इत्यत्र वलाकाया निर्भयतारूपव्यङ्ग्यार्थस्योत्थानं
 तु वाच्यार्थमूलम् । व्यङ्ग्यपरंपरायां तु व्यङ्ग्यार्थाद्व्यङ्ग्यार्थ-
 स्तोत्थानम् । पुनश्च ध्वनिकारेण “व्यङ्ग्यविषये वाच्यार्थे
 यतो विधेयः” इत्युक्तं तदव्याप्तमिति । मम मते व्यङ्ग्यार्थ-
 बोधादुत्तरं तूक्तव्यङ्ग्यार्थस्यापि वाच्यार्थप्रायत्वात् । यथा “उ-
 व शिञ्चलशिष्पन्दा” इत्यत्रोपमाघटितवाच्यार्थाद्व्यञ्जनावृ-
 त्तिसाधनद्वारा वलाकाया निर्भयतारूपव्यङ्ग्यार्थस्य सिद्धिः ।
 तदनन्तरं च तत्स्थानस्य निर्जनतारूपव्यङ्ग्यार्थोत्थानसमये
 तूक्तव्यङ्ग्यार्थस्यापि वाच्यार्थप्रायत्वम् ॥ एवमेवं कचिल्लक्ष्यार्थ-
 प्रधानव्यङ्ग्यस्योत्थानं तत्रापि ज्ञेयम् ।

अर्थस्त्रिविधः । तत्र वाच्यार्थः प्रथमः, वक्तुं योग्यो वाच्यः ।

अत्र शब्दे रूढिः । शब्देन वक्तुं योग्योर्थो वाच्यार्थ इत्यर्थः ॥
 अपरो लक्ष्यार्थः । बाधादिना लक्षणीयोऽर्थो लक्ष्यार्थ इत्यर्थः ॥
 तृतीयोऽवाच्यार्थः । शब्देन वक्तुं योग्यो न भवत्यसाववा-
 च्यार्थः । शब्दं विना ज्ञायमानोऽर्थोऽवाच्यार्थ इति भावः ।
 “उव णिच्चलणिप्पन्दा-” इत्यत्र निर्भयताद्यर्थस्य वाचको न
 कश्चिच्छब्दः ॥

धुरंधरेण विहितान्यवाच्यार्थस्य सर्वाण्यपि नामान्तराण्यु-
 क्ताभिप्रायपरायणानि । प्रतीयते इति प्रतीयमानः । यथा
 शरीरं विना निरञ्जननिराकारपरब्रह्म प्रतीयते, तथा शब्दं
 विना प्रतीतिविषयोऽर्थः प्रतीयमानार्थ इति भावः । सूचना-
 लभ्योऽर्थः सूच्यार्थः । न चास्य कश्चिद्वाचकः शब्दः । वक्रा-
 दिवैलक्षण्येन ज्ञायमान इति भावः । अवाच्यार्थस्यैव व्य-
 ङ्ग्यार्थाक्षेपार्थध्वन्यर्थेति नामान्तराणि । एतेषां शब्दं विना
 प्रतीतिगोचरत्वं तु तत्तद्व्यञ्जनादिशक्तिनिरूपणे उक्तम् ॥ भ-
 गवान्वेदव्यासो व्यङ्ग्यार्थमेव ध्वन्यर्थ इत्याह ॥ काव्यप्रका-
 शगतकारिकायाम्—

“इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्वुधैः
 कथितः ॥”

इत्युक्तम् । तच्च प्रमादमूलम् । व्यङ्ग्यविषये प्रधानस्यैव
 व्यङ्ग्यव्यपदेश्यत्वात् । व्यङ्ग्यादन्यद्व्यङ्ग्यप्रकाररूपेण प्रधा-
 नव्यङ्ग्यस्य ध्वनिरिति नाम वक्तुमशक्यम् । ध्वनिव्य-
 ङ्ग्ययोः पर्यायनामत्वात् ॥ व्यङ्ग्योदाहरणानि चतुर्धा ॥

वस्तुना वस्तु, वस्तुनाऽलंकारः, अलंकारेण वस्तु, अलंकारेणालं-
कारश्चेति ॥ अलंकारातिरिक्तोऽर्थो वस्तुपदवाच्यः ॥

क्रमेण यथा—

वाञ्छन्त्यरिकलत्राणि विना रात्रिं तिथिं नृप ! ॥
सितपत्तं विना मासान्वत्सरानृतुभिर्विना ॥ १ ॥

अत्र वाच्यार्थरूपवस्तुना राजराजेश्वरयशवन्तसिंहस्य
रिपुरमणीनां विरहरूपं वस्तु व्यङ्ग्यम् ॥

यशवन्तयशो वीक्ष्य वस्तुमिच्छति शंकरः ॥
शयितुं कमलाकान्तः स्नातुं निःस्पृहतापसाः ॥ २ ॥

अत्र वाच्यार्थरूपवस्तुना भ्रान्त्यलंकारो व्यङ्ग्यः ॥ राज-
राजेश्वरयशसि हरिहरतापसानां कैलासक्षीराब्धिसुरसरितां
भ्रमः ॥

“ उव शिञ्जलशिप्पन्दा ” इति ॥

अत्रोपमालंकारेण वलाकाया निर्भयतारूपं वस्तु व्यङ्ग्यम् ॥

धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरुहं
हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ॥

एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूपतिलक! त्वत्कीर्तिरांशिर्ययौ
नानामण्डनतां पुरंदरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे ॥ १ ॥

अत्र रूपकालंकारेण जगतीगतत्रिकलिङ्गेश्वरयशसः
सुरस्त्रीणां मण्डनविधानं विचित्रालंकारो व्यङ्ग्यः ॥

अनेकार्थवाचिशब्दस्तस्य सकलार्थानां वाचको भवति । स-
कलार्थानां साक्षादभिधायकत्वात् । तत्सकलार्थाश्चोक्तवा-
चकशब्दस्य वाच्यार्थभूताः । उक्तशब्दस्य सकलार्थेषु नाम-
कर्तृशिष्टैः संकेतितत्वात् ॥ अत्र तत्सकलार्थबोधिका शक्ति-
रभिधा । तथा चार्थद्वयस्य प्रस्तुतत्वेऽप्रस्तुतत्वे वा एकस्य
प्रस्तुतत्वेऽपरस्य चाप्रस्तुतत्वे वा तत्समस्तार्थानां बोधोऽभि-
धाशक्त्यैव भवतीति भावः ॥ यत्रार्थद्वयादधिकार्थविधि-
स्तत्रापि सैव व्यवस्था ॥

गणयन्ति नापशब्दं न वृत्तभङ्गं क्षयं तथार्थस्य ।
रसिकत्वेनाकुलिता वेश्यापतयश्च कवयश्च ॥ १ ॥

वैशिकनायकपक्षे, अपशब्दो निन्दितवचनम् । वृत्तं सदा-
चारः । अर्थो धनम् । कविपक्षे, अपशब्दोऽशुद्धः शब्दः । धृत्तं
छन्दः । अर्थो वाच्यार्थादिः । अत्रार्थयुगलस्याभिधाशक्त्या-
वबोधः । अत्र श्लेषालंकारस्य चमत्कारः । अत्र वस्तुः कविः
प्रस्तुतो वेश्यापतिरप्रस्तुतः ॥ तथैवोभयोः प्रस्तुतत्वेऽप्रस्तुतत्वे
वा ज्ञेयम् ॥

यत्र तु संयोगादिभिरनेकार्थवाचिशब्दस्याऽभिधाशक्त्या
एकस्मिन्नर्थे नियमनमर्थादत्रास्य शब्दस्यायमेवार्थ इति
विश्रान्तिर्भवेत्तत्रान्यार्थस्य बोधः कया शक्त्या भवतीति
दर्शयतो धुरंधरस्येदृशं परंपरागतवचनम् ॥

“अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ॥

संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्वापृतिरञ्जनम् ॥”

इति काव्यप्रकाशगतकारिकावल्याम् ॥

अत्रानेकार्थवाची स एव शब्दोञ्जनविशेषत्वमापद्य-
त इति धुरंधर इयं शाब्दी व्यञ्जनेत्याह । इहाभिधायास्तु
‘संयोगादिनैकस्मिन्नर्थे विश्रामो वाच्यार्थवाधादिलक्षणा-
सामर्थ्याच्चाभाव इत्यन्यार्थबोधनं व्यञ्जनाशक्त्यैव भव-
तीति धुरंधराशयः । परंतु शाब्दीयं व्यञ्जना । अन्यार्थप्रती-
त्याधायकस्याञ्जनविशेषरूपवक्ताद्यर्थस्याविद्यमानत्वात् ।
व्यङ्ग्यार्थस्योत्थानं वाच्यार्थादेवेति वास्तवव्यञ्जना त्वाथ्ये-
व । इह त्वनेकार्थवाचिशब्दस्यैवानेकार्थवाचितयाऽन्यार्थ-
प्रतीत्याधायकत्वेऽञ्जनाविशेषरूपत्वम् ॥

‘संयोगादयश्च-

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ॥

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥

सामर्थ्यमौचिनी देशः कालो व्यक्तिः स्वरवादयः ॥

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥”

इति काव्यप्रकाशगतकारिकावल्याम् ॥

“शङ्खचक्रो हरिः” अत्र हरिशब्दस्येन्द्रादिनानार्थकस्य शङ्खचक्रसंयोगाद्विष्णौ वाचकत्वनियमनम् ।

“अशङ्खचक्रो हरिः” अत्र शङ्खचक्रवियोगाद्हरिशब्दस्य विष्णौ वाचकत्वनियमनम् ॥

“रामलक्ष्मणौ” अत्र परशुरामाद्यनेकार्थस्य रामशब्दस्य लक्ष्मणसाहचर्यादाश्रयौ वाचकत्वनियमनम् ॥ संयोगशब्दार्थः सम्यग्योग इति । यथा शङ्खचक्रादीनां विष्णुकरस्य च संयोगः । साहचर्यं च सह विहरणमात्रम् ।

“सिंहनागौ” अत्र सर्पाद्यनेकार्थस्य नागशब्दस्य सिंहेन विरोधसंबन्धाद्भजे वाचकत्वनियमनम् ॥

“स्थाणुं भज भवच्छिदे” स्थाणुशब्दार्थः शाखापत्रादिरहिततरुः शिव इति च । अत्र भवच्छेदप्रयोजनवशेन स्थाणुशब्दस्य महेश्वरे वाचकत्वनियमनम् ॥

“सर्वं जानाति देवः” देवशब्दार्थो राजा देवता च । अत्र राजप्रकरणं चेद्देवशब्दस्य राज्ञि वाचकत्वनियमनम् ॥ पूजाप्रकरणं चेद्देवतायाम् ॥

“कुपितो मकरध्वजः” लिङ्गं संयोगातिरिक्तसंबन्धेन परपञ्चव्यावृत्तो धर्मः । मकरध्वजशब्दार्थः कामः समुद्रश्च । कोपलिङ्गेन कामे वाचकत्वनियमनम् । समुद्रस्य जडत्वात्तस्मिन्वास्तवकोपस्यासंभवात् । कोपस्तु चेतनधर्मः ।

“अमरा निर्जरा देवाः” अत्र राजादिनानार्थकस्य देवश-

वदस्यामरनिर्जरशब्दसामीप्यादिन्द्रादिदेवेषु वाचकत्वनियम-
नम् ॥

“मधुना मत्तः कोकिलः” अत्र मकरन्दादिनानार्थकस्य
मधुशब्दस्य कोकिलमत्तकरणसामर्थ्यादसन्ते वाचकत्वनिय-
मनम् ॥

“कान्ता ते संमुखीभवतु” संमुखशब्दार्थो मुखस्य संमु-
खीकरणं प्रसन्नता च । अत्राशीर्वादौचित्यात्संमुखशब्दस्य
प्रसादे वाचकत्वनियमनम् ॥

“अत्र देवो विराजते” अत्र राजधानीरूपदेशश्चेद्देवश-
ब्दस्य राज्ञि वाचकत्वनियमनम् । तीर्थादिदेशश्चेद्विष्णवादिदे-
वतायाम् ॥

“चित्रभानुर्विभाति” चित्रभानुशब्दार्थो रविरग्निश्च । अत्र
दिवससमयश्चेत्सूर्ये वाचकत्वनियमनम् । रात्रिश्चेदग्नौ ॥

“मित्रं भाति” व्यक्तिः पुल्लिङ्गादिः । अत्र मित्रशब्दस्य
स्त्रीवत्त्वेन सुहृदि वाचकत्वनियमनम् ॥ “मित्रे ते” अत्र
पुंस्त्वेन मित्रशब्दस्य स्त्री वाचकत्वनियमनम् ॥

“इन्द्रशत्रुः” स्वर्ग उदात्तादि
शत्रुर्यस्य” इत्यस्मिन्नर्थे वाचक-
“इन्द्रस्य शत्रुः” इत्यस्मिन्

शब्दीव्यञ्जनाया इदमु-

चक्रे बहुमुखी भूषणा

प्रविष्टा नृत्यसंयुक्तान्कवन्धान्यत्र तत्र वै ॥१॥

अत्र वाहिनीकवन्धशब्दावनेकार्थो । वाहिनी सेना नदी च । कवन्धः क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरं सलिलं च । अत्र राजवर्णनप्रकरणेन वाहिनीशब्दस्य सेनायां, कवन्धशब्दस्य चापमूर्द्धकलेवरेऽभिधाया नियमने सति वाहिनीकवन्धशब्दयोरनेकार्थतासामर्थ्यद्वारेण व्यञ्जनया नद्या अपां च प्रतीतिः । तथाहि बहुमुखी बहुधारावती नदीव बह्वयवा राजराजेश्वरानीकिनी समुद्रवच्छत्रुसमूहे प्रविष्टा यत्र तत्र सलिलसदृशापमूर्द्धकलेवराण्यनर्तयत् । नदीधारा वेगेन सरोवरादौ प्रविशन्ती सलिलोच्छ्रायमापादयतीति प्रत्यक्षम् ॥

धुरंधराभिप्रायापरिज्ञानात्काव्यप्रकाशकारादयोऽर्वाचीना अस्मिन्विषये भ्रान्ताः शब्दशक्तिमूलार्थशक्तिमूलेति व्यञ्जनायाः प्रकारद्वयं मन्यन्ते । स च प्रमादः । श्रुतेरलभ्यमानोऽर्थो व्यङ्ग्य इत्युक्ते शब्देनोक्तस्य कथं वा व्यङ्ग्यत्वम् ॥ तात्पर्यबाधमूललक्षणाया ईपदूनतया धुरंधरस्तत्रोपलक्षणमित्याह । तद्वदस्या अत्यन्तं न्यूनत्वप्रदर्शनाय धुरंधरो व्यङ्ग्यविरुद्धामिमां शाब्दीयं व्यञ्जनेत्युक्तवान् । न तु प्रकारदर्शनार्थम् । अत एवास्य विषयस्य गौणव्यङ्ग्यप्रकारापेक्षयापि तुच्छत्वं सिद्धम् । न च शाब्दी व्यञ्जना वास्तवव्यञ्जनेव चमत्कारावहा । वास्तवव्यञ्जनाया आर्थत्वेन वाच्यार्थनिष्ठसूक्ष्मन्यार्थबोधकत्वात् । अत्रानेकार्थवाचिशब्दो वाचक एव । अपरार्थोपि वाच्यार्थ एव । प्रथमार्थबोधोऽप्यभिधाजन्यः । अपरार्थे व्यञ्जनायाश्चायांमात्रम् ।

तत्राप्यञ्जनविशेषरूपः स एव शब्दोस्तीति तत्र वक्रादि-
वदलौकिकाञ्जमविशेषरूपत्वाभावाल्लोकाञ्जनकञ्जलसादृ-
श्यम् । अत एवात्र व्यञ्जनाचमत्कृतेरप्राधान्यम् । श्लेषालं-
कारचमत्कारस्यैव प्राधान्यम् । न च क्षणविलम्बेनान्यार्थबोधे
श्लेषचमत्कारहानिरुद्भवति ॥

काव्यप्रकाशेऽनेकार्थवाचिशब्दं विना शाब्दी व्यञ्जनाया
इदमुदाहरणम्—

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि! दूति! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे!
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्ति-
कम् ॥ १ ॥

अत्र वाच्यार्थो वापीस्नानम् । व्यङ्ग्यार्थश्च नायकेन सह
दूत्या रमणम् । स च नायिकोक्ताधमपदेन प्रतीयमानः ।
शाब्दीव्यञ्जनायामर्थस्य सहकारितयेष्टत्वेऽपि प्राधान्यं तु श-
ब्दस्यैव । मम तु मतम्, नायिकाया दूत्याश्च वक्तृबोद्ध-
व्यतया “तस्य प्रियस्यान्तिकम्” इति पाठेऽधमपदं विना-
प्युक्तव्यङ्ग्यसिद्धौ “तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति प्राधान्ये-
नाधमपदेन व्यज्यते” इति प्रकाशकारस्य भणनं प्रमादः । तथा
तु व्यङ्ग्यस्यागूढतया गौणत्वापत्तेः । गौणव्यङ्ग्यं च व्यङ्ग्यं न
भवतीत्यग्रे प्रतिपादयिष्यते । अत्राधमशब्दस्तु श्लिष्टशब्दा-
दपि न्यूनचमत्कारकारी । व्यञ्जना त्वार्थ्येव । शाब्दी व्य-

ञ्जना तु व्यञ्जना न भवति । अनर्हत्वात् ॥ इति शाब्दी-
व्यञ्जना ॥

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम् ॥

प्रधानस्यैव नामनिर्देशो न त्वप्रधानस्यापीति सर्वशास्त्र-
संमतम् ॥ गौणोपमाया अप्ययदीक्षितस्येदमुदाहरणम्—
सद्योमुण्डितमत्तहूणचिवुकप्रस्पर्द्धि नारङ्गिकम् ॥

अत्र वर्तुलाकृतितत्कालमुण्डितगौररेक्तवर्णमिश्रितपुष्टहू-
णदेशवास्तव्यजनचिवुकस्य नारङ्गिकफलेन साम्ये यथार्थव्यु-
क्तोपमायां चारुताया (रमणीयतायाः) प्राधान्याभावान्नोपमा-
ऽलंकारः ॥ तथैव धुरंधरो व्यङ्ग्यप्रकरणे गुणीभूतव्यङ्ग्य-
प्रकाराष्टकमाह ॥

"अगूढमपेरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् ॥
संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काकाक्षितमसुन्दरम् ॥"

वाच्यार्थवद्वयस्य स्पष्टं प्रकाशमानत्वेऽगूढम् ॥

यथा—

उन्निद्रकोकनदरेणुपिशङ्गिताङ्गा

गायन्ति मञ्जु मधुपा गृहदीर्घिकासु ॥

एतच्चकास्ति च रवेर्नवबन्धुजीव-

पुष्पच्छदाभमुदयाचलचुम्बिविम्बम् ॥ १ ॥

अत्र प्रभातसमयो व्यङ्ग्यः । स तु वाच्यवत्स्पष्टं प्रकाश-
त इत्यगूढत्वम् । तच्च लौकिकम् ॥

व्यङ्ग्यस्य कंचिदन्यं प्रत्यङ्गत्वेऽपराङ्गम् ।

यथा—

आगत्य संप्रति वियोगविसंण्टुलाङ्गी-

मम्भोजिनीं कचिदपि क्षपितत्रियामः ॥

एतां प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते

तन्वङ्गि! पादपतनेन सहस्ररश्मिः ॥ २ ॥

अत्र पादपतनं तु रविकराणां नलिनीस्पर्शः । अत्र रवि-
नलिनीवृत्तान्तो वाच्यः । नायिकानायकयोर्वृत्तान्तस्य व्यङ्ग्य-
स्य तत्र समारोपेणोक्तवाच्यार्थस्योत्कर्षाधानाद्व्यङ्ग्यस्य
वाच्याङ्गतयाऽपराङ्गत्वम् ॥ अङ्गी प्रधानं, तदङ्गं च गौणमित्याङ्गि-
नाऽङ्गस्य न्यग्भूततयाङ्गितोऽङ्गस्य चारुतायां न्यूनत्वम् ॥

वाच्यसिद्धौ व्यङ्ग्यस्याङ्गत्वे वाच्यसिद्धयङ्गम् ॥

यथा—

अमिमरतिमलसहृदयतां

प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम् ॥

मरणं च जलदभुजगजं
प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥ ३ ॥

अत्र विषशब्दस्य वाच्यार्थो जलम् । व्यङ्ग्यार्थो गरलम् ।
अयं व्यङ्ग्यार्थो जलदस्य भुजगत्वरूपवाच्यार्थसिद्धिं करोती-
त्यस्य वाच्यसिद्धेर्गङ्गत्वम् ॥ पूर्वोदाहरणे वाच्यसिद्धेरनन्तरं
व्यङ्ग्येन वाच्यार्थस्योत्कर्षाधानमात्रम्, अत्र तु व्यङ्ग्यार्थ-
विना वाच्यार्थसिद्धिरेव न भवतीति भेदः । वाच्यार्थस्या-
सिद्धिदोषः । दोषपरिहारश्च दूषणोद्धारमात्रमिति तत्र चारुत्वं
नेष्यते ॥

व्यङ्ग्यार्थस्यातिगूढत्वेऽस्फुटम् । अस्फुटत्वं क्लिष्टदोषः । व्य-
ङ्ग्यार्थस्यातिस्फुटत्वेऽतिगूढत्वे वा चारुत्वं नास्त्येव ॥ तदे-
वोक्तम्—

नान्ध्रीपयोधरमिवातितरां प्रपन्नो
नो गुर्जरीस्तनमिवातितरां निगूढः ॥
अर्थो गिरामपिहितः पिहितः कथंचि-
द्रस्यत्वमेति मरुदेशवधूकुचाज्ज्ञाम् ॥ १ ॥

यथा—

यशवन्तनरेन्द्रस्य दानचृद्धिं दिने दिने ॥
श्रुत्वा कोकयुगान्यासन्प्रहृष्टानि पदे पदे ॥ ४ ॥

अत्र व्यङ्ग्यार्थस्तु राजराजेश्वरो यशवन्तसिंहोऽतिदाने

प्रवृत्तः स्वर्णमयत्वात्सुमेरुमपि शकलीकृत्य लोकेभ्यो दद्याच्चे-
द्रविकरनिरोधकस्य मेरोरभावाद्वाज्यभावे कोकयुगस्य वियोग-
दुःखं न स्यादिति । अस्य व्यङ्ग्यस्यातिविचारसाध्यत्वादस्फु-
टत्वम् । सूर्यस्य मेरोः परितः परिभ्रमणे मेरोर्मध्यपातित्वेन
रवेरदर्शनाद्वाग्निर्भवतीति पुराणेषु सिद्धान्तितम् । चक्रवाकानां
रात्रौ वियोगः प्रसिद्धः ।

वाच्यार्थे विवक्षा व्यङ्ग्यार्थे वेति संदेहे संदिग्धव्यङ्ग्यम् ॥
यथा—

यशवन्तमहाराजकटकस्यासयो रणे ।

कोशाद्वहिर्विनिर्यान्ति विलात्कालाहिजालवत् ॥५॥

अत्र वाच्यार्थस्तु कोशान्निसरतामसीनां विसर्गनिर्गच्छ-
त्कृष्णसर्पपमा । व्यङ्ग्यार्थस्तु कृष्णसर्पवहंशनम् । अत्र
वाच्यार्थे विवक्षा व्यङ्ग्यार्थे वेति निर्णयाभावाद्व्यङ्ग्यस्य सं-
दिग्धत्वम् ॥ संदेहालंकारे वर्णनीयस्य चारुत्वापादकतया
संदेहो भूषणम् । अत्र तु दूषणम् ॥

वाच्यार्थतुल्यमेव व्यङ्ग्यार्थस्य चारुत्वप्राधान्ये तुल्यप्राधा-
न्यम् ।

यथा—

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ॥

जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥ ६ ॥

भार्गवं प्रति युद्धार्थं प्रवृत्तं रावणं प्रति कस्यापीयमुक्तिः ।

अत्र वाच्यार्थो ब्राह्मणातिक्रमत्यागः श्रेयस्करः, अन्यथा मित्रं परशुरामोऽमित्रं भविष्यतीति । व्यङ्ग्यार्थस्तु, यथा भार्गवो भूमिं निःक्षत्रियां व्यधात्तथा नीराक्षसामपि कुर्यादिति । अत्र वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोस्तुल्यचारुत्वम् ॥

काकुः स्वरविकारः । तथाऽऽक्षित आकृष्टः काकाक्षितः ॥
“आक्षेप आकृष्टौ” इति चिन्तामणिः ॥ यथा-

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्-
दुशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू-
संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥ ७ ॥

धुरंधरः प्रधानव्यङ्ग्यविषये काकुमात्रमेवाह । गुणीभूत-
व्यङ्ग्यविषये तु काकाक्षितमित्याह । तस्यायमाशयः । “तथा-
भूतां दृष्ट्वा-” इति प्रधानव्यङ्ग्योदाहरणे, अत्र बोभयत्रापि
भीमस्य तादृशोक्तेर्बाधितत्वात्काकुस्वरस्य कल्पना क्रियते ।
प्रधानव्यङ्ग्योदाहरणे तु कौरवापराधस्योक्तत्वाद्गुरुणा म-
दुपरि खेदो न कार्यः, कौरवोपरि तु कार्य इति व्य-
ङ्ग्यार्थस्य प्रेरणं काका सर्वतो भवति । अत्र तु कौरवापराध-
स्यानुक्तत्वात्समरे कौरवशतं मथिष्याम्येवेत्यादिव्यङ्ग्यार्थः
काकुनाऽऽकृष्यते । इह व्यङ्ग्यार्थस्याकृष्टत्वाद्गौणत्वमिति ॥
काकाक्षितविषयधुरंधराशयाभिरिज्ञानादर्वाचीना एवं न स्फु-
टीचक्रुः ॥ ..

वाच्यार्थाद्व्यङ्ग्यस्यासुन्दरत्वेऽसुन्दरम् ।

यथा—

ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनार्थकरम् ॥

पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया ॥८॥

अत्र नायिकायाः संकेतस्थले गमनाभावो व्यङ्ग्यः । अत्र व्यङ्ग्यस्य वाच्यार्थपेक्षयाऽऽसुन्दरत्वम् । मम तु मतम्, अलंकारग्रन्थेष्वप्रधानोपमोदाहरणानि यथाऽनङ्गीकारविवक्षया प्रदर्शितानि, तथा धुरंधरो व्यङ्ग्यप्रकरणे गौणव्यङ्ग्यप्रकारोदाहरणान्यनङ्गीकारविवक्षया प्राह । तनु तेषामसुन्दरादीनामभिरेव स्फुटतरम् ॥ किं च

“प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्यः काव्यस्य दृश्यते ।

यत्र व्यङ्ग्यान्वये वाच्यचारुत्वं स्यात्प्रकर्षवत् ॥९॥”

इति ध्वन्यालोके निजमुखतो गुणीभूतव्यङ्ग्येति वदता-
मर्वाचां प्रधानगुणीभूतेतिव्यङ्ग्यस्य प्रकारद्वयाङ्गीकारस्तु
धुरंधराभिप्रायापरिज्ञानात्प्रमाद एव ॥ साहित्यशास्त्रे प्रधान-
स्यैवाङ्गीकार इति समकक्षत्व एव प्रकारा विवक्ष्यन्ते ॥
न त्वेकस्य प्राधान्येऽपरस्य च गौणत्वेऽपि । गौणे प्रकारयो-
ग्यता चेद्धुरंधरो गौणाक्षंकारादीनापि ब्रूयात् ॥

गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य व्यङ्ग्यप्रकारत्वप्रतिपादनायार्वाची-
नैरनेके यत्ना विहिताः । ते च सर्वेऽपि विफलाः । तत्र
प्रथमस्तु, नाम्नां गोपनम् । गौणप्रधानान्नाम्नोः समीपे कथने
गौणस्य गौणत्वं स्पष्टमवभासत इति ध्वनिकारः प्रकाशकारश्च
प्रधानव्यङ्ग्यस्य ध्वनिरिति नामान्तरमाह तु ।

“एवं ध्वनौ निर्णीते गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदानाह” इति ।

गौणस्याप्रधानेतरनाम्नोऽस्तत्त्वाद्गौणनाम्नः. स्थाने गुणी-
भूतेतिनाम्नो व्यत्यासश्च विहितः ॥ अत्रेदं तात्पर्यम् । वस्तु-
तोऽयं व्यङ्ग्य एव । किं तु गौणरूपः । तदेतन्न साधीयः । पति-
तोऽपि ब्राह्मणो वस्तुतो ब्राह्मण एव । किं त्वाचारिहोनिहेतोस्तस्य
ब्राह्मणजातिवहिष्कृतत्वमिव गौणव्यङ्ग्यस्यापि चारुता-
हानिहेतोर्व्यङ्ग्यजातिवहिष्कृतत्वात् ॥ किं च गौणव्यङ्ग्य-
प्रकाराणामगूढासुन्दरादिनामभिर्गौणतावाचित्वस्य स्पष्टत्वा-
त्तदुदाहरणानि दर्शयता ध्वनिकारेण तन्नामनिर्देशमकृत्वा

“यत्र प्रतीयमानोऽर्थः प्रक्लिष्टत्वेन भासते ॥

वाच्यस्याङ्गतया वापि नास्यासौ गोचरो ध्वनेः ॥”

इति प्रतिपादितम् । ध्वनेरगोचर इति कथनेन गुणीभूत-
व्यङ्ग्ये तात्पर्यम् । तदप्यविचारसहम् । उदाहरणानुसारेण
नामानि, न तु नामानुसारेणोदाहरणानीति तादृशोदाहर-
णैर्धुरंधरोक्तनाम्नां स्वतो लाभात् ॥ द्वितीयश्च, रसाभासस्य
रसप्रकरणे ग्रहणमिति ध्वनिकारस्य गौणव्यङ्ग्यस्य व्यङ्ग्या-
भास इति कथनम् ॥

तदेवोक्तं ध्वन्यालोके ॥

“एवं ध्वनेः प्रभेदान्प्रतिपाद्य तदाभासविवेकं कर्तुं-
मुच्यते” ॥ इति ।

तदपि युक्तिहीनम् । आभासे श्रुतिमात्रेणाविचारदशायां
क्षणं साक्षाद्भानस्यानुभवात् । गौणव्यङ्ग्योदाहरणेषु तु ता-
दृशप्रधानव्यङ्ग्यस्य भानाभावात् ॥ तृतीयः, गौणव्यङ्ग्यस्या-
ङ्गीकारे व्यङ्ग्यप्रकाराणां बाहुल्यमिति लोभदर्शनम् । तदेवोक्तं
ध्वन्यालोके—

“ ध्वनेर्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याध्वा प्रदर्शितः ।
अनेनानन्त्यमायाति कवीनां प्रतिभागुणः ॥” इति ॥

कवीनां प्रतिभागुण आनन्त्यमायातीति कथनेन ध्वनिका-
रस्यायमाशयः, गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यानेकविधत्वात्तद्विषयक-
वर्णने विपुलावकाशलाभात्कविप्रतिभागुणस्यानन्त्यप्राप्तिरि-
ति । तदपि मन्दम् । चारुताशून्यप्रकारबाहुल्येन कविप्रति-
भायाः श्लाघनीयानन्तगुणप्राप्त्यभावात् । रुचिरनवोक्ति-
भिरेव तल्लाभात् । तस्य चैकेन प्रधानव्यङ्ग्येनैव संपद्यमान-
त्वात् । चतुर्थश्च, “तदयं ध्वनिनिप्यन्दरूपो द्वितीयोऽपि
महाकविविषयोऽतिरमणीयो लक्षणीयः सहृदयैः ” इति ॥
गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य स्वीकारार्थं ध्वनिकारस्येयं युक्तिः ॥
तदपि तुच्छम् । ध्वनिकारस्योक्तयुक्त्यापि गुणीभूतव्यङ्ग्य-
स्याङ्गीकारयोग्यतायाः समर्थनाभावात् । अत्र ध्वनिकारस्यो-
क्तदृष्टान्ताभिप्रायस्तु सरित्प्रवाहे सरोवरे वा सलिलबाहुल्ये-
न मनोहारित्वम् । तथापि स्वल्पसलिलगिरिनिर्भरस्य पर्व-
तान्तरेण जलधारापातरूपविलक्षणकृत्या तत्रापि विलच-
णमनोहारित्वम् । एवं प्रधानव्यङ्ग्ये चारुताबाहुल्येन मनो-

हारित्वम् । तथापि स्वल्पचारुताविशिष्टस्य गुणीभूतव्यङ्ग्य-
स्यापि चारुतावैलक्षण्यात्तत्रापि विलक्षणमनोहारित्वमि-
ति ॥ मम तु मतम्, सरित्प्रवाहे निर्भरे च सलिलतारतम्यस्य
वैलक्षण्यात् मनोहारित्वम् । किं त्वाकृते रुचिरतावैलक्ष-
ण्यादिति । यथा षोडशकलपूर्णमापूर्णचन्द्रे एककलद्वितीया-
चन्द्रे च चारुताया वैलक्षण्यम् । तच्च न कलातारतम्यमूलम् ।
यत् पूर्णमाचन्द्रापेक्षया षोडशांशचारुत्वं द्वितीयाचन्द्रे-
ऽपि विद्यत इति । अपि तु मवोदयाविश्ववन्द्यत्वान्नुतभूष-
णाकृतित्वरूपचारुतावैलक्षण्यमूलम् । तथा प्रधानव्यङ्ग्ये
गुणीभूतव्यङ्ग्ये च न तादृशचारुतावैलक्षण्यम् । अगूढासुन्द-
रादिगुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारेषु प्रधानव्यङ्ग्यापेक्षया चारुता-
या न्यूनत्वादभावाद्वा । सरित्प्रवाहापेक्षया निर्भरस्य
पूर्णचन्द्रापेक्षया च द्वितीयाचन्द्रस्य विलक्षणाकृते रुचिर-
त्वादगुणत्वम् । प्रधानव्यङ्ग्यापेक्षया गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारा-
णां त्वगूढासुन्दरत्वादिरूपारोपितविलक्षणाकृतेर्दुराकृतित्वा-
द्दूषणत्वम् । कविसंप्रदाये च न्यूनस्येति गौणस्याङ्गेकारो
नास्तीत्येतदेव कविसृष्टेरलौकिकत्वम् ॥

प्रधानग्रहणादत्र गौणस्यांस्वीकृतिः सदां ॥

इति साहित्यसिद्धान्तो न केनापि विचारितः ॥ १ ॥

॥ इति गुणीभूतव्यङ्ग्यम् ॥

व्यङ्ग्येऽनुरणनन्यायः । अनुरणनस्यैवानुस्वानमिति नामान्तरम् । काव्यप्रकाशे—

अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ।

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः ॥ १ ॥

इत्यर्वाचीना कारिका दृश्यते ॥ मम तु मतं, गङ्गाप्रवाहे विष्णुपादोदकं तु स्वल्पम् । हिमाचलजलेनैव तस्य पूर्तिः । तथाऽस्यां कारिकायां परंपरागतानि धुरंधराक्षराणि तु “अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमो व्यङ्ग्यः” इत्येव ॥ अन्यस्वर्वाचीनैः स्वमतंसंमिश्रणेनोक्तम् । शाब्दीव्यञ्जना च व्यञ्जना न भवतीति सविस्तरं प्राक्प्रतिपादितमस्माभिः । अत्र धुरंधराक्षरेषु समुपसर्गार्थः शोभनमिति विवक्षितः । “सम् शोभने” इति चिन्तामणिः ॥ धुरंधरस्य रणनानुरणनयोः स्थूलसूक्ष्मत्वक्रमो विवक्षितः । रणनापेक्षयाऽनुरणनं शोभनमपीत्यनुरणनसदृशशोभनसूक्ष्मताक्रमविशिष्टोऽन्यार्थो व्यङ्ग्य इति फलितार्थः ॥ वाच्यार्थः स्थूल एव । व्यङ्ग्यार्थश्च सूक्ष्म एव । व्यङ्ग्यशब्दार्थस्तु व्यञ्जनया गम्योऽर्थो व्यङ्ग्य इति ॥ व्यङ्ग्यस्यातिसूक्ष्मत्वादेव निधिसिद्धाञ्जनम्यायेन वक्राद्यञ्जनविशेषः गम्यत्वम् ॥

“अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमो व्यङ्ग्य इहेरितः ॥

इति कथनेनेदमर्थसिद्धं, नह्यन्यार्थस्य तादृशसूक्ष्मक्रमाभावे शोभनत्वं व्यङ्ग्यत्वं च । व्यङ्ग्यार्थस्य वाच्यार्थलक्ष्या-

र्यापेक्षया जीवरूपोच्चपदत्वं च सूक्ष्मतयैव । अस्मिन्नेव प्रकरणे
उक्तकारिकानन्तरं काव्यप्रकाशे—

“रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ॥”

इति कारिका दृश्यते । मम तु मतं, इदं परंपरागतं सा-
क्षादुरंधरवचनम् । धुरंधरवचनस्यानुवादो वा । अत्रेदं ब्राह्म-
र्यम्, रसभावादिरूपान्यार्थेष्वनुरणनसदृशशोभनक्रमो न
दृश्यत इति तादृशसूक्ष्मत्वाभावादुक्तान्यार्थस्य न व्यङ्ग्य-
त्वम् ॥ स्वयं धुरंधरस्य व्यङ्ग्यार्थबोधकानां वक्रादीनामञ्ज-
नविशेषतया भणनं रसभावादिवोधकानां चेष्टाद्यनुभावानां
ततः पृथक्कथनं चास्मिन्निर्णीतधुरंधरसिद्धान्ते प्रत्यक्षं प्रमा-
णम् ॥ “विकारो मानसो भावोऽनुभावो भावबोधकः ॥”,
इत्यमरः ॥ अनुपश्चाद्भवनीत्यनुभावः । भावस्य कार्यमनुभाव
इत्यर्थः ॥ अनुभावाद्भावबोधस्तु कार्यात्कारणबोधः । यथा
प्रवाहकार्येण कारणस्य वृष्टेर्बोधः । कार्यकारणयोश्च स्थूल-
रूपत्वात्कार्यात्कारणबोधो न व्यङ्ग्यस्य विषयः । किं तु ज्ञा-
पकहेतुनामकहेत्वलंकारस्य प्रकारत्वेनाङ्गीकृतः । न च वाच्यं,
वक्राद्यञ्जनविशेषा अपि कारणान्येवेति । तत्र कार्यकारणभा-
वात्परतोऽञ्जनविशेषतायां पर्यवसानात् । नामनिर्देशश्च प्रधा-
नतयैव भवति । रसभावादिरूपान्यार्थस्य च व्यङ्ग्यार्थापेक्षया
स्थूलत्वाद्वाच्यार्थप्रायत्वम् ॥

यथा—

अट्टालिकाया युंगले निबद्धा

परस्परालोकनरज्जुरेषा ॥

गतागतं निर्भयमत्र यूनो-

र्मनोनटौ संतनुतो यथेच्छम् ॥ १ ॥

अत्र दम्पत्योस्तादृशाखण्डदृष्टिरूपानुभावेन रसदशां प्राप्ते
दम्पतिरतिस्थायिभावरूपोऽन्यार्थो बुध्यते । तस्य चानुरण-
नवत्सूक्ष्मत्वाभावात् व्यङ्ग्यत्वम् ॥ वक्राद्यञ्जनविशेषबोध्यत्वा-
भावात् । व्यङ्ग्यविषये च “ अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमो व्य-
ङ्ग्यः ” इत्याद्यनेकानि वचनानि । व्यङ्ग्यार्थसूक्ष्मतायामेव
च तत्तात्पर्यम् । व्यङ्ग्यार्थसूक्ष्मताविषये च यत्नकरणार्थं
परंपरागतं ध्वनिकारस्येदं वचनम्-

“शब्दार्थशक्त्याऽऽक्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः।

यत्राविष्क्रियते स्वोक्त्या सान्धैवालंकृतिध्वनेः ॥ १ ॥”

इति ॥

अत्र “ शब्द ” इत्यर्वाचीनैर्योजितम् ॥

यथा-

कोशद्वन्द्वमियं दधाति नलिनी कादम्बचञ्चूक्षतं
धत्ते चूतलता नवं किसलयं पुंस्कोकिलास्वादितम् ॥
इत्याकर्ण्य मिथः सखीजंनवचः सा दीर्घिकायास्तंटे
चैलान्तेन तिरोदधे स्तनतटं विम्बाधरं पाणिना ॥ १ ॥

अत्र दीर्घिकायास्तटे विहरन्त्योर्वक्तृबोद्धव्यरमणयोरुपा-
 न्तिके मज्जनमाचरन्त्याः कस्याश्चिन्नायिकायाः कुचक्षताध-
 रवृणरूपसुरतचिन्हं व्यङ्ग्यम् । तच्च कविना चतुर्थचरणे स्वो-
 क्त्या प्रकाशितमिति तस्य वाच्यत्वापत्त्या व्यङ्ग्यत्वाभावः ॥
 अत्रार्वाचीनमतीयो वक्ष्यमाणप्रस्तुताङ्कुरालंकारः । अस्म-
 दीयं चाप्रस्तुतप्रशंसालंकारमात्रम् । धुरंधरमतेऽलंकासणां
 वाच्यचित्रतया कथनात् । अत्र कुचक्षताधरवृणयोर्वचनेना-
 नुक्तावपि “चैलान्तेन तिरोदधे स्तनतटं विम्बाधरं पाणिना”
 इति कथनमात्रेणाप्युक्तव्यङ्ग्यार्थं या काचित्सूक्ष्मताहानि-
 स्तयैव व्यङ्ग्यत्वापहाराद्वाच्यार्थप्रायत्वं चेद्रसभावादिषु त्वे-
 तावत्यपि रसभावरूपव्यङ्ग्यार्थस्य सूक्ष्मता नास्तीति कथं वा
 तेषां व्यङ्ग्यत्वं वक्तुं शक्यम् ॥ धुरंधराभिप्रायमजानाना अर्वा-
 चीनाः संलक्ष्यक्रमासंलक्ष्यक्रमेतिव्यङ्ग्यस्य द्वैविध्यमाहुः ।
 अत्र क्रमश्च पूर्वपश्चान्नावरूप इत्याहुः । अत्र समुपसर्गार्थ-
 श्च सम्यगित्यबोधिषु । कथयन्ति च रसभावादिषु वा-
 च्यार्थान्यार्थयोः क्रमस्तु विद्यते, तथापि शतपञ्चपञ्चभेदन्या-
 येनासौ सम्यङ् न लक्ष्यत इति रसभावरूपो व्यङ्ग्योऽसंल-
 क्ष्यक्रमः ॥ शतपञ्चपञ्चभेदन्यायस्तु शतपञ्चपञ्चाण्युपर्युपरि
 विन्यस्य सूच्या भेदने क्रमेणैव भेदस्तथाप्यतिमृदुतया भ्र-
 टिति वेधात्क्रमः सम्यङ् न लक्ष्यते इति युगपद्वेधव्यवहा-
 रः । किंच रसाद्यतिरिक्तान्यार्थस्व व्यङ्ग्यत्वे वाच्यार्थव्य-
 ङ्ग्यार्थयोः क्रमः सम्यग्लक्ष्यत इत्यसौ संलक्ष्यक्रमः । मम
 तु मतं, अर्वाचीनानामयं प्रमादः । अनुरणनवत्सूक्ष्मतया

व्यञ्जनाशक्तिप्रतीयमानस्यैव व्यङ्ग्यार्थत्वात् ॥ वाच्यार्थ-
व्यङ्ग्यार्थयोः पूर्वपश्चात्क्रमस्य सम्यगलक्ष्यत्वेऽलक्ष्यत्वे वा
व्यङ्ग्यप्रकाराङ्गीकारोचितचमत्कारगन्धस्याप्यविद्यमानत्वा-
च्च ॥ काव्यप्रकाशे “रसभाव”-इति कारिकोत्तरार्द्धश्च ॥

“भिन्नो रसाद्यलंकारादलंकार्यतया स्थितः ॥

इति दृश्यते । स रसभावादी रसवदाद्यलंकाराङ्गिन्नः ।
यतोऽयं रसभावादिरलंकार्यतया स्थितः । रसवदादिश्चालं-
कारतया स्थितः ॥ सम तु मतं, तदेतद्धुरंधरवचनेन सह स्व-
मतसंयोजनमप्यर्वाचीनानां प्रमादः । कुत इति चेद्रसवदा-
दीनामलंकारान्तरत्वसंस्थापकमते शृङ्गारादिरसा न वाऽलं-
कारा न वाऽलंकार्याः । तत्र प्रमाणं च “रसो वै सः” इति
श्रुतिः ॥ तदितरसर्वविधभावानामलंकारालंकार्यभावे मिथः
पौष्यपौषकभावो निमित्तम् । तद्विरुद्धं च रसभावयोरलंकार्य-
त्वोक्तौ न काचिद्युक्तिरुपदिष्टेति तादृशयुक्तिविरहितवचनं
सर्वथाऽनङ्गीकारयोग्यम् ॥

किं च लक्षणायाः प्रयोजनं व्यङ्ग्यं मन्वाना अर्वाचीना
व्यङ्ग्यस्याभिधालक्षणाभूतेति प्रकारद्वयमाहुः । तत्राभि-
धामूलव्यङ्ग्यो विवक्षितान्यपरवाच्य इति पर्यायान्तरेणाभि-
हितः । विवक्षितमन्यपरं व्यङ्ग्यपरं वाच्यं यत्र सः । स च
द्विधा । संलक्ष्यक्रमोऽसंलक्ष्यक्रमश्च । लक्षणाभूलाविव-
क्षितवाच्य इति पर्यायान्तरेण कथितः । अविवक्षितं वाच्यं
यत्र सः । लक्षणाया जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थेति द्वे विध्यात्तन्मूल-

व्यङ्ग्योऽपि द्विधोक्तः ॥ तत्र जहत्स्वार्थामूलोऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्य इति, अजहत्स्वार्थामूलश्चार्थान्तरसंक्रमितं वाच्य इति नामान्तरेणाभिहितः ॥ मम तु मतं, नामान्तररूपवेषव्यत्यासेनेते व्यङ्ग्यप्रकारा न भवेयुः ॥ असंलक्ष्यक्रमो व्यङ्ग्यो न भवतीत्यधुनैवोक्तम् ॥ लक्षणायाः प्रयोजनमपि न व्यङ्ग्यम् । काकाक्षिसार्वगुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारे व्यङ्ग्यस्याकृष्टत्वाद्व्यङ्ग्यत्वाभाव इव लक्षणाप्रयोजनस्यापि बाधितवाच्यार्थेनाकृष्टत्वादप्रधानतया व्यङ्ग्यत्वाभावात् ॥

यथा—

चारुचन्द्रिकया सोऽयं चुचुम्ब उदयाचलः ॥

अत्र चन्द्रिकाया जडत्वाच्चुम्बनयोग्यतया वाच्यार्थस्य बाधः, चुम्बनान्यार्थस्पर्शयोश्च सामीप्यसंबन्धः, तादृशबाधितप्रयोगप्रयोजनं च नायिकाया उद्दीपनं चेत्युक्तलक्षणया चन्द्रिकयोदयाचलस्पर्शो विहित इति लक्ष्यार्थस्य बोधः । तादृशशृङ्गाररसोपयोगिवचनेन च दूत्या वक्तृत्वम् । तद्वैलक्षण्येन चाभिसरणं प्रकाशाधिक्यात्पूर्वमेव गन्तव्यमिति शैध्यं च व्यङ्ग्यम् । अत्र लक्ष्यार्थाद्व्यङ्ग्यार्थस्योत्थानम् । लक्षणा चात्राजहत्स्वार्था । मम तु मतं, अत्र व्यङ्ग्यस्य वैलक्षण्यं तु लक्ष्यार्थमूलकतामात्रम् । लक्षणायां येयमजहत्स्वार्था, न हि तद्विलक्षणताचमत्कारस्य व्यङ्ग्यपर्यन्तमनुधावनम् । येन व्यङ्ग्यः प्रकारत्वमांसादयेत् ॥

न शाब्दी व्यञ्जना रम्या गौणे व्यङ्ग्यपदं न हि ॥

असंलक्ष्यक्रमे चापि न भूष व्यङ्ग्ययोग्यता ॥१॥
 प्रयोजनं लक्षणाया व्यङ्ग्यं भवति न क्वचित् ॥
 प्रमाद इह सर्वेषामर्वाचां दृश्यते नृप! ॥२॥

प्रकारगणनारसिकाः काव्यप्रकाशगतकारिकाकारादयो व्यङ्ग्यस्य श्रेषुवेदाभ्रविधु (१०४५५) मितान् प्रकारान्मन्यन्ते । तत्र प्रथमं तावद्व्यङ्ग्यस्य द्वौ प्रकारौ । अभिधामूलो लक्ष्यामूलश्च । अभिधामूलो द्विविधः । असंलक्ष्यक्रमः, संलक्ष्यक्रमश्च । असंलक्ष्यक्रमो रसभावादिरूपेणैकविधः १ । संलक्ष्यक्रमः पञ्चदशधा । तत्र प्रथमं तावच्छब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूल उभयशक्तिमूलश्चेति त्रिधा । शब्दशक्तिमूलो वस्तुलंकारभेदेन द्विधा २ ॥ अर्थशक्तिमूलो द्वादशविधः । तत्र स्वतः संभवी, कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धः, कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धश्चेति त्रिधा । उक्तभेदत्रयस्य च प्रत्येकं वस्तुना वस्तु, वस्तुनाऽलंकारः, अलंकारेण वस्तु, अलंकारेण चालंकार इति त्रैविध्यम् १२ ॥ उभयशक्तिमूलश्चैकविधः १ ॥ लक्ष्यामूलव्यङ्ग्यो द्विविधः । अर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्च २ ॥ एवमष्टादशभेदा भवन्ति ॥ पुनश्चार्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यस्योक्तद्वादशभेदानां पदवाक्यप्रबन्धगततया त्रैविध्यात्पदत्रिंशद्भेदाः ३६ । शब्दशक्तिमूलस्य भेदद्वयस्यापि पदवाक्यगततया चत्वारो भेदाः ४ । उभयशक्तिमूलश्चैक १ इति संलक्ष्यक्रमस्यैकचत्वारिंशद्भेदाः ४१ । असंलक्ष्यक्रमश्च पदवाक्यपदैकदेशरचनावर्णप्रबन्धगतत्वेन षड्विधः ६ । रचना कौशिक्यादिरीतिः । वर्णो माधुर्यादिगुणरूपः । प्रबन्धः कवि-

विश्रान्तिमद्वर्णनम् ॥ लक्षणामूलव्यङ्ग्यस्य चोक्तभेदद्वयस्य पदवाक्यगतत्वेन चातुर्विध्यम् ४ । एवं मिलिताः शुद्धभेदा एकपञ्चाशत् ५१ ॥ एतेषां मिथः संकलने (५१×५१=२६०१) चन्द्राभ्ररसाक्षिभेदा भवन्ति । द्वित्रादिमेलने संसृष्टिसंकरा विष्यन्ते । संसृष्टिरेकविधा । संकरश्च त्रिविधः । संदेहसंकरः, अङ्गाङ्गिभावसंकरः, एकवाचकानुप्रवशसंकरश्चेति । उक्तभेदानां चतुर्भिः संसृष्टिसंकरभेदैर्गुणने (२६०१×४=१०४०४) वेदाभ्रवेदखचन्द्रमिता भेदा भवन्ति । संसृष्टिसंकरावन्तर्भावाकृतौ वक्ष्येते ॥ एषु शुद्धैकपञ्चाशद्भेदयोजने मिलिता शरेषु युगत्वेन्दवा (१०४५५) व्यङ्ग्यस्य प्रकारा भवन्ति ॥

प्रकाशकारः स्वतःसंभविनो वस्तुना वस्तुव्यङ्ग्यस्येदमुदाहरणमाह—

“अलसशिरोमणिधुत्ताणं अग्निमो पुत्ति! धनसमिद्धि-
मश्रीः।

इअ भणिण्ण णअङ्गी पप्फुल्लविलोअणा जाआं ।१।”

अत्र वस्तुना वस्तु व्यङ्ग्यम् । अलसशिरोमणित्वेन नायिकान्तरागमनशीलः, धूर्ताग्रणीत्वेनान्यनायिकाऽनादरणीयः, धनसमृद्धिमत्तया कृपणः, प्रफुल्लनयनत्वेन तादृशव्यवस्थामत्तयाऽन्यनायिकाऽनाकर्षणीय इति समैव वशंवदो भविष्यतीति व्यज्यते ॥ लोके स्त्रीणामेतादृशवृत्तान्तः स्वतःसंभवा ॥

* अलसशिरोमणिर्धूर्तानामग्रिमः पुत्ति । धनसमृद्धिमय । इति मणितेन नताङ्गी प्रफुल्लविलोचना जाता ॥ १ ॥

तत्रैव कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धस्येदमुदाहरणम्—

कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसंमूर्खनाभिः
श्रुत्वा कीर्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम् ॥
हस्तापाङ्गाः सरसविसिनीकाण्डसंजातशङ्का
दिङ्मातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्तयन्ति ॥ १ ॥

अत्र दिङ्मातङ्गानां वर्णनीयनृपकीर्त्याकर्णने किञ्चिच्छु-
क्लं कर्णे प्रविशतीतिभ्रान्त्या सतिर्यग्दृक्पातं कर्णे हस्ताव-
र्तनमिति भ्रान्त्यलंकारेण येषां कीर्तिगानरूपार्थाधिगमो ना-
स्ति तेषामपि श्वैत्यमूर्तत्वादिवुद्धिजननेन त्वत्कीर्तिश्चमत्क-
रोतीति वस्तु व्यङ्ग्यम् ॥ अत्र कीर्तिश्रवणेन कर्णे हस्ताव-
र्तनं हस्तिनो न स्वतःसंभवि । किंतु कविप्रतिभासिद्धम् ।

कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धस्येदमुदाहरणम्—

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहृतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ॥
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥ १ ॥

अत्र पथिकस्य प्रश्नेन शाखोटवृक्षस्योत्तरेण च कस्यचि-
त्परोपकारिसमृद्धजनसमीपवर्तिनो दरिद्रस्य पश्चात्तापवृत्ता-
न्तो व्यङ्ग्यः । जडवृक्षं प्रति पथिकस्य प्रश्नो जडवृक्षस्य च
प्रतिवचनं न स्वतःसंभवि । किं तूक्तश्रोतृवक्तृत्वं कवि-
प्रौढोक्तिसिद्धम् ॥

प्रकाशकारः शब्दशक्तिमूलवस्तुव्यङ्ग्यविषय इदमुदा-
जहार-

पन्थिअ! न एत्थ सत्थरमत्थिं मणं पत्थरत्थले गामे ॥
उएणअपओहरं पेक्खिउएण जइ वससि ता वससु ॥ १ ॥

अत्र यद्युपभोगक्षमोसि तदाऽऽस्वेति व्यङ्ग्यम् । तच्च
पयोधरपदगम्यत्वाच्छब्दशक्तिमूलम् । मम तु मतं, असंल-
क्ष्यक्रमशब्दशक्तिमूलकयोर्न व्यङ्ग्यत्वम् । वस्त्वलंकार-
व्यङ्ग्यरूपवैलक्षण्यं तूदाहरणान्तरम् ॥

स्वतःसंभविकविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धकविनिबद्धवक्तृप्रौढो-
क्तिमात्रसिद्धेत्यप्युदाहरणान्तरम् । मम तु मतं, कवि-
निबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धस्य चमत्कारः कविप्रौढोक्ति-
मात्रसिद्धान्न तादृशविलक्षणो येन प्रकारान्तरत्वमापद्येत ।
अनयोर्वैलक्षण्यं साधयता काव्यप्रकाशस्य बालघोषिनीटीका-
कारेण " वृद्धोक्तिविषयाच्छिष्टशूक्तिविषय इव कव्युक्तिविषयां-
तन्निबद्धोक्तिविषयोऽधिकरागप्रकटकत्वेनाधिकचमत्कारीति
द्वयोर्भेदः " इत्युक्तम् । तदसत् । वृद्धबालकौ तु वास्तवौ ।
कविकल्पितवृत्तादिवक्ता तु वास्तवो न भवति, येन तस्य भाष-
णचमत्कारस्यावबोधः स्यात् । कविकल्पितवक्तुर्भाषणचमत्का-
रस्तु कविप्रतिभाया एव । अत्र कविकल्पितवक्तृवृक्षचमत्का-

(*) पथिक! नात्र सत्तरमास्ति मनाक् प्रस्तरस्यले गामे । उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य यदि
नससि तदा वस ॥ १ ॥

तत्रैव कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धस्येदमुदाहरणम्—

कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसंमूर्धनाभिः
श्रुत्वा कीर्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम् ॥
स्वस्तापाङ्गाः सरसविसिनीकाण्डसंजातशङ्का
दिङ्मातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्तयन्ति ॥ १ ॥

अत्र दिङ्मातङ्गानां वर्णनीयनृपकीर्त्याकर्णने किञ्चिच्छु-
क्लं कर्णे प्रविशतीतिभ्रान्त्या सतिर्यग्दृक्पातं कर्णे हस्ताव-
र्तनमिति भ्रान्त्यलंकारेण येषां कीर्तिगानरूपार्थाधिगमो ना-
स्ति तेषामपि श्वैत्यमूर्तत्वादिवुद्धिजननेन स्वत्कीर्तिश्चमत्क-
रोतीति वस्तु व्यङ्ग्यम् ॥ अत्र कीर्तिश्रवणेन कर्णे हस्ताव-
र्तनं हस्तिनो न स्वतःसंभवि । किंतु कविप्रतिभासिद्धम् ।

• कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धस्येदमुदाहरणम्—

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्ति साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ॥
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥ १ ॥

अत्र पथिकस्य प्रश्नेन शाखोटवृक्षस्योत्तरेण च कस्यचि-
त्परोपकारिसमृद्धजनसमीपवर्तिनो दरिद्रस्य पञ्चात्तापवृक्षा-
न्तो व्यङ्ग्यः । जडवृक्षं प्रति पथिकस्य प्रश्नो जडवृक्षस्य च
प्रतिवचनं न स्वतःसंभवि । किं तूक्तश्रोतृवक्तृत्वं कवि-
प्रौढोक्तिसिद्धम् ॥

प्रकाशकारः शब्दशक्तिमूलवस्तुव्यङ्ग्यविषय इदमुदा-
जहार—

पन्थिअ! न एत्थ सत्थरमत्थिं मणं पत्थंरत्थले गामे ॥
उएणाअपओहरं पेक्खिअण जइ वससि ता वससु ॥ १ ॥

अत्र यद्युपभोगक्षमांसि तदाऽऽस्वेति व्यङ्ग्यम् । तच्च
पयोधरपदगम्यत्वाच्छब्दशक्तिमूलम् । मम तु मतं, असंल-
क्ष्यक्रमशब्दशक्तिमूलकयोर्न व्यङ्ग्यत्वम् । वस्त्वलंकार-
व्यङ्ग्यरूपवैलक्षण्यं तूदाहरणान्तरम् ॥

स्वतःसंभविकविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धकविनिबद्धवक्तृप्रौढो-
क्तिमात्रसिद्धेत्यप्युदाहरणान्तरम् । मम तु मतं, कवि-
निबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धस्य चमत्कारः कविप्रौढोक्ति-
मात्रसिद्धान्न तादृशविलक्षणो येन प्रकारान्तरत्वमापद्येत ।
अनयोर्वैलक्षण्यं साधयता काव्यप्रकाशस्य बालबोधिनीटीका-
कारेण “ वृद्धोक्तिविषयान्निबद्धमूक्तिविषय इव कव्युक्तिविषय-
तन्निबद्धोक्तिविषयोऽधिकरागप्रकटकत्वेनाधिकचमत्कारीति
द्वयोर्भेदः ” इत्युक्तम् । तदसन् । वृद्धबालकौ तु वास्तवौ ।
कविकल्पितवृक्षादिवक्ता तु वास्तवो न भवति, येन तस्य भाष-
णचमत्कारस्यावबोधः स्यात् । कविकल्पितवक्तुर्भाषणचमत्का-
रस्तु कविप्रतिभाया एव । अत्र कविकल्पितवक्तृवृक्षचमत्का-

(*) पथिका नात्र सस्तरमस्ति मनाक् प्रस्तरस्यले गामे । उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य यदि
नतसि तदा यच्च ॥ १ ॥

रस्य कविप्रतिभायाः पृथग्वबोधश्चेत् “कैलासस्य प्रथमशि-
खरे” इति, कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धोदाहरणेऽपि कविप्रतिभा-
याः पृथक् तादृशक्रियाकारिकरिणश्चमत्कारस्य पार्थक्येन
कुतो नावबोधः ॥ लक्षणायाः प्रयोजनं प्रकाराश्च न व्य-
ङ्ग्याः । पदवाक्यपदैकदेशप्रवन्धेत्ययमंशोऽपि चमत्कृतिहीनः ॥
रीतयोऽप्यनुपयुक्ता एव । गुणसंसर्गस्त्वकाव्यतादोषपरिहा-
रमात्रम् । ततश्च न प्रकारयोग्यता । न चात्र संसृष्टिर्नकरवन्मे-
लनेनापि प्रकारा भवेयुः । तत्तच्चमत्कारस्य पृथक्पृथगनुभवा-
त् । यथाऽलंकाराणां संसृष्टिसंकरयोरलंकारचमत्कारस्य पृथ-
क्पृथगनुभवः । प्रकारास्तु त एव भवेयुर्येषां चमत्कारस्य तन्म-
यविशेषतायास्तद्विषयकसामान्यचमत्कारे लयः स्यात् ॥ प्रकार-
गणनारसिकानामिदमिन्द्रजालं ग्राम्यम् ॥ एवं तु गुणीभूतव्य-
ङ्ग्यप्रकारैर्गुणाने व्यङ्ग्यसंख्याऽतीव वृद्धिमापद्येत ॥ इति श-
ब्दार्थनिरूपणम् ॥

अथ गुणानिरूपणम् ॥

गुणशब्दार्थं आमन्त्रणम् ॥ “गुण आमन्त्रणे” इति चिन्ता-
मणिः । आमन्त्रणं संमुखीकरणम् । वस्तुनो गुणः सर्वस्यापि
मन्त्र ॥ काव्ये साधुर्योजःप्रसादास्त्रयो गुणाः ।
अस्य कत्वे अगवतो वेदव्यासस्येदं वचनम्-

“अलंकृतभाषायां न काव्यं निर्गुणं भवेत् ॥

वपुष्यललिते स्त्रीणां हारो भारायते परम् ॥ १ ॥” इति ॥
प्रौढ

माधुर्यं सौम्यता । “माधुर्यं सौम्यत्वे” इति चिन्तामणिः ।
सा च चन्द्रादिवृत्तिः । सौम्यतागुणवद्वस्तुना मनो द्रुतं भव-
तीति माधुर्यगुणवत्काव्यश्रवणात्सामाजिकमनसां द्रवीभूत-
त्वं वेदितव्यम् । तच्च सुन्दररमयादिवर्णनविषयककाव्यश्र-
वणाद्भवति ।

यथा—

लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्
समालिङ्गन्नङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रवलयन् ॥
मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्
रजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि ॥१॥

ओजो दीप्तिः । “ओजो दीप्तौ” इति चिन्तामणिः । दी-
प्तिस्तु तेजः । तच्च सूर्यादिवृत्तिः । दीप्तिगुणवद्वस्तुना मनस्ते-
जोविशिष्टं भवतीत्योजोगुणवत्काव्यश्रवणात्सामाजिकमन-
सां तेजोविशिष्टत्वं ज्ञेयम् । तच्च युद्धादिवर्णनविषयककाव्यश्र-
वणाद्भवति ॥

यथा—

मन्थायस्तार्णवाम्भःप्लुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः
कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंधट्टचण्डः ॥
कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः
केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितो-
ऽयम् ॥ १ ॥

प्रसादो नैर्मल्यम् । “प्रसादो नैर्मल्ये” इति चिन्तामणिः ।
 स्वच्छपटे जलमिव शुष्केन्धने चाग्निरिव निर्मलपदार्थेऽन्यद्व-
 स्तु शीघ्रं प्रविशतीति प्रसादगुणवत्काव्यश्रवणात्सामाजिकम-
 नसामुक्तकाव्ये शीघ्रं प्रवेशो वेदितव्यः ॥ तादृशरचना सुख-
 बोध्या भवतीति भावः ॥ अयं प्रसादगुणो भरतमुनिना “ज-
 नपदसुखबोध्यम्” इति विशेषणैः काव्यलक्षणे सूचितः ।
 अयं गुणः क्लिष्टदोषप्रतिस्पर्धी ॥ अस्य गुणस्य माधुर्यं ओजसि
 च गुणद्वयेऽप्यावश्यकत्वं ॥

यथा—

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ॥
 अलमलमालि! मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला ॥ १ ॥

अत्र माधुर्यगुणे प्रसादगुणस्य मिश्रितत्वम् ॥
 माधुर्यं सौम्यता चित्तं द्रवीभूतं करोति तत् ॥
 ओजस्तु दीप्तिस्तच्चित्तं तेजोयुक्तं करोत्यलम् ॥ १ ॥
 प्रसादः खलु नैर्मल्यं विशत्याशु मनोऽत्र वै ॥
 शुष्केन्धने यथा वह्निर्जलं चाच्छपटे यथा ॥ २ ॥

अर्वाचीनैर्ह्रस्वद्वित्वाद्यक्षरोद्देशेन गुणप्रकारा उक्ताः ।
 ते तु मुधैव ॥

इति गुणप्रकरणम् ॥

अथ रीतिनिरूपणम् ॥

देशजात्यादिभेदान्मनुष्येषु रीतेर्व्यवहारस्य भेदस्तथा देशादिभेदात्काव्यरचनायामपि । स च रीतिपदवाच्यः । रीतिर्वृत्तिरिति पर्यायान्तरम् । तदुक्तं ध्वनिकृता—

“व्यवहारो हि वृत्तिरुच्यते” इति ॥

भगवता वेदव्यासेनाग्निपुराणस्य चत्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमेऽध्याये रीतयो भाणिताः ।

“उपचारयुता मृद्वी पाञ्चाली ह्रस्वविग्रहा ॥

अनवस्थितसंदर्भा गौडीया दीर्घविग्रहा ॥

उपचारैर्न” इति ॥

उपचारोऽत्र व्यवहारः । स च लौकिकः शास्त्रीयश्च । पाञ्चाली पाञ्चालदेशसंबन्धिनी । गौडीया गौडदेशसंबन्धिनी । विदर्भदेशस्य काव्यरचनारीतिर्विलक्षणत्वाद्वैदर्भीति । तथा लाटदेशस्य काव्यरचनारीतिर्लाटीति । एवमन्या अपि । यथा देशे देशे काव्यरचनारीतेर्भेदाद्विभिन्नत्वम् । तथा मह्यकविरचनानामपि रीतेर्भेदाद्विभिन्नत्वम् । कविरचनारीत्यश्व तत्तदाचार्यनामभिः प्रयिताः । यथा कौशिकमुनेः काव्यरचनारीतिः कौशिकीति । कुशिकवंश्यत्वादिश्रामित्रस्य कौशिक इति नामान्तरम् । भरतमुनेश्च काव्यरचनारीतिर्भारतीति । तदुक्तमग्निपुराणे भगवता व्यासेन—

“वाक्प्रधाना नरप्राया स्त्रीयुक्ता प्राकृतोक्तिता ॥
भरतेन प्रणीतत्वाद्भारती रीतिरुच्यते ॥” इति ॥

मम तु मतं, काव्यस्य रमणीयत्वे रीतीनां मनागपि नो-
पयोग इति बहुभिर्ग्रन्थकारैर्नोक्ताः ॥

इति रीतिप्रकरणम् ॥

अथ भावाः ॥

कविभिर्वर्ण्यते वस्तु दृश्यादृश्यं त्रिलोकगम् ॥
मनोऽदृश्यं तद्विकारा अनन्ताः स्युर्नराधिप! ॥१॥

दृश्यं रूपि । अदृश्यमरूपि । पवनाद्यनेकारूपिवस्तुसत्त्वे-
ऽपि काव्योपयोगितयाऽत्र मनोविकाररूपा भावा गृह्यन्ते ।
विविंसृष्टिरिव मानसी सृष्टिरपीयं कवीनामादरार्हा ॥

विकारो मानसो भावो विभावस्तस्य कारणम् ॥
तस्य कार्यं च भृपालातुभावो भावबोधकः ॥१॥

मनसि कदाचिद्रागः, कदाचित्क्रोधः, कदाचिच्च शोका-
दय उत्पद्यन्ते । ते च मनसो विकारा धर्माभावा इत्युच्यन्ते ।
“विकारो मानसो भावः ।” इत्यमरः ॥ “भावो मानसध-
र्मे” इति चिन्तामणिः ॥ भवतीति भावः । अत्र मनसि
रूढिः । मनोभवो विकारो भाव इत्यर्थः ॥ भावस्य कारणं

विभाव इत्युच्यते । अत्र वीत्युपसर्गो हेत्वर्थकः । वि हेतौ “इति चिन्तामणिः ॥ भावस्य कार्यमनुभाव इत्युक्तम् । अनुपश्चाद्भवतीत्यनुभावः । अत्र भावे रूढिः । भावस्य पश्चाद्भावी भावोऽनुभाव इत्यर्थः ॥ कार्यं हि कारणात्पश्चाद्भवत्येव ॥ भावश्च विभावस्य कार्यम् । अनुभावस्य च कारणम् ।

मनसोऽतिचञ्चलत्वात्क्षणे क्षणेऽनन्तभावानाम् ।
उत्पत्तेरिह काव्योपयोगिभावानरेश! गृह्यन्ते ॥ १ ॥
भावा द्विधा नव स्थायिभावाः संचारिणोऽमिताः
दिग्दर्शनार्थं द्वात्रिंशद्गणिता मनुजाधिप! ॥ २ ॥
अतिरस्कृतो विरुद्धैर्भावैरतिरोहितोऽविरुद्धैश्च ।
यावद्रसं स्थिरत्वेन वर्तमानो नृप! स्थायी ॥ ३ ॥

स्थायी स्थिरः । “स्थायी स्थिरे” इति चिन्तामणिः ।
अत्र रसदशाप्राप्तिपर्यन्तं स्थिरत्वे रूढिः । प्रकरणवशाद्भाव-
स्य लाभः ॥ तथा च रसदशाप्राप्तिपर्यन्तं स्थिरतया वर्तमा-
नो भावः स्थायीत्यर्थः । अत्रेयमपि विवक्षा, मनसि भावेन
सहेतरेऽपि भावा भवन्ति । तत्र रतिहासोत्साहादयो भावा
मिथोऽविरुद्धाः । रतिशोकजुगुप्सादयो भावा मिथो विरुद्धाः ।
एवं चाविरोधिभावैरतिरोहितोऽनाच्छादितो विरोधिभावै-
श्चातिरस्कृतः सन् रसदशाप्राप्तिपर्यन्तं स्थिरतया वर्तमानो
भावः स्थायिसंज्ञकः ॥

तदुक्तं दशरूपके—

“सजांतीयैर्विजातीयैरतिरस्कृतमूर्तिमान् ॥

यावद्रसं वर्तमानः स्थायिभाव उदाहृतः ॥”

• काव्यप्रदीपे च—

विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ॥

आनन्दाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायिपदारूपदम् ॥”

इति ॥

रत्यादिको भावोऽविरोधिभावैरतिरोहितो विरोधिभावै-
श्चातिरस्कृतः सन्नानन्दप्रदतया स्वयं रसदशाप्राप्तिपर्यन्त-
मतिशयचञ्चले मनसि स्थिरतया वर्तमानः स्थायिपदं क्ष-
भत इति भावः ॥ रत्यादीनामविरोधिभावैरतिरोधानं, वि-
रोधिभावैश्चातिरस्करणं, अतिशयचञ्चले मनसि च चिरं
स्थिरतया वर्तमानत्वमित्येतावदेव न स्थायिभावमाहात्म्यम्।
अपि तु ते उक्तभावान्स्वस्य संचारिणः परिचारकान्कुर्व-
न्तीति । अन्यभावानां स्वपरिचारकत्वापादनेन च स्थायी सर्व-
भावानां राजत्वेनाभिमतः ॥ तदुक्तं भगवता भरतेन—

यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः ।

एवं हि सर्वभावानां स्थायी भावो महानिह ॥१॥

इति ॥

नष्ट स्थायिभावाः ॥

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चैव निर्वेदो नवमः स्मृतः ॥१॥

दृश्यकाव्ये शृङ्गारादयोऽष्टावेव रसाः स्वीकृता इति तत्र निर्वेदः संचारिषु गणितः । श्रव्यकाव्ये च नवमस्य शान्तर-
सस्याङ्गीकारान्निर्वेदो नवमः स्थायीत्युक्तम् ॥

॥ संचारी ॥

संचरतीति संचारी । अत्र गत्यर्थाच्चरतेर्णिनिः । समुपस-
गर्थः सङ्गः सम्यगिति च “सम् सङ्गे” इति चिन्तामणिः ।
संकर्षणशब्दार्थे “सम्यक् कृष्यते वा” इति रामाश्रमीकारः ॥
अत्रार्थद्वयमपि विवक्षितम् ॥

सम्यक्चरणशीलत्वात्सहचारितया तथा ॥

स्थायिनः पोषको भावः संचारीति निगद्यते ॥१॥

संयोगशृङ्गारे रतिस्थायिभावस्य रसदशाप्राप्तौ तत्पर्यन्तं
हर्षोत्साहादिसंचारिभावा रतिस्थायिभावेन सह चरन्तीति
तेषां सहचारितया सार्थकत्वम् । वियोगशृङ्गारे च रतिस्था-
यिभावस्य रसदशाप्राप्तौ तत्पर्यन्तं कदाचिदुत्कण्ठाभावोत्पा-
दस्तल्लये च कदाचिच्चिन्ताभावोत्पाद इत्येवं यत्र संचारिभा-
वानां स्वच्छन्दं गतागतत्वं तत्र सम्यक्चारितया सार्थकत्वम् ॥
अस्मिन्पक्षे धुरंधरेण फेनबुद्बुदंन्याय उक्तः ॥ केनचिद्दुरंधरेण
संचारिणो व्यभिचारीति नामान्तरमभिहितम् । विविधमा-
भिमुख्येन रसेषु चरन्तीति व्यभिचारिणः ॥ तस्यायमाशङ्कः ।

रत्यादयो नवभावाः शृङ्गारादिस्वस्वरसेष्वेव स्थिरतया वर्तन्त
 इति स्थायिनाम्नः सार्थकत्वम् । तदितरभावाश्चाभिमुखतया-
 ऽर्थात्पोषकतया 'समस्तरसेषु विचरन्तीति व्यभिचारिनाम्नः
 'सार्थकत्वम् । स्वाभिनः परिचर्या, पोषणं, समीपे गमनागमनं,
 सहावस्थानं च सेवककार्यम् । संचारिभावाश्च स्थायिभावस्य-
 न्तिके गतागतत्वेन सहचारित्वेन च पोषणं कुर्वन्तीति तेषां
 मिथः स्वस्वाभिभावसंबन्धः । उक्तनिमित्तेनैव धुरंधर एषां
 स्थायिसंचारिसंज्ञां चकार ॥ भगवान् भरतश्च स्थायिभाववि-
 पये "यथा नराणां नृपतिः" इत्याह ॥ पूर्वोक्तरीत्या स्थिरतया
 वर्तमानत्वं एव रत्यादयः स्थायिभावाः, इतरे च संचरणधर्मेण
 तत्पोषकतया संचारिभावाः । अन्यथा तु केवलं भावा एव ॥
 क्वचिच्च स्थायिभावा इतररसेषु संचरन्ति चेत्तदा ते तत्रत्यस्था-
 यिभावानां संचारित्वमापद्यन्ते । यथा शृङ्गारे हासोत्साह-
 विस्मया इति स्थायिभावस्य संचारिणो भवन्ति ॥ पूर्वोक्तदशां
 विमापि रत्यादीनां स्थायिसंज्ञा, इतरेषां च संचारिसंज्ञा तु
 तेषु स्थायिसंचारित्वयोग्यतात्वान्मञ्जूषागतभूषणन्यायेन बो-
 ध्या । मञ्जूषागतभूषणन्यायश्च, कुण्डलादिषु मनुष्यशो-
 भाकरत्वादलंकारत्वम् । तेषां मञ्जूषागतत्वसमये मनुष्यशो-
 भाकरत्वाभावेऽपि शोभाकरत्वंयोग्यतात्वादलंकारपदेन व्य-
 धहार इति ॥ उक्ताखिलभावा अथ उदाहरणेषु स्फुटीकरि-
 ष्यन्ते ॥

ग्लानिः शङ्का तथाऽसूया महाराज! मदश्रमौ ॥
 आलस्यदैन्यचिन्ताख्या मोहश्चैव स्मृतिर्धृतिः ॥१॥

ब्रीडा चपलताऽऽवेगो हर्षश्च जडता तथा ॥
 गर्वो विषाद औत्सुक्यमपस्मारस्ततः परंम् ॥२॥
 निद्रा स्वप्नः प्रबोधश्चामर्षश्चाप्यवहित्यकम् ॥
 उग्रता च मतिर्व्याधिरुन्मादो मरणं तथा ॥३॥
 त्रासो वितर्को द्वात्रिंशन्ष्टप! संचारिणो मताः ॥

नाटके शृङ्गाराद्यष्टरसाङ्गीकार'निर्वेदस्य संचारिषु गणने-
 त्रयस्त्रिंशत्संख्याः संचारिणः । भोजमहाराजस्तु सरस्वतीक-
 रणभरणे मरणापस्मारावनुक्त्वा स्नेहेर्ष्याभ्यां संख्यामपूर-
 यत् । मम तु मतं, स्नेहो रतेः पर्यायः । अर्वाचीनेः “परोत्कर्षासह-
 नमीर्ष्या, परगुणेषु दोषारोपोऽसूया” इति भेदः प्रदर्शितः । मम
 मते स्वीर्ष्याया असूयायामन्तर्भावः । कश्चिद्द्वयाध्यौत्सुक्यावेगा-
 न् गदोत्कण्ठासंभ्रमशब्दैरुक्तवान् ॥ मम तु मतं, भावा
 नैतावन्त एव, किं त्वसंख्येयाः । इदं तु धुरंधरो दिग्दर्शनं च-
 कार । तत्र संख्याया नियमकरणमर्वाचां प्रमादः । गर्ववैम-
 रीत्ये दैन्यस्येव स्मृतिवैपरीत्ये विस्मृतेः, उग्रतावैपरीत्ये च
 दयाभावसंभवात् । इत्यादि ॥

प्रेतैर्वातालापं(*)पृच्छन्ती चापि डाकिनीर्मार्गम् ॥
 फणिफणपादारोपं विदधत्येषा प्रयाति हृदयेशम् ॥

अत्र परकीयाभिसारिकाया रतिस्थायिभावस्य भयभावः
 प्रतिस्पर्द्धी निर्मयतासंचारिभावः ॥ पश्चात्तापोपि भावान्तरम् ।
 तदांश्रयेण धुरंधरोऽनुशयानानाधिकां स्वीचकार ॥ एवमन्वे-

ऽपि स्वयम्भूयाः । अद्यावधि रसदशार्हा रत्यादयो नवैव भावा
 नयनपथमवतीर्णाः । एतदतिरिक्तः कश्चित्स्थायिभावो दृष्टि-
 गोचरतामुपेयाच्चेन्नवसंख्यातोऽधिकस्य स्थायिभावस्य रस-
 स्य चाङ्गीकारे न कोपि बाधः । तथैवोक्तभावेषु कस्यचिद्य-
 थासंभवमन्तर्भावेनोक्तसंख्याया न्यूनत्वेपि न काचिद्धानिः ।
 रत्यादीनामुक्तदशायां स्थायित्वेऽपि तादृशदशां विनाऽन्यभा-
 वपोषकत्वे तु संचारिसंज्ञाप्राप्तिः ॥

विभावोपि द्विविधः । आलम्बनमुद्दीपनं च । यदालम्बा-
 ज्ञाय उत्पद्यते तदालम्बनम् । यतो भावस्वोत्पत्तिस्तदाल-
 म्बनमिति भावः । यथा सुन्दरस्त्रीतः पुरुषस्य, सुन्दरपुरुषत-
 श्च स्त्रिया रतेरुत्पत्तिरिति सुन्दरस्त्रीपुरुषौ रतेरालम्बनवि-
 भावः ॥ इत्यादि ॥ भाव उत्कटतया दीप्यतेऽनेनेत्युद्दीपनम् ।
 अत्रोदुपसर्गार्थं औत्कट्यम् । रतेश्चन्द्राद्युद्दीपनम् । कान्तो-
 त्पन्नजनमनःसंबन्धिरतिं चन्द्रादय उत्कटतया दीपयन्तीति ।

यस्यालम्बनतश्चित्ते भाव उत्पद्यते नृणाम् ॥

तत्तस्यालम्बनं प्रोक्तं यशवन्तनरेश्वर ! ॥ १ ॥

पुनश्चोद्दीपकं तस्य राजन्नुद्दीपनं स्मृतम् ॥

आलम्बनं रते राजन् ! रम्यौ स्त्रीपुरुषौ तथा ॥ २ ॥

घनोपवनचन्द्राद्या उद्दीपनतया मताः ॥

इतरभावानामालम्बनोद्दीपनान्यग्रे वक्ष्यन्ते ॥

॥ अथानुभावाः ॥

मनस्युद्भूतभावस्य बोधिका वचननिरीक्षणादिचेष्टा अनु-
भावसंज्ञिकाः । स्तम्भाद्यष्टानां शरीरविकाराणामपि भावबो-
धकत्वादनुभावविशेषत्वम् ॥ तन्नामानि यथा—

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गश्च वेपथुः ॥
वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥ १ ॥

एते स्तम्भादयः सात्त्विकसंज्ञाः । स्तम्भश्चेष्टाकरणाशक्त-
त्वम् ॥ शरीरस्य जाड्यमिति यावत् । यथा—

निकुञ्जप्रान्त एकान्तेऽश्लिक्तत्कान्तां वृजाधिपः ॥
रोद्धुं वाञ्छति सा चैनं करो नाभूद्वशंवदः ॥ १ ॥

अत्र स्तम्भो नाधिकाया व्रीडाभावस्यानुभावः ।

स्वेदो गात्रप्रक्षरणम् । यथा—

प्राणेशं वीक्ष्य विजने स्विन्नाङ्गी सातिराजते ॥
राज्याभिषेकः संजातो मन्ये सखि! मनोभुवः ॥ १ ॥

अत्र स्वेदो नवोढाया भयस्यानुभावः । तत्र मुग्धावस्था-
प्राप्तिबलेन परिहासं कुर्वन्त्या सख्या स्मरराज्याभिषेक उत्प्रे-
क्षितः । यौवनार्गमे सुरतशङ्कायाः संभवात् ॥

रोमाञ्चो रोमोद्गमः । यथा—

कान्तस्य हस्तकटकं वस्त्राहरणप्रवृत्तमवलोक्य ।
रमणीरोमाञ्चर्मिषाद्वर्द्ध वाणान् मनोभवोऽभीक्ष्णम् ॥ १ ॥

• अत्र रोमाञ्चो नायिकायाः सुगतसंबन्धिहर्षस्यानुभावः ॥
पुलकोऽप्ययमेव ॥

स्वरभङ्ग एव गद्गद इत्युच्यते । यथा—

पि पि प्रिय ! स स स्वयं मु मु मुखासवं देहि मे
त त त्यज दु दु द्रुतं भ भ भ भाजनं काञ्चनम् ॥
इति स्खलितजल्पितं मद्वशात्कुरङ्गीदृशः
प्रगे हसितहेतवे सहचरीभिरध्यैयत ॥ १ ॥

अत्र स्वरभङ्ग आसवजन्यमदस्यानुभावः ॥

• वेपथुः कम्पः । यथा—

कथय कथमुरोजदामहेतो—

र्यदुपतिरेष चिनोतु चम्पकानि ।

भवति करतले यदस्य कम्पः

प्रियसखि ! तत्स्मृतिरेव मत्सपत्नी ॥ १ ॥

अत्र कम्पो नायिकासपत्नीस्मृतेरनुभावः ।

वैवर्ण्यं वर्णस्यान्यथाभावः । यथा—

कुक्कुटे कुर्वति काणमाननं श्लिष्टयोस्तयोः ।
दिवाकरकराक्रान्तशशिकान्तामिवाभवत् ॥ १ ॥

अत्र वैवर्ण्यं वियोगस्यानुभावः ।

अश्रु नेत्रसलिलप्रस्त्रवणम् ॥ यथा—

विसृज विसृज चित्त! दुःखधारां—

मयमुपकण्ठमुपागतो मुकुन्दः ।

इति कथयितुमश्रुविन्दुरक्षो-

निपतति वक्षसि पद्मलायताच्याः ॥ १ ॥

अत्राश्रु संयोगस्यानुभावः ॥

प्रलयश्चेष्टाज्ञाननिराकृतिः ॥ प्रकृष्टो लयः प्रलयः । यथा—

त्वद्दीक्षणस्य समयान्न चलति वेत्ति न चेतनास्त्यस्याः
निर्वातसद्मदीपशिखेव सम्यक् विभाति सा बाला ॥ १ ॥

अत्र प्रलयः परकीयायाः पूर्वानुरागस्यानुभावः ॥ स्तम्भे
चेष्टाकरणज्ञाने सत्यपि शरीरस्य जाड्याच्चेष्टा न भवति । “नि-
कुल्लप्रान्त—” इत्यत्र नायिकायाः करेण कृष्णभर्त्सनेऽभिलषि-
तेऽपि स्तम्भवशात्करोत्थानाशक्तत्वं ॥ अत्र तु चेष्टाकरण-
ज्ञानस्य प्यभाव इति स्तम्भादस्य भेदः ॥

अनुभावास्तु चेष्टाः स्युर्भ्रूभङ्गवचनादयः ॥

अनुभावविशेषाः स्युः सात्त्विका अपि भूपते! ॥ १ ॥

भूप! सजीवशरीरं सत्त्वं जातास्ततो हि सात्त्विककाः ॥

प्रेरणमिहापि मनसः पुरस्कृतिर्वै शरीरस्य ॥ १ ॥

सजीवशरीरं सत्त्वम् । उक्तं हि चिन्तामणौ “सत्त्वं जन्तौ ।
जन्तुः प्राणिनि” इति ॥ सत्त्वाज्जाताः सात्त्विकाः । तदुक्तं

केनचिन्महाशयेन “सजीवशरीरं सत्त्वम् । सत्त्वे भवाः सात्त्विकाः” इति ॥ अत्र स्तम्भादिषु रूढिः । स्तम्भस्वेदादीनां सात्त्विकसंज्ञाकरणे धुरंधरस्यायमाशयः, मनसि रागद्वेषाद्युत्पत्तौ वचनकटाक्षभ्रूभङ्गादिचेष्टाः प्राणिनामिच्छानुकूलं भवन्ति । चेष्टाश्च क्रियारूपाः । क्रियाशब्दार्थश्च क्रियते इति । अत एव मनोनुकूलं कर्तुं रोद्धुमपि च शक्यन्ते । तत्र मनसोऽप्रवर्तित्वात् । स्तम्भस्वेदादयस्तु प्रायो मनोनुकूलं न वा कर्तुं शक्यन्ते, न वा रोद्धुमपीति यत्रतत्रोदाहरणेषु स्पष्टतरम् ॥ एतेषु शरीरस्याप्रवर्तित्वमिति शरीरस्थ सजीवेतिविशेषणमुक्त्वा शरीरपुरस्कारेण धुरंधर एतेषां सात्त्विकसंज्ञां चकार ॥ वचनकटाक्षाद्यनुभावेभ्यः सात्त्विकभावानामेतदेव वैशिष्ट्यम् ॥ कतिचनार्वाचीनाः परस्पररतावेव शृङ्गाररसं मन्यन्ते । त्रेषामयमाशयः । यत्र नायकस्यैव नायिकाविषया नायिकाया एव वा नायकविषयैकतो रतिस्तदपेक्षयैकतरस्यान्यतरान्तःकरणनिष्ठनिजरतिध्यानेन वासनायुक्तनिजान्तःकरणे या रतिः सोत्कृष्टतरा भवति । तन्मतानुसारेण च तादृशरतेरनुभावानां वचनकटाक्षादीनामपि संभवः । तथापि तादृशरतिबोधका अनुभावविशेषास्तु स्तम्भादयः सात्त्विका एव । तेषामितरानुभावेभ्य उत्कृष्टत्वात् । उक्तावाचीनमतानुगामी विद्यानाथः प्रतापरुद्रीये “परगतसुखादिभावनया भावितान्तःकरणत्वं सत्त्वम्” इत्याह ॥ अत्र सामान्यतया भावप्रकरणमिति विद्यानाथेन “सुखादिभावनया” इत्यत्रादिपदमुक्त्वान्यभावा अपि संश्लिष्टाः ॥ मम तु मतं, एकतो रतौ परस्प-

ररती च न्यूनाधिकता नास्तीत्यनुभवसिद्धम् । यथा—
महाऽनिर्वचनीयोऽसौ रतेर्हि महिमा सखि !॥

एकतो रतावपि स्तम्भादयो दृश्यन्ते । यथा—

यदाप्रभृति साऽपश्यच्छिखिपिच्छधरं हरिम् ॥
तदाप्रभृति पाषाणप्रतिमेव बभूव सा ॥

अत्र केवलं नायिकायाः पूर्वानुरागः । न च परस्पररतावेव
शृङ्गाररसनियमः । एतच्चाग्रे शृङ्गाररसप्रकरणे स्फुटीभवि-
ष्यति । किंचान्यभावेपूक्तव्यवस्थाया अव्याप्तिः ।

यथा—

पलायितुमशक्ता ये तेऽभवंश्चित्रवत्स्थिताः ॥
जीवन्महारणे तत्र सूतपुत्रो विलोक्यते ॥ १ ॥

अत्र द्रोणस्य रात्रियुद्धं कौरवसेनासुभटानां भयस्थायिभा-
वस्यालम्बनविभावः । नानास्त्रशस्त्रसंपात उद्दीपनविभावः ।
त्रासोद्वेगादयः संसारिभावाः । स्तम्भः सास्त्विकोऽनुभावः ।
अत्र “पलायितुमशक्ताः” इत्युक्तेर्बहवो भटाः पलायिताः,
अन्ये च पलायनेच्छवस्तथापि शरीरस्य जडत्वात्पलायनास-
मर्थाश्चित्रवन्निष्क्रिया बभूवुः । मयानकरसे परगतभय-
भावनाया असंभवः । सेनान्यां द्रोणे तत्सेनायां च शः
त्रुसेनाभयलेशस्याप्यभावात् । एवमन्यरसेष्वपि स्वयमूहम् ।
सत्त्वशब्दार्थे विद्यानाथस्य प्रमादः ॥ स्त्रीणां रतिभावबोधकली-
लादिदशचेष्टाविशेषा धुरंधरेण हावसंज्ञया भणितः । हाव-

शृङ्गारी चेत्कविः काव्ये जातं रसमयं जमत् ।

स एव वीतरांगश्चेन्नीरसं सर्वमेव तत् ॥ १ ॥

इति ॥

मम तु मतं, केनचिद्विरोधिभावेन कस्यचिन्नावस्य तिरो-
भावे विरोधिभावेन तिरस्कारे वा भावस्य गौणत्वम् । संचारि-
भावानां कस्यचित्तथात्वे तु तस्य संचारिसंज्ञाया अभावान्न
भावत्वमपि । स्थायिभावानां कस्यचित्तथात्वे तु तस्य गौण-
त्वापत्त्या स्थायिसंज्ञाया अभावेपि संचारिपदप्राप्तिः ॥ स्था-
यिसंचारिणोः पृथक्पदार्थत्वात् ॥

कठोरकुचसंस्पर्शं यो न सेहे कथं भवान् ॥

कुन्तपातानूरणे नागदन्तघातांश्च सोढवान् ॥ १ ॥

अत्र बन्धिप्रवेशं विधाय सहगमनप्रवृत्तपतिव्रताया रणा-
ङ्गणप्रणप्रदपतिं प्रति परिहासः ॥ स च तस्या रतिभाव-
स्थानुभावः । अत्रोक्तपतिव्रताया रतिभावो विरोधिशोकभा-
वतिरस्कृतत्वादौघतया न स्थायी । शृङ्गारसदशां न प्राप्त
इत्यर्थः । किं तु संचारी संजातः । शोकस्थायिभावश्च
रतिभावातिरस्कृतत्वात्करुणारसत्वं प्राप्तः ॥ अत्र सहृदय-
हृदयमेव साधि ॥

हस मा क्षणे क्षणे सखि! तव रदंकान्त्याः प्रभूतचा-
क्चक्यात् ॥

भवति भवत्या वदनं नायकदृग्गोचरं कृच्छ्रात् ॥

अत्र दम्पत्योः समक्षं सखी शिञ्चामिषेण नायकस्नेहं सं-
स्तौति । अयं क्षणमात्रमपि भवददर्शनं न सहत इति ॥
अत्र रतिहासौ परस्परमविरुद्धौ । तत्र हासभावेनातिरोहित-
स्य रतिभावस्य रसदशाप्राप्तिपर्यन्तं स्थिरतया वर्तमानत्वा-
त्स्थायित्वम् ॥ तत एवोक्तस्तेः शृङ्गाररसत्वम् ॥ हासस्य च
रतिभावातिरोहितत्वात्संचारित्वम् ॥

गर्जद्वारिदवर्षश्चञ्चपला सरित्तरुत्रोटः ॥

तेनातिभीतराधाऽश्लिक्तकृष्णं निकुञ्ज एकान्ते ॥१॥

अत्र रतिभयभावौ परस्परं विरुद्धौ । तत्र भयेनातिरस्कृ-
तस्य रतिभावस्य रसदशाप्राप्तिपर्यन्तं स्थिरतया वर्तमानत्वा-
त्स्थायित्वम् ॥ तत एवोक्तस्तेः शृङ्गाररसत्वम् । भयस्य च
रतिभावतिरस्कृतत्वात्संचारित्वम् ॥ दम्पतिविषया देवादिवि-
षया च रतिः परस्परं सजातीया ॥ तथैव युद्धवीरदानवीरदं-
घावीरधर्मवीरादयो मिथः सजातीयाः । रतिहासशोकादयो
भावा मिथो विजातीयाः । ननु स्त्रीपुरुषोत्पन्नां रतिं विभा-
वादयः स्वादूकुर्वन्ति, स चास्वादो यस्य मनसि तादृशरतेरुद्भ-
वस्तस्यैव गोचरः । एवं, हासादिष्वपि । तत्रानन्दप्रदं वस्तु
स्वादु, अनानन्दप्रदं च वस्त्वस्वाद्विति प्रसिद्धम् । एवं च,
रतिंहासादीनां स्वादुत्वेऽपि भयशोकादेः स्वादुत्वं कथमिति
चेन्न । वस्तुतः आनन्दप्रदत्वमेव न स्वादुधर्मः । स्वादुधर्मस्तु
रसनाबोध्यः स्वाद्यवस्तुनो मधुराम्लत्वादिः ॥ विधिसृष्टौ

मधुराम्लकटुकपायतिक्तपटुभेदात्पटुसाः । मधुरः शर्करादौ ।
 अम्लश्चिञ्चवादौ । कटुर्मरिचादौ । कपायो हरीतक्यादौ ।
 तिक्तं निम्बादौ । पटुर्लवणादौ । तथा कविस्तृष्टौ शृङ्गारादयो
 नवरसाः । तदास्वादश्च मनोबोध्यः । शृङ्गाररसे रतेरास्वा-
 दः । भयानकरसे भयस्यास्वादः । एवमन्येष्वपि । सुखद्व-
 स्तुनि सुखस्यास्वादः । दुःखद्वस्तुनि दुःखस्यास्वादः ॥

शृङ्गारादिरसास्तु वर्णनीयैरास्वाद्यन्ते ॥ दृश्यकाव्यना-
 टकप्रेक्षकाणां गद्यपद्यमयश्रव्यकाव्यश्रोतॄणां सामाजिका-
 नां तु चमत्कारो भवतीत्यग्रे स्फुटीकरिष्यते ॥ ननु विभावा-
 दयो मिलित्वा स्थायिभावं स्वादूकुर्वन्ति, तत्र नायिकाया
 रत्युत्पादे नायकरूपालम्बनस्य, चन्द्रादेरुद्दीपनस्य, उत्कण्ठा-
 दिसंवारिभावस्य चास्वाद्ये रतिभावेन सह नायिकामनोगोच-
 रः खलु । तथापि नायिकाकटाक्षदिनिजानुभावा नायिकया
 कथमास्वाद्येरन् । नायिकानुभावानां नायिकारतिबोधकतया
 तदास्वादस्य तु नायकविषयत्वात् । तत्र नायिकानुभावास्तु
 नायकस्योद्दीपनानि भवन्तीति चेच्छृणु । केवलं प्रलयसा-
 त्विकस्य परिपक्वदशायां सायुज्यमुक्तिवन्न केवलमनुभावाना-
 मेव, अपि तु भावानां विभावाणां च सर्वेषामपि भानाभावः ।
 अन्यत्र तु वचनादयः स्वसामान्यानुभावाः स्तम्भादयः स्व-
 विशेषानुभावाश्च स्वस्य भानविषया भवन्त्येवेत्यनुभवसिद्धम् ॥
 यथा स्वनयनवदनादीनां स्वस्यादृश्यत्वेऽपि दर्पणाद्यनुभूतस्व-
 समस्तावयवसंबन्धिविशिष्टरूपेण नायिका रूपंगविता भवति ।
 सामुख्ये नायिकानुभावा नायकस्योद्दीप्तानि भवन्तु नाम ।

तत्र नायिकानुभावा नायकेनोद्दीपनरूपतयाऽऽस्वाद्यन्ते । ना-
यिकया तु ते स्वानुभावाः स्थायिभावेन सहानुभावरूपतयैवा-
स्वाद्यन्ते ॥

इदानीं भावानां रसानां च स्वरूपोदाहरणानि प्रदर्शयन्ते ॥

अथ रतिभावः ॥

रतिः प्रीतिः ।

मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः ॥

यथा—

रत्नाकरोऽस्ति सदनं गृहिणी च पद्मा
किं देयमस्ति भवते जगदीश्वराय ॥
राधागृहीतमनसेऽमनसे च तुभ्यं
दत्तं मया निजमनस्तदिदं गृहाण ॥ १ ॥

अत्र भक्तस्य रतेरालम्बनविभावः कृष्णावतारः । तस्य
तादृशगृहादिकमुद्दीपनविभावः उत्साहत्वंरादयः संचारिभावाः ।
प्रार्थनावचनमनुभावः । देवरतिभावोऽयम् ॥

यथावा—

गुणान् गृह्णाति यो नित्यं दोषास्तु न कदाचन ॥
प्रतिजन्म भवेन्नाथो अशवन्तधराधिपः ॥ १ ॥

मधुराम्लकटुकपायतिक्तपटुभेदात्पद्मसाः । मधुरः शर्करादौ ।
 अम्लश्चिञ्चदादौ । कटुर्मरिचादौ । कपायो हरीतक्यादौ ।
 तिक्तं निम्बादौ । पटुर्लवणादौ । तथा कविस्मृतौ शृङ्गारादयो
 नवरसाः । तदास्वादश्च मनोबोधयः । शृङ्गाररसे रतेरास्वा-
 दः । भयानकरसे भयस्यास्वादः । एवमन्येष्वपि । सुखद्व-
 स्तुनि सुखस्यास्वादः । दुःखद्वस्तुनि दुःखस्यास्वादः ॥

शृङ्गारादिरसास्तु वर्णनीयैरास्वाद्यन्ते ॥ दृश्यकाव्यना-
 टकप्रेक्षकाणां गद्यपद्यमयश्रव्यकाव्यश्रोतृणां सामाजिका-
 नां तु चमत्कारो भवतीत्यग्रे स्फुटीकरिष्यते ॥ ननु विभावा-
 दयो मिलित्वा स्थायिभावं स्वादूकुर्वन्ति, तत्र नायिकाया
 रत्युत्पादे नायकरूपालम्बनस्य, चन्द्रादेरुद्दीपनस्य, उत्कण्ठा-
 दिसंवारिभावस्य चास्वादो रतिभावेन सह नायिकामनोगोच-
 रः खलु । तथापि नायिकाकटाक्षादिनिजानुभावा नायिकया
 कथमास्वाद्येरन् । नायिकानुभावानां नायिकारतिबोधकतया
 तदास्वादस्य तु नायकविषयत्वात् । तत्र नायिकानुभावास्तु
 नायकस्योद्दीपनानि भवन्तीति चेच्छृणु । केवलं प्रलयसा-
 त्विकस्य परिपक्वदशायां सायुज्यमुक्तिवन्न केवलमनुभावाना-
 मेव, अपि तु भावानां विभावाणां च सर्वेषामपि भानाभावः ।
 अन्यत्र तु वर्चनादयः स्वसामान्यानुभावाः स्तम्भादयः स्व-
 विशेषानुभावाश्च स्वस्य भानविषया भवन्त्येवेत्यनुभवसिद्धम् ॥
 यथा स्वनयनवदनादीनां स्वस्यादृश्यत्वेऽपि दर्पणाद्यनुभूतस्व-
 समस्तावयवसंबन्धिविशेषरूपेण नायिका रूपंगविता भवति ।
 सांमुख्ये नायिकानुभावा नायकस्योद्दीपनानि भवन्तु नाम ।

तत्र नायिकानुभावा नायकेनोद्दीपनरूपतयाऽऽस्वाद्यन्ते । नायिकया तु ते स्वानुभावाः स्थायिभावेन सहानुभावरूपतयैवास्वाद्यन्ते ॥

इदानीं भावानां रसानां च स्वरूपोदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते ॥

अथ रतिभावः ॥

रतिः प्रीतिः ।

मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः ॥

यथा—

रत्नाकरोऽस्ति सदनं गृहिणी च पद्मा
किं देयमस्ति भवते जगदीश्वराय ॥
राधागृहीतमनसेऽमनसे च तुभ्यं
दत्तं मया निजमनस्तदिदं गृहाण ॥ १ ॥

अत्र भक्तस्य रतेरालम्बनविभावः कृष्णावतारः । तस्य तादृशगृहादिकमुद्दीपनविभावः उत्साहत्वंरादयः संचारिभावाः । प्रार्थनावचनमनुभावः । देयरतिभावोऽयम् ॥

यथावा—

गुणान् गृह्णाति यो नित्यं दोषास्तु न कदाचन ॥
प्रतिजन्म भवेन्नाथो यशवन्तधराधिपः ॥ १ ॥

अत्र राजराजेश्वरः कविरतेरालम्बनविभावः । राजराजेश्व-
रस्योक्तगुणा उद्दीपनविभावः । हर्षधृती संचारिभावौ । परमे-
श्वरं प्रति प्रार्थनावचनमनुभावः ॥ राजरतिभावोऽयम् ॥ एवं
गुरुरत्यादेरुदाहरणानि स्वयमूह्यानि । देवतादिविषया रतिः
कदाचिदपि रसदशां न प्राप्नोतीति सदा भावमात्रम् । केवलं
कान्ताविषयरतेरेव रसदशार्हत्वात् ॥

यथावा—

गजसिंहो गुणान् रूपमाकर्ण्याप्सरसां नृपः ।
यत्र तत्र कृतोत्साहो युद्धं कर्तुं प्रवर्तते ॥ १ ॥

अत्र पूर्वानुरागाख्यो वियोगः । मरुधराधीशगजसिंहम-
हाराजस्याप्सरःश्रवणदर्शनमालम्बनविभावः । स्वर्गवास-
लाभ उद्दीपनविभावः । उत्कण्ठोत्साहौ संचारिभावौ । यत्र
तत्र युद्धकरणमनुभावः ॥ अत्राप्यप्सरामिलनार्थं यत्र तत्र युद्ध-
कर्तृगजसिंहनृपस्य शत्रुविषयक्रोधभावस्तद्विरोधिरतिभावेन
तिरस्कृत इति क्रोधभावस्य नोद्भासः ॥ अत्र गजसिंहस्य का-
न्ताविषयकरतिभावे तत्सकलसामग्र्यांचसत्यामप्युत्तरतिभावो
रसदशामप्राप्त इति भावमात्रम् । यथा व्यञ्जनादिसकलसा-
मग्रीसद्भावेऽपि क्वचित्तादृशयाथातथ्याभावाद्भोज्यं तादृशम-
निर्वचनीयं स्वादु न भवति । भावस्य तादृशानिर्वचनीय-
स्वादुत्वे तु मनो वेद्यान्तरसंपर्कशून्यं भवति । मनसस्तदाकारवृ-
त्त्याऽन्यत्किंचिदपि न ज्ञायते इति भावः । इह तु गजसिंह-
स्याप्सरोविषया रतिस्तादृशस्वादुत्वमप्राप्तेति न रसदशार्हा ।

अस्यान्तरमग्रे शृङ्गाररसोदाहरणे स्फुटीभविष्यति ॥ यथा
भोज्यास्वादस्य साक्षिणी जिह्वा । तथा स्थायिभावास्वादस्य
साक्षि सद्दयहृदयम् ॥ एवं हासभावादिष्वपि स्वयमूह्यम् ॥ १ ॥

अथ हासभावः ॥

चेतसो विकासो हासः ॥

यथा—

भूपावरङ्गसमये मिलिता हि मुहूर्ता—
काजीमुखाः सकललोकममुं स्वधर्मे ॥
कर्तुं सभास्थितजनैर्विमृशन्ति तस्मिन्
कालेऽधरो विकसितो मरुवल्लभस्य ॥ १

अत्र पूर्वयश्वन्तसिंहमहाराजहासभावस्य काजीमुहूर्तासं-
ज्ञका यवनाचार्या आलम्बनविभावः । आर्यजनयवनीकरणार्थं
तेषां मिलित्वा मन्त्रणमुद्दीपनविभावः । गर्वासूये मन्यसंचा-
रिभावौ । अधरविकासोऽनुभावः ॥ २ ॥

अथ शोकभावः ॥

प्रियमरणसंवन्धि चेतसो वैकुण्ठ्यं शोकः ॥

अत्र राजराजेश्वरः कविरतेरालम्बनविभावः । राजराजेश्व-
रस्योक्तगुणा उद्दीपनविभावः । हर्षधृती संचारिभावौ । परमे-
श्वरं प्रति प्रार्थनावचनमनुभावः ॥ राजरतिभावोऽयम् ॥ एवं
गुरुरत्यादेरुदाहरणानि स्वयमूह्यानि । देवतादिविषया रतिः
कदाचिदपि रसदशां न प्राप्नोतीति सदा भावमात्रम् । केवलं
कान्ताविषयरतेरेव रसदशार्हत्वात् ॥

यथावा—

गजसिंहो गुणान् रूपमाकर्ण्यप्सरसां नृपः ।
यत्र तत्र कृतोत्साहो युद्धं कर्तुं प्रवर्तते ॥ १ ॥

अत्र पूर्वानुरागाख्यो वियोगः । मरुधराधीशगजसिंहम-
हाराजस्याप्सरःश्रवणदर्शनमालम्बनविभावः । स्वर्गवास-
लाभ उद्दीपनविभावः । उत्कण्ठोत्साहौ संचारिभावौ । यत्र
तत्र युद्धकरणमनुभावः ॥ अत्राप्सरामिलनार्थं यत्र तत्र युद्ध-
कर्तृगजसिंहनृपस्य शत्रुविषयक्रोधभावस्तद्विरोधिरतिभावेन
तिरस्कृत इति क्रोधभावस्य नोह्लासः ॥ अत्र गजसिंहस्य का-
न्ताविषयकरतिभावे तत्सकलसामर्थ्यांच सत्यामप्युत्तरतिभावो
रसदशमप्राप्त इति भावमात्रम् । यथा व्यस्तनादिसकलसा-
मर्थीसद्भावेऽपि क्वचित्तादृशयायातप्याभावान्नोज्यं तादृशम-
निर्वचनीयं स्वादु न भवति । भावस्य तादृशानिर्वचनीय-
स्वादुत्वे तु मनो वेद्यान्तरसंपर्कगून्यं भवति । मनसस्तदाकारवृ-
त्त्याऽन्यत्किंचिदपि न ज्ञायते इति भावः । इह तु गजसिंह-
स्याप्सरोविषया रतिस्तादृशस्वादुत्वमप्राप्तेति न रसदशार्हा ।

अस्यान्तरमग्रे शृङ्गाररसोदाहरणे स्फुटीभविष्यति ॥ यथा
भोज्यास्वादस्य साक्षिणी जिह्वा । तथा स्थायिभावास्वादस्य
साक्षि सहृदयहृदयम् ॥ एवं हासभावादिष्वपि स्वयमूह्यम् ॥ १ ॥

अथ हासभावः ॥

चेतसो विकासो हासः ॥

यथा—

भूपावरङ्गसमये मिलिता हि मुल्लां—
काजीमुखाः सकललोकममुं स्वधर्मे ॥
कर्तुं सभास्थितजनैर्विमृशन्ति तस्मिन्
कालेऽधरो विकसितो मरुवल्लभस्य ॥ १ ॥

अत्र पूर्वयश्वन्तसिंहमहाराजहासभावस्य काजीमुल्लांस-
ङ्का यवनाचार्या आलम्बनविभावः । आर्यजनयवनीकरणार्थं
तेषां मिलित्वा मन्त्रणमुद्दीपनविभावः । गर्वासूये गम्यसंचा-
रिभावौ । अधरविकासोऽनुभावः ॥ २ ॥

अथ शोकभावः ॥

प्रियमरणसंवन्धि चेतसो वैक्लव्यं शोकः ॥

यथा—

धर्मध्वजस्य दण्डो भग्नो रिक्तं नृणां सुखस्यौकः ॥

माननृपमानसारख्यं कविहंसानां सरश्च संशुष्कम् ॥ १ ॥

अत्र वक्तुः शोकभावस्य राजराजेश्वरमानसिंहस्वर्गगम-
नमालम्बनविभावः । महाराजस्य धर्मवत्ताप्रजापालनोदारता-
दिगुणा उद्दीपनविभावः । स्मृतिविपादादयः संचारिभावाः ।
वचनमनुभावः ॥ ३ ॥

अथ क्रोधभावः ॥

तैक्ष्ण्यजागृतिः क्रोधः ॥

यथा—

साँभर्पुरे सैदभटैः सुयुद्धं

कुर्वन्प्रदृष्टो ह्यजमल्लभूपः ॥

कल्पान्तरुद्रीयललाटचक्षु-

स्तुल्यज्वलन्नेत्रयुगेन युक्तः ॥ १ ॥

अत्राजितसिंहमहाराजक्रोधभावस्य यवना आलम्बन-
विभावः । तत्कर्तृकयुद्धक्रियोद्दीपनविभावः । गर्वासूयोत्सा-
हादयः संचारिभावाः । नयनारुणिमाज्जुभावः ॥ ४ ॥

अथोत्साहभावः ॥

कर्मसु सुकरप्रत्यय उत्साहः। इष्टसिद्धिनिश्चयो वा ॥

कार्यसिद्धौ तु हर्षः ॥

यथा—

प्रसन्नचक्षुर्वदनः स्फुरद्भुज

उदारचेता यशवन्तभूपतिः ॥

यथा विवाहोत्सवमण्डपे स्थित-

स्तथाविधः संप्रति लक्ष्यते रणे ॥ १ ॥

अत्र राजराजेश्वरयशवन्तसिंहस्याहं जेप्याम्येवेत्येववि-
धोत्साहभावस्य स्वबाहुवलमालम्बनविभावः ॥ युद्धसंव-
न्धिवादित्रादिगम्य उद्दीपनविभावः । मदधृतिस्मृतिहर्षाद-
यः संचारिभावाः । चक्षुर्मुखविकासबाहुस्फुरणादिकसंतु-
भावः ॥ ५ ॥

अथ भयभावः ॥

अनागतेप्रतिकूलप्रतिसंधानं भयम् ॥

भयप्राप्तौ तु विपादः ॥

यथा—

पुरैव नारीनयनानि विद्विषां
 त्रसन्मृगीलोचनसाम्यभाञ्जि ॥
 मरुस्थलाधीश! वनस्थितौ तु
 कथं क्षमा वर्णयितुं कवीशाः ॥१॥

अत्र सिंहः स्यात्, अत्र चौरः स्यादित्येवंविधरिपुरमणी-
 विचाररूपभयभावस्य निर्जनवनमालम्बनविभावः ॥ वनस्य
 विकटत्वादिकमुद्दीपनविभावः । चिन्तात्रासादयः संचारि-
 भावाः । नयनचाञ्चल्यमनुभावः ॥ सिंहादेर्दर्शनाक्रमणावधि
 भयम् । प्रहारे तु विपादः ॥ ६ ॥

अथ जुगुप्साभावः ॥

जुगुप्सा घृणेत्यनर्थान्तरम् ॥

वस्तुनो दुर्गन्धादिदोषजन्याऽसुचिर्जुगुप्सा ॥

यथा—

भूमिं बहुनृपैर्भुक्तां मत्वा मानमहीपतिः ॥
 त्यक्त्वा गृहीत्वा संन्यासं प्रतस्थे रैवताचलम् ॥ १ ॥

अत्र राजराजेश्वरमानसिंहस्य भूमिविषयजुगुप्साभाव-
 स्य भूमेः कुलटात्वमालम्बनविभावः । सदितरभूभोक्तृनिर्मि-
 ततडागादिसंभोगचिन्हानि गम्य उद्दीपनविभावः । मति-

स्मृतिव्रीडानिर्वेदा गम्यसंचारिभावाः । तादृशभूमित्यागोऽनु-
भावः ॥ ७ ॥

अथ विस्मयभावः ॥

अपूर्वालौकिको मनोविषयश्चमत्कारो विस्मयः ॥

अस्याद्भुताश्चर्येति पर्यायान्तरम् ॥ यथा—

मरुपत्यसितासिलता यशःप्रसूनं सितं शुचि च सूते ।
भुवनत्रयाय यद्वै सर्वर्तुषु दिशति शुभगन्धम् ॥१॥

अत्र शुचिपदेनालेरनुच्छिष्टत्वं सूच्यते ॥ अत्र कवेर्विस्म-
यभावस्य राजराजेश्वरासिलताया यशःसितकुसुमोत्पाद
आलम्बनविभावः । उक्तकुसुमस्य भ्रमरानुच्छिष्टत्वादिगुणा
उद्दीपनविभावः । रतिहर्षवितर्काः संचारिभावाः । तादृशख-
ड्गवृत्तान्तज्ञातुः कवेर्वचनमुक्तं, नेत्रविकासश्च गम्योऽनुभा-
वः ॥ ८ ॥

अथ निर्वेदभावः ॥

निर्वेदो वैराग्यम् ।

जगंतो दुःखंतस्तत्त्वज्ञानाद्वा मनुजाधिप ! ॥
अमौदासीन्यं प्रपञ्चाद्यन्निर्वेदस्तु निगद्यते ॥ १ ॥

यथा—

प्रासादं मणिनिर्मितं कुटिमिव त्यक्त्वा तृणैर्निर्मितां
 राज्यं दन्तितुरङ्गमप्रभृतिभिर्वृद्धं च लोष्ठोपमम् ॥
 हित्वा धर्मविलोपनस्य समये मानो महीवल्लभो
 यातुं रैवतमुद्यतो मुनिरिव ध्यायन्परं चेतसा ॥ १ ॥

अत्र राजराजेश्वरमानसिंहनिर्वेदभावस्य धर्मक्षतिप्रसङ्ग-
 'आलम्बनविभावः । मणिनिर्मितप्रासादादेरल्पकालस्थायित्व-
 मुद्दीपनविभावः । मतिधृतिजुगुप्साचपलताः संचारिभा-
 वाः । तादृशराज्यपरित्यागोऽनुभावः ॥ ६ ॥

रसदशाप्राप्त्यर्हा रत्यादयो भावा नवेव । इतरे ग्लान्याद-
 यस्तु केवलं भावा एव । न तु रसदशार्हाः ।

अथ ग्लानिभावः ॥

ग्लानिरित्यत्र ग्लैधातोर्भावे क्तिन् । ग्लै ग्लै हर्षक्षये ॥

हर्षक्षयं महाराज! ग्लानिमाह धुरंधरः ॥

यथा—

ग्रामतरुणं तरुण्या नववज्जुलमञ्जरीसनाथकरम् ॥
 पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखं च्छाया ॥ १ ॥

अत्रानुशयानानायिकायाः संकेतस्थल आत्मनोऽप्राप्तिः,
 प्रियस्य च तत्र गत्वा पुनरागमनं प्रियसमागमहर्षक्षयस्या-

लम्बनविभावः ॥ कृष्णकरे संकेतवानीरमञ्जरीदर्शनमुद्दी-
पनविभावः । विषादपश्चात्तापो संचारिभावौ । म्लानत्वरू-
पवैवर्ण्यमनुभावः ॥ भोजमहाराजो ग्लानेः

“बलस्यापचयो ग्लानिराधिव्याधिप्रकर्षभूः”

इदं लक्षणमाह ॥ अत्र भावप्रकरणत्वान्मनोबलहानि
विवक्षिता ॥ महाराजानुयायी काव्यप्रदीपकारः

“श्रमग्लान्योर्विभेदं तु चक्रे कारणकार्यता ॥

श्रमस्यातिशयावस्थामथवा ग्लानिमूचिरे ॥१॥”

इति श्रमग्लान्योर्भेदमाह ॥ मम तु मतं, अर्वाचामयं प्र-
मादः । भावस्य कारणं तु विभावसंज्ञम् । तस्य भावत्वाभा-
वात् ॥ किं च धर्मस्य न्यूनाधिकत्वमात्रेण वस्तुनो भेदो न
भवेत् ॥ इहास्मद्दर्शितधात्वर्थ एव समीचीनः ॥ १० ॥

अथ शङ्काभावः ॥

अनिष्टार्थागमोत्प्रेक्षां शङ्कामाहुर्मनीषिणः ॥

चन्द्रस्य दर्शने “इन्दुर्वाऽऽननं वा” इति विचारे तु चन्द्रमुख-
योरुभयोरपि संदेहादुभयकोटिकसंदेहः । चन्द्रं पश्यतः “किमयं
चन्द्रः?” इति, मुखं पश्यतः “किमिदं मुखम्?” इति विचारे
तु संदेहस्यैकैकनिष्ठत्वादेककोटिकसंदेहः ॥ तर्कोहशङ्का-
दिशब्दा एककोटिकसंदेहयोतकाः । शङ्काशब्दो भयस्य

तर्कनायाश्च द्योतकः । उत्प्रेक्षांकारे तु केवलं तर्कनार्थकः ॥
 वक्ष्यमाणोत्प्रेक्षाविषयिणी मनोवृत्तिरर्थाद्रावो वितर्कः । वि-
 तर्के केवलं तर्कनामात्रम् । तर्कना च प्रतिभाविज्ञासः ॥
 सदेवोक्तं भोजमहाराजेन—

“ऊहो वितर्क इत्युक्तः पदार्थेषु यथामति ॥” इति ॥

इह तु भयतर्कयोर्मिश्रणं भयपुरस्कारेण ज्ञेयम् । तदुक्तं
 भोजमहाराजेन—

“अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षां शङ्कामाचक्षते बुधाः ॥”

इति ॥

इदमेव शङ्कावितर्कभावयोर्वैलक्षण्यम् । भयं निश्चयात्म-
 कम्, शङ्का तु संदेहात्मिकेति भयान्नेदः ॥

यथा—

मानः किं ज्वलयेत्प्रतापदहनज्वालाभिरकान्वयः
 किं वा मत्तगजैर्विघटय दलयेत्किं वा खुरैश्चूर्णयेत् ॥
 अश्वानामुत वाहयेदखिधूवाष्पैर्वसिष्ठो मुनि-
 र्यो मां स्थापितवान्स चास्पदमिहेत्येषोऽर्धुदः शोचति १।

अत्रार्बुदाचक्षशङ्काभावस्य तत्स्वामिचाहुमाननरेश्वरं प्र-
 ति राजराजेश्वरभानसिंहस्य कोप आलम्बनविभावः ॥ रा-
 जराजेश्वरस्य सेनावेभव उद्दीपनविभावः ॥ चिन्ताधृतिवि-
 पादाः संचारिभावाः । निर्भररूपाश्रुपातः प्रतीयमानोऽनु-
 भावः ॥ ११ ॥

अथासूयाभावः ॥

परोत्कर्पासहिष्णुत्वमसूयामूचिरे वृधाः ॥

ईष्याऽसूयेतिपर्यायान्तरम् ॥

यथा—

कवयः करिराजत्वमीयुरित्यभिवाञ्छता ॥

यशवन्तनृपेणैषां गेहे गेहे गजाः कृताः ॥ १ ॥

अत्र राजराजेश्वरयशवन्तसिंहनिष्ठेन्द्रविषयाऽसूयाभावस्येन्द्रसंबन्धिगजाधिपत्यमहिमाऽऽलम्बनविभावः ॥ इन्द्रस्य वदान्यत्वं गम्य उदीपनविभावः । गर्वोत्साहौ संचारिभावौ । इन्द्रस्य मानमर्दनार्थं कवीश्वराणां प्रतिग्रहं गजसंपत्तिसंपादनेन तेषां गजाधिपतित्वविधानमनुभावः ॥ १२ ॥

अथ मदभावः ॥

“मदी हर्षे” इत्यस्मादप् । धातूनामनेकार्थत्वदेव हर्षमोहयोर्मिश्रितत्वं मदशब्दार्थः ।

मदस्तु संगमो मोहानन्दयोर्मदिरादिना ॥

मदिरादिमदावस्थायां मोहानन्दयोः संगमोऽनुभवसिद्धः ॥

यथा—

अव्याहतांशो विख्यातकीर्तिः श्लाघ्यकुलोद्भवः ॥

घूर्णयन्नयनद्वन्द्वं वर्तते मरुवल्लभः ॥ १ ॥

- • अत्र राजराजेश्वरयशवन्तसिंहमदभावस्य विख्यातकीर्ति-
त्वमालम्बनविभावः ॥ श्लाघ्यकुलत्वादिकमुद्दीपनविभावः ॥
• गर्वहर्षौ गम्यसंचारिभावौ । नयनघूर्णनमनुभावः ॥ १३ ॥

अथ श्रमभावः ॥

क्रियातिशयजः स्वेदः श्रमः स्यान्मरुभूपते ! ॥

यथा—

• असंख्येयगुणानस्य यशवन्तमहीपतेः ।

वर्णयन्तः कविश्रेष्ठा अनुद्भूतगिरोऽभवन् ॥ १ ॥

अत्र कविवराणां श्रमभावस्य राजराजेश्वरयशःपाठवा-
हुल्यमालम्बनविभावः । स्मृतिर्गम्यसंचारिभावः । वागो-
ऽनुभावः । अत्रोद्दीपनाभावः । कचिदुद्दीपनाद्यन्यतराभावेपि
रमणीयताऽप्यपत्तौ तु न काचिद्भ्रान्तिः । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ।
अस्मिन्विषये वैयाकरणैरप्युक्तम्— “ एकदेशविकृतमन-
न्यवत् ” इति ॥ १४ ॥

अथात्मस्यभावः ॥

सामर्थ्ये सत्यनुत्साहोऽवश्यकर्तव्यकर्मणि ।

आलस्यं प्रोच्यते प्राज्ञैर्यशवन्तनरेश्वर! ॥१॥

यथा—

भूमावद्य गुणग्राही यशवन्तनरेश्वरः ॥

उत्थाय पठयतां बाला वदन्तीत्थं कवीश्वराः ॥१॥

अत्र कविबालानामालस्यभावस्य गुणग्राहिराजदौर्लभ्य-
मालम्बनविभावः । कवीनामादराभाव उद्दीपनविभावः ।
निर्वेदविषादौ संचारिभावौ । विद्याभ्यासार्हप्रातःकालानुस्था-
नमनुभावः ॥ १५ ॥

अथ दैन्यभावः ॥

चेतसो यदनौजस्यं दैन्यमाह धुरंधरः ॥

गर्वस्य विपरीतत्वे भवेदेतन्महीपते! ॥ १ ॥

अत्रानौजस्यं त्वसामर्थ्यम् । “ओजः सामर्थ्ये” इति चि-
न्तामणौ ॥

यथा—

संबोधयन्ति वीरेति राजंस्त्वां रिपवो न हि ॥

दयालो! नरनाथेति वदन्त्वंज्जलिपूर्वकम् ॥ १ ॥

अत्र राजरंजेश्वररिपूणां दैन्यभावस्य राजराजेश्वरवीर-
त्वंमालम्बनविभावः । सेनावैभव उद्दीपनविभावः । स च

प्रतीयमानः । भयमालस्यं च संचारिभावो । दयालो ! इति
वचनमल्ललीकरणं चानुभावः ॥ १६ ॥

अथ चिन्ताभावः ॥

चिन्तनं तु महाराज ! चिन्तामाह धुरंधरः ॥

“चिन्तनं कर्तव्याकर्तव्यचिन्तायाम्” इति चिन्तामणिः ॥

यथा—

अयशः शरणे भावि रणे मावी पराभवः ॥

इत्थं ते रिपवो राजंश्चिन्तयन्ति पुनः पुनः ॥ १ ॥

अत्र विद्विषां चिन्ताभावस्य राजराजेश्वरैश्वर्यमालम्बन-
विभावः । दैन्यविपादचपलता गम्यसंचारिभावाः । निःश्वास-
वैवर्ण्यादिर्गम्योऽनुभावः ॥ १७ ॥

अथ मोहभावः ॥

ज्ञानाभावः कदाचिद्धि कथंचिद्धृदये भवेत् ॥

मोहोऽसौ कथ्यते प्राज्ञैर्यशवन्तधराधिप ! ॥ १ ॥

यथा—

आक्रान्ते मरुसैन्येन खड्गैर्गात्रविकृन्तनात् ॥

उच्छलच्छोणितं दृष्टं ततो जाने न किंचन ॥ १ ॥

अत्र युद्धं पश्यतां मोहभावस्य युद्धदारुणत्वमालम्बन-
विभावः । वीरसिंहनाद उद्दीपनविभावः । त्रासविस्मयजुगु-
प्साः संचारिभावाः । “ततो जानेन किंचन” इति वचनमनुभावः ।
यथावा—

विहाय दधि पानीयपूर्णां कृत्वा तु मन्थनीम् ।
पश्य व्यत्यस्तमन्थानं मन्थत्येषा वराङ्गना ॥ १ ॥

अत्र नायिकाया दधिमन्थनज्ञानाभावः । अत्र पूर्वानुरा-
गो मोहस्यालम्बनविभावः । प्रभातसमय उद्दीपनविभावः ।
उत्कण्ठा संचारिभावः । मन्थनसामान्या अन्यथात्वमनुभा-
वः । इयं परकीया जज्ञिता नायिका ॥ भोजमहाराजस्य मो-
हो मूढतेति कथनं प्रमादः ॥ मूढताया जड़ताभावत्वात् ॥ १८ ॥

अथ स्मृतिभावः ॥

चिरानुभूतस्यार्थस्य स्मरणं तु स्मृतिः स्मृता ॥

यथा—

विस्मृतगृह्णोत्राणां वसतो गहने वने तव द्विषताम् ॥
चन्द्रोदये हि चक्षुः संलभते चन्द्रकान्तत्वम् ॥ १ ॥

अत्र राजराजेश्वररिपूर्णां वनितावदनस्मृतिभावस्य तत्स-
दृशचन्द्रदर्शनमालम्बनविभावः ॥ चकोररवः कुमुदविका-

सस्य गम्य उद्दीपनविभावः । चिन्तोत्कण्ठाविषादाः संचा-
रिभावाः । अश्रु अनुभावः ॥ १६ ॥

अथ धृतिभावः ॥

धृतिस्तु धैर्यमित्येवं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
अन्तर्भावोऽत्र विज्ञेयः संतोषस्यापि भूपते! ॥ १७ ॥

धृतिः संतोष इति हेमाचार्यः ॥

यथा—

नेच्छा कल्पतरौ, रसायनरुचिर्नो, तिष्ठ चिन्तामणे!
दूरे, हेमगिरौ स्पृहा न, न गतिः कामप्रदोऽधूयां हृदः ॥
सत्यं प्रोक्तमिदं हि मानमरुपं याचेयमेकं परं
वाँकीदासकवेरिमामवतु मे कृष्णः प्रतिज्ञां पराम् । ३१

अत्र पितामहकविराजवाँकीदासधृतिभावस्य राजराजे-
श्वरमानसिंहविहितवाञ्छितार्थाधिकप्रदानमालम्बनविभावः ॥
सत्कृतिर्गम्य उद्दीपनविभावः । गर्वहर्षौ संचारिभावौ ।
अन्ययाच्ञात्यागविषयकप्रतिज्ञावचनमनुभावः ॥ उक्तोदाहर-
णानुसारेण भोजमहाराजः

“अभीष्टार्थस्य संप्राप्तौ स्पृहापर्याप्तितां धृतिः ।”

इदं जज्ञणमाह ॥ एतच्च युद्धादिविषयधृतावव्याप्तम् ॥

यथा—

हयोश्चलाश्चला नागाः संघं त्यक्त्वा पंदातिनः ॥
चला अभूवन्स्तत्रैको हृद्वेन्द्रो ह्यचलोऽभवत् ॥१॥२०॥

अथ व्रीडाभावः ॥

व्रीडा चित्तस्य संकोचः कथ्यते मनुजाधिपं! ॥

व्रीडा लज्जेतिपर्यायान्तरम् ॥

यथा—

अन्यैर्महीशै(*)र्यशवन्तभूपते—
राकर्ण्य दानस्य कथां कवीश्वरैः(†) ॥
संधूय शीर्षाणि सुधाकरोदये
संकोच आल्लः सरसीरुहैरिव ॥ १ ॥

अत्रान्यभूपानां व्रीडाभावस्य राजराजेश्वरश्चवन्तसिंह-
संघन्ध्यद्भुतदानकथाश्रवणमालम्बनविभावः ॥ जगत्प्रसिद्धं
यश्च उद्दीपनविभावः । असूया संचारिभावः । शिरःकम्प-
मुखसंकोचावनुभावौ ॥ २१ ॥

अथ चपलताभावः ॥

(*) महीशैरिति कर्तरि तृतीया. (†) कवीश्वरैरिति कर्णे तृतीया । कवीश्वरैर्वर्धमानां
कृतामिति वा ॥

अस्थैर्यं चेतंसो भूप! चापल्यमभिधीयते ॥

यथा—

आकर्ण्य दुन्दुभिध्वानं यशवन्तमहीपतेः ॥

पताकापटवद्भ्रान्तिं विद्धिद्विद्वान्तानि सर्वदा ॥१॥

अत्र पताकापटोपमयेदं विवक्ष्यते, किं युद्धं कुर्मः, किं वा पादयोः पतामः, किं वा वने वसामः, किं वा कस्यचिच्छरणं ब्रजाम इति रिपुनृपाणां कश्चिदपि विचारः स्थिरत्वं नासादयतीति ॥ अत्र रिपूणां चपलताभावस्य राजराजेश्वरदुन्दुभिस्त्वनश्रवणमाक्षम्बनविभावः । सेनादर्शनादिकं गम्य उद्दीपनविभावः । भयत्रासविषादाः संचारिभावाः । कम्परोमाञ्चौ गम्यानुभावौ ॥ २२ ॥

अथावेगभावः ॥

आवेगं तु त्वरां विद्धि यशवन्तमहीपते! ॥

“आवेगस्त्वरायाम्” इति चिन्तामणिः ॥ चपलतायामस्थिरत्वं, त्वरा तु शीघ्रतेति महदन्तरम् ॥

यथा—

स्वकीयकीर्तिश्रवणस्य काले—

ऽत्युदारचित्तो यशवन्तसिंहः ॥ ..

पूर्वं समाप्तेरनृणः कविभ्यः

प्रदाय लक्ष्मीं भवति प्रभूताम् ॥ १ ॥

अत्र राजराजेश्वरदानविषयत्वरभावस्य कीर्तिश्रवणमालम्बनविभावः ॥ देहः क्षणभङ्गुर इति सिद्धान्तो गम्यः । मुद्दीपनविभावः । रतिगर्वोत्साहाः संचारिभावाः । काव्यपाठपूर्तेः प्राग्दानमनुभाषः ॥ रसतरङ्गिण्यादौ “संभ्रमो वा आवेगः” इत्युक्तम् । संभ्रमस्य तु चपलतायामन्तर्भावः । पृथगङ्गीक्रियते चेत्कुर्वन्तु नाम ॥ भावानामसंख्यत्वात् ॥ २३ ॥

अथ हर्षभावः ॥

प्रसादो मनसो राजन्! हर्ष इत्यभिधीयते ॥

यथा—

मन्मथरूपं भूमौ कल्पतरुं त्वां विलोक्य भूपाल! ॥
प्रेक्षकमनुजशरीरं वस्त्रान्तर्माति नो(*)चित्रम् ॥ १॥

अत्र पश्यतां हर्षभावस्य वाञ्छितार्थप्रदराजराजेश्वरयशवन्तसिंह आलम्बनविभावः । तस्य सौन्दर्यदयालुत्वादिकमुद्दीपनविभावः । राजरतिः संचारिभावः । अङ्गविकासोऽनुभावः । अङ्गविकासस्य रोमाञ्चेऽन्तर्भावः ॥ २४ ॥

अथ जडताभावः ।

अत्र जडतां तु मूर्खता । “जडो मूर्खे” इति चिन्तामणौ ।

जडतां मूर्खतां विद्धि न सा नित्यं विभाति हि ॥
सा तु रम्या निमित्तेन कदाचिच्च कचिद्भवेत् ॥१॥

यथा—

परप्रियः स्वस्य भवेत्कदाचि-
न्नैवेति चित्ते परिवुध्यमाना ।
लोकस्य लज्जामजहां मयाऽहो
दिनेऽपि दुग्धे खलु मक्षिकात्ता ॥ १ ॥

अत्र नायिकाया जडताभावः पूर्वानुरागवशात्कदाचित्सं-
जातः । अत्र पश्चात्तापस्य संकीर्णता । अत्र नायिकाजडता-
भावस्य नायकनिष्ठाऽसाधारणसौन्दर्यादिकमालम्बनविभा-
वः । उत्कण्ठा संचारिभावः । वचनमनुभावः ॥ २५ ॥

अथ गर्वभावः ॥

गर्वोऽहंकार इति पर्यायान्तरम् ॥

सर्वेभ्योऽप्यधिकोस्मीतिबुद्धिर्गर्व इहेष्यते ॥

यथा—

प्रावृष्येव ददातीन्द्रः कर्णः स्वर्णं परं ददौ ।
सर्वदा सर्वदोऽस्माकं यशवन्तमहीपतिः ॥

अत्र राजराजेश्वरभृत्यानां न कोऽप्यस्मत्संदृशस्वामिक
इति गर्वभावस्य राजराजेश्वरकर्तृकं सर्वदा सर्ववस्तुदानमा-
लम्बनविभावः । राजराजेश्वरस्य जगत्प्रसिद्धं यश उद्दीपन-
विभावः । स्मृत्युत्साहौ संचारिभावौ । वचनमनुभावः । २६।

अथ विषादभावः ॥

दुःखं विषाद इत्यत्र संमतिः सर्वदेहिनाम् ॥

यथा—

पुष्पपर्यङ्कशयिताः कण्टकावृतभूमिषु ॥

दयिताः शेरतेऽस्माकं हा पश्यामोऽद्य चक्षुषा ॥ २ ॥.

अत्र राजराजेश्वररिपूणां विषादभावस्य तादृशनिजरम-
णीनां कण्टकावृतभूमिशयनदर्शनमालम्बनविभावः । उक्त-
रमणीनां वसनाभरणशून्यत्वादिकमुद्दीपनविभावः । दैन्यं
संचारिभावः । वचनमनुभावः ॥ २७ ॥

अथ औत्सुक्यभावः ॥

औत्सुक्यमुत्कण्ठेतिपर्यायान्तरम् ॥

औत्सुक्यमिष्टलाभे हि कालक्षेपासहिष्णुता ॥

यथा—

तव श्रुतघतां कीर्तिं दूरदेशनिवासिनाम् ॥

आकुलान्यक्षितृन्दानि राजन्निर्जलमीनवत् ॥ १ ॥

अत्र दूरदेशवासिनां राजराजेश्वरदर्शनौत्सुक्यभावस्य राजराजेश्वरयशःश्रवणमालम्बनविभावः । चिन्तास्मृती संचारिभावौ । नयनाकुलत्वमनुभावः ॥ २८ ॥

अथापस्मारभावः ॥

“अपस्मार आवेशः” इति हेमचन्द्रः । उभयोः पर्यायवाचित्वात् । चिन्तामणिकोपेप्युक्तम् । “आवेश अभिनिवेशे” इति ॥ लोके हि देवताभिनिवेशः प्रेताभिनिवेशश्च प्रसिद्धतरः ॥

निगद्यतेऽत्रापस्मारोऽभिनिवेशो धराधिप ! ॥

यथा—

प्रेमप्रेतावेशवशाद्विबुहलाङ्गी शुचिस्मिता ॥

सा वारितापि पिशुनान्वक्ति गूढकथाः स्फुटम् ॥ १ ॥

अत्र राधामनःप्रेमप्रेताभिनिवेशस्य कृष्ण आलम्बनविभावः । सितरजन्यादिकमुद्दीपनविभावः । उन्मादः संचारिभावः । पिशुनान्प्रति गूढकथाकथनमनुभावः ॥ प्रायोऽपमाप्तासेष्वेव शोभत इति हेमचन्द्रः ॥ तच्च समीचीनम् ॥ २९ ॥

अथ निद्राभावः ॥

निद्रा व्यापारवैमुख्यमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः ॥

यथा—

मत्तेभकुम्भपरिणाहिनि कुङ्कुमार्द्रै

कान्तापयोधरतटे रतिखेदखिन्नः ॥

वक्तो निधाय भुजपञ्चरमध्यवर्ती

धन्यः क्षणं क्षपयति क्षणलब्धनिद्रः ॥ १ ॥

अत्र नायकनिष्ठनिद्राभावस्यान्त्यतजागरणमालम्बनवि-
भावः । सुरतश्रम उद्दीपनविभावः । हर्षः संचारिभावः ।
नेत्रनिमीलनमनुभावः ॥ ३० ॥

अथ स्वप्नभावः ॥

स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ॥

यथा—

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुञ्चति ॥

प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥ १ ॥

अत्र स्वाधीनपतिकोपमा तु पुरुषस्य प्रभावप्रभवेऽर्थाद्रङ्गस्य
राजत्वंदशायां पितृपुत्रादिसंबन्धोपि स्वामिसेवकभावादिसं-

वन्दान्तरप्राप्तावन्वधात्वमाप्नोति । न तु स्वार्धीनपतिकासंबन्धः ॥ वृक्तदशायामपि स्वार्धीनपतिकात्वस्य विद्यमानत्वात् । स्वप्नस्य परतन्त्रतया तत्र रङ्गो राजत्वं राजा च रङ्गत्वमाप्नोति । इत्यादि । एनं तु स्वप्नसमरेऽपि विजयलक्ष्मीर्न जहाति । स्वप्नसंगरेऽप्यस्य राज्ञो विजय एव भवतीति भावः ॥ अत्र निद्रांप्राप्तभूपतेर्युद्धानुभवरूपस्वप्नभाषस्य सतंतयुद्धाभ्यास आलम्बनविभावः । गर्वोत्साहौ संचारिभावौ । तादृशहस्तक्षेपौष्ठदंशौ युद्धस्यानुभावौ ॥ वदनविकासो भुजप्रफुल्लत्वं च जयस्यानुभावौ । उक्तानुभावबोधितनृपस्वप्नस्येदं कविकृतवर्णनम् ॥

अथ प्रबोधभावः ॥

“इन्द्रियाणां प्रथमप्रकाशः प्रबोधः” इति रसतरङ्गिण्याम् ॥

इन्द्रियाणां हि विश्रम्य व्यापारारम्भणं पुनः ।
प्रबोधः कथ्यते तज्ज्ञैर्यशवन्तनरेश्वर! ॥ १ ॥

यथा—

प्रत्यग्रोन्मेषजिह्वा क्षणमनभिमुखी रत्नदीपप्रभाणा-
मात्मव्यापारगुर्वी जनितजललवा जृम्भणैः साङ्गभङ्गैः ।
नागाङ्गं मोक्तुमिच्छोः शयनमुरुफणाचक्रवालोपधानं
निद्राच्छेद्रातिताघा विरमवतु हरेर्दृष्टिराकेकरा वः ॥ १ ॥

अत्र हरेः प्रबोधभावस्य प्रभातसमय आलम्बनविभावः ।
देवस्तुतिरुद्दीपनविभावः । आलस्यं संचारिभावः । नयनार्द्ध-
विकासादिकमनुभावः ॥ ३२ ॥

अथामर्षभावः ॥

स्वापराधकरेऽशक्तविद्वेषोऽमर्ष उच्यते ॥

क्रोधे तथात्वाभावाच्चेदः ॥

यथा—

बाहुप्रतिष्ठम्भविवृद्धमन्यु—

रभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ॥

राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्त—

भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥

ऐच्चाको दिलीपोऽपत्यार्थं वसिष्ठधेनुं परिचचार । सा च
तत्परीक्षणार्थं मायया सिंहं प्रादुष्कृतवती । तथैव च मायया
धनुर्धरस्य राज्ञो बाहुप्रतिष्ठम्भो विहितः । तत्रत्यं वर्णनमिदम् ॥
अत्र राज्ञो दिलीपस्यामर्षभावस्य बाहुप्रतिष्ठम्भ आलम्ब-
नविभावः । अपराधिनं सिंहं प्रति राज्ञस्तेजसामस्पर्शन-
मुद्दीपनविभावं । चिन्ताविपादौ संचारिभावौ । वैवर्ण्योष्ठ-
कम्पादिकं गम्योऽनुभावः ॥ ३३ ॥

अथावहित्थभावः

“आकारव्यवहारसंगोपनमवहित्थम् ॥” इति रसतरङ्गि-
श्याम् ॥

संगोपनेच्छा भूपाल! ह्याकारव्यवहारयोः ॥

अवहित्थाभिधो भावो धुरंधरमते स्मृतः ॥१॥

तादृशगोपनमिच्छापूर्वकमेव भवति ॥

यथा-

गुहां प्रविष्टा हिमभूधरस्य

श्रुत्वैव नामास्मिहीभुजस्ते ॥

प्रकम्पिताङ्गा निर्गदन्ति राज-

न्नतीवशीतं खलु पर्वतेऽस्मिन् ॥ १ ॥

अत्र राजराजेश्वररिपूणामवहित्थभावस्य क्षत्रियत्वसाल-
म्यनविभावः ॥ शस्त्रधारणमुद्दीपनविभावः लज्जा संचारि-
भावः । वचनमनुभावः ॥ ३४ ॥

अथोग्रताभावः ॥

“उग्रता निर्दयता” इति रसतरङ्गिश्याम् ॥

उग्रता निर्दयत्वं हि प्रोच्यते मनुजाधिपः॥

यथा—

कथमेवं रे निर्दय! विलोडयते कुसुमसदृशगात्राणि ॥

अये कृत्वा हस्तं पश्याऽस्या वेपथुः कीदृक् ॥ १ ॥

त्रिष्टोत्रताभावस्य सुरतसुखलालसाऽऽलम्ब-
नजवय उद्दीपनविभावः । उस्ताहः संचारिभा-
नायिकायास्तादृशदशाकरणमनुभावः ॥ ३५ ॥

अथ मतिभावः ॥

“यथार्थज्ञानं मतिः” इति रसतरङ्गिण्याम् ॥

यथार्थबुद्धिः शास्त्रस्याभ्यासादेस्तु मतिः स्मृता ॥

यथा—

यच्चात्रा निजभालपट्टलिखितं स्तोकं महद्वा धनं
तत्प्राप्नोति मरुस्थलेऽपि नितरां मेरौ ततो नाधिकम् ॥
तद्धीरो भव वित्तवत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः ॥
कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो गृह्णाति तुल्यं जलम् । १ ।

अत्र मर्तृहरेर्मतिभावस्य शास्त्राभ्यास आलम्बनविभा-
वः । तादृशलोकव्यवहारदर्शनमुद्दीपनविभावः । धृतिहर्षौ
संचारिभावौ । वचनमनुभावः ॥ ३६ ॥

अथ व्याधिभावः ॥

मनसो वेदनां व्याधिमत्र जानीहि भूपते! ॥

यथा—

न चन्द्रेण न चाब्जेन न वा मलयजादिभिः ॥

विद्विषां भवतो भूप! मनस्तापः प्रशाम्यति ॥१॥

अत्र रिपूणां व्याधिभावस्य स्थानवैभावदिभ्रंश आलम्ब-
नविभावः । वनत्रास उद्दीपनविभावः । चिन्ताविपादौ सं-
चारिभावौ । वैवर्यादिकं गम्योऽनुभावः ॥ ३७ ॥

अथोन्मादभावः ॥

उत्पूर्वान्मदेर्भावे घञ् ।

“उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ॥”

इति वाक्यादिहोन्मादशब्दार्थो विना विचारमाचार
इति ॥ तदुक्तं “विना विचारमाचार उन्मादः” इति रसत-
रङ्गिण्याम् ॥

विना विचारमाचार उन्माद इति कथ्यते ॥

विना विचारमाचारश्च बुद्धिलोपान्नवति । यथाऽतिमद-
पानाद्बुद्धेलोपस्तथाऽतिशयितसुखदुःखादेरपि ॥

यथा—

विलम्ब्य जल्पन्ति लताः पदे पदे
वनेऽरिनार्यो यशवन्तभूपते! ॥
ममाद्य शृङ्गारविधिं करोषि नो
न चापि शिक्षां कुरुषे कुतः सखि! ॥ १ ॥

अत्र रिपुस्त्रीणामुन्मादभावस्य बल्लभवियोगजन्यासह्यदुः-
खमालम्बनविभावः । वनवासविषदुर्दीपनविभावः । दैन्य-
विषादौ संचारिभावौ । बल्लीविषयतादृशचेष्टा वचनं चानु-
भावः ॥ ३८ ॥

अथ मरणभावः ॥

मरणं प्राणवियोगः । अत्र हेमाचार्यः “मृतेः प्रागवस्था
मृतिः । साक्षान्मृतावनुभवाभावात् ” इत्याह ॥ काव्यप्रदीपे
मरणसंचारिभावस्येदं लक्षणम् “जीवस्योद्गमनारम्भो मृ-
णम्” इति ॥ तदुभयमपि समीचीनम् ।

मरणेच्छाऽथ वा राजन्! मरणं म्रियमाणता ॥

यथा—

पञ्चत्वं तनुरेतु भूतनिचयाः स्वांशे विशन्तु ध्रुवं
धातारं प्रक्षिंपत्य नम्रशिरसां याचेऽहमेकं वरम् ॥
तद्वापीषु पयस्तदीयमुकुरे ज्योतिस्तदीयाङ्गणे
व्योम्नि व्योम तदीयवर्त्मसु धरा तत्तालवृन्तेऽनिलः ॥ १ ॥

अत्र नायिकामरणेच्छायाः पूर्वानुरागनामकवियोग' आ-
लम्बनविभावः ॥ वय आद्युद्दीपनविभावः ॥ उत्तरगठाविषादौ
संचारिभावौ । वचनमनुभावः ॥

“ यथा वा—

निर्यान्तः खलु रक्ष्यन्ते प्राणाः प्रियकथाश्रुतेः ॥

अत्र नायिकाप्रियमाणतादशाया वियोग आलम्बनवि-
भावः । वय आदिकमुद्दीपनविभावः । मोहोत्तरगठाविषादाः
संचारिभावाः । तादृशदशाऽनुभावः ॥ ३६ ॥

अथ त्रासभावः ॥

भयस्यायिभावव्यावृत्तये भानुदत्तः “विचारोत्थो मनःक्षो-
भो भीतिः । आकस्मिकमनःक्षोभस्त्रासः” इत्याह ॥ मम
मतेऽपि भानुदत्तस्येदं भणनं समीचीनम् । क्रोधामर्षव्यावर्तक-
स्यासमर्थद्वेषस्येवाऽऽकस्माद्रूपविशेषताया भयव्यावर्तकत्वात् ॥

आकस्मिको मनःक्षोभस्त्रास इच्युते नृप! ॥

यथा—

प्रतिध्वनिं समाकर्ण्य मृगेन्द्रस्य महागिरौ ॥

प्रिय प्रियेति क्रोशन्त्यः कान्ताञ्छिंलप्यन्त्यरिस्त्रियः ॥ ११ ॥

अत्र राजराजेश्वररिपुरमणीनां त्रासभावस्याकस्मात्सिंह-

गर्जनप्रतिध्वनिश्रवणमालम्बनविभावः । महागिरेर्विकटत्व-
मुद्दीपनविभावः । विस्मयविषादौ संचारिभावौ । प्रियप्रिये-
त्याक्रोशवचनं प्रियालिङ्गं चानुभावः ॥ ४ ॥

अथ वितर्कभावः ॥

तर्क ऊहः । अत्र वीत्युपसर्गो विशेषार्थकः । वितर्क इति
समुदितशब्दार्थस्तु विशेषत्वप्रतिपादनार्थं पदार्थं तर्कोच्चाव-
नमिति ॥

विशेषतायाः प्रतिपादनार्थं
तर्कस्तु राजन्! कथितो वितर्कः ॥

यथा—

उदयति शारदराकासुधाकरः किं न सावधानाऽसि ।
मन्ये स्मरभूपस्यातपत्रमेतद्विभाति विष्णुपदे ॥ १ ॥

मानिनीमभिसारिकां प्रति वा सख्या उक्तिरियम् ॥ अत्र
चन्द्रे स्मरभूपच्छत्ररूपवितर्कस्य वर्तुलाकृतितापनिवारणशी-
लोज्ज्वलवर्णत्वमालम्बनविभावः ॥ कामघर्दकसंध्यासमय
उद्दीपनविभावः । संध्यासमयस्य कामवर्द्धकत्वं च—

परिपतति पयोनिध्नौ षतङ्गः

सरसिसहामुदरेषु मत्तभृङ्गः ॥

उपवनतरुकोटरे विहङ्गः—

स्तरुणजनेषु शनैः शनैरनङ्गः ॥ १ ॥

इति समस्यापूर्तौ दृष्टम् ॥ हर्षः संचारिभावः । वचनमनुभावः । अयं तर्कनारूपो वितर्कभावः क्वचिदुत्प्रेक्षालंकारो भवति ॥ ४१ ॥

पूर्वोदाहरणेषु भावानां स्थितिदशा ॥ इदानीं भावानामुदयादिदशाः प्रदर्शयन्ते ॥

भावोदयश्च भावशान्तिर्भूपाल! भावशवलत्वम् ॥
तद्वच्च भावसंधिर्भावाभासो रसाभासः ॥ १ ॥

उदयतः सूर्यस्योदयः सूर्योदयः । अस्तं गच्छतः सूर्यस्यास्तमनं सूर्यास्तमनम् । तद्वदुदयन् भावो भावोदयः । शाम्यन् भावो भावशान्तिरितिह विवक्षितम् ॥

नेत्राऽरुणिमा राज्ञो दृष्ट्वा शत्रून्प्रवर्द्धते समरे ॥
'स पुनः कृताञ्जलीस्तान्विलोक्य शाम्यति यथाऽभ्रमनिलेन ॥ १ ॥

अत्र पूर्वार्द्धे राजराजेश्वरक्रोधोदयस्याभिमुखमायान्तः शत्रव आलम्बनविभावः । तेषां कुन्तादिरोचिरुद्दीपनविभावः । गर्वासूये संचारिभावो । नेत्रारुणिमोत्पत्तेर्वृद्धिरनुभावः ॥ उत्तरार्द्धे राजराजेश्वरक्रोधशान्ते रिपूणामञ्जलीकरणमालम्बनविभावः । तेषां गम्यविनयवचनमुद्दीपनविभावः । दया संचारिभावः । नेत्रारुणिमशमनमनुभावः ॥

शयलता मिश्रतेति पर्यायान्तरम् । भावशयलता त्वनेक-

भावानां मिश्रणे मिथो गौणमुख्यभावं विना समकक्षतया
स्थितिः ॥ तस्मान्न कोऽप्यत्र संचारी ॥

यथा—

इतस्ततोऽसौ विचरन्वरान्करी-
नश्वान्विचिन्वंश्च परान्विनिन्दन् ॥
दानस्य काले यशवन्तसिंहः
पूर्वं मुदा पृच्छति दानपत्रम् ॥ १ ॥

अत्र राजराजेश्वरभावशुक्लतायाः कवय आलम्बनवि-
भावः । काव्यस्यानुपमत्वादिगुणा उद्दीपनविभावः । इतस्त-
तो भ्रमणं त्वराया अनुभावः । श्रेष्ठगजाश्वचयनमुत्साहस्या-
नुभावः । रवेरश्वा मघवतश्चैरावतस्तद्भवत एव जीर्णतामाप्ता
इत्यादिपरनिन्दाऽसूयाया अनुभावः ॥ पूर्वप्रप्तदानपत्रप्रश्नः
स्मृतिगर्वयोरनुभावः ।

एकस्य गमनमपरस्य चागमनमपि संधिपदवाच्यम् । यथा
नायिकायाः शैशवयौवनयोः संधिर्वयःसंधिः । इह तु विरु-
द्धभावयोः संधानं संधिपदवाच्यम् ॥ यद्यपि विरुद्धयोर्द्वयोरेकत्र
स्थितावेकेनापरस्तिरस्क्रियते । तथाप्येवंमकृत्वा प्रसङ्गवशात्प-
रस्परमुभयोर्विरुद्धभावयोः स्थितिर्भावसंधिः ॥

यथा—

रामेण योद्धुं किल संमुखस्य
रामस्य बाहुः स्फुरति स्म व्रीक्ष्य ॥

कुठारमालोक्य च यज्ञसूत्रं

प्रकम्पते स्मास्य स एव बाहुः ॥ १ ॥

अत्र परशुरामेण सार्द्धं योद्धुमुपस्थितस्य दाशरथेरुत्साहस्य
परशुरामपरशुदर्शनमालम्बनविभावः । बाहुस्फुरणमनुभावः ।
भयस्यालम्बनं तु परशुरामस्य यज्ञोपवीतदर्शनम् । बाहुवेष-
थुरनुभावः । अत्र विरुद्धयोर्भयोत्साहयोः संधिः ॥

भावस्याभासत्वे भावाभासः ॥

यथा—

खातः कथमयं केन कथं वा पूरितोऽम्बुना ॥

कथं नोल्लङ्घते सीमां क्षुभितोऽपि महार्णवः ॥ १ ॥

अत्र कवेश्चिन्ताभावस्य सिन्धोरगाधत्वमपामपारत्वं क्षु-
भितत्वेऽपि सीमानुल्लङ्घनं चालम्बनविभावः । विस्मयः संचा-
रिभावः । वचनमनुभावः । अत्र श्रवणमात्रेण क्षणं चिन्तास्वार-
स्यभानेऽपि विमर्शं कृते तु तादृशचिन्ताया निरर्थकत्वादनुचि-
तत्वम् ॥ अनुचितो भावो भावो न भवति । साहित्यशास्त्रे
उचितम्येवाङ्गीकारात् । अत्र चिन्ताया आभासरूपत्वान्ना-
वाभासत्वम् । आभासेऽपि चमत्कारो विद्यते इत्याभासस्या-
लंकारत्वेनाप्यङ्गीकारः । भावाभासरसाभासयोर्भावमप्रक-
रणे ग्रहणमपि । रसाभासोदाहरणं रसप्रकरणे दर्शयिष्यते ॥
ननु भवता तु नामान्येव साक्षाल्लक्षणानीत्यङ्गीक्रियते,
पुनश्च भावानामलंकारादिवन्नामार्थमव्युत्पाद्य प्राचीनशैल्या

परंपरागतलक्षणान्येव कथं स्वीक्रियन्त इति चेच्छृणु । भावाः स्वतःसिद्धमनोवृत्तिरूपाः । न तु कविकर्मनिष्पाद्याः । अत एव तन्नामान्यपि व्यवहारार्थं विधात्रेव निर्मितानि । तन्नामभिश्च तत्स्वरूपस्य स्पष्टं नावगम इति कवीनां लक्षणनिर्मितिर्युक्तैव ॥ एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ न च वाच्यं, उपमानामपि “उपे सामीप्यात्कृतं मानमुपमा” इति व्यावहारिकमेवेति तत्र भवतो यत्नः कथमिति । अत्र व्यावहारिकत्वं तु भारे तुङ्गत्वादौ वा वर्तते । सामीप्यात्कृतं तादृशसाधर्म्यरूपं मानं तु कविकर्मैव । एवमन्यालंकारेष्वपि ॥ इति भावप्रकरणम् ॥

अथ रसाः ॥

रसानामावश्यकत्वे आज्ञप्तं भगवता व्यासेन ॥

“लक्ष्मीरिव विना त्यागान्न वाणी भाति नीरसा ॥”

इति ॥

न चायं नियमो रसमन्तरा न काव्यत्वमिति । तादृशवाक्यानां प्राकराणिकस्तुतिपरतया रोचकं वाक्यत्वात् । यथा धर्मशास्त्रे एकादशीमाहात्म्ये—

“अस्मिन्वृत्ते कृते राजन्वाजपेयफलं भवेत् ।”

॥ इत्यादि ॥ काव्यत्वं तु रमणीयतामात्रेणैव सिद्धम् । रमणीय-
ताया रसादिसर्वसंमेलनेनैकतरेण वा सद्भावे काव्यत्वं सि-
ध्येदिति भावः । तादृशरोचकवाक्यानि त्वलंकागद्यखिलविष-
येऽप्युपलभ्यन्त इति सर्वेषां सद्भाव एव काव्यत्वमङ्गीक्रियेत
चेत्तादृशकाव्यस्य दुर्लभत्वात्काव्यवैभवस्य न्हासः स्यात् ।

सर्वविद्यामूलं वेदाः । रसा वेदेभ्य उद्धृताः । तदुक्तं भगवता
भरतेन—

जग्राह पाठ्यमृगवेदात्सामभ्यो गीतमेव च ॥

यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ॥ १ ॥ इति ॥

अभिनयशब्दार्थस्तु, अन्तःकरणवृत्तिर्भावस्य व्यञ्जको-
ऽङ्गचेष्टाविशेषः ॥ तदुक्तं चिन्तामणौ “ अभिनयः, अन्तर्गत-
भावस्य व्यञ्जकेऽङ्गचेष्टाविशेषे ” इति ॥ अत्राभिनयशब्देन
नाटकविद्या विवक्षिता ॥ यद्यपि रत्यादिस्थायिभावा रसत्वमा-
प्नुवन्तीति रसानां रतिरसेत्यादिस्वरूपनामान्येव भाव्यानि ।
तथापि लोके देशसंबन्धादपि संज्ञा भवति । यथा गौडतैलङ्गादि-
देशजाता नरा गौडतैलङ्गादिसंज्ञकाः । उक्तलोकन्यायेन यत्र
यत्र स्थले रत्यादिस्थायिभावा रसत्वमाप्नुवन्ति तत्तत्स्थलम-
पि सूचयन्धुरंधरस्तत्तत्स्थलसंबन्धाच्छृङ्गारादिनामनिर्देशं च-
कार ॥

शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरमयानकाः ॥

वीभत्सश्चाद्भुतश्चैव शान्तश्च नवमः स्मृतः ॥

शृङ्गार इत्यत्र शृङ्गशब्दार्थः कामोद्रेकः । “शृङ्गं कामोद्रेके”
 इति चिन्तामणिः । ऋधातोराशब्दो निष्पन्नः । ऋ गतौ ।
 इह गतिस्तु प्राप्तिः । “गतिः प्राप्तौ” इति चिन्तामणिः ॥
 तथा च शृङ्गस्य आरः प्राप्तिरस्मिन् इति शृङ्गारम् । अत्रान्तःकरणे
 रूढिः । प्रकरणाद्रसलाभः । ततश्चाश्वाद्यचि शृङ्गार-
 मस्यास्तीति व्युत्पत्त्या कामोद्रेकप्राप्तिमतोऽन्तःकरणस्य
 संवन्धी रस इति शृङ्गारशब्दार्थः ॥ तत्तद्रसवासनावासितान्तःकरणे
 तत्तद्रसो भवतीति प्रागुक्तम् । कामोद्रेकप्राप्तिमतोऽन्तःकरणस्य
 संवन्धी रसस्तु शृङ्गार एव । इत्थं रतिरसादेः
 शृङ्गारादिनामानि धुरंधरेण पर्यायोक्त्या प्रोक्तानीति ज्ञेयम् ॥
 हसधातोर्ग्यत्प्रत्यये हास्यमिति । हसे हसने । “ऋहलोर्ग्यत्”
 इति ग्यत्प्रत्ययो भावकर्मणोर्विहितः । इह तूक्तार्थस्यानुपयो-
 गात् “कृत्यल्युटौ बहुलम्” इति शास्त्रात्कर्तरि ग्यत् । तत-
 श्च हसतीति हास्यमिति । अत्रान्तःकरणे रूढिः । प्रकरणा-
 द्रसलाभः । ततश्चाश्वाद्यचि हसनशीलान्तःकरणसंवन्धी रसो
 हास्यरस इत्यर्थः ॥ तादृशान्तःकरणसंवन्धी रसस्तु हास्यमेव ॥
 करुणशब्दार्थो दयावानिति ॥ “करुणः सदये” इति चिन्ता-
 मणिः ॥ अत्रान्तःकरणे रूढिः । प्रकरणाद्रसलाभः । तत-
 श्चाश्वाद्यचि दयावतोऽन्तःकरणस्य संवन्धी रसः करुणरस
 इत्यर्थः ॥ तादृशान्तःकरणसंवन्धी रसस्तु करुण एव ॥ रौ-
 द्रशब्दार्थ उग्र इति ॥ “रौद्र उग्रे” इति चिन्तामणिः ॥ उ-
 ग्रस्तु चित्तविदारणकर्मकर्ता । “उग्रः, दारुणकर्मकर्तरि” इति
 चिन्तामणिः ॥ अत्रान्तःकरणे रूढिः । प्रकरणाद्रसलाभः ।

ततश्चार्थायचिं दारुणकर्मकर्तुरन्तःकरणस्य संवन्धी रसो
 रौद्ररस इत्यर्थः ॥ तादृशान्तःकरणसंवन्धी रसस्तु रौद्र एव ॥
 वीरस्तु गूरः ॥ “वीरः गूरे” इति चिन्तामणिः ॥ गूरशब्दा-
 र्थो युद्धोत्साहवानिति । “गूरः, युद्धकर्मण्युत्साहवति” इति
 चिन्तामणिः ॥ अत्रान्तःकरणे रूढिः । प्रकरणाद्रसलाभः ।
 ततश्चार्थायचिं युद्धकर्मण्युत्साहवतोऽन्तःकरणस्य संवन्धी र-
 सो वीररस इत्यर्थः ॥ तादृशान्तःकरणसंवन्धी रसस्तु वीर
 एव ॥ भयशब्दार्थः प्रसिद्धः । आनकशब्दार्थस्तु प्राणप्रद
 इति ॥ “आनकः, आनयति प्राणयति” इति चिन्तामणिः ॥
 अन प्राणने ॥ भयानक इति समुदितशब्दार्थस्तु भयोत्पाद-
 कस्वभाय इति ॥ अत्रान्तःकरणे रूढिः । प्रकरणाद्रसलाभः ॥
 ततश्चार्थायचिं भयोत्पादकस्वभावस्यान्तःकरणस्य संवन्धी
 रसो भयानकरस इत्यर्थः ॥ तादृशान्तःकरणसंवन्धी रसस्तु
 भयानक एव ॥ वीभत्सशब्दार्थो घृणाशील इति “वीभत्सः,
 घृणात्मनि ॥ आत्मा स्वभावे” इति चिन्तामणिः ॥ अत्रान्तः-
 णे रूढिः । प्रकरणाद्रसलाभः । ततश्चार्थायचिं घृणाशी-
 लस्यान्तःकरणस्य संवन्धी रसो वीभत्सरस इत्यर्थः ॥ तादृ-
 शान्तःकरणसंवन्धी रसस्तु वीभत्स एव ॥ अदितिशब्दार्थ आ-
 श्रयम् । “अद् आश्रये” इति रामाश्रमीकारः ॥ भुतं भवनम् ।
 “भुतं भवने” इति चिन्तामणिः ॥ अद् आश्रयस्य भुतं भ-
 वने यस्मिंस्तद्व्युत्पन्नम् । अत्रान्तःकरणे रूढिः । प्रकरणाद्रस-
 लाभः । ततश्चार्थायचिं आश्रयवतोऽन्तःकरणस्य संवन्धी रसो-
 ऽद्भुतरस इत्यर्थः ॥ तादृशान्तःकरणसंवन्धी रसस्त्वद्भुत एव ॥
 शान्तशब्दार्थः शमान्वित इति । “शान्तः शमान्विते” इति

चिन्तामणौ ॥ शमशब्दार्थो विषयेभ्य इन्द्रियोपरामः ॥ “शमः,
विषयेभ्य इन्द्रियोपरतौ” इति चिन्तामणिः ॥ अत्रान्तःकरणे
रूढिः । प्रकरणाद्रसलाभः ॥ ततश्चाशुचि विषयेभ्य इन्द्रि-
योपरतिमदन्तःकरणसंबन्धी रसः शान्तरस इत्यर्थः ॥ ता-
दृशान्तःकरणसंबन्धी रसस्तु शान्त एव ॥

क्रमेण यथा—

तत्र शृङ्गारः—

भूपते! कामिनीकान्तौ रम्यावालम्बनं स्मृतम् ॥
आरामघनचन्द्राद्या उद्दीपनतया मताः ॥ १ ॥
हर्षोत्कण्ठे मदश्चिन्ता वितर्कश्च स्मृतिर्धृतिः ॥
इत्याद्या मरुभृपाल! ज्ञेयाः संचारिणोऽमिताः ॥ २ ॥
स्मितं कटाक्षो भ्रमङ्गो वचनं स्तम्भ एव च ॥
इत्याद्या अनुभावाः स्युर्यशवन्तनरेश्वर! ॥ ३ ॥
रतिस्तु स्थायिभावोऽस्य येन विश्वं वशीकृतम् ॥
तुल्यभावेन सकलं पशुपत्तिनरामरम् ॥ ४ ॥

अत्र रसोपयोगिनां रूपयौवनचातुर्यकुलीनत्वादिसमस्त-
गुणानामुपसंग्रहय रम्याविति ॥ यथा वयसा रम्यः, आकृत्या,
रम्यः, प्रकृत्या रम्य इत्यादि । र्त्वासंबन्धात्पुरुषस्य पुन्यसंब-
न्धाच्च स्त्रिया रतेः प्रादुर्भावादुभावपि परस्परमानम्बनविभावः ॥
विभावादिभिः स्वादुत्वमानायिता अपि रत्यादयः स्थायिभावा

अनुचितत्वे न रसाः । किं तु रसाभासरूपाः । यथा कुलटाया
रतेरनेकविषयत्वादनुचितत्वम् ।

यथा—

स्तुमः कं वामाक्षि! क्षणमपि विना यं न रमसे
विलोभे कः प्राणान् रणमखमुखे यं मृगयसे ।
सुलभे को जातः शशिमुखि! यमालिङ्गसि बला—
त्तपःश्रीः कस्यैषा मदननगरि! ध्यायसि तु यम् ॥१॥

अत्र श्रवणमात्रेण नायिकाया एकपरपुरुषविषयकरते-
र्भांनान्तस्समये शृङ्गाररसस्य चमत्कारो भवति । विचारदशायां
तु कुलटाया अनेकविषयकरतिप्रतीते रसस्य चमत्कारो विलो-
यते इति रसाभासता ॥ अनेकनायिकाविषयकनायकरतेस्तु
नानौचित्यम् । प्रत्युत तादृशनायकस्य तु वक्षिणसंज्ञाऽभिहिता ।
न च शठधृष्टयोरप्यनुभवसिद्धौ रसाभासः ॥

अगम्याविषया रतिरनुचिता ॥ यथा—

“आलेख्यगतामिव दर्शनमात्रफलाम्”

कादम्बरीग्रन्थे शूद्रकनृपसभाऽऽनीतशुकशावकमातङ्गक-
न्यावर्णनमिदम् । अतिमनोहरत्वेऽप्यगम्यत्वाच्चित्रवद्दर्शनमा-
त्रफलामिति ॥ अत्र द्रष्टुरगम्याविषयरतेरनुचितत्वादसाभासः ॥

वृद्धस्य युवविषया, यूनश्च वृद्धविषया रतिरनुचितैव । अत
एव दशरूपके परंपरागतं वचनम्—“यूनोरन्योऽन्यरक्तयोः”

इति ॥ द्वयोस्तरुणत्वे रसः । एकस्य तरुणत्वेऽपरस्य च वृद्ध-
त्वे रसाभासः ॥ यथा—

सरः शुष्कं चिरादेष हंसो नोद्धीय गच्छति ॥ . .
पुरातनप्रीतिहेतोरत्ति चित्वाऽश्मनः कणान् ॥ १ ॥

शुष्कसंगसि तादृशशुक्ल्यभावान्मौक्तिकलाभाभावं ॥
अत्र गतयौवनाऽनुरक्तनायकप्रसङ्गे हंससरसोरप्रस्तुतकथा क-
थितेति रसाभासः ॥ यूनो रतौ रस इत्युक्ते उपलक्षणेना-
नुरूपयोरपि संग्रहो वेदितव्यः ॥ एकस्य सुरूपत्वेऽपरस्य च
कुरूपत्वेऽनुचिन्तव्यम् ॥ यथा—

किं कृष्णेन कृता प्रीतिर्हंससीत्थं तु मां सखि! ॥
न जानासि परीक्षायाः प्रसादः पृथगेव हि ॥ १ ॥

अत्र कृष्णवर्णत्वात्कृष्णे कुरूपत्वं विवक्षितम् ॥ तत्र
मूलं तु ‘अपारे काव्यसंसारे’ इति व्यासाज्ञानुसारि ‘कवे-
रिच्छा बलीयसी’ इति वचनम् ॥ इदं च सर्वत्र स्मर्तव्यम् ॥

विमुखं प्रति रतिरनुचिता ॥ यथा—

गहने वने चरद्ग्री रतिकामनया करे धृतै शवरैः ॥
युगपद्विपुरमंणीनामासन् ग्लानिर्भयं च कोपश्च ॥ १० ॥

अत्र विमुखं रमण्योः प्रति श्वराणां रतिरनुचितेति रसा-
भासः ॥ श्वराणां कुलाङ्गना अगम्या अपि ॥ रसतरङ्गिण्यां

परंपरागतं वाक्यमिदम् "एकस्य रतिश्चेद्रसाभासः ॥"
इति ॥ इदं च परंपरागतोदाहरणम्—

सीतासमागमश्लाघाबन्धुरं दशकंधरम् ॥

प्रहर्तुं क्षमते कामो रामो वा निशितैः शरैः ॥ १ ॥

एकस्य रतौ रसाभास इति कथनेनेदमर्थसिद्धम्, "एक-
स्य रतावपरस्य विमुखत्वे रसाभासः" इति ॥ इदं च सीता-
रावणोदाहरणास्पष्टतरम् ॥ न ह्यत्र स्वस्यापरे प्रीत्यभावादप-
रस्य स्वविषयप्रीत्यपरिज्ञानादौदासीन्यमात्रे तात्पर्यम् । त-
स्मिन्ननुचितत्वाभावात् । धुरंधरस्य परंपरागतोक्तोभयवा-
क्याभिप्रायमजानन्तोऽर्वाचीनाः परस्पररतावेव शृङ्गाररसं
मन्यन्ते ॥ रसतरङ्गिणीकार एकस्य नायकस्यैव रतिविषये
"सीता समागम—" इत्युदाहृत्य, एकस्या नायिकाया एव
रतिविषये इदमुदाहरणम्—

निधुवनवनप्रान्ते यान्तं चलैनर्यनाञ्चलैः

किमिति चलितग्रीवं मुग्धे! मुहुर्मुहुरीक्ष्यते ॥

विफलमखिलं यूनोर्नो चेदुदेति परस्परं

रतिरथ मनोजन्मा देवः स एव निषेव्यताम् ॥ १ ॥

अत्र मुग्धे! इति संबुद्धिर्न वयोविवक्षया । सृढताऽर्थस्य वि-
वक्षितत्वात् । मम तु मतं, परस्पररतावेकतो रतौ वा रस-
संबन्धिपरमानन्दप्राप्तौ तु न मनागपि न्यूनार्थिकत्वम् ॥

क्रमेण यथा—

यथोर्ध्वान्नः पिवत्यम्बु पथिको विरलाङ्गुलिः ॥
तथा प्रपापालिकाऽपि धारां वितनुते तनुम् ॥ १ ॥

अत्र तथेत्यस्य स्वारस्यं तु तथैव पूर्वानुरागेणानिमि-
षा सतीति ॥

यदाप्रभृति साऽपश्यच्छिखिपिच्छधरं हरिम् ॥
तदाप्रभृति संजाता पाषाणप्रतिमेव सा ॥ १ ॥

अस्यां पूर्वानुगमिण्यामधुना तावन्नायकरतेरनुद्भावः । तथा-
पि परस्पररतिमत्याः प्रपापालिकाया अस्याश्च रतिरसस्तुल्य
एवेत्यनुभवसिद्धम् ॥ एकतो रतौ रसानङ्गीकारे वियोगशृङ्गा-
राद्यनेकोदाहरणानां रसाभासतापत्या काव्यवैभवस्य न्हासो
भविष्यति । तादृशकाव्येषु बहुधैकस्य वर्णनीयस्यैव रतेः प्र-
तिपादनात् ॥ यद्यपि कुलटाऽगम्याद्यासक्तनायकस्यापि रमो
भवति । तथापि तदीयकुलटात्वाद्यनौचित्यस्मृतौ रसस्य
लयाद्रसाभासता ॥

शृङ्गाररसालम्बनीभूतस्त्रीपुंसोर्नायिकानायकसंज्ञाकरणे धु-
रंधरस्यायमभिप्रायः । नायकशब्दार्थः प्रधानमिति । “नायकः
प्रधाने” इति चिन्तामणिः ॥ प्रकरणवशाच्छृङ्गाररसस्य लाभः ।
सामग्र्यां रूढिः । तथा न्व शृङ्गाररससामग्र्यां मुख्यत्वं नाय-
कत्वम् । सा च विभावानुभावसंचारिस्थायिभावरूपा । तस्यां
चालम्बनविभावस्य मुख्यत्वं तु प्रथमं पुरुषस्य स्त्रीसंबन्धा-
त्त्रिधाश्च पुरुषसंबन्धाद्वा रत्युत्पादे उदीपनविभाषादयो मि-
लित्वा तमत्यन्तं स्वादुकुर्वन्तीति ।

नायिकाया मुग्धामध्याप्रौढैतिवयःकृतप्रकाराः । मुग्धा तु नवीना । “मुग्धः, नवे” इति चिन्तामणौ । अत्र यौवने रूढिः । तथा च नवयौवना मुग्धा । प्रकर्षेण वृद्धिं प्राप्तः प्रौढः । “प्रौढः प्रवृद्धे” इति चिन्तामणौ । यौवने रूढिः । तथा च प्रवृद्धयौवना प्रौढा । मुग्धाप्रौढयोर्मध्यवर्त्तियौवना मध्या । स्वकीया-परकीया-सामान्या-मानवतीप्रभृतयः प्रकृतिकृतप्रकाराः । प्रोपितपतिकाया दशाकृतप्रकाराः । अर्वाचीनैर्मुग्धादिवयःकृतप्रकाराः स्वीयायामेव स्वीकृताः । तत्तु प्रमादः । वयसः सर्वव्यापित्वात् । स्वकीयाया एव पक्षपातित्वाभावात् ॥ काम-शास्त्रप्रसिद्धचित्रिण्या इदमुदाहरणम्—

हासः कटाक्षो मधुरा च वाणी

नृत्यं च गीतं परिरम्भणं च ।

चित्रे चरित्राणि यदा भवेयु-

र्गच्छेत्तदा का सखि! कृष्णमित्रम् ॥ १ ॥

अत्र सख्या उक्तशिक्षयोक्तनायिकाया अद्यावधि प्रत्यक्षमेलनसुखानुभवानां नायकसमागमाभिलाषश्च स्पष्टमवभासत इति मुग्धात्वम् । उत्तरार्द्धस्येदं तात्पर्यं, चित्रे प्रत्यक्षसदृशं सुखं भवेच्चेत्कुलकलङ्कादिदुःखं सोढ्वा कापि कृष्णं नृयायात् । चित्रविनोदेनैव मत्तोऽभिलाषं पूरयेदिति ॥ उक्तोपदेशेन परकीयात्वम् । मित्रमिति कथनाच्च “कृष्णस्योपपत्तिर्त्वं स्पष्टमेव । निजपत्यर्थं मित्रशब्दस्य प्रयोगाभावात् ॥ विदग्धादिप्रकाराश्चार्वाचीनैः परकीयायामेवोक्ताः । तदपि प्र-

मादः । स्वीयासामान्ययोरपि विदग्धात्वसंभवात् ॥ सामान्या
क्रियाविदग्धा यथा—

विदेशे बहून्वासरान्यापयित्वा
प्रिये गेहमाप्ते प्रियाऽस्मारयद्द्राक् ।
सुवर्णं सुवर्णैः स्मितेनापि तारं
तथा मौक्तिकं हर्षजाश्रुच्छलेन ॥ १ ॥

वयःकृतप्रकाराश्च नायके न भणिताः । तदपि प्रमादः ।
नायिकायामिव नायकेपि क्रमेण यौवनवृद्धिचमत्कारस्य वि-
द्यमानत्वात् । यथा—

अजयि कुमर अयाणो घरम्मि लेजाइ झंडियं वाला ।
महिलाजातिसुभावो नाना कज्जंति बढ्ढई ऐहो(*) । १ ।

अयं नायको मुग्धः ॥ शठधृष्टदक्षिणानुकूलेतिनायक-
प्रकाराश्च पतिविषय एवोक्ताः । तदपि प्रमादः । अनुकूला-
तिरिक्तप्रकारत्रयस्योपपत्तौ वैश्विकेऽपि च संभवात् ॥ ना-
यिकाभेदसंबन्धिरसमञ्जस्यादिग्रन्थेषु लक्षणकल्पनया सा-
क्षात्स्वरूपज्ञाने यत्रनत्रार्वाचां प्रमादः प्रतीयते । वयमन्नंका-
रस्वरूपं नामार्थानुसारेण स्वच्छीकरिष्याम इति तेनैव दिग्द-
र्शनेन नायिकानाग्रकप्रकारस्वरूपमपि नामार्थानुसारं विद्व-
द्भिः स्वयं स्वच्छीकरणीयम् ॥

(*) अयापि कुमायेऽन्नानो गृहे नीत्वा नयता वाला । महिलाजातिस्त्रमाये नेति
नेति कुर्वन्त्या वर्द्धते स्नेहः ॥ १ ॥

विभावो द्विविधः । आलम्बनमुद्दीपनं च । अन्ययोर्ना-
मार्थानुसारेण विभिन्नस्वरूपं तु केवलं शृङ्गाररस एवोपल-
भ्यते । नायिकामवलम्ब्य नायकस्य नायकमवलम्ब्य च
नायिकाया रतेरुद्भवात्तायिकानायकयोरेवालम्बनत्वम् । चन्द्रा-
दयस्तयोरुद्भूतां रतिं प्रकृष्टतया दीपयन्तीति चन्द्रादीनामुद्-
दीपनत्वम् । चन्द्रादीनां कान्ताविषयकरतेः सर्वथा जनक-
त्वाभावात्तायिकानायकरूपाऽऽलम्बनतः सर्वथा तटस्थत्वम् ।
अन्यरसोद्दीपनानि त्वालम्बनान्न तथा सर्वथा तटस्थानि ।
तेषां क्वचिदालम्बनविशेषतया क्वचिच्चानुभावविशेषतया
स्थितेः । प्रायस्तथादर्शनादेव विद्वद्भिर्मुद्दीपनस्य चत्वारः
प्रकाराः कथिताः । तदेवोक्तं मन्दारमरन्दचम्पकम्—

“ उद्दीपनविभावोऽपि प्रोक्तः प्राज्ञैश्चतुर्विधः ।
आलम्बनालंकरणं तच्चेष्टा तद्गुणास्तथा ॥ १ ॥
तटस्थश्चेति तत्सर्वं निर्दिशामि क्रमादिह ॥
आलम्बनविभावास्तु नायकादय ईरिताः ॥ २ ॥
आलम्बनालंकरणं हारनूपुरपूर्वकम् ॥
तथालम्बनचेष्टास्तु हावभावादयो मताः ॥ ३ ॥
आलम्बनगुणाश्चापि रूपयौवनपूर्वकाः ॥
तटस्थाः शीतकिरणमलयानिलपूर्वकाः ॥ ४ ॥
इति ॥

आलम्बनस्यालंकार इति कथनेनालम्बनशोभाकरपदार्थो
बोध्यः । यथा सुभटस्यापुष्पमलंकारः । प्रायो गुणचेष्टालंकार-

विशिष्टैव नायिकालम्बनास्पदं भवति । तदुक्तं प्राक् “नायिका-
कानायकौ रम्यौ” इति ॥ परं तु कचिद्रत्युत्पत्तैः पश्चान्नायि-
काया गुणचेष्टालंकारा अप्युद्दीपनानि भवन्ति । एवमन्यरस-
प्वप्युद्दीपनविवेकः ॥

नृप! शृङ्गारो द्विविधः संयोगाख्यो वियोगनामा च
संयोगो वै सम्यग्योगो(*) विगतो वियोग इह
बोध्यः ॥ १ ॥

वियोगः पञ्चधा पूर्वानुरागः प्रथमो मतः ।
विरहश्च प्रवासश्च मानः शापश्च भूपते! ॥ २ ॥
पूर्वानुरागः स्नेहः स्यान्मेलनात्पूर्वसंभवः ॥
ईपत्कालस्यान्तरं हि विरहः परिकीर्तितः ॥ ३ ॥
विदेशवासः कान्तस्य प्रवासः कथितो नृप! ॥
मानजन्यस्तु मानः स्याच्छापः शापसमुद्भवः ॥ ४ ॥

सम्यग्योगः संयोगः । संयोग एकविधः । काव्यप्रकाश-
कारः “तत्राद्यः परस्परावलोकनालिङ्गनाधरणपरिचुम्बना-
द्यनन्तत्वादपरिच्छेद्य एक एव गण्यते” इत्याह । मम तु म-
तं, परस्परावलोकनादीनां न शृङ्गाररसप्रकारयोग्यतेति तस्या-
यं प्रमादः ॥ विगतो योगो वियोगः । संयोगात्पूर्वमनुरागः पूर्वा-
नुरागः । तत्संवन्धी विश्रोगः पूर्वानुरागहेतुकवियोगः । विरह
इत्यत्र चीत्युपसर्गार्थं ईपत् । “वि ईपदर्थे” इति शब्दस्तोम-

(*) योगशब्दस्य देहलीदीपन्यायेनोभयत्र संख्यः ॥

महानिधिकोपे ॥ “रह त्यागे” इत्यस्मान्नावे घञि रहंशब्दो
 निष्पन्नः । विरह इति समुदितशब्दार्थ ईपत्याग इति । अत्र
 संयोगे रूढिः । तथा च किञ्चित्कालपर्यन्तं संयोगस्य त्या-
 गो विरहशब्दार्थः । विरहसंबन्धी वियोगो विरहहेतुकवियो-
 गः । विरहस्य निमित्तं तु गुरुलज्जाकार्यपारवश्यादिकम् । प्र-
 वासस्तु विदेशवासः । “प्रवासः विदेशवासे” इति शब्दस्तो-
 ममहानिधिकोपे । प्रवाससंबन्धी वियोगः प्रवासहेतुकवियो-
 गः । मानस्तु कोपविशेषः । “मानः कोपविशेषे । स्त्रीणामी-
 ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये ॥” इति चिन्तामणिः ॥
 मानसंबन्धी वियोगो मानहेतुकवियोगः । मानो द्विधा । ई-
 ष्याहेतुक ईर्ष्यामानः । प्रणयहेतुकः प्रणयमानः । ईर्ष्याशब्दा-
 र्थोऽसहनमिति । “ईर्ष्या, अक्षान्तौ” इति चिन्तामणिः ॥
 अत्रान्यस्त्रीसंबन्धे रूढिः । प्रणयस्तु प्रेमपूर्वको वशीकारः ।
 तदुक्तं दशरूपके “प्रेमपूर्वको वशीकारः प्रणयः” इति ॥ अत्र
 प्रणयभङ्गे रूढिः । शापो दूरीपणा । “दूरीपणा शापे । शापः,
 इदमेवामनिष्टमस्तिवत्येवंरूपेऽभिशापे” इति चिन्तामणिः ॥
 शापसंबन्धी वियोगः शापहेतुकवियोगः ॥

संयोगशृङ्गारो यथा—

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-
 निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ॥
 विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
 लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता । १ ।

नायकस्य निद्राव्याजेन नयननिमीलनं चेद्विस्रब्धनवोदयेयम् ।

औदासीन्येन चेन्मानिनी । मानमोचनोपायेपूपेक्षाप्येक उपा-
यविशेषः । उपेक्षा त्वौदासीन्यम् ॥ “उपेक्षा, औदासीन्ये”
इति चिन्तामणिः ॥

अत्र नायिकाया रतिस्थाधिभावस्य नायक आलम्बन-
विभावः । शयाननायकस्पर्श उद्दीपनविभावः । लज्जाहर्षो-
त्कण्ठाः संचारिभावाः । तथाविधाधरचुम्बनमनुभावः । एवं
रीत्याऽत्र नायिकासंबन्धी शृङ्गाररसः । तदनन्तरं च तथा-
विधाधरचुम्बनविधात्री नायिका नायकस्यालम्बनविभावः ।
नायिकायास्तादृशनम्रमुखचेष्टोद्दीपनविभावः । हर्षः संचारि-
भावः । तथाविधकण्ठाश्लेषणमनुभावः ॥

पूर्वानुरागहेतुकवियोगो यथा—

किं न यायाल्लोकलज्जा कुप्येद्गुरुजनो नु किम् ॥
कुञ्जे कुञ्जविहारी चेत्स्मयमानो मिलेद्धरिः ॥ १ ॥
उक्तनायिकायाः कृष्ण आलम्बनविभावः । कृष्णस्य कुञ्जवि-
हारित्वमुद्दीपनविभावः । स्मृतिचिन्तोत्कण्ठादयः संचारि-
भावाः । वचनमनुभावः ।

विरहहेतुकवियोगो यथा—

विदेशाऽऽगतकान्तस्य विलम्बो बन्धुमेलने ॥
यो बभूव घटी सा तु विधातुर्घटिकाऽभवत् ॥ १ ॥

अत्र नायकस्य विदेशाद्गृहागमनेन नायिकायाः प्रवास-
वियोगो नष्टः । इदानीं बन्धुवर्गेण सह मेलने घटिकामात्र-

विलम्बो विरंहरूपः । अत्र नायिकाविरहस्य घटिकाभितका-
लविलम्ब आलम्बनविभावः । उत्कण्ठाऽऽवेगविपादाः संचारि-
भावाः । रतिः स्थायिभावः । वैवर्ण्यनेत्राकुलत्वादिकं गम्या-
नुभावः ॥ काव्यप्रकाशस्य बालबोधिनीटीकाकारः “अन-
योरेक्ये तु प्रोपितभर्तृकातोऽस्या भेदो न स्यात् । न च मा-
स्तु भेद इति वाच्यम् । भरतमुनिस्वीकृतानां स्वाधीनभर्तृ-
कादिषोडशभेदानामसंगत्यापत्तेः ” इत्याह ॥ अनयोर्विरह-
प्रवासयोः । अस्या विरहोत्कण्ठितायाः ॥ अत्रास्माकमपि
संमतिः ॥ विरहप्रवासयोश्चमत्कारस्य विलक्षणत्वात् ॥

प्रवासहेतुकवियोगो यथा—

स्थायंस्थायमुपैति नीरदघटा गाढं तमस्तन्वती
पातंपातमहो तडिद्विलसति स्यान्मे गतिः काधुना ॥
'मार्गमार्गमिमे नटन्ति शिखिनः कूजन्ति चक्रावहयाः
पृथ्वीयं हरिणा विना तु हरिणा ज्वालायते मे दृशोः ॥ १।

अत्र प्रियस्य विदेशवास आलम्बनविभावः । नीरदघटा-
दिकमुद्दीपनविभावः । त्रासोत्कण्ठादयः संचारिभावाः । रतिः
स्थायिभावः । वचनमनुभावः । भूतभविष्यद्वर्तमानेतिप्रवा-
सस्य प्रकारत्रयं मन्वाना अर्वाचीभास्तदनुसारेण प्रोपितप-
तिकाप्रवस्यत्पतिकाप्रवसत्पतिकेतिप्रवासवियोगिनायिकायाः
प्रकारत्रयं मन्यन्ते ।

ईर्ष्याहेतुकमानवियोगो यथा—

दयितस्य निरीक्ष्य भालदेशं
चरणालक्तकपिञ्जरं सपन्त्याः ॥
सुदृशो नयनस्य कोणभासा
श्रुतिमुक्ताः शिखरोपमा वभूवुः ॥ १ ॥

शिखरेण पद्मरागेण । “शिखरः पद्मरागः स्यात्” इति
वैजयन्ती ॥ अत्रेर्ष्यामानस्य सचिन्हनायकभालदर्शनमाल-
म्बनविभावः । प्रभाते आगमनमुद्दीपनविभावः । असूया-
विषादादयः संचारिभावाः । रतिः स्थायिभावः । तादृशदृष्टि-
रनुभावः ॥

प्रणयभङ्गहेतुकमानवियोगो यथा—

विदेशायातस्यावधिदिवसमर्धं कथमपि
गतं तत्त्वां कृष्णो नमति न परं त्वं सहसितम् ॥
वृत्रीष्यस्मान्मन्ये कठिन उत काष्ठादपि हठो
न दग्धो यस्तेऽभूदतिविरहवैश्वानरवशात् ॥

अत्र नायिकामानस्यावधिदिनार्धगमनरूपाज्ञाभङ्गजन्यः
प्रणयभङ्ग आलम्बनविभावः । उक्तोत्सवादिनार्धस्य वि-
फलत्वमुद्दीपनविभावः । विषादोग्रतानिर्वेदाः संचारिभा-
वाः । रतिः स्थायिभावः । मौनमनुभावः ॥

शापहेतुकवियोगो यथा —

त्वांमालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायां-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ॥

असौस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे

क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥ १ ॥

अत्र यत्तसंवन्धिवियोगस्य कुवेशाप आलम्बनविभावः
तादृशचित्रनाश उद्दीपनविभावः । स्मृतिविस्मयविपादोक्ता-
गुठादयः संचारिभावाः । रतिः स्थायिभावः । अश्रुतादृशव-
चनं चानुभावः ॥ भोजमहाराजो वियोगस्य पूर्वानुरागमान-
प्रवासकरुणेतिचातुर्विध्यं वदन्करुणस्येदं लक्षणोदाहरण-
माह ॥

“लोकान्तरं गते यूनि वल्लभे वल्लभा यदा ॥

भृशं दुःखायते दीना करुणः स तदोच्यते ॥ १ ॥” इति ॥

करिणीकरुणो यथा—

नान्तर्वर्तयति ध्वनत्सु जलदेष्वा मन्द्रमुद्गर्जितं
नासन्नात्सरसः करोति कवलानावर्जितैः शैवलैः ॥
दानज्यानिविषण्णमूकमधुपव्यासङ्गदीनाननो
नूनं प्राणसमावियोगविधुरः स्तम्बेरमस्ताम्यति ॥ १ ॥

दशरूपककारस्तु—

“मृते त्वेकत्र यत्रान्यः प्रलपेच्छोक एव सः ॥

व्याश्रयत्वान्न शृङ्गारः प्रत्यापन्ने तु नेतरः ” ॥ १ ॥

इत्याह ॥ रसतरङ्गिणीकारोपि—

“यूनोरेकास्मिन्मृते प्रलापः करुणरसः ।
जीवतोर्विशिलप्टयोः प्रलापः शृङ्गारः ॥”

इत्याह ॥ तरङ्गिण्या नौकानामटीकायाम्—

“यथा मृतत्वेन निश्चित एव करुणः ।
तथा जीवितत्वेन निश्चित एव विप्रलम्भः”

इति स्फुटीकृतम् ॥ तदेतन्मम मतेपि समीचीनम् ॥
इति शृङ्गाररसः ॥

अथ हास्यरसः ॥

वैपवृत्तान्तवचनवपुराद्या नराधिप ! ॥
अन्यथाभावमापन्ना विभावाः परिकीर्तिताः ॥ १ ॥
हासः स्थायी हर्षविस्मयाद्याः संचारिणो मताः ॥
अधरस्य विकासोऽथ हस्ततालाक्षिमीलने ॥ २ ॥
इत्याद्या अनुभावाः स्युर्यशवन्तनरेश्वर ! ॥

यथा—

आंगच्छन्मंगरोपकण्ठमिलितैरावेष्टितो बालकैः
शुद्धान्तःपरिचारिकाभिरभितः सोह्वासमावेदितः ॥

साकूतं सकुतूहलं बलिवधूवृन्दे पुरो दापय-
त्यन्नं किंचिदुदञ्चितस्मितलवः पायात्स वो वामनः॥१॥

अत्र दैत्यराजबलिस्त्रीणां हास्यस्यान्यथादेहवेषो वामना-
वतार आलम्बनविभावः । तस्य स्मितादिकमुदीपनविभावः ।
हर्षविस्मयो संचारिभावौ । कुतूहलपदबोध्यहस्तताजतादृश-
वचनौष्ठविकासादिकमनुभावः । रसगङ्गाधरसाहित्यदर्पणयो-
र्हासः पोढा भणितः ।

“ईषद्विकासिनयनं स्मितं स्यात्स्पन्दिताधरम् ।
किंचिल्लक्ष्याद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः॥१॥
मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्पमवहसितम् ॥
अपहसितं सास्त्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम् ॥२॥”
इति॥

मम तु मतं, उक्तप्रकारेषु चमत्कारवैलक्षण्यभावात्तादृश-
प्रकाराङ्गीकारोर्वाचां प्रमादः ॥

अथ करुणारसः ॥

“विभवादिहतिः क्लेशो मृत्युः शापो दरिद्रता ॥
दुःखमित्यादयो राजन्! विभावाः करुणे स्मृताः॥१॥
चिन्ता दैन्यं विपादश्च त्रासो मरणमेव च ॥
निर्वेदाद्या महाराज! मताः संचारिणोऽमिताः॥२॥

शोकः स्थायी शिरःकम्पो दैवोपालम्भ एव च ॥
निःश्वासश्चैव वैवर्ण्यमनुभावाः प्रकीर्तिताः ॥३॥”

यथा—

आरामेषु सरस्सु मां प्रतिपदं योऽपाययत्प्रेमत
आतृप्त्यासवमासनैः सुवचनैर्योऽवर्धयद्गौरवम् ॥
नो मां विस्मृतवान्पवित्रसमये पत्रादिना सज्जन-
स्तस्मिन्नाकमिते न तेन हि गतान्धिङ्मेमुरारेरसून् ॥१॥

अत्र मम कविराजमुगारिदानस्य शोकस्थायिभावस्य
मेदपाटेश्वरमहाराणासज्जनसिंहपरलोकप्रयाणमालम्बनवि-
भावः । तस्य तादृशानुग्रहस्मृतिरुद्दीपनविभावः । चिन्ता-
स्मृतिविषादमरणनिर्वेदादयः संचारिभावाः । स्वार्थमधिकृ-
तिरनुभावः ॥

यथा वा—

विपिने क जटानिवन्धनं तव चेदं क मनोहरं वपुः ॥
अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्तनम् ॥१॥

अत्र दशरथमहाराजशोकस्थायिभावस्य रागयनपास आ-
लम्बनविभावः । तस्य बाल्यावस्थोद्दीपनविभावः । चिन्तावि-
तर्कविषादाः संचारिभावाः । तादृशवचनमनुभावः ॥

अथ रौद्ररसः ॥

“शत्रुदाराद्यपहृतिर्मात्सर्यं कलहस्तथा ॥

अधिक्षेपश्चोपहासो विभावाः स्युर्नराधिप! ॥१॥
 मदोत्साहोऽग्रताऽऽवेगा नृप! संचारिणो मताः ॥
 रौद्रे रसे महाराज! स्थायी क्रोध उदाहृतः ॥२॥
 स्वबाहुवीक्षणं नेत्रारुणिमाऽधरदंशनम् ॥
 भ्रूमङ्गश्चैवमाद्याः स्युरनुभावा नरेश्वर! ॥३॥

यथा—

अथैव श्रुतमस्ति मे रिपुरिति प्राहाधुना कस्त्विदं
 धंश्यः पङ्गुदलस्य तस्य यशवन्नामास्मि यद्गौरवे(*)
 मेरुः सर्षपतां गतो हयखुरक्षुण्णान्विधायाचलान्
 शिप्रा(†)पूर्तिमहं तनोमि(‡) न विधास्ये शिल्पितां
 रामवत् ॥ १ ॥

अत्र मरुधराधीशपूर्वयशवन्तसिंहक्रोधस्थाविभावस्य य-
 वनेन्द्रकुमार औरङ्गजेवाख्यः शत्रुरालम्बनविभावः । तस्य
 संदेश उद्दीपनविभावः । हर्षगर्वोत्साहस्मृतिविस्मयाऽतूयाः
 संचारिभावाः । शिप्रापूर्तिमहं तनोमीत्यादिवचनमनुभावः ॥

अथ वीररसः ॥

वीरे विभावः स्वा शक्तिरथवेष्टविनिश्चयः ॥

(*) यस्य जयचन्द्रस्य गौरवे ।

(†) शिप्रा मालवदेशवाहिनी नदी । यस्यास्तटे महाराजयशवन्तसिंहौरङ्गजेवाख्ययो-
 समरः समभवत् ।

(‡) अत्र “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा” इति वर्तमानसमीप्ये भाविष्यति वर्तमानप्रयोगः ॥

रावितरणम् । अन्यथा त्ववश्यं दद्यादेवेति संभावनाऽलंकारः ॥
 अत्र परशुरामदानविषयोत्साहस्य यथेष्टपृथ्वीदानसमय-
 लाभ आलम्बनविभावः । पृथ्वीनिःक्षत्रियकरणरूपकीर्तिख्या-
 तिरुद्दीपनविभावः । हर्षगर्वादयः संचारिभावाः । अश्रूद्गमोऽनु-
 भावः ॥

दयावीरो यथा—

ज्ञात्वा नागपुरेश! यच्छरणदं मां मानसिंहाभिध-
 मायातोऽसि सुरेश्वराज्जलनिधिर्मेनाकंशैलं यथा ॥
 नूनं त्वां परिपालयामि विपदो मोक्ष्ये त्वदर्थं शिरः
 ज्ञात्रं जन्म धृतायुधस्य सफलं भूयात्वयाद्यैव मे ॥१॥

अत्र राजराजेश्वरमानसिंहदयाविषयोत्साहस्य मधुराज-
 देवाख्यनागपुरनरेशशरणागतिरालम्बनविभावः । अनाथो-
 स्मीत्यादि नागपुरनरेशस्यार्तवचनमुद्दीपनविभावः । धृति-
 स्मृतिहर्षगर्वाः संचारिभावाः । वचनमनुभावः ॥

धर्मवीरो यथा—

धन्यं खल्वद्य दिनं दिल्लीपतिना समं रणं कृत्वा ॥
 स्वाम्यर्थं मे मरणं सफलं कुर्यामिति ब्रवीति रघुः ॥१॥

मरुधराधीशजितसिंहसामन्तलवेराग्रामठक्कुरयादववंश्य-
 रघुनाथसिंहस्योक्तिरियम् ॥ अत्र रघुनाथसिंहनिष्ठस्वामिधर्म-
 संबन्ध्यत्साहस्य त्रिभासवरास्कस्वस्वाम्यजितसिंहमहाराजार्थं
 युद्धे मरणावसरप्राप्तिरालम्बनविभावः । अवरङ्गाख्ययवनेन्द्रेण

सहदिह्लीनगरे भावियुद्धमुदीपनविभावः । धृतिहर्षगर्वराजर-
तयः संचारिभावाः । वचनं मुखविकासो बाहुस्फुरणं चानु-
भावः । तत्र वचनमुक्तम् । अन्यद्वन्म्यम् ॥

अथ भयानकः ॥

घातकां जन्तवः शून्यवनं चासह्यवस्तु च ॥
बलिनश्चांपराधश्चालम्बनानि भयानके ॥ १ ॥
उद्दीपनं तु राजेन्द्र! तेषां चेष्टा प्रकीर्तिता ॥
शङ्का त्रासश्चपलता विपादो दैन्यमेव च ॥ २ ॥
संचारिणो भयं स्थायी भयानकरसे स्मृतः ॥
अनुभावास्तु कम्पाश्रुरोमाञ्चाद्या उदाहृताः । ३ ॥

यथा—

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ॥
शष्पैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥

अत्र मृगभयस्य मृगमनुधावन्नाखेटकारी दुष्यन्त आल-
म्बनविभावः ॥ तस्य शरसंधानमुद्दीपनविभावः । त्रासवि-
पादचपलताः संचारिभावाः । ग्रीवाभङ्गुरत्वादिकमनुभावः ॥

अथ वीभत्सरसः ॥

विभावोऽहृद्यवस्तु स्याद्वीभत्से मरुनायक! ॥
 स्थायी जुगुप्सा संचारी व्याधिश्च पलता तथा ॥ १ ॥
 नासिकाकूणनं कम्पः शिरसः ष्ठीवनं वमिः ॥
 इत्याद्या मरुभूपाल! ह्यनुभावाः प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥

यथा—

विदार्य कुक्षिं नखरैः पिशाचा
 अन्त्राणि चाकृष्य रदैरशङ्कम् ॥
 पिवन्ति रक्तं पुनरुद्धमन्ति
 कथं रणे राष्ट्रपते! रुचिस्ते ॥ १ ॥

अत्र युद्धं पश्यतां घृणाशीलस्य जुगुप्सास्थाधिभावस्य
 यत्र तत्र मांसान्तरक्तदर्शनमालम्बनविभावः । पिशाचानां तादृ-
 शरक्तपानोद्धमनादिक्रियोद्दीपनविभावः । ततोऽपसरणार्थं
 च पलता व्याधिश्च संचारिभावः । निन्दावचनं ष्ठीवनादिकं
 चानुभावः ॥ पूर्वमुक्तमपरमनुक्तम् ॥

अथाद्भुतरसः ॥

विभावोऽपूर्ववस्तु स्याद्दभुते तु रसे नृप! ॥

हर्षो वितर्कः संचारी स्थायी विस्मयं इष्यते ॥१॥
 साधुवादः शिरःकम्पो नयनस्यानिमेषणम् ॥
 इत्याद्या धरणीपालानुभावाः परिकीर्तिताः ॥

यथा—

कृष्णोनाम्ब! गतेन रन्तुमधुना मृद्गक्षिता स्वेच्छया
 सत्यं कृष्ण! क एवंमाह मुसली मिथ्याम्ब! पश्याननम् ॥
 व्यादेहीति विकासिते शिशुमुखे माता समग्रं जगद्
 दृष्ट्वा यस्य जगाम विस्मयपदं पायात्स वः केशवः । २।

अत्र यशोदाया विस्मयस्थायिभावस्य लघुतरवांलकृष्ण-
 मुखे त्रिलोकीदर्शनमालम्बनविभावः । तत्रत्यत्रिलोकीवासि-
 नां विविधाः क्रिया उद्दीपनविभावः । हर्षो वितर्कश्च संचा-
 रिभावः । अनिमेषत्वादिर्गम्योऽनुभावः ॥

अथ शान्तरसः ॥

जगतोऽनन्तदुःखानि विभावः शान्त इष्यते
 निर्वेदः स्थायिभावः स्यात्संचारी तु मंतिर्धृतिः ॥
 अनुभावाः स्फुटहाभावो दमश्च समदर्शिता ॥

यथा—

भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामनीचञ्चला

भावापेक्षया रसस्य सर्वदा प्रधानत्वेऽपि कचिद्भावोऽपि प्रधान-
त्वमापद्यते ॥ तदुक्तं सहृदयधुरंधरध्वनिकारेण—

“तेषामाधिकारिकवाक्यापेक्षया गुणीभावो
विवाहप्रवृत्तभृत्यानुयायिराजवत्” इति ॥

यथा—

गच्छेयं गहनं वनं प्रियतमे कृष्णेपि तत्रागते
कृत्वा स्वाननशीतदीधितिकरैस्तापापनोदं मम ॥
यद्वन्मे हृदयं स्मितान्वितदृशाऽहार्पित्थामामसौ
कुंर्यात्स्वान्तगतां स्मितेन सहितं गोपीगणानन्ददः । १ ।

एतस्याः पूर्वानुरागिपरकीयाया रतिस्थापिभावस्य श्री-
कृष्ण आलम्बनविभावः ॥ “कृत्वा स्वाननशीतदीधितिकरै-
स्तापापनोदं मम” इति वचनाच्छ्रु कृष्णस्य तादृशसौन्दर्य-
मुदीपनविभावः । हर्षोत्कण्ठादयः संचारिभावाः । मौनमे-
काग्रदृष्टिश्चेत्याद्या गम्यानुभावाः ॥ अत्र शृङ्गाररसापेक्षया
चिन्ताव्यभिचारिभावचमत्कारस्य प्राधान्यम् ॥

नाटके “अनुकर्तुं योग्योऽनुकार्यः” इति व्युत्पत्त्या यस्या-
नुकरणं क्रियते सोऽनुकार्य इति, अनुकरणकर्ता चानुकारी-
ति कथ्यते ॥ तिरोहितपदार्थस्य पुनः प्रकाशनमाविर्भावः ।
यथा भस्माच्छन्नस्याग्नेर्वायुवशात्पुनः प्रज्वलनम् । वासना तु
कस्तूर्याद्यपगमेऽपि तद्भाण्डस्य कस्तूर्यादि वासनावासितत्वम् ।
नाटके साक्षाद्रसस्त्वनुकार्यसीतारामादिवर्णनीयवृत्तिः । रा-
मरतेः सीताविषयत्वात्सीतारतेश्च रामविषयत्वात् । अनु-

कारिणोर्नटीनटयोस्तु सीतारामादेस्ताद्रूप्यानुसंधानाच्छृङ्गार-
रसस्याभासः ।

तत्तद्रसवासनावासितहृदयानां सामाजिकानां तु तत्तद्र-
सस्याविर्भावः । तथाहि, सीतारामादितादृशानुकरणदर्शने
शृङ्गाररसवासनावासितहृदयसामाजिकानां शृङ्गाररसस्या-
विर्भावः । तत्र सामाजिकानां न खलु सीतारामादिविषयि-
का, न वा नटीनटविषयिका, न वा निजप्रियाप्रियविषयिका
रतिरुत्पद्यते; किं तु निजप्रियाप्रियरतिवासनावासितहृदयेषु
सामान्यतया शृङ्गाररसस्याविर्भावः । एवमन्यरसंष्वपि ज्ञे-
यम् । सामाजिकास्तु बालवृद्धतरुणस्त्रीपुरुषाः सर्वेऽपि भवन्ति ।
तत्तद्रसवासनावासितहृदयेषु तत्तद्रसस्याविर्भावाच्छृङ्गाररस-
वासनावासितहृदयानां युद्धानुकरणदर्शने न रौद्ररसाविर्भावः ।
इत्यादि ॥ यत्तद्रसविषयनाटकदर्शनार्थं तद्रसान्यरसवा-
सनावासितहृदयसामाजिका अपि समायान्ति । तदा-
गमनं तु वृद्ध्यकाव्यनाटकरसास्वादप्रयोजनेनैव ।
रामायणादिश्रव्यकाव्येषु सकलरसनर्णनम् । तत्र श्रोतृव-
र्गे शृङ्गाररसवासनावासितहृदयानां शृङ्गाररसस्याविर्भावः ।
करुणरसवासनावासितहृदयानां करुणरसस्याविर्भावः । इत्या-
दि ॥ काव्यरसस्तु समस्तसामाजिकैरास्वादयते ॥ ननु काव्ये
प्रायो वर्णनीयाः कल्पिता अपि भवन्तीति तेषु कथं साक्षा-
द्रसः ? इति चेच्छृणु । कविस्त्वेर्नियतिकृतनियमरहितत्वादि-
ह कल्पितं वास्तववज्जडश्च चेतनवत् । इत्यादि ॥ श्रव्यका-
व्यस्य केवलवाणीमयत्वात्तत्र वर्णनीयसामाजिकयोरतिरिक्त-

स्यानुकरणकर्तुरितरपदार्थस्याभावात्कस्मिदिदमपि. रसस्या-
भासो नास्तीति दृश्यकाव्यनाटकाद्वैलक्षण्यम् ॥ काव्यस्य
वक्ता तु सामाजिकश्रवणन्तःपाती ॥ मम तु मतं, कदाचि-
त्कस्यचित्सामाजिकस्य कदाचिच्च कस्यचित्सामाजिकस्य
तादृशरसाविर्भावो ह्यवान्तरफलम् । उभयविधस्यापि काव्य-
स्य मुख्यं फलं तु समस्तसामाजिकविषयः काव्यरसस्य
सर्वदा समानतया युगपदास्वादः ॥ काव्यास्वादविषये, का-
व्यप्रकाशे " सद्यःपरनिर्वृतये " इति । काव्यरसस्तु कविर-
चनाचातुर्यास्वादः । कविरचनाचातुर्यमेव कविसरस्वतीत्युच्य-
ते ॥ सरस्वती-भारती-वाणी-वाग्देवीतिपर्यायाः ॥ कविरच-
नाचातुर्यविषयं लोकप्रवादोऽयम्—

" श्विर्न यायाद्यं देशं तं देशं प्राप्नुयात्कविः " इति ॥

कविभारत्या लोकविलक्षणत्वं दर्शयन्काव्यप्रकाशगतका-
रिकाकारः—

" नियतिकृतनियमरहितां ह्यद्वैकमयीमनन्यपरत-
न्त्राम् ॥

नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥१॥

इत्याह ॥ शृङ्गारादयो रसास्तु कविभारत्या अवयवविशे-
षाः । काव्यरसमहिमविषये चानेकानि प्राचीनपद्यानि—

" निवसन्ति सुराः स्वर्गे निवसामो वयं भुवि ॥

किं वा काव्यरसः स्वादुः किं वा स्वादीयसी सुधा ॥ १ ॥

अपि च—

सत्कविरसनासूर्पीनिस्तुषतरशब्दशालिपाकेन ॥

तृप्तो दयिताधरमपि नाद्रियते का सुधादासी ॥ २ ॥

पुनश्च—

किं कविवचसा किं वा कामिन्या किं च धन्विबाणेन ॥

यस्मिन्त्वान्ते नयने तनौ च लग्ने शिरो न धूनयति ॥

विभावादिसंयोगाद्रत्यादिस्थापिभावानां स्वादुत्वे शृङ्गारा-
दयो रसा भवन्ति। एवं शृङ्गारादिरसा उपमायलंकाराः प्रसादा-
दयो गुणाश्चेत्येवमाद्या मिलित्वा काव्यं स्वादूकुर्वन्ति”तत्र त-
दास्वादः काव्यरसः ॥ अत एव च स शृङ्गारादिरसेभ्यः पर
उत्कृष्टो विलक्षणश्च । विभावादयो मिलित्वा स्थापिभावं स्वा-
दूकुर्वन्तीतीतरभावानां स्थापिभावपरिचारकतया स्थापिभा-
वो राजत्वेन व्यवहृतः । “ यथा नराणां नृपतिः ” इति भर-
तः ॥ रसदशां प्राप्ताः स्थापिभावाश्च काव्यं स्वादूकुर्वन्तीति
काव्यरसस्य राजराजपदयोर्व्यस्वम् ॥ अथाः शृङ्गारादिरसा-
लंकारगुणादयो मिलित्वैव काव्यं स्वादूकुर्वन्ति । तथापि क-
चित्कस्यचिदभावेऽपि काव्यरसनिष्पत्तिर्भवत्येव ॥ साहित्यशा-
स्त्रस्यायं सिद्धान्तः पूर्वमुक्तः । स च सर्वत्र स्मरणीयः ॥

इति श्रीमन्मरुमण्डलमुकुटमणि- राजराजेश्वर-

धिराज जी. सी. ऐस. आई.

कविराजमुरारिदानविरचिते यशवन्तभूषणे

नाम द्वितीयाकृतिः समाप्ता ॥

स्यानुकरणकर्तुरितरपदार्थस्याभावात्कस्मिंश्चिदपि रसस्या-
भासो नास्तीति दृश्यकाव्यनाटकाद्वैलक्षण्यम् ॥ काव्यस्य
वक्ता तु सामाजिकश्रवणन्तःपाती ॥ मम तु मतं, कदाचि-
त्कस्यचित्सामाजिकस्य कदाचिच्च कस्यचित्सामाजिकस्य
तादृशरसाविर्भावो ह्यवान्तरफलम् । उभयविधस्यापि काव्य-
स्य मुख्यं फलं तु समस्तसामाजिकविषयः काव्यरसस्य
सर्वदा समानतया युगपदास्वादः ॥ काव्यास्वादविषये का-
व्यप्रकाशे “ सद्यःपरनिर्वृतये ” इति । काव्यरसस्तु कविर-
चनाचातुर्यास्वादः । कविरचनाचातुर्यमेव कविसरस्वतीत्युच्य-
ते ॥ सरस्वती-भारती-वाणी-वाग्देवीतिपर्यायाः ॥ कविरच-
नाचातुर्यविषयं लोकप्रवादोऽयम्—

“ रविर्न यायाद्यं देशं तं देशं प्राप्नुयात्कविः ” इति ॥

“ कविभारत्या लोकविलक्षणत्वं दर्शयन्काव्यप्रकाशगतका-
रिकाकारः—

“ नियतिकृतनियमरहितां ह्यद्वैकमयीमनन्यपरत-
न्त्राम् ॥

नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥१॥

इत्याह ॥ गृह्णारादयो रसास्तु कविभारत्या अवयवविशे-
षाः । काव्यरसमहिमविषये चानेकानि प्राचीनपद्यानि—

“ निवसन्ति सुराः स्वर्गे निवसामो वयं भुवि ॥

किं वा काव्यरसः स्वादुः किं वा स्वादीयसी सुधा ॥ १ ॥

अपि च—

सत्कविरसनासूर्पानिस्तुषतरशब्दशालिपाकेन ॥

तृप्तो दयिताधरमपि नाद्रियते का सुधादासी ॥ २ ॥

पुनश्च—

किं कविवचसा किं वा कामिन्या किं च धन्विबाणेन ॥

यस्मिन्त्वान्ते नयने तनौ च लग्ने शिरो न धूनयति ॥

विभावादिसंयोगाद्रत्यादिस्थायिभावानां स्वादुत्वे शृङ्गारादयो रसा भवन्ति। एवं शृङ्गारादिरसा उपमाद्यलंकाराः प्रसादादयो गुणाश्चेत्येवमाद्या मिलित्वा काव्यं स्वादूकुर्वन्ति तत्र तदास्वादः काव्यरसः ॥ अत एव च स शृङ्गारादिरसेभ्यः पर उत्कृष्टो विलक्षणश्च । विभावादयो मिलित्वा स्थायिभावं स्वादूकुर्वन्तीतीतरभावानां स्थायिभावपरिचारकतया स्थायिभावो राजत्वेन व्यवहृतः । “ यथा नराणां नृपतिः ” इति भरतः ॥ रसदशां प्राप्ताः स्थायिभावाश्च काव्यं स्वादूकुर्वन्तीति काव्यरसस्य राजराजपदयोग्यत्वम् ॥ प्रायः शृङ्गारादिरसालंकारगुणादयो मिलित्वैव काव्यं स्वादूकुर्वन्ति । तथापि क्वचित्कस्यचिदभावेऽपि काव्यरसनिष्पत्तिर्भवत्येव ॥ साहित्यशास्त्रस्यायं सिद्धान्तः पूर्वमुक्तः । स च सर्वत्र स्मरणीयः ॥

इति श्रीमन्मरुण्डलमुकुटमर्दि- राजराजेश्वर- महाराजाधिराज जी. सी. ऐस. आई. श्रीयशवन्तसिंहाज्ञानुसारेण कविशजमुरारिदानविरचिते यशवन्तभूषणे काव्यनिरूपणं नाम द्वितीयाकृतिः समाप्ता ॥

स्यानुकरणकर्तुरितरपदार्थस्याभावात्कस्मिदिदमपि रसस्या-
भासो नास्त्येति दृश्यकाव्यनाटकाद्वैलक्षण्यम् ॥ काव्यस्य
वक्ता तु सामाजिकश्रवणन्तःपाती ॥ मम तु मतं, कदाचि-
त्कस्यचित्सामाजिकस्य कदाचिच्च कस्यचित्सामाजिकस्य
तादृशरसाविर्भावो ह्यवान्तरफलम् । उभयविधस्यापि काव्य-
स्य मुख्यं फलं तु समस्तसामाजिकविषयः काव्यरसस्य
सर्वदा समानतया युगपदास्वादः ॥ काव्यास्वादविषये का-
व्यप्रकाशे “ सद्यःपरनिर्घृतये ” इति । काव्यरसस्तु कविर-
चनाचातुर्यास्वादः । कविरचनाचातुर्यमेव कविसरस्वतीत्युच्य-
ते ॥ सरस्वती-भारती-वाणी-वाग्देवीतिपर्यायाः ॥ कविरच-
नाचातुर्यविषयं लोकप्रवादोऽयम्—

“ रविर्न यायाद्यं देशं तं देशं प्राप्नुयात्कविः ” इति ॥

“ कविभारत्या लोकविलक्षणत्वं दर्शयन्काव्यप्रकाशगतका-
रिकाकारः—

“ नियतिकृतनियमरहितां ह्यदिकमयीमनन्यपरत-
न्त्राम् ॥

नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥१॥

इत्याह ॥ गृहारादयो रसास्तु कविभारत्या अवयवविशे-
षाः । काव्यरसमहिमविषये चानेकानि प्राचीनपद्यानि—

“ निवसन्ति सुराः स्वर्गे निवसामो वयं भुवि ॥

किं वा काव्यरसः स्वादुः किं वा स्वादीयसी सुधा ॥ १ ॥

अपि च—

सत्कविरसनासूर्पानिस्तुषतरशब्दशालिपाकेन ॥

तृप्तो दयिताधरमपि नाद्रियते का सुधादासी ॥ २ ॥

पुनश्च—

किं कविवचसा किं वा कामिन्या किं च धन्विबाणेन ॥

यस्मिन्स्वान्ते नयने तनौ च लग्ने शिरो न धूनयति ॥

विभावादिसंयोगाद्रत्यादिस्थायिभावानां स्वादुत्वे शृङ्गारा-
दयो रसा भवन्ति। एवं शृङ्गारादिरसा उपमाद्यलंकाराः प्रसादा-
दयो गुणाश्चेत्येवमाद्या मिलित्वा काव्यं स्वादूकुर्वन्ति तत्र त-
दास्वादः काव्यरसः ॥ अत एव च स शृङ्गारादिरसेभ्यः पर
उत्कृष्टो विलक्षणश्च । विभावादयो मिलित्वा स्थायिभावं स्वा-
दूकुर्वन्तीतीतरभावानां स्थायिभावपरिचारकतया स्थायिभा-
वो राजत्वेन व्यवहृतः । “ यथा नराणां नृपतिः ” इति भर-
तः ॥ रसदशां प्राप्ताः स्थायिभावाश्च काव्यं स्वादूकुर्वन्तीति
काव्यरसस्य राजराजपदयोग्यत्वम् ॥ प्रायः शृङ्गारादिरसा-
ऽलंकारगुणादयो मिलित्वैव काव्यं स्वादूकुर्वन्ति । तथापि क-
चित्कस्यचिदभावेऽपि काव्यरसनिष्पत्तिर्भवत्येव ॥ साहित्यशा-
स्त्रस्यायं सिद्धान्तः पूर्वमुक्तः । स च सर्वत्र स्मरणीयः ॥

इति श्रीमन्मरुतमण्डलमुकुटमणि- राजराजेश्वर- महाराजा-
धिराज जी. सी. ऐस. आई. श्रीयशवन्तसिंहाज्ञानुसारेण
कविराजमुरारिदानविरचिते यशवन्तभूषणे काव्यनिरूपणं
नाम द्वितीयाकृतिः समाप्ता ॥

॥ श्रीहरिः ॥

॥ अथालंकारः ॥

जगतोऽलंकरणं नित्यं नानारूपस्य धारणात् ॥
प्रभुं प्रणम्य काव्यस्यालंकारान्वचमिभूपते! ॥१॥

अलंकारा द्विविधाः ॥ शब्दरूपेण काव्यशोभाकरः शब्दालंकारः । अर्थरूपेण काव्यशोभाकरोऽर्थालंकारः ॥

॥ अथ शब्दालंकारः ॥

वदन्ति शब्दं ब्रह्मेति वैयाकरणपरिडिताः ॥
अलंकारोऽस्य शब्दस्य राजन्नद्य निरूप्यते ॥१॥

शब्दनिष्ठः काव्यशोभाकरो धर्मः शब्दालंकारः ॥

॥ अनुप्रासः ॥

अत्रानुपसर्गार्थो वीप्सा । “अनु वीप्सायाम्” इति चिन्तामणिः ॥ प्रोपसर्गार्थः प्रकृष्टः । प्रकृष्ट उत्तमः । “प्रकृष्टोत्तमे” इति चिन्तामणिः ॥ आसशब्दार्थो न्यासः । “प्रकृष्टो न्यासः प्रासः” इति चिन्तामणिः । अनुप्रासेतिसमुदितशब्दार्थस्तु

वारं वारमुत्तमन्यास इति ॥ अर्थस्य वारं वारं न्यासे पुनरुक्तिर्दूषणम् । तद्विपरीतस्य भूषणस्य बोधार्थमस्मिन्नामनि धुरंधरेण प्रोपसर्गः प्रयुक्तः । वारं वारमुत्तमरीत्या न्यासस्त्वनेकेषां वस्तूनां भवतीत्यन्यत्रातिव्याप्तिवारणाय । अत्र शब्दस्य वारं वारं न्यासे रूढिः । अत्र काव्यालंकारप्रकरणम् । काव्ये च शब्दार्थरूपं वस्तुद्वयमेव भवति । तत्र वारं वारमर्थन्यासस्य दूषणरूपतयाऽनुत्तमत्वाच्छब्दालंकारप्रकरणाच्चेह वारं वारं शब्दन्यासस्यार्थासिद्धत्वमपि । तथा च, अनु वारं वारं प्रकृष्टस्योत्तमस्य शब्दस्य न्यासोऽनुप्रास इति फलितोऽर्थः ॥

अनुप्रासस्तु शब्दस्योत्तमो न्यासः पुनः पुनः ॥

यथा—

जयी जगत्सु विख्यातो जसवन्तजनाधिपः ॥

वर्णः, पदं, वाक्यं, चरण इत्येतत्सर्वं शब्दः । अत्र जवर्णस्य वारं वारमावृत्तेरनुप्रासालंकारः ॥

यथावा—

छत्रं श्रीयशवन्तसिंहनृपतिः पुत्रेषु राज्ञां यथा
तद्वद्वाजिषु सज्जनो (*)ऽस्ति बहुलं चाश्वल्यमेतत्समम् ।
नो नद्यां न च नेत्रयोर्न च नटे नो वापि नार्यां तथा
नो मीने न च मारुते न च मृगे नो मानसे दृश्यते ॥१॥

अत्र नकाऽमकाशत्मकवर्णयोरावृत्तेरनुप्रासालंकारः ॥

यथावा—

यशवन्तमहामात्यप्रताप! मतिमंस्त्वया।

मरुभूमिर्निर्भयाद्य विहिता भुजविक्रमात् ॥१॥

अत्र पूर्वार्धे भवर्णस्योत्तरार्धे च भवर्णस्यावृत्तेरनुप्रासालंकारः।

महाराजाधिराज-के. सी. ऐस. आई.-एडिकाङ्ग दु हिज
शेयल हाईनेसदिप्रिंस आफ वेल्स-मरुदेशमहाराजमहा-

मात्यकरनलसरप्रतापसिंहस्येदं चित्रम् ॥

यथावा—

यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ॥
यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ॥

अत्र “दवदहनः” इत्यस्य “तुहिनदीधितिः” इत्यस्य च पदस्य, “यस्य सविधे दयिता” इति वाक्यस्य चावृत्तेरनुप्रासः ॥ पूर्वपदयोः समसितत्वात्पदत्वम् । “यस्य सविधे दयिता” इत्यस्य पदसमुदायरूपत्वाद्वाक्यत्वम् ॥

यथावा—

हारहारकुचाभोगा रमणी राजतेतराम् ॥

अत्र हारशब्दस्यावृत्तिः । अत्र प्रथमहारशब्दार्थो मुक्ता-
माला । द्वितीयहारशब्दार्थो मनोहर इति । पूर्वोदाहरणे श-
ब्दयुगलस्यैकार्थत्वम् । इह त्वर्थयुगलस्य पार्थक्यम् ॥

यथावा—

समरसमरसा ते वाहिनी शूरमान्या ॥

अत्र समरशब्दस्यावृत्तिः । प्रथमसमरशब्दार्थो युद्धम् ।
द्वितीयसमरशब्दार्थार्थाभावः । “समरसा” इति संपूर्णश-
ब्दस्य सार्थकत्वेन विवक्षितत्वात् । समरसा समानरसवती ॥

यथावा—

मधुपराजिपराजितमानिनी ॥

अमरपङ्क्तिर्मानिनीमजयत् । उद्दीपनतया माप्तिन्या
मानमोचनमकरोदिति भावः । अत्र पराजिशब्दस्यावृत्तिः ।
उभयत्राप्यर्थाभावः । “मधुपराजि” इत्यत्र मधुप-राजि-शब्द-
योः, “पराजित” इत्यत्र परा-जित-शब्दयोश्च पार्थक्यात् ॥

यथावा—

यदङ्गारवद्ग्रां खुरैः स्पर्शयन्तः
कुरङ्गा इवाङ्गानि संकोचयन्तः ।
नटन्तो रटन्तो भटं तोषयन्त-
स्तुरङ्गाः सुरङ्गाः पुरं गाहयन्ते ॥ १ ॥

अत्र “अङ्गा-अयन्तः-अन्त” इत्येवंरूपा पदांशस्यावृत्तिः ।
सा च न केवलमुक्तरूपेणैव श्रवणसुखावहा । किं तु दकार-
रकारादिविशिष्टैव श्रवणसुखमातनोतीत्यनुभवसिद्धम् । एव-
मन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥

एतानि सर्वाण्यनुप्रासस्योदाहरणान्तराणि ॥ अर्वाची-
नाश्लोकानुप्रासलाटानुप्रासादीन् बहून्प्रकारान्मन्यन्ते । तत्तु-
च्छम् । किं च वर्णस्य पुनरावृत्तिरनुप्रासः, शब्दस्य पुनरावृ-
त्तिर्यमकमिति शब्दालंकारस्य द्वैविध्यं वदन्ति । यमकस्य च
प्रकारत्रयं कथयन्ति । शब्दयुगलस्याप्यर्थाभावे एकः । एक-
स्य सार्थकत्वेऽपरस्य चानर्थकत्वे द्वितीयः । उभयोश्चार्थवत्त्वे
। उभयोरर्थवत्त्वेऽर्थभेदस्त्ववश्यं भाव्यः । एते शब्दा-
न्तार्थवत्त्वेऽनुप्रासालंकारं स्वीकुर्वन्ति । यथा

“यस्यं न सविधे” इत्यत्र । अत एवानुप्रासान्नेददर्शनायात्रं भिन्नार्थकत्वमित्युक्तम् । प्रथमस्य “मधुपराजि-” इत्युदाहरणम् । द्वितीयस्य “ समरसमरसा- ” इत्युदाहरणम् । “ तृतीयस्य “हारहार-” इत्युदाहरणम् । मम मते तु यमकस्यानुप्रासेऽन्तर्भावः । पृथगलंकारार्हत्वाभावात् ॥

केचनैकाक्षरकाव्यं शब्दालंकारं पृथङ्मन्यन्ते ॥ यथा सरस्वतीकण्ठाभरणे भोजः—

न नोननुन्नो नुन्नोनो नाऽना नानानना ननु ॥

नुन्नोऽनुन्नोन नुन्नेनो नाऽनेनानुन्ननुन्ननुत् ॥ १ ॥

मम तु मतं, सर्ववर्णानामेकत्वेऽनुप्रासतुल्यं रोचकत्वं नास्तीत्यनुभवसिद्धम् । अर्वाचीनाः पद्मखड्गधनुराद्याकारेण काव्यलेखे चित्रकाव्यमित्युक्त्वा शब्दालंकारप्रभेदं मन्यन्ते ॥

॥ पद्मवन्धः ॥

भासते प्रतिभासार! रसाभाताहताविभा ॥

भावितात्मा शुभा वादे देवाभा वत ते सभा ॥१॥

रसैराभाता शोभिता अहताऽप्रतिहता आविभा सम्यग्दीप्तिर्यस्याः सा । भावितो निर्णीत आत्मा यस्यां सा । वादे तत्त्व-
कथारणं शुभा । देवाभा देवतुल्या ॥

॥ खड्गबन्धः ॥

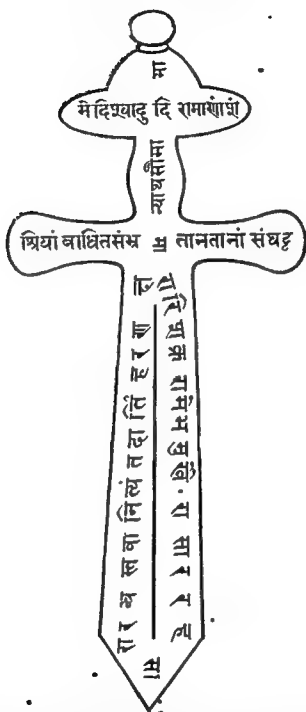
मारारिशक्ररामेभमुखैरासाररंहसा ॥

सारारब्धस्तवा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा ॥ १ ॥

माता नतानां संघट्टः श्रियां बाधितसंभ्रमा ॥

मान्याथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमादिमा ॥ २ ॥

मारस्य कंदर्पस्यारिः शिवः, शक्र इन्द्रः, रामो दाश-
रथिः परशुरामो वा, इभमुखो गणेशः, एतैरासाररंहसा धा-
रापाततुल्यवेगेन सारमंतिशयमारब्धः स्तवो यस्याः सा । तेषां
मारारिशक्रादीनां नित्यं पीडाहरणसमर्था । श्रियां संघट्टः
संमेलनस्थानम् । बाधितो निरस्तः संभ्रम उद्देशो यस्याः सा ।
रामाणां नारीणां सीमा परा काष्ठा । अन्यत्सुगमम् ॥

मम तु मतं, शब्दे स्थित्वां काव्यशोभाकरो धर्मः शब्दालं-
कारः । उक्तकाव्यलेखक्रिया तु मनागपि न काव्यशोभाक-
रा । इदं त्विच्छालिप्यादिवत्क्रियाचातुर्यमात्रम् ॥ ईदृशप्र-
काराङ्गीकारस्तु प्रकारगणनारसिकानामिन्द्रजालम् ॥

इति श्रीमन्मरुमण्डलमुकुटमणि- महाराज।धिराज- राज-
 राजेश्वर जी. सी. ऐस. आई. श्रीयशवन्तसिंहाज्ञानुसारेण
 कविराजमुरारिदानविरचिते यशवन्तभूषणे शब्दालंकारनि-
 रूपणं नाम तृतीयाकृतिः संपूर्णा ॥ ३ ॥

अथार्थालंकाराः ॥

एको भवत्यनेको यः पुनरेकोप्यनेकतः ॥
तं नत्वा मरुभूपालार्थालंकारान्प्रचक्ष्महे ॥ १ ॥

काव्येऽलंकाराणामावश्यकत्वे भगवान्वेदव्यासः—

“अर्थालंकाररहिता विधवेव सरस्वती” इति ॥

अलंकाराणां तिस्रो गतयो भवन्ति । अलंकारान्तरं, प्रका-
रान्तरं, उदाहरणान्तरं चेति ॥

विलक्षणत्वं यत्र स्यान्नामार्थेन हि सर्वथा ॥
अलंकारान्तरं तत्र ज्ञेयं मरुधराधिप ! ॥ १ ॥
विलक्षणत्वं लीनं स्यान्नामार्थे यस्य तस्य तत् ॥
प्रकारान्तरमादेश्यं यशवन्तनरेश्वर ! ॥ २ ॥
विलक्षणत्वं यत्र स्यादुक्तिमात्रेण केनचित् ॥
विजानीहि महाराज ! तत्रोदाहरणान्तरम् ॥ ३ ॥

अयं विवेकोऽस्माभिर्विहितः ॥ ग्रन्थकारैरलंकारा भिन्न-
भिन्नक्रमेण प्रदर्शिताः । तत्रालंकारप्रदर्शनक्रमे वक्तुरि-
च्छातिरिक्तं निमित्तं नोपलभ्यमहे ॥ वयं तु वर्णमालाक्रमेणा-
लंकारान्वक्ष्यामः । तत्र—

ऋजुर्मनोहरा राजन्वहुभूषणशालिनी ॥

नानोज्ज्वलविधायुक्ता प्रोक्तादौ तन्मयोपमा । १।

ईदृशी कामिन्यप्यादरणीया भवति ॥ विधाः प्रकारा विधानं च । बहुभूषणशालिनीतिपदं साधर्म्यमूलकरूपकाद्यनेकालंकाराश्रयत्वं बोधयति ॥ तदुक्तं चित्रमीमांसाकारेण—

उपमैषा शैलूषी संप्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान् ॥

रञ्जयति काव्यरङ्गे नृत्यन्ती तद्विदां चेतः ॥ १॥

इति ॥

अथोपमा ॥

लोके हि भारम्य निर्णयः खलु गुज्जामापकर्षप्रस्थादिभिस्तत्तत्पदार्थं तुलायां तोलयित्वा विधीयते । यथा सुवर्णादीनाम् । उच्चनीचदीर्घत्वादिनिर्णयश्च हस्ताङ्गुलधनुरादिभिस्तत्तत्पदार्थस्य मानं कृत्वा विधीयते । यथा गिरिकूपादीनाम् । स्थूलसूक्ष्मत्वादिनिर्णयस्तु तत्तत्पदार्थस्येतरपदार्थं समीपे कृत्वा विधीयते । यथा वस्त्रादीनाम् ॥ उक्तलोकन्यायेन धुरंधरेणोपमालंकारोऽङ्गीकृतः ॥ प्रायो लोकचङ्गायानुसारेणैवालंकाराङ्गीकारात् ॥ उपमेत्यत्रोपसर्गार्थः सामीप्यम् । “उप सामीप्ये” इति चिन्तामणिः ॥ “माङ्माने” इत्यस्मान्माशब्दो निष्पन्नः । मानं मितिर्विज्ञानमिति पर्यायान्तरम् ॥ “मितिः, माने विज्ञाने” इति चिन्तामणिः । अत्र विज्ञाने विवक्षा ॥ विज्ञानं विशेषज्ञानम् ॥ तथा च, उप सामीप्यात् मा मितिः विशेषज्ञानमुपमेत्यर्थः ॥ अपरपदार्थं समीपे कृत्वा वस्तूना-

मनेके धर्मा निर्णयन्ते । तथाप्यत्र वर्णाकृतिशीलरूपधर्मेण रूढिः ॥ तदुक्तं भगवता भरतेन—

“उपमा नाम सा ज्ञेया गुणाकृतिसमाश्रया ॥” इति ॥

अत्र गुणशब्देन वर्णशीलयोः संग्रहः । न्यायशास्त्रे क्रिया गुणात्पृथगभिहिता । आकृतेश्च गुणे संग्रहः संभवति, तथापि साहित्यशास्त्रज्ञैस्तु तद्विवादः प्रणामेनानुनीतः ॥ तथाहि भानुदत्तः—

गिरां तव तरङ्गिण्यां चारयोन्मत्तवारणान् ॥
यद्गविष्यति लांकानामाविलो विरलो रसः ॥” इति ॥

अत्र रसशब्दे श्लेषः । रसो जलं शृङ्गारादिश्च । अत्रोन्मत्तवारणा वैधाकरणा नैयायिकाश्च विवक्षिताः ॥ सामाजिकानां वर्णाकृतिशीलरूपधर्मसादृश्याद्भिन्नभिन्नचमत्कारास्त्वाद इतीह तेषु विलक्षणत्वं विवक्षितम् ॥ एकं वस्त्वन्यस्य समीपे क्रियते तदा कचिन्न्यूनत्वस्य कचिदाधिक्यस्य कचिच्च समताया निर्णयः । अत्रोपमेयस्य वर्णनीयतया तन्न्यूनत्वस्यानिष्टत्वादुपमेयाधिक्ये च व्यतिरेकालंकाराङ्गीकारादत्रोपमानोपमेययोः समतायां रूढिः ॥ एवं च समीपे कृत्वा वर्णाकृतिशीलसादृश्यस्य विशेषज्ञानमुपमानामार्यः । कविरचना तु मनसी सृष्टिः । अत एवात्र मनसोपमेयमुपमानस्य समीपे कृत्वा सादृश्यनिर्णयस्य विधानम् ॥ उपमेयमुपमानं धर्मो वाचकश्चेति चत्वार उपमाप्रयत्नाः ॥ उपनीयते यत्तदुपमेयम् । उपमीयते येन तदुपमानम् । अधिकगुणमुप-

मानमिति वदतामर्वाचामुपमेयस्य न्यूनगुणत्वमर्थसिद्धम् ।
 उपमेयस्य वर्णनीयस्य न्यूनत्वे च कथमुपमाया भूषणत्वम् ।
 वर्णनीयन्यूनतायाः सहृदयहृदयोद्वेजकत्वादुपगुणत्वापत्तेः ॥
 प्रसिद्धगुणमुपमानमिति केचित् । तच्च समीचीनम् ॥ ध्रियते
 इति धर्मः । वक्तीतिवाचकः ।

सामीप्याद्यत्तु विज्ञानमुपमाऽसौ निगद्यते ॥

यथा—

मरुद्वन्मरुभूपाल! सर्वसंचारि ते यशः ॥

राजराजेश्वरयशवन्तसिंहस्य यशः सर्वसंचारीतिसामान्य-
 ज्ञाने मन्मतिगोचरेऽपि सर्वनगरे संचारकरणाद्वैद्यस्य, सर्वदेशे,
 संचारकरणाद्राजाज्ञायाः, सर्वलोकेषु च संचारकरणान्मारुत-
 स्य सर्वसंचारितया नेदं विशेषज्ञानमासीत्, राजराजे-
 श्वरयशसः सर्वसंचारिता कीदृशीति । तन्निर्णयार्थं मनसि
 सर्वोत्कृष्टसर्वसंचारिमारुतस्य राजराजेश्वरयशसि समीपे
 कृते इदं विशेषज्ञानमभूत्, राजराजेश्वरयशसः सर्वसंचारिता
 मारुतेन सदृशीति ॥ अत्र राजराजेश्वरयशो मारुतसमीपे
 कृत्वा यशसः सर्वसंचारिताया विशेषज्ञानं विधीयत इति
 यशस उपमेयत्वम् । मारुतस्य समीपे कृत्वा विशेषज्ञानं वि-
 धीयते इति मारुतस्योपमानत्वम् । उपमानोपमेयाभ्यामुभा-
 भ्यां ध्रियते इति सर्वसंचारिताया धर्मत्वम् । उभयोर्धर्मसा-
 दृश्यस्य वाचकत्वादिवशब्दस्य वाचकत्वम् ॥ इवसमसदृश-

तुल्यादेयः शब्दा उपमावाचकाः । अत्र केवलं मारुतस्य
क्रियारूपसर्वसंचारिताधर्मस्योपमा ॥

यथा वा—

ओष्ठस्ते सखि! विद्रुमेण सदृशः कण्ठः समः कम्बुना
वाणी कोकिलवाक्समा गिरिसमावेतौ च वज्रोर्हौ ॥
वेणी नागवधूसमा तनुरसौ सौदामनीविभ्रमा
वक्रं चन्द्रसमं त्वदीयविभवो नान्यत्र संदृश्यते ॥१॥

“ओष्ठस्ते सखि! विद्रुमेण सदृशः” इत्यत्र वर्णविषये,
“कण्ठः समः कम्बुना” इत्यत्राकृतिविषये, “वाणी कोकिल-
वाक्समा” इत्यत्र शीलविषये, “गिरिसमावेतौ च वज्रोर्हौ”,
इत्यत्र कठोरत्वशीलविषये आकृतिविषये च, “वेणी नागव-
धूसमा” इत्यत्र वर्णाकृतिविषये, “तनुरसौ सौदामनीविभ्र-
मा” इत्यत्र तनुत्ववाञ्छल्यशीलविषये वर्णविषये च, “वक्रं
चन्द्रसमम्” इत्यत्र वर्णाकृतिविषये आनन्ददायित्वादिशील-
विषये चोपमा ॥ उक्तोपमासु सर्वास्वप्युक्तिमात्रस्य वैलक्षण्या-
दुदाहरणान्तरत्वम् । न तु प्रकारान्तरत्वम् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ।
सकलसामर्थी विनाप्युपमा सिध्यतीति प्रागुक्तम् ॥
साधर्म्यस्योपमाबीजत्वेऽपि कचिद्वैधर्म्येणाप्युपमां प्रदर्शिता ॥

यथा—

स्फुरदंधर्मिलन्नेत्रा क्लान्ता दीहददुःखिता ॥
विभाति मृगशावाक्षी रतान्तसखिता यथा ॥१॥

अत्र सुखदुःखयोः परस्परं विरुद्धधर्मत्वाद्वैधर्म्यम् । अर्वा-
चीनैरुपमाया अनेके प्रकाराः कथिताः । मम तु मतं, तत्र
दशैव मुख्या इति ॥

शुद्धा विपरीतापि च परस्परं स्यात्तथा परंपरिता ॥
प्रोक्ता निजोपमा वैसमुच्चयाख्या बहूपमा माला
रसना च कल्पिताह्वेत्युपमाभेदा दशैव राजेन्द्र ! ॥

अत्र शुद्धेतिकथनेन निस्तरङ्गसमुद्रवत्स्वभावसिद्धोपमा
विधत्ता । शुद्धेतराः सर्वेपि प्रकारास्तरङ्गतुल्याः । उक्तसम-
स्तोदाहरणानि शुद्धोपमाविषयाणि ।

प्रसङ्गवशादुपमेयस्योपमानकरणे विपरीतोपमा ॥

यथा—

यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं
मेघैरन्तरितः प्रिये! तव मुखच्छायानुकारी शशी ॥
येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता
स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥१॥

अत्र सीतावियोगव्याकुलरामचन्द्रेण तादृशवर्षतोरागम-
प्रसङ्गे उपमानान्युपमेयैरुपमितानि ॥

परस्परमुपमानोपमेययोरुपमा परस्परोपमा ॥ इयमन्यो-
न्योपमेत्यपि भण्यते । सादृश्यस्य दृढनिर्णयोऽत्र फलम् ।
लोकेऽपि मानस्य दृढनिर्णयार्थं पदार्थं तुल्यमितस्ततस्तो-
लयन्ति ॥

यथा—

स्वल्पेनापि गुणेन तोषमयते, दाने प्रमाणं न हि,
शुद्धा च प्रकृतिर्महेशपदभाक्त्वे(*)प्येषसाधारणः ।
वेषे, यस्य मुधा क्रुधा न, यशवन्तेशोऽस्ति भर्गोपमो
भर्गः श्रीयशवन्तसिंहनृपतेस्तुल्यः सदा वर्तते ॥१॥

अत्र महादेवेन सह राजराजेश्वरो राजराजेश्वरेण च स-
हादेवः परस्परमुपमितः ॥

यत्रोपमामूलाऽपरोपमा तत्र परंपरासद्भावात्परंपरितोपमा ॥

यथा—

आसीनौ शुचिसायमङ्गल उभौ सानन्दमत्रान्तरे
निर्यातं प्रियवक्रतोऽन्यवनितानाम प्रियाया मुखे ॥
क्रोधो मेघ इवोत्थितः, सुरधनुस्तुल्ये भ्रुवौ वक्रिते,
वाष्पो विन्दुरिवाजनि, व्यपगतो हर्षश्च हंसो यथा ॥१॥

अत्र मुखोपरिप्रकाशमानकोपविषये तादृशमेघोपमाकर-
णात्तत्परंपरया भ्रुवोरिन्द्रधनुषा वाष्पस्य च वारिदविन्दुभिरो-
पम्यम् ॥ नायिकाया उक्तकोपसामग्रीविषये तादृशवर्षोपमा-
करणात्तत्परंपरया गतहर्षस्य हंसोनौपम्यम् ॥

समयभेदेन तस्मिन्विषये तस्यैवोपमा निजोपमा ॥

यथा—

प्रसन्नचक्षुर्वदनः स्फुरद्भुज

उदारचेता यशवन्तभूपतिः ॥

(*) शिवस्य महेशपदवद्वर्णनीयनृपस्य राजराजेश्वरपदधारणम् ॥

यथा विवाहोत्सवमण्डपे स्थित-
स्तथाविधः संप्रति लक्ष्यते रणे ॥ १ ॥

अत्र समयभेदात्समरसमये तादृशराजराजेश्वरो विवाह-
सामयिकतादृशराजराजेश्वरेणोपमित इति निजोपमा ॥

एकस्यैवोपमानस्य धर्मसमुच्चयेनोपमा समुच्चयोपमा ॥

यथा—

जयी यशस्वी विद्यावान्परार्तिहरणक्षमः ॥

विक्रमादित्यवद्विश्वविदितो मरुभूपतिः ॥ १ ॥

अत्रैकस्यैवोपमानभूतस्य विक्रमादित्यस्य जयशीलाविध-
र्मसमुच्चयेन राजराजेश्वरविषये उपमाकरणात्समुच्चयोपमा ॥

बहूनामुपमानानामेकेनैव धर्मेणोपमा बहूपमा ॥

यथा—

हंसेन हीरेण हंलायुधेन

तुल्यं यशस्ते यशवन्तभूप! ॥

अत्र राजराजेश्वरयशोविषये हंसादीनां बहूनामुपमाना-
नामेकेनैव श्वेतधर्मेणोपमाकरणाद्बहूपमा ॥ कश्चिद्बहूपमां
मालोपमां मल्लैकोपमयैव सादृशसिद्धौ पुनरुपमाप्रदर्शनं
व्यर्थमित्याह ॥ मम मने तु तस्यायं प्रमादः । लोकेऽपि दृढ-
निश्चयार्थं सजातीयैरित्तरप्रस्थादिपरिमाणैस्तोलनरीतिरस्ती-
तीहापि बहूनां समीपे कृत्वा विशेषज्ञाने चमस्काराधिक्य-
स्यानुभवसिद्धत्वात् ॥

अनेकोपमानानां पृथक्पृथग्नेकधर्मैरुपमा मालारूपंतया
मालोपमा ॥

यथा—

भाग्यात्तस्तनृपात्मजोऽयमधुना शास्ति प्रजा रामवं-
द्धर्मो यस्य भुजाश्रितः क्षितिभुजां ख्यातः पवित्रैर्गुणैः ॥
गाम्भीर्येऽम्बुधिना समः शशभृता तापापहारे सम
ऐश्वर्ये सुरनायकेन सदृशस्तुल्यः प्रतापे रवेः ॥१॥

अत्र राजराजेश्वराविषये समुद्राद्यनेकोपमानानां पृथक्पृ-
थग्गाम्भीर्याद्यनेकधर्मैर्मालारूपतयोपमाकरणान्मालोपमा ॥

उत्तरोत्तरान्वयिवलयनिर्मितलोकशृङ्खलान्यायेनोत्तरोत्तर-
मुपमायां कश्चिच्छृङ्खलोपमामाह ॥ रसनाऽर्थात्कटिमेखला-
ऽलंकारोऽपि प्रायः शृङ्खलाकृतिर्भवतीति केनचिद्रसनोपमेत्यु-
क्तम् । रसनेतिकथनं शृङ्खलातो मनोहारि ॥

यथा—

चन्द्रायते शुक्लरुचाथ हंसो
हंसायते चारुगतेन कान्ता ॥
कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि .
वारीयते स्वच्छतया विहायः ॥१॥

उपमेयविषयोपमानालाभे उपमेयोचितोपमानकल्पनयो-
पमा कल्पितोपमा ॥

यथा—

स्तनाभोगे पतन् भाति कपोलात्कुटिलोऽलकः ॥
शशाङ्कविम्बतो मेरौ लम्बमान इवोरगः ॥ १ ॥

अत्रोपमानस्यासिद्धत्वात्कल्पितत्वम् ॥ इयमेवाभूतोपमे-
त्युच्यते । उक्तोपमासु चमत्कारवैलक्षण्येऽप्युपमानाग्नि ता-
सां चमत्कारस्य लीनतयोपमाप्रकारत्वम् ॥ एवमन्यत्रापि
ज्ञेयम् । सर्वेष्वप्युक्तोदाहरणानि स्तुतिपर्यवसायीनि ॥

निन्दापर्यवसायि यथा—

सिरोहीशश्चाहुमानो वन्यद्रिवलदर्पितः ॥
निःसारितो मानभटैर्होलिकाराव(※)वत्पुरात् ॥ १ ॥

अत्रापि युक्तिचमत्कारस्य सादृशकाव्यशोभाकारतयाऽलं-
कारत्वम् ॥ एवमन्यालंकारेष्वपि ॥ अर्वाचीनाः श्रवणमात्रे-
णोपम्यबोधे श्रौती, अर्थविचारेणोपम्यबोधे चार्थीतिप्रकारद्व-
यमाहुः ॥ तन्मते वाच्योपमा श्रौती, लक्ष्योपमा व्यङ्ग्योप-
मा चार्थी । कश्चिदर्वाचीन इवादिवाचकशब्दप्रयोगे श्रवण-
समकालमेव सादृश्यबोधाच्छ्रौती, तुल्यादिवाचकशब्दप्रयो-
गे क्षणं विचारेण सादृश्यबोधादार्थीत्याह ॥ तन्मते इवार्थो
यथेति । तुल्यार्थः संमान इति । उपमायाः साक्षात्स्वरूपं
च यथाशब्दप्रतिपाद्येथे ॥ तदेतजुच्छम् ॥ सर्वेषामप्यर्थालंका-
राणां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थभूलत्वात्तत्रार्थस्यैव वैलक्षण्यम् ।

(※) होलिकोत्तरदिने नगरनिवासिनो मिलिताः कंचिदेकं नरं न्यत्यस्तमञ्चकरुदं वि-
धाय स्कन्धैरुद्धन्तो भस्मरजो वर्धन्तो दुर्बलान्पुष्पचारयन्तः शङ्कनार्थं पुराद्वह्निर्नयन्ति सं-
मरदेशे होलिकाराव इत्युच्यते ॥

न तु शब्दस्य ॥ उक्ताखिलोदाहरणोपमाया वाच्यत्वम् ॥

लक्ष्योपमा यथा—

चौरो हास्यरसस्य किं, हिमगिरेः किं वा प्रभाणां प्रभुः,
क्षीराब्धेः किमु पृच्छकः, किमथ वामित्रं तु मुक्तामणेः ॥
बन्धुः किं शशिनो, इथ वा प्रतिनिधिः कुन्दस्य किं, भूपते!
किं पीयूषरिपुर्यशस्तव पुनर्हंसस्य पुत्रोऽथ वा ॥ १ ॥

अत्र नृपयशसि हास्यरसचौरत्वाद्यभाव इति वाच्यार्थ-
वाधाच्छ्रुत्वैत्यसाधर्म्ये लक्षणा ॥ प्रयोजनं तु पर्यायोक्त्या क-
थनान्मनोहारित्वम् ॥ शत्रुमित्रपुत्रबन्धुप्रभुपृच्छकप्रतिनि-
धीनां प्रायः सदृशतया बन्धादिशब्दानां सदृशार्थे लाक्ष-
णिकप्रयोगः । चौरस्तु घनाद्यपहरणेन धनवान् भूत्वा तत्स-
दृशो भवति ॥

व्यङ्ग्योपमा यथा—

तस्यैतौ नयने विभोर्दिनपती रात्रीपतिर्नाधिको
न्यूनो वापि तयोर्वदान्यकमणेः कर्णस्य सूर्याजनेः ॥
चिन्ताऽभूद्विकटा विधोर्नृपवराद्योद्योतचन्द्र! त्वयि
निर्मूला चिरकालिकी समभवत्सिंहासनाधिष्ठिते ॥ १ ॥

अत्र भवान्दाने कर्णेन सदृश इत्युपमा व्यङ्ग्यलभ्या ॥
एवमन्यालंकारेणैवपि ज्ञेयम् ॥ अर्वाचीना उपमानोपमेयध-
र्मवाचकानां चतुर्णामवयवानां कथने पूर्णोपमेति, तेषु

चैकस्य द्वयोस्त्रयाणां वाऽकथने लुप्तोपमेतिप्रकारमाहुः ।

यथा—

आखण्डल इवोदारो यशवन्तनरेश्वरः ॥

अत्र राजराजेश्वर उपमेयम् । इन्द्र उपमानम् । उदारता धर्मः । इवशब्दो वाचकः । एषां चतुर्णामप्यवयवानां कथना-
स्पृणोपमा ॥

आखण्डलेन सदृशो यशवन्तनरेश्वरः ॥

अत्र च्छन्दोवशाद्वाञ्छावशाद्बोद्धारताधर्मस्याकथनेऽपि
प्रसिद्ध्या लाभः । अर्वाचीना इमं धर्मलुप्तोपमाख्यं प्रकारं
वदन्ति ॥

“अहो चन्द्रमुखीवाञ्छा”

अत्र च्छन्दोवशादिच्छावशाद्वा प्रकाशादिधर्मस्येवादिवा-
चकशब्दस्य चाकथनेऽपि चन्द्र इव प्रकाशकारि मुखं यस्या
इत्यर्थविधिना धर्मवाचकयोर्लाभः ॥ अर्वाचीना अत्र धर्म-
वाचकलुप्तोपमाख्यं प्रकारमाहुः । काव्यप्रकाशे धर्मवाचका-
पमानलुप्ताया इदमुदाहरणम्—

तरुणिमनिं कृतावलोकना

ललितविलासवती वितीर्णविग्रहा ॥

स्मरशरविसराक्षितान्तरा

मृगनयना हरते मुनेर्मनः ॥ १ ॥

अत्र चञ्चलताधर्मेण नायिकानेत्रयोर्मृगोप्युपमानम् ।

तथार्त्वे तु चञ्चलताधर्मेण मृगस्योपमानत्वे विवक्षिते "मृग इव नयने यस्याः" इति विग्रहः । अस्मिन्पक्षे मृगस्योपमानस्योक्तत्वाद्धर्मवाचकलोपः ॥ वर्णाकृतिचञ्चलताशीलधर्मस्तु नाधिकानेत्रयोर्मृगनयनमुपमानम् । मृगनयनस्योपमानत्वे विवक्षिते "मृगनयने इव नयने यस्याः" इति विग्रहः । अस्मिन्पक्षे "अनेकमन्यपदार्थे ॥ २ । २ । २४॥" इति पाणिनिः-
निसूत्रस्थेन "सप्तस्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च" इति वार्तिकेन मृगनयनेतिपदे उत्तरपदभूतस्योपमानरूपनयनशब्दस्य लोपादुपमानस्यापि लोपः ॥ साहित्यदर्पणादिपूषमे-
यलुप्तोपमाया इदमुदाहरणम्—

यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्वे ॥

अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा । साधारणधर्मः शुक्लता । अनयोर्लोपः ॥ कुवलयानन्दे लुप्तोपमाया अष्टौ, काव्यप्रकाशे च समासादिभेदादेकानविंशतिः-
प्रकारा गदिताः । अप्यदिक्षितेन प्रथमं कुवलयानन्दे लुप्तोपमाऽष्टविधा प्रज्ञप्ता । परं तु पश्चात्तेनैव पूर्णविमर्शविहित-
चित्रमीमांसायाम् "अयं पूर्णालुप्ताविभागो वाक्यसमासप्रत्ययविशेषद्वारोदाहरणदर्शनफलं च व्याकरणशास्त्रस्य कौशलप्रदर्शनमात्रम् । अलंकारशास्त्रस्य बोधेऽनुयोगात्" इत्युक्तम् ॥ मम तु मतं, 'समासत्रिधिनोपमानादिलोपो वाच्यार्थस्य च प्रत्ययादिना प्रतिपादनं तु व्याकरणशास्त्रे प्रचलिता रीतिरिति नेह व्याकरणस्यापि श्लाघनीयकौशलम् ।

प्रसिद्धधर्मस्य च स्वतो लाभात्तदनुपादानं तु गौरवनिवृत्तिमा-
त्रम् । नात्र चनत्कारलेशोऽपि ॥

चन्द्रालोके उपमाया इदं लक्षणम्—

“उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः ॥” इति ॥

लक्ष्मीः शोभा । उल्लसति व्यङ्ग्यमर्यादां विना स्पष्टं प्र-
काशते । न हीदं लक्षणमुपमायाः साक्षात्स्वरूपस्य बोधकम् ।
उपमानोपमेययोरुभयोः सादृश्यलक्ष्म्या उल्लासस्तु संदेहालं-
कारे । उपमायां तूपमेयस्यैव सादृश्यलक्ष्म्या उल्लास इत्युपमाया-
मुक्तलक्षणस्यासंभवादसंभवदोषः । किं च भ्रान्तिसंदेहाद्यलंका-
राणां सादृश्यमूलत्वात्तन्मतोक्तलक्षणस्य तेष्वतिव्याप्तिरपि ॥
अयं विषयस्तीक्ष्णया बुद्ध्याऽवधारणीयः ॥ इत्युपमाप्रक-
रणम् ॥ १ ॥

॥ अतद्गुणः ॥

धुरंधरो वक्ष्यमाणतद्गुणालंकारस्य विपरीतभावेऽतद्गुणालं-
कारमङ्गीचकार ॥ वर्णक्रमवशादस्माभिरयमलंकारः पूर्वम-
भिहितः । न तद्गुणः, अतद्गुणः । अत्र नञ् निषेधार्थकः ।
परगुणसंवन्धस्य निषेध इतिभावः ॥ अत्र न्यायशास्त्रोक्तरूप-
रसादिगुणा एव न धुरंधरविवक्षिताः । किं तु लोकप्रसिद्धगुणो
विवक्षितः । लोके हि सद्भावो गुणशब्देनोच्यते । अत्रोपल-
क्षणेनासद्भावस्यापि संग्रहः ॥ अत्र कारणात्कार्याजिनिरूप-
चमत्कारोऽविवक्षितः । तत्र विचित्रालंकारस्य विवक्षितत्वात् ।

अत्र तु स्वगुणागुणसामर्थ्यवशात्परगुणागुणधारणाभावे च-
मत्कारः । परगुणासंबन्धो हि कार्यकारणभावतो विलक्षणः ।
इहाश्चर्यबुद्ध्यभावो विचित्रे त्वाश्चर्यबुद्धिरितिभेदः ॥

संगत्यामप्यसंबन्धो राजन्परगुणस्य हि ।
अतद्गुणाख्योऽलंकारः कीर्तितोऽतिमनोहरः । १ ।

यथा—

पयोधिपङ्केऽपि शशाङ्कबिम्बे
मदाम्बुनीलेष्वपि दिग्गजानाम् ॥
मुखेषु खेलद्यशवन्तसिंह!
यशः सदा ते विमलं विभाति ॥ १ ॥

अत्र राजराजेश्वरयशसि मदकलङ्कयोः संगतेः सत्त्वेऽपि
तदीयश्यामगुणस्य संबन्धो न जात इत्यतद्गुणत्वम् ॥
अत्रापकृष्टगुणस्यातद्गुणता ॥ गुणश्च वर्णरूपः ॥

यथा वा—

मरुत्नाथ! तवारियोषितां
सहवासेऽपि वनेचरस्त्रियः ॥
न विदुर्मणिगुञ्जयोर्भिदां
न हतं तेन तदीयभूषणम् ॥ १ ॥

अत्रोत्तमपदार्थाऽऽदरकारिराजयोषितां निरन्तरसंसर्गेऽपि
स्वमौढ्यसामर्थ्यवशाच्छशशङ्कानामुत्तमानुत्तमवस्तुभेदज्ञान-

गुणस्यासंबन्धादतद्गुणत्वम् ॥ अत्रोत्कृष्टगुणस्यातद्गु-
णता ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“संगतान्यगुणानङ्गीकारमाहुरतद्गुणम् ॥” इति ॥

इदं लक्षणं नामार्थानुसारि ॥ इत्यतद्गुणप्रकरणम् ॥२॥

अतिशयोक्तिः ॥

अत्रातिशयशब्दार्थोऽतिक्रमणम् । अनिक्रमणं तूल्यजनम् ।
“अतिशयितः, अतिक्रान्ते” इति चिन्तामणिः । अतिशय-
स्योक्तिरतिशयोक्तिः ॥ उल्लङ्घनं तु गिरिसागर-ज्ञादीनामने-
केषां भवतीति लोकमर्यादोल्लङ्घनेऽत्र रूढिः । इयमतिशयो-
क्तिः सर्वालंकारजीवनम् । तदुक्तं “कोऽलंकारोऽनया विना”
इति ॥ अलौकिकत्वमन्तरा तु काव्यसंज्ञापि न भवति । अ-
लंकारत्वं तु तस्यापि शोभाकरमित्यलौकिकत्वं विना कथं
वा तत्संभवः ॥

“वचनं श्रूयते प्राचां सर्वालंकृतिजीवनम् ॥

एषैवातिशयोक्तिर्वै कोऽलंकारोऽनया विना ॥”

उपमादिष्वतिशयापेक्षयोपमादिष्वमत्कारस्य प्राधान्या-
दुपमादिरलंकारः । अत्र तु केवलमतिशयस्यैव प्रधानचम-
त्कारित्वं तत्रैव च पर्यवसानमित्यतिशयोक्तिरलंकारः ॥

काव्येऽलौकिकत्वमिष्टमिति विधिसृष्टिलङ्घनं तु कविसृष्टौ
बहुधा भवत्येव ॥

यथा—

रे रे चन्द्र! यदि त्वमिच्छसि मुखेन्दोः साम्यमेवं कुरु .
पूर्वं स्नाहि सुधाम्बुधौ हि भवतो यत्स्यात्कलङ्कक्षयः॥
देहे ते त्रिमलेऽमलेऽम्बुजदले वासात्सुगन्धिर्भव
तुल्यस्त्वं हि तदा न चेत्क वदनं तस्य भवान्कासि भोः॥

अस्मिन्नलंकारे तु कविसृष्टेरप्युल्लङ्घनम् । तादृशवर्णनस्य
कविसृष्टिमर्यादातोपि बहिर्गतत्वप्रतीतिः । तादृशलोकसीमा-
लङ्घनं सामाजिकोद्वेगजनकत्वे तु प्रसिद्धिविरुद्धदूषणं भवति॥

यथा—

राजन्सप्ताप्यकूपारास्त्वत्प्रतापाग्निशोषिताः ॥
पुनस्त्वद्वैरिवनितावाष्पपूरेण पूरिताः ॥ १ ॥

कचिच्च चमत्कारपुरस्कारेण लोकसीमालङ्घनस्य सामा-
जिकालहादजनकत्वे भूषणरूपत्वम् ॥

यथा परिहासः ॥

अन्यमुखे दुर्वादो यः प्रियवदने स एव परिहासः ।
इतरेन्धनजन्मा यो धूमः सोऽगुरुभवो धूपः ॥ १ ॥

एवमेवोक्तं शृङ्गाररसरसिकविहारिकविनापि—

अरसोऽपि रसं यायाद्रसवद्रसिकान्तिके ॥
इत्तोर्ग्रन्थिः कठोरोऽपि यथा मधुरिमान्वितः ॥ १ ॥

गुणस्यासंबन्धादतद्गुणत्वम् ॥ अत्रोत्कृष्टगुणस्यातद्गु-
णना ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“संगतान्यगुणानङ्गीकारमाद्भुततद्गुणम् ॥” इति ॥

इदं लक्षणं नामार्थानुसारि ॥ इत्यतद्गुणप्रकरणम् ॥२॥

अतिशयोक्तिः ॥

अत्रातिशयशब्दार्थोऽतिक्रमणम् । अतिक्रमणं तूलह्वनम् ।
“अतिशयितः, अतिक्रान्ते” इति चिन्तामणिः । अतिशय-
स्योक्तिरतिशयोक्तिः ॥ उल्लङ्घनं तु गिरिसागर-ज्ञादीनामने-
केषां भवतीति लोकमर्यादोल्लङ्घनेऽत्र रूढिः । इयमतिशयो-
क्तिः सर्वालंकारजीवनम् । तदुक्तं “कोऽलंकारोऽनया विना”
इति ॥ अलौकिकत्वमन्तरा तु काव्यसंज्ञापि न भवति । अ-
लंकारत्वं तु तस्यापि शोभाकरमित्यलौकिकत्वं विना कथं
वा तत्संभवः ॥

“वचनं श्रूयते प्राचां सर्वालंकृतिजीवनम् ॥

एषैवातिशयोक्तिर्वै कोऽलंकारोऽनया विना ॥”

उपमादिव्वतिशयापेक्षयोपमाविचमत्कारस्य प्राधान्या-
दुपमादिरलंकारः । अत्र तु केवलमतिशयस्यैव प्रधानचम-
त्कारित्वं तत्रैव च पर्यवसानमित्यतिशयोक्तिरलंकारः ॥

काव्येऽलौकिकत्वमिष्टमिति विधिसृष्टिलङ्घनं तु कविसृष्टौ
बहुधा भवत्येव ॥

यथा—

रे रे चन्द्र! यदि त्वमिच्छसि मुखेन्दोः साम्यमेवं कुरु .
पूर्वं स्नाहि सुधाम्बुधौ हि भवतो यत्स्यात्कलङ्कक्षयः॥
देहे ते धिमलेऽमलेऽम्बुजदले वासात्सुगन्धिर्भव
तुल्यस्त्वं हि तदा न चेत्क वदनं तस्या भवान्कासि भोः॥

अस्मिन्नलंकारे तु कविसृष्टेरप्यलङ्घनम् । तादृशवर्णनस्य
कविसृष्टिमर्यादातोपि बहिर्गतत्वप्रतीतिः । तादृशलोकसीमा-
लङ्घनं सामाजिकोद्वेगजनकत्वे तु प्रसिद्धिविरुद्धदूषणं भवति॥

यथा—

राजन्सत्ताप्यकूपारास्त्वत्प्रतापाग्निशोषिताः ॥
पुनस्त्वद्वैरिवनितावाष्पपूरेण पूरिताः ॥ १ ॥

क्वचिच्च चमत्कारपुरस्कारेण लोकसीमालङ्घनस्य सामा-
जिकालङ्घादजनकत्वे भूषणरूपत्वम् ॥

यथा परिहासः ॥

अन्यमुखे दुर्वादो यः प्रियवदने स एव परिहासः ।
इतरेन्धनजन्मा यो धूमः सोऽगुरुभवो धूपः ॥ १ ॥

एवमेवोक्तं शृङ्गारसरसिकविहारिकविनापि—

अरसोऽपि रसं यायाद्रसवद्रसिकान्तिके ॥
इत्तोर्ग्रन्थिः कठोरोऽपि यथा मधुरिमान्वितः ॥ १ ॥

लोकसीमालङ्घनोदाहरणानां दूषणभूषणत्वनिरूपणवि-
षये सहृदयहृदयमेव साक्षि ॥

लङ्घनं लोकसीमायाः प्रोच्यतेऽतिशयो बुधैः ॥
राजन्नतिशयस्योक्तिस्तदाख्यालंकृतिर्मता ॥१॥

यथा—

गरलं मलिनाङ्गारा और्वश्चाग्निर्भुजङ्गराङ्धमनी ।
वज्राघातैर्मैरी घटनं प्रलयाम्बुनिर्वापः ॥१॥
शाणस्तिग्ममरीचिश्चेत्थं यमराजकारुणा रचितः ।
श्रीयशवन्तनृपाल! खड्गस्ते घोरतर एषः ॥२॥

राजराजेश्वरखड्गस्योत्पत्तिसामग्री लंकसीमालङ्घनं
घोषयन्त्येव तादृशसामग्रीकल्पनारूपकविप्रतिभाचातुर्येण
चमत्कारप्रदतया सामाजिकमनां स्याल्हादयन्ती भूषणं भव-
ति । न तूद्देगजनकतया दूषणम् ॥

यथा वा—

न नीतवान्यां तु हिरण्यनेत्रो
मग्ना न चाभूत्प्रलयाम्बुधौ या ॥
कस्यापि रूढा न दलं नृपस्य
न कम्पिता याऽहिवरस्य मूर्ध्ना ॥१॥
दत्ता द्विजेभ्यो न च भार्गवेण
चक्रेण सूर्यस्य रथस्य नाप्ता ॥

क्रान्ता न पादैः खलु वामनेन
जिगाय तां क्षमां किल मानभूपः ॥ २ ॥

जयनगरनरेशमानसिंहो दिल्लीश्वराकबरसेनापतिभूत्वा
भारतवर्षमजयत् । तस्येदं वर्णनं लोकसीमालङ्घनं बोधयदे-
व तादृशापूर्वपृथ्वीकल्पनारूपकविप्रतिभाचानुर्धेण सामा-
जिकचमत्कारदायितयाऽऽनन्दजनकं सद्भूषणम् । न तूद्देग-
जनकं सद्दूषणम् ॥ दण्ड्याचार्यस्येदमुदाहरणम्—

मल्लिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ॥
क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥ १ ॥

इदं शुक्लाभिसारिकावर्णनं लोकसीमालङ्घनं बोधयदेव
चन्द्रवदनाज्योत्स्नाभिसारसंबन्धियथोचितभूषणवसनादिसा-
मग्रीसहायेन सामाजिकचमत्कारदायितयाऽऽनन्दप्रदं सद्भूष-
णम् । न तूद्देगजनकतया दूषणम् ॥

यथा वा—

न दृश्यते सा तन्वङ्गी शयाना नन्दनन्दन ! ॥
अङ्गोष्मणोऽनुमानेन पर्यङ्के ज्ञायते तु सा ॥ १ ॥

नायकं प्रति सख्यः इयमुक्तिः । वियोगिन्या इदं वर्णनं लोकसी-
मालङ्घनं बोधयदेवं तस्या वियोगजन्यकाश्यस्य स्वाभाविकका-
श्यदेवंरीत्या पृथग्दर्शनं रोचकमितिसामाजिकचमत्कारदायि-
तयाऽऽनन्दजनकं सद्भूषणम् । न तूद्देगजनकं सद्दूषणम् ॥ अ-
तिशयोक्तौ प्रसिद्धिविरुद्धदोषस्य समाधानं त्वस्मत्प्रदर्शितमेव

धुरंधराभिप्रेतम् । दण्ड्याचार्यादर्वाचीनास्तु लोकसीमालङ्घने
लोकसीमाया अलङ्घनस्य निगरणमिति समादधते । अलं-
कारसर्वस्वकारस्त्वतिशयोक्तेः सामान्यलक्षणमपीदमेवाह—

“अध्यवसितप्राधान्येऽतिशयोक्तिः” इति ॥

अध्यवसायस्य चेदं लक्षणमाह—

“विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः”

इति ॥

निगरणं तु निगलनम् । तच्चात्र स्फटिककलशगतासव-
न्यायेन विवक्षितम् । स्फटिककलशगतासवो यथा बहिरु-
द्भासते, तथा विषयिण उदरगतस्य विषयस्योद्भासनमध्यव-
साय इत्यर्थः । अध्यवसायोदाहरणं च रूपकातिशयोक्तौ
स्पष्टतरम् । अतिशयोक्तेः प्रकाराष्टकं भणता चन्द्रालोकका-
रेणातिशयोक्तेः सामान्यलक्षणमनुक्त्वा रूपकातिशयोक्त्या-
ख्यप्रकारे उक्तसिद्धान्तस्य दिग्दर्शनं कृतम् ॥

“रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानतः” इति ॥

यथा—

पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति शिताः शराः ॥

एषां मते नयनेभ्यो नीलोत्पलानां कटाक्षेभ्यश्च वाणानां
भेदे सत्यभेदकथनम् । एतच्च लोकसीमालङ्घनं प्रसिद्धिविरुद्ध-
त्वाहोपार्हम् । तथाप्यत्र नीलोत्पलेषु नयनानां वायोषु च कटा-

चाणामुद्भासनमर्थाच्छ्रोतृबोध्यत्वमित्युक्तदोषस्य समाधानम् । मम मतेऽपीदं निगरणं लोकसीमालङ्घनस्य वारणम् । तत्त्वे च न वा तत्संबन्धि दूषणं न च भूषणम् । क्षणमात्रं कस्यचिद्भानं चेदाभासालंकारः । अन्यथा रूपकालंकारः ॥ १ ॥
तस्यैवान्यतया वर्णनं भेदकसंबन्धिलोकसीमातिलङ्घन-
रूपमितिभेदकातिशयोक्तिः ॥

यथा—

हसितं दर्शनं चास्या जल्पनं चान्यदेव हि ॥

सर्वेषां हसितदर्शनजल्पनानां मुखनयनरसनासाध्यत्व-
मित्यभेदे सति भेदकथनं पूर्ववदोषः । तथाप्युक्तकथने हसि-
तादीनामन्यप्रकारतोद्भासनं समाधानम् । मम मतेऽपि ना-
त्रातिशयोक्तिः । किं तु व्यतिरेकालंकारः ॥ २ ॥

अयोगेऽसंबन्धे संबन्धस्य कल्पना संबन्धसंबन्धिलोक-
सीमालङ्घनरूपेति संबन्धातिशयोक्तिः ॥

यथा—

सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम् ॥

सौधाग्राणां विधुमण्डलस्पर्शस्यासंबन्धादत्रान्यसौधेभ्यो-
ऽत्युत्तङ्गतोद्भासनं समाधानम् । मम मतेऽपि पूर्ववन्नात्राति-
शयोक्तिः । किं तु व्यतिरेकालंकारः ॥ ३ ॥

योगे संबन्धेऽसंबन्धस्य कल्पनाऽसंबन्धसंबन्धिलोकसीमा-
लङ्घनरूपेत्यसंबन्धातिशयोक्तिः ॥

यथा—

त्वयि दातरि राजेन्द्र ! स्वर्द्धुमान्नाद्रियामहे ॥

राज्ञः समीपे कल्पतरोः सन्मानस्य नासंबन्ध इतीह राज्ञः
उत्कर्षाधायकतया संबन्धोद्भासनं समाधानम् ॥ मम मतेऽपि
पूर्ववन्नात्रातिशयोक्तिः । किं त्वाभासालंकारः ॥ ४ ॥

कारणप्रसक्त्या कार्यस्योत्पत्तौ कार्यचपलताया लोकसी-
मालङ्घनरूपत्वाच्चपलातिशयोक्तिः ॥

यथा—

यास्यामीत्युदिते तन्व्या बलयोऽभवदूर्मिका ॥५॥

कार्यकारणयोर्युगपद्भावोऽक्रमः । अस्य चाक्रमस्य लोक-
सीमालङ्घनरूपत्वान्तत्वेऽक्रमातिशयोक्तिः ॥

यथा—

आलिङ्गन्ति समं देव ! ज्यां शराश्च पराश्च ते ॥६॥

कार्यकारणयोः पूर्वापरभावव्यतिक्रमस्यात्यन्तं लोकसी-
मालङ्घनरूपत्वादत्यन्तातिशयोक्तिः ॥

यथा—

अथे मानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा ॥

उक्तप्रकारत्रयेऽपि कार्यशेष्यस्योद्भासनं समाधानम् । मम
मतेऽपि पूर्ववन्नात्रातिशयोक्तिः । किं तु विचित्रालंकारः ॥७॥

अपन्हुतिसहितत्वे सापन्हवातिशयोक्तिः ॥८॥ अत्र प्रका-
राष्टकंऽपि निगणरूपसमाधानमतिशयोक्तेर्वारणम् । तदा-

चोक्तप्रकाराष्टकेऽप्यतिशयोक्तेरभावादत्रातिशयोक्तेरसंभवः ॥
सापन्हुवातिशयोक्तेरपन्हुत्यतिशयोक्तयोः संसृष्टिरूपत्वात्प्र-
कारत्वाङ्गीकारः प्रमादः । निगरणनिश्चयरूपमतिशयो-
क्तेर्लक्षणं तत्स्वरूपबोधकं न भवतीत्यसंभवदोषः । किं चोक्ता-
तिशयोक्तिप्रकारेभ्योऽन्यत्र तन्मतोक्तलक्षणास्याव्याप्तिरपि ॥

यथा—

नासाकूणनपूर्वं संनर्त्यात्ति भ्रुवं च कुटिलतराम् ॥

कृत्वा मातुः शपथं चकार तत्तुदति कण्टकवत् ॥ १ ॥

अत्र नायिकाया अरुचिवोधकचेष्टायां रुचेर्निगरणम् ॥

इत्यतिशयोक्तिप्रकरणम् ॥ ३ ॥

अतुल्ययोगिता ॥

धुरंधरेण तद्गुणस्य विपरीतभावेऽतद्गुणालंकारं मत्वाऽलं-
कारस्य विपरीतभावेऽलंकारान्तरसंभवस्य दिग्दर्शिता । तद-
नुसारेण तुल्ययोगितायलंकाराणां विपरीतभावेऽतुल्ययोगि-
तादयोऽलंकारा अस्माभिर्लक्षिताः । न तुल्ययोगिता, अतु-
ल्ययोगिता ॥

तुल्ययोगजनेर्यत्र संभवो मरुनायक! ॥

न मवेत्तुल्ययोगश्चेत्तत्रोक्ताऽतुल्ययोगिता ॥ १ ॥

यथा—

श्रान्ता विक्रयिणोऽतिविक्रयवशात्संढौकयन्तां(*)भृश
 श्रान्ता दूतगणा विलिख्य बहुशो देशान्तरे पत्रिकाः॥
 श्रान्तास्ते विनिवेदनात्परिजनास्त्वं राजराजेश्वर!
 विश्रान्तो न हि तस्तसिंह! वितरन्हेमाम्बराणि प्रभो! १।

भृशं कार्यरुणाच्छ्रान्तत्वे सर्वेऽपि मनुजाः समानधर्मिणः।
 अत्र विदेशाद्देमाम्बराण्यनयतां वणिजां, स्वस्वामिनः प्रति
 तद्दानोदन्तं लिखतामितरभूषदूतानां, हेमाम्बरदानार्थं निवेद-
 यितृणामधिकारिणां च श्रान्तत्वेन सह हेमाम्बरदानविषये
 श्रान्तत्वस्य संयोगो राजराजेश्वरतस्तसिंहस्थाप्यवश्यं संभ-
 वति । स च न जात इत्यतुल्ययोगिताऽलंकारः ॥ इत्यतुल्य-
 योगिताप्रकरणम् ॥ ४ ॥

अधिकम् ॥

अस्मादयमाधिक इत्यस्मिन्नर्थेऽप्यधिकशब्दः प्रयुज्यते।
 तत्र तु व्यतिरेकालंकारः। वाञ्छितार्थादधिकलाभेऽप्यधिकश-
 ब्दस्य प्रयोगो दृश्यते। तत्र प्रहर्षणालंकारः ॥ इत्यादि ॥ अत्र
 त्वेकस्माद्वस्तुमोऽपरस्य भाव आधिक्यमित्यस्मिन्नर्थेऽधिकश-
 ब्दस्य रुढिः। अत्र कस्यचिद्वस्तुहर्षोत्पादस्तात्रेव च पर्यव-
 स्तानं चेत्तत्र प्रहर्षणालंकारो भविष्यति ॥

एकस्माद्वस्तुनोऽन्यस्य भाव आधिक्यमत्र हि ॥
अधिकालंकृतिर्ज्ञेया धुरंधरमतानुगैः ॥ १ ॥

यथा—

वागम्बुपरिपूर्णेऽस्मिन् रम्ये विश्वसरोवरे ॥
यशवन्तयशःपद्मद्विरेफो राजते वियत् ॥ १ ॥

अत्र कमलेन सरोवरस्येव यशवन्तसिंहयशसा जगतः
शोभेति कवे राजराजेश्वरस्तुतिरभिलपिता ॥ तत्र यशसः
कमलत्वसिद्धये परंपरितरूपके कवेः प्रयत्नः । परंपराक्रम-
निर्वाहार्थं चाकाशस्य भ्रमरत्वेन रूपणम् । तत्राकाशकमल-
योर्विस्तारतारतम्याद्वाजराजेश्वरयशस आकाशतोऽपि महा-
विस्ताररूपस्तुतिलाभोऽधिकालंकारः ॥

यथा वा —

अमरीकवरीभारभ्रमरीमुखरीकृतम् ॥
दूरीकरोतु दुरितं गौरीचरणपङ्कजम् ॥ १ ॥

अत्र पार्वत्या रमादिसकलदेवाङ्गनाः पादारविन्दं पूजयन्ती-
त्यैश्वर्यरूपा स्तुतिः कवेरभिलपिता । अत्र प्रारम्भात्पूर्तिपर्य-
न्तमनुप्रासस्य निर्वाहे कवेः प्रयत्नः । कविसंप्रदाये च प्रायो
भ्रमरवर्णनं जातिप्रतया विधीयते । न तु स्त्रीपुंविशेषतया ।
अत्र तु भ्रमरीतिस्त्रीवाचिपदप्रयोगोऽनुप्रासस्य निर्वाहार्थ-
कः । देवाङ्गनानां सौन्दर्यमेव प्रसिद्धम् । न तु रातीत्वमपि ।
अत एव देवाङ्गनाकेशपाशेषु सुगन्धिलुब्धानां भ्रमरीभ्रम-

राणां सर्वेषामपि संभवः । पार्वतीपादारविन्दप्रणामसमये
च समीपवर्तित्वाविशेषेऽपि भ्रमर्य एव चरणस्पर्शमाचरन्ति ।
न तु भ्रमरा अपीति पार्वत्या असाधारणपातिव्रत्यमहिमरूप-
स्तुतिलाभोऽधिकालंकारः ॥

चन्द्रालोककारोऽधिकस्य प्रकारद्वयं वदन्निदं क्षक्षणे-
दाहरणमाह—

“अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनम् ॥
पृथ्वाधेयाद्यदाधाराधिक्यं तदपि तन्मतम् ॥”

यथा—

ब्रह्माण्डानि जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः ॥
कियद्वाग्ब्रह्म यत्रैते विश्राम्यन्ति गुणास्तव ॥१॥

पूर्वोदाहरणे सर्गारम्भापारवारिण आधारस्याधिकतया
वर्णनीयनृपयशस आधेयस्याधिकत्वबोधः । उत्तरोदाहरणे
च वर्णनीयनृपगुणगणस्याधेयस्याधिकतया वाग्ब्रह्मण आधा-
रस्याधिकत्वबोधः । मम तु मतं, पृथुलाधारादाधेयाधिक्य-
प्रतीतिः पृथुलाधेयाद्याधाराधिक्यप्रतीतिर्वा न लोकोत्तरा । अत
एव कविकर्मरूपत्वाभावात्तादृशाधिक्यस्य नालंकारपदार्हत्व-
म् ॥ “वागम्बुपरिपूर्णे-” इत्यत्राकाशरूपान्सह आधेयाद्वा-
जराजेश्वरयशस आधारस्याधिक्यप्रतीतौ सत्यामप्यस्मिन्नंशे
तु नाधिकालंकारः । अपि तु परंपरितरूपकप्रयत्ने राजरा-
जेश्वरयशसस्तादृगाधिक्यरूपस्तुतेरधिकलाभरूपांशेऽधिकालं-

कारः ॥ उक्तलक्षणमधिकालंकारस्वरूपावृत्तितयाऽसंभवदोष-
ग्रस्तम् ॥ इत्यधिकालंकारप्रकरणम् ॥ ५ ॥

अनवसरः ॥

वक्ष्यमाणावसरालंकारस्य विपरीतभावेऽनवसरालंकारो-
ऽस्माभिर्लक्षितः ॥

अलंकारोऽनवसरोऽवसरापगमे कृतिः ॥
अप्रियस्ते महाराज! तथापि श्रूयतामसौ ॥ १ ॥

यथा—

संदेश आयान्मरुभूपतेः पुरा
ततश्चमूर्मार्गणवर्पणं ततः ॥
संधौ रुचिस्ते न तदाऽभवत्प्रिय!
वनेऽधुना काङ्क्षसि का विवेकिता ॥ १ ॥

यथा वा—

विदेशं बान्धवा याता विनष्टाः कृषयोऽपि च ॥
मृताश्च पशवो मेघो दुग्धं कामं प्रवर्पतु ॥ १ ॥
इत्यनवसरप्रकरणम् ॥ ६ ॥

अनुज्ञा ॥

अनुज्ञाशब्दार्थः संमतिः । “अनुज्ञा, अनुमतौ । अनुमतिः

संमतौ ।” इति चिन्तामणिः ॥ अनुज्ञायते इत्यनुज्ञा । संमति-
स्त्वङ्गीकारः । अङ्गीकारयोग्यस्याङ्गीकारस्तु न लोकोत्तरः । त-
स्मादिहानङ्गीकारयोग्यस्याङ्गीकारे रूढिः । अनङ्गीकारयोग्य-
स्याङ्गीकारश्च केनचिन्निमित्तेनैव रमणीयतयाऽलङ्कारत्वमापद्य-
ते । अलङ्कारप्रकरणान्निमित्तस्य लाभः । रूढिर्वा । केनचिन्नि-
मित्तेनानङ्गीकारयोग्यस्याङ्गीकारोऽनुज्ञालङ्कार इत्यर्थः ॥

अनङ्गीकारयोग्यस्याङ्गीकारो मरुवल्लभः ॥

केनापि हि निमित्तेनानुज्ञालङ्कृतिरिष्यते ॥१॥

यथा—

द्वाःपालवेत्रैः किल कन्दुकार्भं
नृत्यन्ति राज्ञां मुकुटानि यत्र ॥
सिन्धोरधीशो(*) विशति प्रभीतो
द्वारे तु तस्मिन्मरुनायकस्य ॥ १ ॥
सत्कारपूर्वं हि लभे प्रवेश-
मुपोपविष्टश्च पठामि काव्यम् ॥
मुरारिनामा कविराट् ततोऽहं
युगे युगे याचकजन्म याचे ॥ २ ॥

युगम् ॥

(*) अत्र सिन्धुदेशाधीशकपतेन राजराजेश्वरभिजयसिंहशरणायातसिन्धुपतिदंशजपद-
पतिर्निबद्धः ॥

लोके याचकत्वमनङ्गीकारयोग्यम् । लोकप्रवादोऽपि—

“ याच्ञा न साध्वी जनके रक्षेत्संधां यदि प्रभुः ॥ ”

तथाप्युक्तासाधारणसन्माननिमित्तेन मम मुरारिदानस्य जगदीश्वराद्याचकजन्मयाचनमनङ्गीकारयोग्यस्याङ्गीकारः ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणोदाहरणम्—

“ दोषस्याभ्यर्थनाऽनुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात् ॥ ”

यथा—

विपदः सन्तु नः शश्वद्यासु संकीर्त्यते हरिः ॥

यथा वा—

धन्या निर्धननारीयं शयाना वन्दते विधुम् ॥

धिग्धिग्धनाढ्यतां यत्र कपाटानां तु कोटयः ॥ १ ॥

अत्र कुलटाया अनङ्गीकारोचितदारिद्र्यदशाया अनङ्गीकारः ॥ दारिद्र्यदशायाः इलाघनमप्यङ्गीकार एव । अत्र याच्ञाया अभावादर्वाचां लक्षणमव्याप्तम् ।

यथा वा—

ज्ञात्वा जगद्विनाशकमपिवद्गरलं महेश्वरो राजन् ॥

भ्रान्त्योपासत इतरं जगदीशः कोऽस्ति तेन समः ॥

अत्र जगद्विनाशकत्वदोषं जानत एव हरस्यानङ्गीकारयोग्यहालाहलस्याङ्गीकार इति सर्वथैवार्वाचां लक्षणस्याव्याप्तिः ॥ इत्यनुज्ञाप्रकरणम् ॥ ७ ॥

अन्योन्यम् ॥

अन्योन्यं तु परस्परम् । बहुधाऽन्योन्यव्यवहाररीतिर्लोके
दृश्यते इति लोकन्यायेन घुरंधरोऽन्योन्यालंकारमङ्गीचकार ॥

अन्योन्यत्वमलंकारोऽन्योन्यनामा नराधिप ! ॥
उपकारादिभेदेन बहुधाऽयं प्रभिद्यते ॥ १ ॥

यथा—

जगता मरुभूपालो मरुभूपतिना जगत् ॥
शशिना गगनं भाति गगनेन तथा शशी ॥ १ ॥

अत्रान्योन्यमुपकारः ।

यथा वा—

करोति शक्रमातङ्गकपोलौ मलिनौ मदः ॥
मरुनाथयशः शुभ्रौ विदधाति पुनः पुनः ॥

अत्र शक्रगजैरावतगण्डस्थलविषये गजमदस्य राजराजे-
श्वरयशवन्तसिंहयशसश्चान्योन्यकृत्यपहाररूपापकारस्य ह-
ठः ॥ उपमा स्वतन्त्रालंकार इत्यन्योन्योपमा (परस्परोपमा)
उपमायाः प्रकारत्वेन भण्णिता ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परम्”

“करोतिशक्रमातङ्ग—” इत्याद्युदाहरणेष्वर्वाचां लक्षणम-
व्याप्तम् ॥ ननु भवतापि यत्रनत्रोपलक्षणमङ्गीक्रियते इती-
हाप्युपलक्षणेनापकारादीनां संग्रहो भविष्यति । एवमन्यालं-
कारेष्वपीति चेन्न । उपलक्षणस्य तु स एव विषयो यत्र व-
क्तुस्तात्पर्यं त्वनेकवस्तुविषयं केनचिच्च प्रयोजनेनैकस्यैव वस्तुनः
कथनम् । तत्र वक्तुस्तात्पर्यस्य बाधात्तत्संबन्धिनोऽन्येऽप्यर्था ल-
क्ष्यन्ते । इह तूक्तलक्षणासामग्री न विद्यते ॥ न ह्यत्रोपकार-
कथनेनापकारादौ वक्तुस्तात्पर्यं सिध्येत् । अपि तूपकारस्य नि-
यम एव सिध्यति ॥ प्रयोजनं विना च बाधितप्रयोगोऽनुचित
एव ॥ इत्यन्योन्यप्रकरणम् ॥ ८ ॥

अपन्हुतिः ॥

अपन्हवशब्दार्थो गोपनम् । “गोपनमपन्हवे” इति चि-
न्तामणिः ॥ अपन्हुतिरपन्हव इत्यनर्थान्तरम् । अपपूर्वात्
न्हुङो भावे क्तिन् ॥ अपन्हूयते इत्यपन्हुतिः ॥

अपन्हुतिरलंकारस्त्वपन्हव इहेष्यते ॥

यथा—

नायं शारदचन्द्रो यशंवन्तेश्वरयशो विभात्येतत् ॥
नेदं कलङ्कलक्ष्म सहलग्नो भिक्षुकस्तोमः ॥१॥

शास्त्रेषु प्रशस्तवस्तुनो वर्णः श्वेतः, अप्रशस्तस्य च

श्यामं उक्तः । ततो भिक्षुकसमूहः श्यामवर्णत्वेनाभिमतः ॥
 नायिकाविरहदशायां शशिन उद्दीपनत्वादेतद्राजराजेश्वरस्य
 यश इत्युक्त्वा सख्याऽत्र शशिनोऽपन्हवो विहितः । यशसि
 कलङ्काभावाच्चन्द्रमसि च तत्सत्त्वादुक्तशङ्कानिरासार्थमयं भि-
 क्षुकसमूह इत्युक्त्वा कलङ्कोऽपन्हृतः ॥

यथा वा—

सीत्कारं शिञ्जयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम् ॥
 नागरिकः किं मिलितो नहि नहि सखि! हैमनः
 पवनः ॥ १ ॥

अत्रांतरङ्गसखीं प्रति नायकवृत्तान्तं वदन्त्यां नायिकाया-
 मकस्मादागतबहिरङ्गसंख्या “ किं कान्तः ” इति प्रश्ने कृते
 नायिकया हैमन्तपवनवृत्तान्तमुद्दिश्योक्तकान्तवृत्तान्तस्याप-
 न्हवो विहितः ॥

सर्वा हसन्त्यमूरिह को वा हासस्य वीक्षितो विषयः ॥
 कृष्णो गलं गृहीत्वा चाणूरोऽमारिदर्शयत्येवम् (*) ॥ १ ॥

इयं नायिका गुप्ता ॥ अत्र निदर्शनायाः संकीर्णत्वम् ॥
 घुरंघरेणात्र गोपनार्थेऽपन्हृतिशब्दः प्रयुक्तः । किं त्वस्यालं-
 कारस्य स्वारस्यांपरिज्ञानादर्वाचीना “ न्हृद् अपनयने ” इति
 धातुपाठानुसारेणापन्हवशब्दार्थं दूरीकरणमज्ञासिषुः । “ अप-
 नयनं दूरीकरणे ” इति चिन्तामणिः ॥ तच्च तेपामुदाहरण-

(*) कृष्णो गलं गृहीत्वा दर्शयति, मया चाणूर एवममारीति संबन्धः ॥

दर्शनात्स्पष्टतरम् । दूरीकरणं तु निषेधः । निषेधस्य चम-
त्कारित्वे आक्षेपालंकारः । निषेधस्याच्चेपेऽन्तर्भावात् ॥

अर्वाचीना अपन्हृतेः प्रकारघट्टकमाहुः । चन्द्रालोके इमा-
नि लक्षणोदाहरणानि—

शुद्धापन्हृतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिहवः ॥

यथा—

नायं सुधांशुः किं तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहम् ॥

पद्मपुष्पमपि चन्द्रवदुद्दीपनम् । ततश्चन्द्रमपन्हूय पद्म-
प्रदर्शनमप्यसंभावितमेवेति चन्द्रस्यात्र निषेध एव ॥१॥

स एव युक्तिपूर्वश्चेदुच्यते हेत्वपन्हृतिः ॥

यथा—

नेन्दुस्तीव्रो न निश्चर्कः सिन्धोरौर्वोऽयमुत्थितः ॥

सूर्यस्योद्दीपनत्वाभावात्तत्साहचर्येणात्र न चन्द्रस्यापन्हवः ।
किं तु निषेध एव ॥२॥

अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापन्हृतिस्तु सः ॥

यथा—

नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम् ॥

अत्रापि चन्द्रे सुधांशुत्वस्य गोपनं न संभवतीति निषेध
एव ॥ अत्र पर्यस्ताशब्दार्थः सर्वतः प्रसृत इति ॥ ३ ॥

भ्रान्तापन्हुतिरन्यस्य शङ्कायां भ्रान्तिवारणे ॥

यथा—

तापं करोति सोत्कम्पं ज्वरः किं न सखि! स्मरः ॥

अत्रापि सख्या ज्वरशङ्कायां तद्भ्रान्तिवारणार्थं नायिकया स्वस्मरतापस्य निश्चयः प्रदर्शित इति ज्वरस्य गोपनासंभवा-
न्निषेध एव ॥ ४ ॥

कैतवापन्हुतिर्व्यक्तौ व्याजाद्यैर्निन्हुतेः पदैः ॥

यथा—

निर्यान्ति स्मरनाराचाः कान्तादृक्पातकैतवात् ॥

अत्रापि स्मरशरारोपान्नायिकाकटाक्षाणां गोपनासंभवा-
न्निषेध एव ॥ ५ ॥

छेकापन्हुतिरन्यस्य शङ्कातस्तथ्यनिन्हुवे ॥

यथा—

प्रजल्पन्मत्पदे लभः कान्तः किं न हि नूपुरः ॥

“प्रजल्पन्मत्पदे लभः” इति नायिकोक्त्याऽकस्मादागतव-
हिरङ्गसखी नायकवृत्तान्तं शङ्कितव्रती । तच्छङ्कानिवृत्त्यर्थं
नायिकया “न हि नूपुरः” इत्युक्त्वा नायकसंबन्धितथ्यवृत्तात-
स्यापन्हवः कृत इत्यस्मिन्नुदाहरणे गोपनस्य संभवः खलु ।
तथापि प्रकारपदकमध्यादुदाहरणपञ्चके निषेधः स्पष्टतर इ-
त्युक्तक्रमोचित्येनास्मिन्नुदाहरणेऽपि निषेध एव कवेस्तात्पर्यं

सिध्यति ॥ छेकश्चतुरः ॥ ६ ॥ मम तु मतं, सर्वेष्वप्युक्तोदाहरणेष्वप्युक्तपालंकारः । ततश्च चन्द्रालोकलक्षणान्यसंभवदोषग्रस्तानीति वेदितव्यम् । भ्रान्तिरूपवस्तुनिषेधो भ्रान्तापन्हुत्याख्यः प्रकार उक्तः ॥ स तु समीचीनः । धुरंधराभिप्रेतापन्हुत्यलंकारेऽप्यस्य संभवात् ॥

सखि! ताटङ्कमाणिक्यप्रभां किं वा कपोलयोः ॥
कान्तदन्तक्षतं ज्ञात्वा वाससा विनिगूहसे ॥ १ ॥

भ्रान्तापन्हुतिः प्रकारश्चेद्वास्तववस्तुनो गोपने निषेधे वा शुद्धापन्हुत्याख्यः प्रकारोऽपि युक्त एव ॥ अवशिष्टप्रकारचतुष्टयं त्वाक्षेपालंकारस्योदाहरणान्तरमात्रम् ॥ इत्यपन्हुतिप्रकरणम् ॥ ६ ॥

अपूर्वरूपम् ॥

नक्ष्यमाणपूर्वरूपालंकारस्य विपरीतभावेऽपूर्वरूपालंकारोऽस्माभिलेखितः ॥ न पूर्वरूपमपूर्वरूपम् । अत्र रूपकथनेनावस्थादीनां सर्वेषां संग्रहः ॥

अभावः पूर्वरूपस्य यत्र स्यान्मरुनायंक ! ॥
अपूर्वरूपालंकारो ज्ञेयस्तत्र बुधोत्तमैः ॥

मथा—

मांभूस्त्वं यशवन्तसिंहनृपतेः क्रोधस्य पात्रं प्रिय!

ते वासै गिरिकन्दरासु न पुनर्हर्म्येषु संवत्स्यसि ॥
कान्तारे खलु जम्बुकादिरचितैर्ध्वानैः प्रबुध्य प्रगे
स्तोत्रैर्वन्दिजनोदितैर्न हि पुनः संजागृतिं प्राप्स्यसि ॥१॥

अत्र भविष्यदपूर्वरूपम् ॥ तत्तूदाहरणान्तरमात्रम् ॥ इत्य-
पूर्वरूपप्रकरणम् ॥ १० ॥

अप्रत्यनीकम् ॥

वक्ष्यमाणप्रत्यनीकालंकारस्य विपरीतभावेऽप्रत्यनीकालं-
कारोऽस्माभिर्लक्षितः ॥ न प्रत्यनीकमप्रत्यनीकम् ॥

अप्रत्यनीकं तत्र स्यादनीकं प्रति यत्र न ॥
दिग्दर्शनेन धुर्यस्य विज्ञातोऽयं मया नृप! ॥१॥

यथा—

रिपुं प्रबाधते साक्षात्तत्प्रजां न भरोश्चमूः ॥

मृगाङ्गं बाधते राहुर्न तारास्तस्य संश्रयाः ॥

अत्र शत्रुसंघन्धिप्रजानामपीडनमप्रत्यनीकालंकारः ॥
इत्यप्रत्यनीकप्रकरणम् ॥ ११ ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा ॥

अप्रस्तुतप्रशंसेत्यत्र नञ् निषेधार्थकः । प्रस्तुतशब्दार्थः
प्रासङ्गिक इति ॥ “प्रस्तुतः प्रासङ्गिके” इति चिन्तामणिः ॥
प्रासङ्गिकः प्रसङ्गप्राप्तः । अत्र शंसाशब्दः कथनार्थकः । “शंसु

कथने स्तुतौ च ” इति धातुपाठे ॥ कथनं तु कथा । “कथ-
नं कथायाम् ” इति चिन्तामणिः ॥ कथां वृत्तान्तमप्याहुः ।
अत्र शंसुधात्वर्थ एव प्रोपसर्गार्थः ॥ तदुक्तं व्याकरणशास्त्रे-
धात्वर्थे बाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्तते ॥

तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा ॥ १ ॥ ” इति ॥

कचिदुपसर्गो धात्वर्थे बाधते । धातोरन्यमर्थं करोतीत्य-
र्थः । कचिच्च धातोरनुवर्तनं करोति । यस्मिन्नर्थे धातोर्वृत्तिरुप-
सर्गोऽपि तमेवार्थं प्रतिपादयतीत्यर्थः । कचिच्च धातोरर्थं वि-
शिनष्टि । धात्वर्थे विशेषत्वं बोधयतीत्यर्थः । क्रमेण यथा-
“ आदत्ते ॥ ” दाधात्वर्थो दानम् । “दा दाने” इति धातु-
पाठे । अत्रादुपसर्गो दाधात्वर्थं दानं बाधित्वा ग्रहणमर्थं बो-
धयतीति धात्वर्थस्य बाधः । “प्रसूते” ॥ पूङ्धात्वर्थः प्रसवः ।
प्राण्युत्पादनमिति यावत् । अत्र प्रोपसर्गोऽपि तस्मिन्नेवार्थे
वर्तते इत्यनुवर्तनम् ॥ “प्रवर्धते” ॥ वृधधात्वर्थो वृद्धिः । अत्र
प्रोपसर्गो वृद्धौ विशेषत्वं बोधयतीति विशेषता ॥ अप्रस्तुत-
प्रशंसेतिसमुदितशब्दार्थस्तु “ अप्रस्तुतस्याप्रासङ्गिकस्य प्र-
शंसा कथा ” इति ॥ अप्रस्तुतकथा च कस्यचित्प्रसङ्गेऽप्रसङ्गे
च सर्वत्र कथ्यते । अप्रसङ्गे तु-

रामो नाम बभूवं हुं, तदबलांसीतेति हुं, तौ पितु-
र्वाचा पञ्चवटीवने निवसतस्तामाहरद्रावणः ॥
कृष्णेनेतिपुरातनीं निजकथामाकर्ण्य मात्रेरितां

सौमित्रे! क धनुर्धनुर्धनुरिति व्यग्रा गिरः पान्तु वः । १ ।

इति ॥

अत्रोक्ताप्रस्तुतकथा कस्यचित्प्रसङ्गे न भणिता । किं तु मात्रावाक्यं प्रतिकाचित्कथा कथिता ॥ इदं तु कस्यचित्प्रसङ्गे कथितायामप्रस्तुतकथायां रूढिः । प्रसङ्गेऽप्रस्तुतकथाकथनं लोकरीतिः । महाभारतादीतिहासग्रन्थेष्वपि प्रसङ्गेष्वप्रस्तुतकथा गदिताः । तदनुसारेण धुरंधरोऽप्रस्तुतप्रशंसालंकारमङ्गीचकार । प्रसङ्गभणिताप्रस्तुतकथायां कचिदप्रस्तुतकथा प्रस्तुतकथा चेत्युभयमपि वाच्यं भवति । कचिच्चाप्रस्तुतकथात एव प्रस्तुतकथा व्यज्यते ॥ लाघवार्थं कवेरीदृशी रचना । अत्र प्रस्तुतकथारूपव्यङ्ग्यार्थस्याप्रस्तुतकथारूपो वाच्यार्थः शोभाकर इत्यप्रस्तुतकथाया अलंकारत्वम् । प्रस्तुतकथाया अप्रस्तुतकथायाश्च सारूप्यसंबन्धः सामान्यविशेषभावसंबन्धो वा भवतीति प्रस्तुतप्रसङ्गेऽप्रस्तुतकथाकथनस्य रोचकत्वम् ॥ अन्यथा त्वकाण्डप्रथमदोषः ॥ न ह्यत्र सारूप्यसंबन्धांशो पर्यवसानम् । तत्र पर्यवसाने तूपमालंकारः स्यात् । उपमांशस्य दीपकतुल्ययोगिताद्यनेकालंकारेषु विद्यमानत्वेऽपि तत्र पर्यवसानाभावाद्दीपकतुल्ययोगितादीनां च प्रधानतया तेषु तेषु पर्यवसानात्तत्र दीपकतुल्ययोगितादय एवालंकारा भवेयुः । तथेहाप्यप्रस्तुतप्रशंसांशस्योद्धरकंधरतया तत्रैव पर्यवसानम् । अस्यैव च प्रधानतया काव्यशोभाकरत्वम् । ननु प्रकरणप्राप्ताऽप्रस्तुतकथापि प्रस्तुतैवेति चेन्न । तस्या मुख्यतया वर्णनीयत्वाभावात् प्रस्तुतत्वम् ॥

अप्रस्तुतकथा प्रोक्ता प्रसङ्गे कस्यचिद्यदि ॥
अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादलंकृतिरधीश्वर! ॥ १ ॥

यथा—

मरालवृन्दाय ददाति मुक्ता
मधुव्रतेभ्यो मकरन्दपानम् ॥
जलं तृषार्ताय च मानसार्यं
सरस्तदेतज्जगतः सुखौकः ॥ १ ॥

अस्माभिरस्मत्प्रणीतप्रबन्धद्वयस्य यशवन्तयशोभूषणं य-
शवन्तभूषणमिति च नामधेयमेनयोर्यशवन्तसिंहस्य यशोम-
या अलंकाराः प्रदर्शिता इत्यभिप्रायेण भाषितम् ॥ अत एव
च प्रारम्भात्समाप्तिपर्यन्तं सर्वेष्वप्यलंकारेषु प्रथमोदाहरणं
यशवन्तसिंहयशोविषयमुक्तम् । तथा च प्रकरणवशादिवमुदाह-
रणं राजराजेश्वरयशवन्तसिंहयशोविषयमितिसकलश्रोतृवे-
द्यताप्रकरणवैलक्षण्येन सहृदयश्रोतुरिदं प्रतीयते, राजराजे-
श्वरस्याखिलजगदभिलाषापूर्कत्वप्रसङ्गे इयं मानससरोवर-
संबन्धिन्यप्रस्तुतकथा कथितेति । सा च प्रतीयमानप्रस्तुता-
र्थस्य शोभाकरत्वादलंकारः ॥

यथा वा—

ग्रीष्मेऽत्यन्तप्रीत्या मालाकारेण पालितो विटपः ॥
अतिशयवर्षायामप्युपकारं विस्मरेन्नु कथम् ॥ १ ॥

इदं पद्यं राजराजेश्वरमानसिंहसामन्तरायपुराधीशोदा-
वतराष्ट्रवरार्जुनसिंहविषये कविराजवाङ्मोदासेनोक्तम् । सुभटं
प्रति कवेरुक्तावस्य वाच्यार्थस्यासमञ्जसतया सहृदयश्रोतुरिदं
प्रतीयते, पूर्वमापत्काले उक्तसामन्तेनास्य कवेः सुष्ठु भरणपो-
षणं विहितमिति पश्चाद्राजराजेश्वरमानसिंहस्य प्रसाद-
प्राप्तावप्युक्तसामन्तस्योपकृतिरस्याविस्मरणीयेति प्रसङ्गे क-
विराजवाङ्मोदासोक्ता विटपमालाकारसंनिधनीयमप्रस्तुतक-
था प्रतीयमानप्रस्तुतार्थस्य शोभाकरत्वादलंकारः ॥

यथा वा—

एणः क्रीडति शूकरश्च खनति द्वीपी च गर्वायते
क्रोष्टा क्रन्दति चलगते च शशको वेगाद्रुरुर्धावति ॥
निशङ्कः करिपोतकस्तरुलतामुन्मोटते लीलया
हंहो सिंह! विना त्वयाद्य विपिने कीदृग्दशा वर्तते ॥१॥

अत्र सहृदयश्रोतुरिदं प्रतीयते, कस्यचिद्वलवतोऽधिकारि-
जमस्य परलोकवासात्कापुरुषाः स्वच्छन्दाचारे प्रवृत्ताः ।
मूर्खाः कार्यविधाते प्रवृत्ताः । क्षुद्रपुरुषाणां महस्वाभिमानो
जातः । वावटूकाः प्रलपने प्रवृत्ताः । साहसिनो लुण्टने
प्रवृत्ताः । एवं दुर्दशापन्नदेशस्य प्रसङ्गे सिंहशून्यस्य व-
नस्येयमप्रस्तुतकथा कथितेति । अत्र कस्यचिच्छ्रोतुर्वृद्धेर्वा-
च्यार्थ एव विश्रामश्चेदुक्तारण्यवर्णनेऽवस्थान्तरप्राप्तेः परिणाम-
मालंकारः ॥ एवमन्येष्वप्यप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेषु विज्ञेयम् ॥

यथा वा—

शीलं कीदृगलेरिदं प्रिय! वरं, पीत्वा स्थलाब्जे मधु
 प्रातर्मत्ततरो नवीनलतिकावृन्दे रमित्वा पुनः ।
 मालत्यापि च तृप्तिमेत्य परमामन्यत्र संक्रीडने
 नीत्वा सर्वदिनं च रात्रिसमये शेते नलिन्या सह । १।

अत्र नायिकायाः शठनायकं प्रत्ययमुपदेशः प्रस्तुतः, दिवा-
 ऽनेकाभिः सह रममाणेनापि निशि गृहमागत्य शयनं कर्त-
 व्यमिति । तत्प्रसङ्गे भ्रमरस्येयमप्रस्तुतकथा भाणिता । अत्र
 चतुर्थचरणे देहलीदीपन्यायेन प्रस्तुतवृत्तान्तोऽपि वाच्यत्वेन
 प्रदर्शित इति प्रस्तुतकथाऽप्रस्तुतकथयोर्वाच्यत्वम् ॥ अत्र
 भ्रमरोऽपि पुरोवर्त्तितया प्रस्तुतः । तथापि मुख्याभिप्रेतादति-
 रिक्तमप्रस्तुतमेवेत्युक्तोदाहरणे नायिकाया नायकं प्रति निशि
 गृहशयनोपदेशे मुख्यं तात्पर्यमिति तत्प्रसङ्गे कथितः पुरोव-
 र्त्तिभ्रमरवृत्तान्तोऽप्यप्रस्तुत एव । अत्र कस्यचिच्छ्रोतुर्बुद्धेर्वा-
 च्यार्थमात्र एव विश्रामश्चेद्भ्रमरवर्णने स्वभावोक्त्यलंकारः ॥

कवयः साधर्म्येणाप्रस्तुतकथाकथने सारूप्यनिबन्धनाऽप्र-
 स्तुतप्रशंसेत्याहुः । उक्तोदाहरणानि साधर्म्यविषयाणि । सा-
 धर्म्यस्य विपरीतभावे वैधर्म्येणाप्यप्रस्तुतप्रशंसा दृश्यते—

यथा—

पक्षौ वासो भक्ष्यं ग्रावकणाश्च प्रिया तु सदैव सह ॥
 एकः कपोतपक्षी सुखितो जगतीह दृश्यते सुतराम् ॥
 अत्रान्नवस्त्रार्थं विलक्ष्यमानेन विरहव्यथाव्याकुलेन च

प्रवासितो स्वस्थ प्रसङ्गेऽयं पारावतस्याप्रस्तुतवृत्तान्तः कथितः ।
 स्वस्थ प्रसङ्गे मरप्रसङ्गे वाऽप्रस्तुतवृत्तान्तस्य कथनं भवतु ।
 उभयत्राप्यस्तुतप्रशंसारूपचमत्कारस्तु तुल्य एव ॥ सामा-
 न्यरूपाप्रस्तुतकथाकथने सामान्यनिबन्धना । विशेषरूपा-
 प्रस्तुतकथाकथने च विशेषनिबन्धना ॥

क्रमेण यथा—

विधाय वैरं सामर्षं नरोऽरौ य उदासते ॥
 प्रतिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥ १ ॥

माधकाव्यस्य द्वितीयसर्गे कृष्णबलदेवोद्धवैर्मिलित्वा म-
 न्त्रितं, पूर्वं धर्मराजराजसूये गन्तव्यमुत चेदिराजोपरि प्रथमं
 प्रयातव्यमिति । तत्र शिशुपालोपरि प्रथमं प्रयातव्यमिति
 बलरामस्य कथनम् । तस्मिन्प्रसङ्गे बलदेवेनेयं सामान्यरू-
 पाऽप्रस्तुतकथा कथिता ।

अङ्गाधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः ॥
 केसरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः ॥ १ ॥

तत्रैव सावज्ञमरिशिरसि पादप्रहारमन्तरा कीर्तितः कथं वा
 स्वर्गपर्यन्तं प्रसारं इति बलदेवस्य कथनम् । तत्प्रसङ्गे बल-
 देवेनेयं विशेषरूपाऽप्रस्तुतकथा कथिता ॥ माधकाव्ये तूक्तप्र-
 स्तुतकथाऽप्रस्तुतकथयोर्वाच्यत्वम् । कुवलयानन्दाद्यलंकार-
 ग्रन्थेषु ज्ञाघवार्थमुक्तोदाहरणे एव प्रदर्शिते । न तु प्रस्तुत-

कथा कथिता । उक्तोदाहरणयोः प्रस्तुतकथयोः प्रतीयमान-
त्वाभावेऽपि प्रसिद्धया लाभः ॥

प्रतीयमानविशेषनिबन्धना यथा—

विस्तीर्णो दीर्घशाखाश्रितशकुनिशतः शाखिनामग्र-
णीस्त्वं

न्यग्रोधः क्रोधमन्तः प्रकटयसि न चेद्वाष्मि किञ्चित्तदल्पम्
जलपोऽप्येष त्रपाकृत्प्रलघुपरिकरा कापि कूष्माण्डवल्ली
पल्लीपृष्ठप्रतिष्ठा हसति हि फलने त्वत्फलानां किमन्यत्

अत्र सहृदयश्रोतुरिदं प्रतीयते, कस्यचित्परोपकाररहि-
तस्य महतो जनस्य, लोकोपकारकर्तुश्च कस्यचित्क्षुद्रपुरुषस्य
प्रसङ्गे इयं वटवृक्षकूष्माण्डवल्त्योर्विशेषरूपाऽप्रस्तुतकथा
कथितेति ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्सा यत्र प्रस्तुताश्रया ॥” इति ।

कुवलयानन्दे स्पष्टीकृतं चैतत् “यत्राप्रस्तुतवृत्तान्तवर्णनं
प्रस्तुतवृत्तान्तावगतिपर्यवसायि तत्राप्रस्तुतप्रशंसाऽलंकारः”
इति ॥ अनेन चात्राप्रस्तुतवृत्तान्तेन प्रस्तुतवृत्तान्तस्य बोधः,
तत्रैव चाप्रस्तुतवृत्तान्तस्य पर्यवसानमित्यर्थां सिद्धान्तः स्प-
ष्टतरः ॥ मम तु मतं, प्रस्तुतवृत्तान्तो व्यज्यते एवेति न नि-
यमः । न चोक्तव्यङ्ग्यांशस्यास्मिन्नलंकारे कश्चिदुपयोगः । तस्य
व्यङ्ग्यमात्रत्वात् । प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोर्वाच्यत्वेऽप्यप्र-

स्तुतप्रशंसाचमत्कारस्य तुल्यत्वात् । एतच्चोक्तोदाहरणैः सिद्धम् ॥ अर्वाचीनैः स्वमतानुसारेण कार्यनिवन्धनाकारणनिवन्धनेति प्रकारद्वयं भणितम् ॥ क्रमेण यथा—

हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा ॥

कृतमध्यविलं विलोक्यते धृतगम्भीरखनी(*)खनीलिमा ॥ १ ॥

अत्रात्राकरणिकेन्दुमण्डलगततयोत्प्रेक्षमाणेन दमयन्तीवदननिर्माणार्थं सारांशहरणेन तत्कार्यरूपं वर्णनीयतया प्रस्तुतं दमयन्तीवदनगतलोकोत्तरं सौन्दर्यं प्रतीयते । अत्रेवं तात्पर्यम्, दमयन्तीमुखनिर्माणस्योक्तकारणकथनेन दमयन्तीमुखगतालौकिकसौन्दर्यरूपकार्यस्य प्रतीतिरिति ॥

रत्यन्ते न करोति पङ्कजदृशां स्वेदाम्भसां शोषणं
नो वा नर्तयति ध्वजाग्रघटितांश्चित्रान्पताकापटान् ॥
नोन्निद्राणि करोति निष्कुटधरापुष्पाणि वा मारुतः
सर्पैरेव निपीयते मरुपते! त्वच्छत्रुपुर्यां परम् ॥ १ ॥

अत्र मारुतो भुजगैरेव भुज्यते इति कार्यकथनेनारिनगरशून्यतारूपकारणस्य प्रतीतिः ॥ मम तु मतं, कारणात्कार्यप्रतीतिः, कार्यात्कारणप्रतीतिश्च व्यङ्ग्यस्य विषय एव

(*) खन्याः खस्याफास्य नीलिमा । अस्मिन्नुप्राप्ते पूर्वः खनीरुन्दः सार्धकः । अ-
परस्त्वनर्थकः । ख-नीलिमरुन्दयोः पार्धक्यात् ॥

न भवतीति व्यङ्ग्यप्रकरणे उक्तम् ॥ उक्तवर्णनद्वयेऽपि न
काचिदप्रस्तुतकथा विद्यते । अस्यालंकारस्य स्वारस्यापरि-
ज्ञानादर्वाचीनानामुक्तप्रकारप्रदर्शनमपि प्रमादः ॥ अप्र-
स्तुतप्रशंसायाः स्वरूपं त्वस्मत्स्फुटीकृतमेव धुरंधराभिप्रेतम् ।
उक्तलक्षणमस्यालंकारस्य स्वरूपाबोधकमित्यसंभवदोषः ॥
इत्यप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणम् ॥ १२ ॥

अभेदः ॥

न भेदः, अभेदः । वक्ष्यमाणव्यतिरेकालंकारस्य भेद
इति नामान्तरम् । भोजमहाराजेन व्यतिरेको भेदनाम्ना
भणितः ॥ केनचिद्धुरंधरस्य दिग्दर्शनेन भेदस्य विपरीतभावे-
ऽभेदालंकारः प्रदर्शितः ॥ अलंकाररत्नाकरे चायं लिखितः ॥

राजन्नभेद कृत्वा तु कस्यचिद्वर्णनं भवेत् ॥
अभेदालंकारं तत्र विजानीयाद्बुधोत्तमः ॥ १ ॥

यथा—

अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्यशवन्तनरेश्वरः ॥
करालेनातिकोपेन येन दग्धाः पुरः क्षणात् ॥ १ ॥

अत्र राजराजेश्वरस्य महादेवेन सहाभेदेन वर्णनम् ॥

यथा वा—

सर्वा वर्णयितुं ते कीर्तिं वाञ्छामि जिह्वया नृप! यत् ॥

तद्रन्ध्रेण नलिन्याः पातुं वाञ्छामि सागरं मोहात् । १ ।

अत्र नलिनीनालच्छिद्रकृतसमुद्रपानेन सह रसनाकृत-
राजराजेश्वराखिलयशोवर्णनस्याभेदेन वर्णनम् । वक्ष्यमा-
णरूपकालंकारस्य स्वरूपं तु रूपवत्ताकरणम् ॥ यथा रामल-
क्ष्मणाद्यनुकरणे नटस्य । न त्वीदृशाभेदस्फूर्तिरयमेव राम
इति । इदं च रूपकप्रकरणे सविस्तरं प्रतिपादयिष्यते ॥
इत्यभेदप्रकरणम् ॥ १३ ॥

अल्पम् ॥

लोके बहुधाऽऽधिक्यमेवेप्यते । तदुक्तमाशीर्वादपद्ये-
"चत्वारो वर्द्धन्तां लक्ष्मीरायुः कीर्तिर्यशो बलम् ॥"
अल्पता च प्रायो नेप्यते । क्वचिदल्पताया अपि रमणीय-
यन्वेऽलौकिकतयाऽलंकारत्वम् ॥

यत्राल्पताया रम्यत्वं तत्राल्पाकृतिर्नृप ! ॥
कुर्वताऽल्पं यशोऽन्येषां प्रागेव पठितं किमु ॥ १ ॥

यथा-

दानक्षीणधनां लोके उदारपुरुषा इव ॥
मदक्षीणा गजा भान्ति यशवन्तमहीपतेः ॥ १ ॥

अत्र पूर्वार्धे वैभवविषये, उत्तरार्धे च शरीराधिपयेऽल्पत्वम्
उभयमपि स्तुतिपर्यवसायि ॥

निन्दापर्यवसायि यथा-

तृणादपि लघुस्तूलस्तस्मादपि च याचकः ॥
वायुना किं न नीतोऽसौ मामसौ याचयेदिति ॥

अत्र भारस्य विषयेऽल्पता ॥ शृङ्खलायाः संकीर्णत्वम् ॥
चन्द्रालोके इदं लक्षणोदाहरणम्—

अल्पं तु सूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता ॥
यथा—

मणिमालोर्मिका तेऽद्य करे जपवटायते ॥

आधेयस्याल्पतयाऽऽधारस्याल्पताप्रतीतिस्तु न लोकोत्तरे
ति नालंकारः । इदं लक्षणमसंभवदोषग्रस्तम् ॥ इत्यल्प-
प्रकरणम् ॥ १४ ॥

॥ अवज्ञा ॥

अवज्ञायते इत्यवज्ञा । अवज्ञा त्वनादरः । “अवज्ञा, अना-
दरे” इति चिन्तामणिः ॥ अनादरयोग्यस्यानादरो लौकिक
इतीहालौकिकत्वार्थमादरयोग्यस्यानादरे रूढिः । निमित्तम-
न्तरा चादरयोग्यस्यानादरोऽपि न शोभाकर इत्यलंकारप्रकर-
णवशान्निमित्तस्य लाभो रूढिर्वा ॥ अनुज्ञाऽलंकारस्य विप-
रीतभावेऽयमलंकार इतीहानादरोऽनङ्गीकाररूपत्वेन विदक्षि-
तः । तथा च केनचिन्निमित्तेनादरार्हस्यानादरोऽवज्ञालं-
कारः ॥

मेघो घवर्षं न मनाग्ग्रीष्मश्चण्डो बभूव मरुभूमौ ॥
तस्मिन्समये नृपते! नगरतडागास्त्वया ह्यपूर्यन्त । १।

अष्टचत्वारिंशोत्तरैकोनविंशतिशततमविक्रमार्कवर्षे तादृ-
शावसरे राजराजेश्वरयशवन्तसिंहः स्व रामपरिपोषणार्थपरि-
रक्षितद्यालसमुद्राख्यमहासरोवारिणा कृपया प्रजापालनार्थं
योधपुरस्थगुलायसागरादितडागानपूरयत् । इदं च कृत्यं रा-
जराजेश्वरेणावसरे विहितमितीहावसरालंकारः ॥

यथा वा—

पञ्चेषुः पिकगीर्मरुन्मलयजश्चन्द्रो मधुर्मल्लिका—
ऽमीषां कां दयिताविघातजमहापापस्य पात्रं भवेत् ॥
इत्थं चिन्तयति प्रवासविधुरे देवात्तदानीमहो
तूतीजन्तुरुवाच मूर्धनि तरोस्तूहीति तूहीति च । १।

“त्वमेव” इत्यर्थे तूहीति लोकभाषा ॥ तूतीतिपक्षिविशेषः
‘तूही, तूही’ इति स्वभावादुच्चारयति । अत्र त्वमेव नाथि-
काप्राणघातक इति तूतीकथनमवसरेऽभवदित्यवसरालंकारः ॥
भोजमहाराजः परमतेन स्वनिबन्धेऽवसरालंकारं लिलेख ॥
इत्यवसरप्रकरणम् ॥ १६ ॥

आक्षेपः ॥

आङ्पूर्वात्त्रिपधातोराक्षेपशब्दो निष्पन्नः । आङ्पसर्गार्थः
सर्वत इति ॥ क्षेपशब्दार्थः प्रेरणम् । “क्षिप प्रेरणे” इति धा-

सुपाठे ॥ उपसर्गेण धात्वर्थो वलादन्यत्र नीयते । ततोऽत्र
क्षेपशब्दार्थो भर्त्सनम् । भर्त्सनं चापकारवाणी ॥ “आक्षेपः,
भर्त्सने । भर्त्सनं, अपकारगिरि” इति चिन्तामणिः ॥ अप-
कारस्तु तिरस्कारः ॥

तिरस्कारस्य वचनमाक्षेपालं कृतिर्नृप ! ॥ —
सभायां तव नो दृष्टो भूपते ! कवितां विना । १॥

यथा—

तनुधनमनोवचांसि यस्य प्राणाश्च सन्ति कीर्त्यर्थम् ॥
तेन हि मरुपतिना ये तुलनामिच्छन्ति ते नृपा अज्ञाः ॥ १॥

अत्रानुपमाया गौणत्वान्नालंकारत्वम् ॥ किं त्वन्यनृपवि-
षयतिरस्कारवचनस्य प्राधान्यादाक्षेपाख्योऽलंकारः ॥

यथा वा—

नाहं वाली सुवाहुर्न खरत्रिशिरसौ (*) दूषणस्ताडकाऽहं
नाहं सेतुः समुद्रे न च धनुरपि यत्त्र्यम्बकस्य त्व-
याऽऽत्तम् ॥

रे रे राम ! प्रतापानलकवलमहाकालमूर्तिः किलाहं
वीराणामुरुशल्यं समरभुवि वरः संस्थितः कुम्भकर्णः ॥

अत्र रामचन्द्रं प्रति कुम्भकर्णस्य तिरस्कारवचनमित्या-
क्षेपालंकारः ॥

यथा वा—

दूरे गच्छ मनांकिं वा पार्श्वं न त्यज्यतेऽनिशम् ॥
अलक्तकोऽयं मत्पादे लग्नः शुष्कत्वमाप्नुयात् ॥ १॥

(*) “खरत्रिशिरसौ” इत्यत्र रेफोत्तराकारस्य संयोगपरत्वेऽपि न गुरुत्वम् ॥

निषेधोऽपि तिरस्कारस्य समीपवर्तीत्युपलक्षणेन निषेध-
स्याप्याक्षेपे संग्रहो वेदितव्यः ॥

यथा—

गुणिनोऽगुणिनः सर्वे लभन्ते धरणीं धनम् ॥ १ ॥

यशवन्तसमो नाभून्न चास्ति न भवेदिह ॥ १ ॥

अयमुपमाया निषेध उपमालंकारापेक्षया राजराजेश्वर-
स्योत्कर्षाधिक्यं सामाजिकानां च चमत्कारमादधात्तात्याक्षे-
पालंकारः ॥ बहवो ग्रन्थकारा निषेधात्मकान्येवाक्षेपोदाहर-
णानि दर्शयामासुः ॥

यथा वा—

राज्ये सज्जनभूपतेर्मरुधराधीशस्य राज्येऽथ वा
प्राणान्स्वामिहिताय ये रणमुखे मुञ्चति ते क्षत्रियाः ॥
कीर्तिश्च स्थितिकारिणः सुकवयः पूजापदं चारणा
वेश्याभण्डनटेन्द्रजालिकमुखानर्चन्ति भूपाः परं ॥ १ ॥

अत्रोक्तराज्ययुगलेतरराज्येषु क्षत्रियाणां चारणकवीनां
च तादृशसन्माननिषेध आर्थः । स चोक्तराज्ययोर्लुत्कर्षमा-
दधत्काव्यशोभाकरत्वादाक्षेपालंकारः ॥ कश्चिद्रोधाख्यमलं-
कारं मन्यते स्म । तस्येदमुदाहरणम्—

विदेशं याति सुहृदि पानीयाहरणाऽध्वनि ॥

रिक्तं घटं समादायाजगामाभिमुखं प्रिया ॥ १ ॥

अत्र रिक्तघटेनापशकुनं विधाय विदेशयातृमित्रस्य गम-
नरोधो विहितः ॥ भोजमहाराजः “रोधो नाक्षेपतः पृथक् ”
इत्याह ॥ मम मतेऽपि महाराजस्य सिद्धान्तः समीचीनत-
रः ॥ उपलक्षणेन रोधस्याप्याक्षेपे संग्रहात् ॥

चन्द्रालोककार आक्षेपस्य प्रकारत्रयं मन्वान इमानि
लक्षणान्याह—

“आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् ॥

निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्वते ॥

आक्षेपोऽन्यो विधौ व्यक्ते प्रतिषेधे तिरोहिते ॥”

इति ॥

क्रमेण यथा—

साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थं

कर्णामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः! ॥

यत्तस्य दैत्या इव लुण्ठनाय

काव्यार्थचौराः प्रगुणीभवन्ति ॥ १ ॥

गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यथेच्छं

नास्ति क्षतिः कापि कवीश्वराणाम् ॥

रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यै—

रद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥ २ ॥

अत्र स्वयमुक्तस्य विमर्शान्निषेधः । प्रथमलक्षणे स्वय-
मुक्तस्य प्रतिषेधांशो न रोचकत्वम् । प्रत्युत शीघ्रविचारशून्य-
बुद्धिरूपदोषस्य सत्त्वादरोचकत्वम् । किं च तादृशनिषेधस्या-

त्यन्तं लौकिकत्वात्तत्र “यशवन्तसमो नाभूत्” इत्युक्तनिषेध-
सदृशरोचकत्वाभाव इत्युक्तलक्षणलक्षितोऽर्थो नालंकारत्वा-
र्हः ॥ अस्मिन्नुदाहरणं चमत्कारस्तु दृष्टान्तवाक्यनिष्ठ इति
दृष्टान्तालंकारः । उक्तोदाहरणं कुत्रलयानन्दकारणोपदिष्टम् ॥
चन्द्रालोके इदमुदाहरणम्—

“चन्द्र! संदर्शयात्मानमथवाऽस्ति प्रियामुखम् ॥”

अत्रापि स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधांशे न चमत्कारः । किं तु
मुखस्य चन्द्रसादृश्यमात्रं चमत्कारः ॥ स च व्यङ्ग्योपमारूपो
भिन्न एव ॥ नन्वत्र विमर्शपूर्वको निषेध इत्युक्तम् । तथा च
“साहित्यपाथोनिधि—” इत्यत्र दृष्टान्तरूपविचारस्य “चन्द्र!
संदर्शयात्मानम्—” इत्यत्रोपमारूपविचारस्य च विद्यमानत्वे
कथं लक्षणासंगतिरिति चेन्न । दृष्टान्तरूपविचारे दृष्टान्तालं-
कारः, उपमारूपविचारे चोपमालंकारः ॥ स्वयमुक्तस्य प्रति-
षेधे आक्षेपालंकारोऽङ्गीकृतः । अस्मिन्नंशे चमत्कारशून्यत-
याऽलंकारान्तरत्वयोग्यतात्वाभावात्प्रथमलक्षणेऽसंभवदोषः ॥

नाहं दूती तनोस्तापस्तस्याः कालानलोपमः ॥

अत्र नाहं दूतीति दूत्या दूतीत्वनिषेधवचनस्याभासमात्र-
त्वम् ॥ दूतीत्वविधानात् । निषेधाभासस्त्वाभासालंकार एव ।
न त्वलंकारान्तरमिति द्वितीयलक्षणमप्यसंभवदोषप्रस्तम् ।

गच्छ गच्छसि चेत्कान्त! तत्रैव स्याज्जनिर्मम ॥

अत्र नायिकायाः प्रियविदेशगमननिषेधे इष्ट्यमात्रेऽपि

प्रयाणसमये निषेधवचनस्यापशकुनरूपत्वात्तादृशविधिंवच-
नद्वारा निषेधस्य गोपनम् । अत्र निषेधवचने गोपनस्य प्रा-
धान्यादपन्हृत्यलंकारः ॥ प्रतिषेधस्य तिरोधानमर्थादपहवस्त्व-
पहृत्यलंकार एव । न त्वलंकारान्तरमिति तृतीयलक्षणे-
ऽप्यसंभवदोषः ॥ इत्याक्षेपप्रकरणम् ॥ १७ ॥

श्राभासः ॥

अत्राहुपसर्गार्थ ईपत्किंचिदिति । “आहु ईपदर्थे” इति
चिन्तामणिः ॥ भासशब्दार्थः प्रकाशनम् । भासनं भासः ॥
“भासनं प्रकाशने” इति चिन्तामणिः ॥ अत्रेषच्छब्दस्य काले
रूढिः । तथा च “आ ईपत्किंचित्कालं भासः प्रकाशनमाभा-
सालंकार इत्यर्थः ॥

विद्युद्वत्क्षणमात्रं चेद्भासोऽर्थस्य भवेन्नृपः ॥
श्राभासस्तत्र विज्ञेयः स चानेकविधः स्मृतः ॥ १ ॥

अस्यालंकारस्य भूषणभासादयो बहवः प्रकारा भवन्ति ।
पुनश्चोक्तप्रकाशणां बहवः प्रकारा भवेयुः । यथा भूषणाभासे
उपमाभासादयो वस्त्वाभासे च स्तुत्याभासनिन्दाभासादयः ॥

भूषणाभासो यथा—

नरेन्द्रमौले! न वयं राजसंदेशहारिणः ॥

जगत्कुटुम्बिनस्तेऽद्य न कश्चिद्रिपुरीक्ष्यते ॥ १ ॥

अस्य वक्तुरितरराजप्रेरणयाऽऽगमनं स्फुटतरम् । अयं च
स्वोक्तेः सत्यत्वप्रतिपादनाय दौत्यं कुर्वन्नपि स्वस्य दूतत्वं नि-
पेधतीत्ययं निपेध आभासरूपः ॥ अयमाक्षेपाभासः ॥

यथा वा—

रूपमनम्भसि कमले, कुवलये तानि कनकलति-
कायाम् ॥

सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरंपरा केयम् ॥ १ ॥

अत्र श्रुतिमात्रेणातिशयोक्तेरितिऽपि तत्त्वणमेव नायिका-
ऽवयवरूपकस्यालंकारिकवेद्यनयाऽत्रातिशयोक्तिराभासरूपेति-
भूषणाभासाख्यस्याभासस्यातिशयोक्त्याभासनामकोऽयं प्र-
करः ॥

दूषणाभासो यथा—

पुनरुक्तदोषस्याभासं पुनरुक्तवदाभासाख्यं स्वतन्त्रमलं-
कारमङ्गीकुर्वन्काव्यप्रकाशकार ईदृशं लक्षणोदाहरणमाह—

“पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा ॥

एकार्थतेव शब्दस्य तथा शब्दार्थयोरयम् ॥ १ ॥” इति ॥

चकासत्यङ्गनारामाः कौतुकानन्दहेतवः ॥

तस्य राज्ञः सुभनसो विबुधाः पार्श्ववर्तिनः ॥ १ ॥

अत्राङ्गनारामाशब्दयोः स्त्रीवाचित्वात्, कौतुकानन्दशब्द-
योरानन्दवाचित्वात्, सुभनोविबुधशब्दयोश्च ‘देवतावाचित्वा-
दुक्तविभिन्नाकारशब्देष्वेकार्थताभासम् । विवचितार्थस्तु, अङ्गने

एहाङ्गणे आरामा उद्यानानि येषां ते । कौतुके क्रीडायामान-
न्दस्य हेतवः कारणानि । आनन्दवर्द्धका इति भावः॥सुमनसः
सुष्टुहृदयाः । विबुधाः परिडता इति ॥ मम तु मतं, अयं
पुनरुक्तदोषस्याभासोऽस्य नामलक्षणोदाहरणैर्नालंकारान्तर-
त्वयोग्यः । किं त्वाभासालंकारस्य प्रकारतायोग्य इति दूषणा-
भासाख्याभासप्रकारस्य पुनरुक्त्याभासनामकः प्रकारोऽयम् ।
वस्त्वाभासप्रकारास्तु स्तुत्याभासनिन्दाभासादयोऽनन्ता एव ॥

गर्वो न ते स्याद्यशवन्तभूपते!
खिन्नो न कोपीति मदीयशासने ॥
कुलस्य मूलं रविरेष भिद्यते . . .
रणे हतैः शत्रुभिरग्रतस्तव ॥ १ ॥

अत्र श्रुतिमात्रेण निन्दाया भासेऽपि शत्रुनिस्कन्दनरूप-
स्तुतौ पर्यवसानम् ॥

यथा वा—

भण्डेषु भोजसदृशा कर्णाभाश्चैव कुट्टिनीवृन्दे ।
सन्तीतरे नृपाला आधुनिका मरुपते! ह्येते ॥ १ ॥

अत्र श्रुतिमात्रेणोत्तरनृपाणां स्तुतेर्भासेऽपि तन्निन्दायां
पर्यवसितिः । भूवाभासरसाभासौ तु भावप्रकरणे लिखि-
तौ । अयं धुरंधराभिमत आभासालंकारः स्वतन्त्रश्चिरका-
लिकश्च । धुरंधराभिप्रायापरिज्ञानादवाचीनाः प्रमादेनैव
खण्डशः कृत्वा विरोधस्याभासे विरोधाभास इत्यादिनाम-

भिरलंकारान्तराणि मन्यन्ते स्म । निषेधस्याभासं चान्तेपा-
लंकारस्य प्रकारमाहुः । आभासालंकारस्य विशेषतया जीर्णो-
द्ध रस्त्वस्माभिर्विहितः ॥ इत्याभासप्रकरणम् ॥ १८ ॥

उत्तरम् ॥

उत्तरं तु प्रतिवचनम् । तच्च लोकोत्तरं चेदलंकारः ॥

“उत्तरालंकृतिर्भूप! स्याल्लोकोत्तरमुत्तरम् ॥”
लोकन्यायेन भूपाऽसौ धुर्येणाङ्गीकृता नृप! ॥ १ ॥

यथा—

कं नामयति शत्रूणां मरुनाथस्य विक्रमः ॥

कं नामयति शत्रूणां मरुनाथस्य विक्रमः ॥ १ ॥

शत्रुः संघिविग्रहयोरेकं करोति । संघौ शिरो नामयति ।
विग्रहे धनुर्नामयति । एतद्विषयकसंदेहेऽयं प्रश्नः । राजरा-
जेश्वरयशवन्तसिंहस्य विक्रमो रणे शत्रूणां “कं नामयति”
इति ॥ अत्र प्रश्नस्येदमेवोत्तरं “कं नामयति” इति ॥ अत्र
कं शिरः ॥ इदमुत्तरं चमत्कारकारित्याऽलंकारः ॥ इदमुत्तरं
प्रश्नादभिन्नम् । प्रश्न एवोत्तरमित्यर्थः ॥

यथा वा—

के खेऽटाः किं चलं वयः ॥

अत्र “खे आकाशे संचारिणः के” इत्येकः प्रश्नः । “किं

चलम्" इत्यपरः प्रश्नः । तयोर्द्वयोः "वयः" इत्येकमुत्तरम् ।
अस्यार्थस्तु पक्षिण आयुश्च । अत्र प्रथमोत्तराद्द्वितीयमुत्त-
रमभिन्नम् । द्वितीयप्रश्नस्यापि तदेवोत्तरमित्यर्थः ॥ प्रथमो-
त्तरे श्लेषः । द्वितीयोत्तरे श्लेषो दीपकं च । तथाप्युत्तररूप-
चमत्कारस्य प्राधान्यादिहोत्तरमेवालंकारः ॥ इदमनेकप्रश्न-
विषयमेकमुत्तरम् । एतदपि चमत्कारकारितयाऽलंकारः ॥

यथा वा--

किं मरणं दारिद्र्यं को व्याधिर्जीवितं दरिद्ररय ॥
कः स्वर्गः सन्मित्रं सुकलत्रं सुप्रभुः सुसुतः ॥ १ ॥

अत्र प्रश्नकर्त्रा ज्ञातमरणाव्यतिरिक्तं पृष्टम् । तत्रोत्तरदा-
त्रा प्राणवियोगरूपमरणादिसदृशा दारिद्र्यादय उक्ताः ।
दुःखादिकार्यकरणे मरणदारिद्र्यादिसदृशो न कश्चित्तृती-
यः । इदमप्युत्तरं चमत्कारकारितयाऽलंकारः ॥ इमानि परं-
परागतोदाहरणानि ॥ मम तु मतं, समस्या प्रश्नः, तस्याः
पूर्तिरुत्तरमिति समस्यापूर्तिरप्युत्तरालंकारः ॥

यथा—

त्वं नो गोत्रगुरुस्तवेन्दुरधिपस्तस्यामृतं त्वत्करे
ऽस्त्येणीं व्याधशराहतां प्रणयिनीमेनां पुनर्जीवय ॥
इत्यूर्ध्वं गगने निशापतिमृगं कारुण्यमातन्वतः
शृङ्गाग्रादपतन्मृगस्य रुदतो वाष्पाम्बु भूमण्डले । १।

समस्यापूर्तिर्द्विविधा । तत्रैका तु प्रश्नकर्त्राऽसंभववर्णन-

स्यैकचरणे उक्ते उत्तरदाता त्रिभिश्चरणैः संभवितमनोहारितया तस्य पूर्तिं विदध्यात् ॥ अस्यास्तूकोदाहरणम् ॥ अपरा तु प्रश्नकर्त्रा नीरसवर्णनविषये भिन्नरसवर्णनविषये वा चरणत्रये उक्ते उत्तरदाता चतुर्थचरणेन पूर्तिं विधाय तस्मिन्सर्वस्मिन्वर्णने प्रश्नकर्तुरिच्छानुकूलं रसं घटयेत् ॥

परिपतति पयोनिधौ पतङ्गः

सरसिरुहामुदरेषु मत्तभृङ्गः ॥

उपवनतरुकोटरे विहङ्गो

युवतिजनेषु शनैः शनैरनङ्गः ॥ १ ॥

अत्र प्रश्नकर्त्रा प्रथमचरणत्रयेण संध्यावर्णनविषयकनीरसवर्णने उक्ते उत्तरदाता चतुर्थचरणेन प्रश्नकर्तुरिच्छानुकूलमुक्तवर्णनं शृङ्गाररसमयं चकार ॥ अन्यदपि किञ्चित्प्रकारकमुत्तरं चमस्कारावहमुपलभ्यते 'चेत्तत्राप्यलंकारस्वमङ्गीकरणीयम् ।

चन्द्रालोककार उत्तरस्य भेदद्वयमाह । तत्र प्रथमं तु गूढोत्तरम् । तस्येवं सत्त्वणोदाहरणम् ॥

“ किञ्चिदाकूतसहितं स्याद्गूढोत्तरमुत्तरम् ॥ ”

यथा—

यत्रासौ वेतसी पान्थ! तत्रेयं सुतरा सरित् ॥

इयं नदी कुतः सुतरेति पथिकस्य प्रश्ने नाधिकाया इदमुत्तरम् । तत्र स्वयंदूतिकात्वप्रतीतिर्व्यङ्ग्या । इदमेवोत्तरे

गूढत्वम् । मम तु मतं, अत्र चमत्कारस्तु नायिकारूपवक्तृ-
वैलण्यादुक्तव्यङ्ग्यस्यैव । उत्तरांशे तु मनागपि न चमत्का-
रः । उत्तरस्यायं प्रथमः प्रकार इति भणनं प्रमादः ॥ चित्रोत्त-
रमिति द्वितीयप्रकारमाह । तस्य च पुनर्भेदद्वयं वभाण ।

“ प्रश्नोत्तरान्तराभिन्नमुत्तरं चित्रमुच्यते ॥ ”

प्रश्नाभिन्नमुत्तरं तु प्रश्न एवोत्तरं भवेत् । उत्तरान्तराद-
भिन्नमुत्तरं त्वेकस्मादुत्तरादभिन्नमन्यदुत्तरम् । एकप्रश्न-
स्योत्तरमेवेतरप्रश्नोत्तरमपि स्यादिति भावः ॥ उक्तलक्षण-
योरर्वाचां “किं मरणं दारिद्र्यम्-” इत्युदाहरणेऽस्मदभिमत-
समस्यापूर्वाद्युदाहरणेषु चाव्यापनादव्याप्तिः । धुरंधरंकृतालं-
कारनाम्नामर्थस्य सामान्यतया सर्वव्यापित्वम् । तत्रार्वाचां
विशेषतया लक्षणनिर्माणान्तेऽलंकारा अल्पव्यापित्वमधिगताः ।
प्रथमलक्षणमसंभवदोषग्रस्तम् । द्वितीयतृतीयलक्षणे चा-
व्याप्तिमती ॥ किं च प्रकारलालसया “यत्रासौ वेतसी-”
इत्यत्र व्यङ्ग्यस्य सूक्ष्मत्वे गूढत्वं मत्वा गूढोत्तरमिति, अपरो-
दाहरणयोश्च विचित्रतां मत्वा चित्रोत्तरमित्युक्तम् । परं त्वी-
दृशकविप्रतिभायां नाश्चर्यम् । कस्यचिदुत्तरस्याश्चर्यरूपत्वं
चेत्तत्राश्चर्यस्य प्रधानतया विचित्रालंकारः स्यात् ।

यथा —

चरणस्पर्शं कृत्वा कान्तोऽयांचत रतिं तु विपरीताम् ।
साऽस्योत्तरं स्मयित्वा दीपकदर्शं ददे विना वाणीम् ॥ १ ॥

वाणीं विनेति कथापि मनोहरचेष्टया । अस्मिन्नुत्तरे

सूक्ष्मतायाः प्राधान्यात्सूक्ष्मालंकारः । न चूत्तरम् ॥ इत्युत्तर-
प्रकरणम् ॥ १६ ॥

॥ उत्प्रेक्षा ॥

उत्प्रेक्षेत्यत्रोदुपसर्गार्थः प्राधान्यम् “उत्प्राधान्ये” इति
चिन्तामणिः ॥ प्रोपसर्गार्थो बलम् । “प्रशक्तौ” इति चिन्ता-
मणिः ॥ शक्तिस्तु बलम् । ईक्षधातोरीक्षाशब्दो निष्पन्नः ।
“ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः ।” इह दर्शनार्थस्य विवक्षितत्वादीक्षा-
शब्दार्थे दर्शनम् । उत्प्रेक्षेति समुदितशब्दार्थस्तु “उत् प्रधा-
नतया बलेनेत्ता दर्शनमुत्प्रेक्षेति । इहेक्षाशब्देन “मन्ये शङ्के”
इत्यादीनां सम्प्रहो विवक्षितः ॥ धुरंधर उत्प्रेक्षाव्यञ्जकशब्दा-
न् गणयाञ्चकार—

“मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ॥

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥१॥

यत्र यस्य वस्तुनः प्राधान्यं तस्य वस्तुनस्तत्र प्रधानतया
दर्शने बलस्य नावश्यकत्वम् ॥ बलस्यावश्यकत्वं तु यत्र य-
स्य वस्तुनः प्राधान्याभावस्तत्र तस्य प्रधानतया दर्शने एव ।
गौणप्रधानभावश्च द्वयोः संवन्धे भवतीतीहाप्येकं वस्तु रू-
पद्वयेन कथयन्कविरेकं वस्तु बलेन प्रधानतया पश्यति ॥
यस्मिन् रूपद्वयस्य संभवस्तस्मिन्नवास्तिवरूपस्य बलेन प्रधा-
नतयेक्षणमुत्प्रेक्षालंकार इति निष्कर्षः ॥ इह यथासंभवं बलं

वलरूपेण विवक्षितम् । न तु कारणरूपेणेतीह हेत्वलंकारस्य
न गन्धलेशोऽपि । किं तूत्प्रेक्षैव स्वतन्त्रोऽलंकारः ॥

वलात्प्रधानभावेन कवे राजन्! यदीक्षणम् ॥
उत्प्रेक्षाऽलंकृतिः सा स्यादेपाऽत्यन्तमनोहरा । १।
वस्तुहेतुफलानां तु भेदादेपा त्रिरूपिणी ॥
अस्यास्तूदाहृतीरत्र क्रमशो दर्शयाम्यहम् ॥ २॥

यथा—

मृगस्य पश्चाद्भावन्तं हयं मरुपतेरमुम् ॥
कस्तूरीसौरभे लुब्धं समीरं मन्महे वयम् ॥ १ ॥

अत्र वस्तुतो हयो धावति । वेगातिशयसादृश्याच्च समी-
रस्यापि संभवः । तत्र कविर्मृगमदपरिमललोभस्वभावरूप-
बलेन समीरं प्रधानतयेक्षते । मृगनाभ्यां कस्तूरिका भवति ।
समीरस्य च गन्धग्राहकत्वं प्रसिद्धम् । गन्धग्राह इति समी-
रस्य नामैव । अत्र हयं हयरूपेण समीररूपेण च रूपद्वयेन
कथयन्कविः समीरमुक्तबलेन प्रधानं मन्यते । अत्र हयरूप-
वस्तुनि समीररूपवस्तुन उत्प्रेक्षणाद्वस्तूप्रेक्षा ॥

यथा वा—

नलिनी हंसविश्लेषकेशं सहितुमक्षमा ॥
मन्ये सरोवरजले वर्षायां विनिमज्जाति ॥ १ ॥

वर्षतौ नलिन्याः सलिलवृद्धिमयलविद्योगयोरुभयोः सं-

वन्धः । तत्र नलिन्याः सलिलप्रवेशहेतुर्जलवृद्धिः । न तु मरालवियोगजमसहदुःखम् । परं तु प्रियवियोगसंबन्ध्यसहदुःखे स्त्रियः प्राणान्परित्यजन्तीतिवलेन कविर्जलवृद्धिरूपवास्तवहेतुं गौणीकृत्य मरालवियोगजन्यं दुःखरूपमवास्तवहेतुं प्रधानं मन्यते । अत्र जलवृद्धिरूपे हेतौ विरहजन्यासहदुःखरूपहेतोरुत्प्रेक्षणम् ॥

यथा वा—

मध्यंदिनार्कसंतप्तः सरसीं गाहते गजः ।

मन्ये मार्तण्डगृह्याणि पद्मान्युद्धर्तुमुद्यतः ॥

अत्र गजस्य सरःप्रवेशस्य फलं तापापनोदः । न तु मार्तण्डमित्रं ज्ञात्वा पद्मपीडनम् । तथापि श्रीष्ममध्यान्हे सूर्यो गजमत्यन्तं तापयत्येव । सरसि कीडामाचरन्करी निसर्गेण कमलान्युन्मूलयत्येव । कमलं च सूर्यस्य संबन्धि । शत्रुसंबन्धिबाधनं च लोकरीतिरित्युक्तवलेन कविः स्नानफलं गौणीकृत्य कमलविध्वंसकलं प्रधानं मन्यते । अत्र वक्ष्यमाणप्रत्यनीकालंकारस्य संकीर्णता ।

उत्प्रेक्षानामावयवार्थमुदाहरणाभिप्रायं चाजानाना अर्वाचीना नामातिरिक्तलक्षणमकार्षुः ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“संभावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना ।” इति ॥

योग्यतापि संभावनाशब्दार्थः । “संभावना योग्यतायाम्” इति चिन्तामणिः ॥ अत्रैतेषां संभावनाशब्देन वस्तुहेतुफलेष्वन्यवस्तुहेतुफलस्य योग्यताविवक्षायामप्युक्तलक्षणमस्या-

लंकारस्य न साक्षात्स्वरूपबोधकम् । अत्र योग्यतायां अभावात् । न खलु “मृगस्य पश्चाद्धावन्तम्—” इत्यत्र हयं पवनस्य योग्यता । किंतु वलेन प्रधानतया हये वायोरीक्षणम् ॥ तथैव फलदेत्वोर्क्षेयम् ॥ किंचानेनैव सामान्यतया संभावनाऽलंकारः पृथगुक्त इत्यस्यालंकारस्य तस्य विशेषरूपत्वात्तत्रैवान्तर्भावो भविष्यति ॥ अपि च संभावनाशब्दार्थ उत्कट एककौटिकसंदेहोऽपि । “संभावना, उत्कटकोटिकसंशयः” इति शब्दकल्पद्रुमे ॥ संदेहे तु कोटिद्वयस्यापि समकक्षत्वम् । यथा—“इन्दुर्वाऽऽननं” वा । उत्प्रेक्षायामेककोटिगौत्कट्यम् । यथा—“मृगस्य पश्च त—” इत्यत्र वायुरूपकोटौ संदेहस्यौत्कट्यम् । इयं विवक्षा चेदस्य संदेहप्रकारतया संदेहेऽन्तर्भावः स्यात् । न ह्यस्यालंकारस्य स्वारस्यं योग्यतायां संदेहे वा । किं त्वेतद्विलक्षणे नामार्थे एव । उक्तलक्षणं साक्षात्स्वरूपाबोधकमतिव्याप्तिदोषग्रस्तं च ॥ वस्तुत्प्रेक्षा च स्वरूपोत्प्रेक्षेत्यपि भग्यते । अर्वाचीना वस्तुत्प्रेक्षायाः प्रकारद्वयमाहुः । यस्मिन्वस्तुन्मुत्प्रेक्ष्यते तस्य वचनेन कथने उक्तास्पदा । आस्पदमाश्रय इत्यनर्थान्तरम् । उक्तामास्पदमाश्रयो यस्यां सोक्तास्पदा । यस्यां चास्पदं वचनेन नोक्तं साऽनुक्तास्पदा ॥

धूमस्तोमं तमः शङ्के कोकीविरहंशुष्मणाम् ॥

रवावस्तंगते मन्ये वर्षतीवाञ्जनं नभः ॥ १ ॥

सूर्यास्तसमयं एव कोकन्नियोगो भवतीति वलेन तमस्युक्तधूमस्य स्थापनम् । अशुभसमये प्रायो रजोवृष्टिर्भवति । कज्जलवृष्टिश्च रजोवृष्टेरप्यनिष्टतरेति वलेन तमसि कज्जलवृष्टेः

स्थापनम् । इयं कज्जलवृष्टिश्च जगत्प्रकाशकसूर्यास्तमनहेतुका ।
 अत्र पूर्वार्धे तमोवस्तुनि कोकीविरहानलधूमवस्तुन उत्प्रेक्ष-
 णामिति तमोरूपास्पदस्य वचनेन कथनादुक्तास्पदा वस्तुत्प्रेक्षा ।
 उत्तरार्धे चास्पदस्य तमसो वचनेनानुक्तत्वादनुक्तास्पदा वस्तु-
 त्प्रेक्षा ॥ मम तु मतं, उक्तवैलक्षण्यं लुप्तोपमावच्चमत्कारशू-
 न्यत्वान्न प्रकारान्तरत्वार्हम् । किं तूदाहरणान्तरमात्रम् ।
 हेतुत्प्रेक्षाफलोत्प्रेक्षयोश्च सिद्धास्पदाऽसिद्धास्पदेतिप्रकारद्वय-
 मुक्तम् ।

“रक्तौ तवाङ्घ्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्ध्रुवम् ॥”

अत्र नायिकायाश्चरणारुणताहेतुः स्वभावः । तत्र कठो-
 राङ्गणविहरणबलेन सुकुमारताहेतोः स्थापनम् । अत्र स्व-
 भावरूपो हेतुरास्पदम् । तच्च स्वतः सिद्धम् ।

“प्रायोऽञ्जं त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति ॥”

अत्र पद्मानां सलिलसेवनफलं जीवनम् । तत्र कामन-
 र्थं सलिले तप आचरतीतिबलेन चरणसमतालाभेच्छारूप-
 फलस्य स्थापनम् । अत्र जडपद्मपु जीवनरूपफलमास्पदम् ।
 तच्चासिद्धम् ॥ मम तु मतं, कविस्मृष्टेर्विधिस्मृष्टिविलक्षण-
 त्वादिहालौकिकत्वमिष्टम् । तदुक्तं शिष्टैः—

“सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयाऽर्थो विभाव्यते ॥”

यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥१॥

इति ॥

वक्रोक्तिरतिशयोक्तिः । एतादृशकविप्रतिभोत्थापितयुक्ति-
ष्वसिद्धबुद्धिकरणे तु प्रसिद्धिविरुद्धदोषापातादुद्वेगजनकत-
या काव्यवैभवं निर्मूलं स्यादित्यर्वाचामिदं साहित्यसिद्धान्त-
विरुद्धं मतं प्रमादमूलम् ॥ उत्प्रेक्षाव्यञ्जकशब्दलोपे गम्यो-
त्प्रेक्षेति प्रकारकथनमपि लुप्तोपमावद्भवार्थम् ॥ इत्युत्प्रेक्षाप्र-
करणम् ॥ २० ॥

॥ उदात्तम् ॥

अत्रोदुपसर्गार्थः प्राकट्यम् । प्राकट्यं तु निःसंदेहज्ञानम् ॥
“उत् प्राकट्ये । प्रकटः निःसंदिग्धं भातीतिव्यवहारगोचरे ।”
इति चिन्तामणिः ॥ आङ्पूर्वाद्दिदातेर्भावे क्तप्रत्यये आत्तश-
ब्दो निष्पन्नः । आत्तशब्दार्थो ग्रहणम् । “आत्तः गृहीते”
इति चिन्तामणिः । तत्र कर्मणि क्तः । इह तु भावे विवक्षि-
तः । तथा चात्तं ग्रहणम् । स्वीकार इति यावत् ॥ उदात्त
इति समुदितशब्दार्थस्तु “उत्प्राकट्यस्य निःसंदेहज्ञानस्या-
त्तं स्वीकार उदात्तालंकारः” इति ॥ “पहिचान कराना, ओल-
खाना” इति लोकभाषा ॥

शृणु निःसंशयज्ञानस्वीकारो मरुनायक! ॥

उदात्तालं कृतिः साऽसौ विख्याता जगतीतले ॥१॥

यथा—

यो भूपालानकरोद्रङ्गान् रङ्गांश्चकार भूपालान् ॥

निर्जलमरुं च सजलं सोऽयं यशवन्तपृथ्वीशः ॥

अत्र यशन्तसिंहाख्यभरतपुरभूषण्यापि सम्राट्कुमारसभा-
यां विद्यमानत्वान्मरुपतेर्यशवन्तसिंहस्य निःसंशयज्ञानार्थमु-
क्तकृत्यकथनम् ॥ नात्राज्ञातज्ञापने पर्यवसानम् । किं तु निःसं-
देहज्ञापने पर्यवसानम् ॥

प्रसन्नराधवनाटकस्य प्रथमाङ्के सीतां प्रति तत्स्वयंवरस-
मागतक्षमापतीनां निःसंदेहज्ञानार्थं नूपुरकमञ्जीरकवन्दिप्र-
श्नोत्तरम् । तत्र नूपुरकस्यायं प्रश्नः—

नूपुरकः—वयस्समञ्जीरक! को इमो सीताकरग-
हवासनावसन्तलच्छीविलसन्तपुलकमुलजालम-
ण्डितं निभुजसहआरसाहिजुअलं पुलोअन्तो चि-
ठ्ठदि(*)

मञ्जीरकस्येदमुत्तरम् ॥

मञ्जीरकः—स एष निजयशःपरिमलप्रमोदितचा-
रणचञ्चरीकचयकोलाहलमुखरितदिक्चक्रवालक्ष्मा-
पालकुन्तलालंकारो मल्लिकापीडो नाम ॥

अत्रोक्तवृत्तान्तकथनेन मल्लिकापीडनृपस्य निःसंदेहज्ञापनम् ।

यथा वा—

(*) सङ्कृतम् ॥ वयस्यमञ्जीरक! कोऽयं सीताकरगहवासनावसन्तलच्छीविलसत्पुल-
कमुकुलजालमण्डितं निजभुजसहकारशालियुगलं विलोकयंस्तिष्ठति ॥

गरलं पायिता लाक्षागृहे दग्धाश्च पाण्डवाः ॥
हतं च द्रौपदीवस्त्रं सोऽयं दुर्योधनोऽधमः ॥ १ ॥

अत्रान्यायाचरणैर्दुर्योधनस्य निःसंदेहज्ञापनम् ॥ परंपराग-
ते धुरंधरस्येमे उदाहरणे-

रत्नभित्तिषु संक्रान्तप्रतिबिम्बशतैर्वृतः ॥
ज्ञातो लङ्केश्वरः कृच्छ्रादाञ्जनेयेन तत्प्रतः ॥ १ ॥

लङ्केश्वरा अनेके बभूवुरिति कविना “रत्नभित्तिषु संक्रान्त-
प्रतिबिम्बशतैर्वृतः॥” इतिविभूत्या वर्णनीयरावणो निःसंदिग्धं
ज्ञापितः ॥ स्वर्गादिलुण्ठनेन तादृशविभूतिमाल्लङ्केश्वरेषु
रावण एव बभूव ॥

सानौ यस्याभवद्युद्धं तद्दूर्जटिकिरीटिनोः ॥

हिमालयेऽनेके पर्वताः सन्ति । तत्रोक्तवृत्तान्तेन वर्णनीय-
पर्वतस्य निःसंदिग्धं ज्ञापनम् ॥

अस्यालंकारस्य स्वरूपं तु वस्तुनो निःसंदेहज्ञानम् । तत्र
नामावयवार्थमुदाहरणाभिप्रायं चाजाननंश्चन्द्रालोककारो
लक्ष्मीमहत्तायाश्चरित्रमुदात्तालंकारं ज्ञात्वा

“ उदात्तमृद्धेश्चरितम् ” .

इति लक्षणमाह । ऋद्धिर्लक्ष्मीः । “ ऋद्धिः लक्ष्म्याम् ”
इति चिन्तामणिः ॥ उक्तोदाहरणानुसारेण चोदात्तशब्दार्थं
महदित्यमन्यत । उदात्तशब्दार्थो महदित्यपि । “ उदात्तः

महति" इति चिन्तामणिः ॥ "रत्नभित्तिपु-" इत्यत्र लक्ष्मी-
महत्ताया उक्तचरित्रं तु लङ्केश्वरेषु रावणनिःसंदेहज्ञापनस्य
साधनम् । तच्चानेकप्रकारकं भवति । "गरलं पायिताः-" इत्य-
त्रान्यायाचरणैर्दुर्योधनस्य निःसंदेहज्ञापनम् । "रत्नभित्तिपु-"
इत्यत्र रावणनिःसंदेहज्ञापनरूपप्रयोजनं विनोक्तलक्ष्मीच-
रित्रमात्रस्य तु लङ्केश्वरविभूतेर्हेतुतया हेत्वलंकारः । हनूमता
कृच्छ्राण्ज्ञात इति ज्ञाने पर्यवसानं चेज्जनूमता केनचिद्धेतुनैव
ज्ञात इति तत्रापि हेत्वलंकारः । यदि च प्रतिविम्बेषु हनूमतो
भ्रान्तौ पर्यवसानं तदा भ्रान्त्यलंकारः । सामान्यतया लक्ष्म्या-
श्चरित्रमात्रं सर्वथैव नालंकारस्वार्हम् ॥ सामान्यतया लक्ष्मी-
चरित्रस्यालंकारत्वे तु सामान्यतया तदितरवस्तुचरित्रस्यापि
कुतो नालंकारत्वम् । एवं तूपमादिसमस्तालंकाराणामुच्छेदेन
सर्वत्र केवलमुदात्तालंकार एव स्यात् । यथा-"मरुद्वन्मरुभूषण!
सर्वसंचारि ते यशः॥" इयमुपमा यशसश्चरित्रम् ॥ इत्यादि ॥
"सानौ यस्याभवत्-" इत्युदाहरणे उक्तलक्षणस्याव्याप्तिरिति
द्वितीयमुदात्तं मत्वेदं लक्षणमुवाच-

"चरितं श्लाघ्यं चान्योपलक्ष्यम् ॥" इति ॥

उपलक्षणमङ्गम् । तदेव कुवलयानन्दकारेण "इदं श्लाघ्य-
चरितस्यान्याङ्गत्वे उदाहरणम्" इति स्फुटीकृतम् । उक्तोदाह-
रणे शिवार्जुनसमररूपं श्लाघ्यचरितं वर्णनीयगिरेरङ्गं मन्यन्ते ।
इहापि वर्णनीयगिरेर्निःसंदेहज्ञानप्रयोजनं विनोक्तश्लाघ्यच-
रित्रमात्रस्य तु वर्णनीयगिरेर्महिमहेतुतया हेत्वलंकारः । वि-
शेषणं च विशेष्यस्याङ्गं भवत्येव । न हि श्लाघ्यचरितरूपं विशे-
पतयाऽङ्गाङ्गिभावोऽलंकारत्वयोग्यो भवति । उक्तलक्षणयोरु-

दात्तालंकारस्वरूपाधोवकतयाऽसंभवदोषग्रस्तत्वं वेदितव्यम् ॥
इत्युदात्तप्रकरणम् ॥ २१ ॥

उदाहरणम् ॥

अलंकाररत्नाकरेऽयमलंकारो लिखितः ॥ वस्तुनः स्वरूप-
प्रकाशनार्थं तन्मध्यादीषदादाय दृश्यते तल्लोके “वानगी-न-
मूना” इति चोच्यते ॥ उक्तलोकव्यवहारानुसारेण धुरंधरो-
ऽमुमलंकारमङ्गीचकार ॥ अत्रोदुपसर्गार्थः प्रकाशः । “उद्-
प्रकाशे” इति चिन्तामणिः ॥ आङ् ईषदर्थकः । हरणशब्दार्थः
स्वीकरणम् । “हरणं स्वीकारे” इति चिन्तामणिः ॥ आदान-
मिति यावत् ॥ उदाहरणेति समुदितशब्दार्थस्तु “उत्प्रका-
शार्थमीषद्वरणमुदाहरणम्” इति ॥ साहित्यशास्त्रेऽस्य सर्वत्र
प्रचारः । अलंकारादीनां सर्वेषामुदाहरणानि दृश्यन्ते ॥

कस्यचित्सुप्रकाशाय यदीषद्वरणं भवेत् ॥
तदुदाहरणं राजन्नलंकारतया मतम् ॥ १ ॥

यथा—

गर्वं न कुर्वन्ति महानुभावाः—
स्ते संलभन्ते भुवि पूर्णशोभाम् ॥
ईक्षंध्वमासीद्यशवन्तसिंह
ऋजुस्वभावाज्जगतो विभूषा ॥ १ ॥

अत्र पूर्वार्धकथितस्य प्रकाशनार्थमुत्तरार्धे एकस्य राजरा-
जेश्वरवृत्तान्तस्य कथनमुदाहरणम् ॥

यथा वा—

एको हि दोषो गुणसंनिपाते
निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥

नात्रोपमाऽलंकारः । तत्रोपमानोपमेययोर्भेदात् । न चात्र
भेदः । किं तु सामान्यविशेषभावः ॥ न चात्र निश्चयदर्शन-
मपि । शङ्कावकाशमूलकताया अभावात् ॥ इत्युदाहरणम् ॥२२॥

उल्लेखः ॥

अत्रोदुपसर्गार्थ उत्कर्षः । “उद् उत्कर्षे” इति चिन्तामणिः ॥
“लिख अक्षरविन्यासे” इत्यस्माद्भावे यञि लेखशब्दो नि-
ष्पन्नः । अक्षरविन्यासस्तु लिपिः । “अक्षरविन्यासो लिपौ”
इति चिन्तामणिः । उल्लेख इति समुदितशब्दार्थस्तु “उत्
उत्कृष्टो लेख उल्लेखः । उत्कर्षवती श्रेष्ठा लिपिरिति यावत् ॥
दीपकन्यायेनाङ्गीकृतोऽलंकारो दीपकम् । तद्वदुल्लेखन्यायेना-
ङ्गीकृतोऽलंकारो धुरंधरेणोल्लेखनाम्ना भणितः ॥ न्यायनिदर्श-
नोक्तं नाम चमत्कारेऽधिकमुपयोगि ॥ लेखस्य चेयं रीतिः,
एकमप्यकाराद्यक्षरमनेकैर्लिखितं सद्वैकप्रकारकं भवति, न
त्वेकस्वरूपमिति प्रत्यक्षम् ॥ सर्वेषामप्यक्षराणि पृथक् पृथक्
लक्ष्यन्ते । लोकप्रवादोऽपि—

उष्णीषः प्रकृतिर्भाग्यमक्षराणि तथैव वाक् ॥

उक्तिर्विवेकिता कापि नैकरूपं विलोक्यते ॥१॥ इति ॥

एकस्या एवाक्षरलिपेरनेकधात्वे निमित्तं तु लेखकहस्त-
क्रियाभेदः ॥ अत्रोत्कर्षार्थकोदुपसर्गस्य नाग्नि प्रयोगस्त्वभ्या-
ससमये एकस्यापि लेखकस्याक्षरलिपेरनेकधात्वेऽपि तत्र श्रे-
ष्ठत्वाभावात्तस्या व्यावृत्तिर्यथा स्यात् । अस्मिन्नलंकारे उ-
ल्लेखन्यायचमत्कारस्त्वेकग्रहीतृभिर्यथारुच्येकस्यानेकधात्वे,
अनेकैराश्रयेर्विषयैश्चैकस्यानेकधात्वे च ॥

अनेकधैकं यत्र स्यादनेकैर्मरुवल्लभम् ॥

न्यायेन श्रेष्ठलेखस्य तत्रोल्लेखाख्यभूषणम् ॥१॥

यथा—

रेलाख्ययानस्य जलाशयानां

जानन्ति कर्तारमिमां प्रजास्ते ।

लक्षप्रदं त्वां कवयोऽरिवर्गा

विध्वंसहेतुं यशवन्तसिंहम् ॥१॥

अत्रैकमेव यशवन्तसिंहं राजराजेश्वरं प्रजाः पालनरुच्या
रेलाख्ययानस्य जलाशयानां च कर्तारं जानन्ति । कवयो
लाभेच्छया लक्षप्रदं जानन्ति । शत्रवो भीत्या विरोधिनां वि-
ध्वंसहेतुं जानन्ति ॥ उक्तोदाहरणे ग्रहीतृणामनेकतयैकस्य
राजराजेश्वरवस्तुनोऽनेकधात्वम् ॥

यथा वा—

श्रीमद्राष्ट्रवराधिपारिरमणीरक्षाऽतिघोरे वने
 संजाता हि तथैव दन्तिनिवहास्तां ज्ञातवन्तः शचीम् ॥
 शार्दूलाश्च शिवप्रियां बुबुधिरे तां रोहिणीरूपिणी-
 मेणास्तामविदुस्तथैव कपयोऽजानन्त तां जानकीम् । १ ।

न ह्यत्र भ्रान्त्या तथा ज्ञानम् । किं तु यथारुचि ज्ञानमि-
 ति भ्रान्तिचमत्कारस्य गौणत्वापादनेनोल्लेखचमत्कारस्य प्र-
 धानत्वम् ॥

यथा वा—

मूढ्यर्न्यद्वेधातुरागस्तरुषु किसलयं विद्रुमौघः समुद्रे
 दिङ्मातङ्गोत्तमाङ्गेष्वभिनवनिहितः सान्द्रसिन्दूररागः
 सीम्नि व्योम्नश्च हेम्नः सुरशिखरिभुवो जायते यः
 प्रकाशः
 शोणिम्नाऽसौ खरांशोरुषसि दिशतु वः शर्म रश्मि-
 प्रतानः ॥ १ ॥

अत्र गिरिशिखराद्यनेकाश्रयवशादेकस्यैव रविरश्मिरूप-
 वस्तुनोऽनेकवात्वम् ॥

यथा वा—

सव्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे
 सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ॥
 सेष्या जन्हुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे

पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥ १ ॥

अत्र द्वीडाद्यनेकविषयवशादेकस्यैव पार्वतीदृष्टिरूपवस्तु-
नोऽनेकधात्वम् ॥ बुद्धाववभासमानो विषयः ॥

उल्लेखनामावयवार्थमुदाहरणाभिप्रायं चाजानाना अर्वा-
चीना उल्लेखशब्दार्थं कथनमवोधिषुः । उल्लेखशब्दस्य कथना-
र्थकत्वं च " उल्लेखः, उच्चारणे । कथने " इति चिन्तामणि-
कोषे । उदाहरणानुसारेण चोल्लेखद्वयं मत्वा चन्द्रालोके इमे
लक्षणे अभिहिते—

" बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इष्यते ॥
एकेन बहुधोल्लेखेऽप्यसौ विषयभेदतः ॥ " इति ॥

क्रमेण चेमे उदाहरणे—

स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्द्धुः कालः शत्रुभिरैक्षि सः ॥

इदं परंपरागतोदाहरणम् ॥ अनेनात्र स्वलक्षणानुसारे-
णानेकैरेकस्य कृष्णस्य बहुधा कथनं विज्ञातम् ॥ उल्लेखश-
ब्दार्थो दर्शनं ज्ञानं वा न कस्मिंश्चिदपि कोषे उपलभ्यते ॥

गुरुर्वचस्यर्जुनोऽयं कीर्तो भीष्मः शंरासने ॥

अत्रैक एव वर्णनीयो विषयभेदादेकेन कविना बहुधोक्तः ।
मम तु मतं, अमेकेषामेकस्य वैकस्य विषये बहुधाकथनं ना-
लंकारत्वयोग्यम् । तस्मिन्नंशेऽत्यन्तं लौकिकत्वात् ॥ "गुरुर्व-
चसि" इत्यस्मिन्नुदाहरणेऽभेदमाला समुच्चयो वालंकारः ॥

उक्तलक्षणयोरत्यन्तं, लौकिकतयाऽस्यालंकारस्य स्वरूपाधो-
कतया चासंभवदोषप्रस्तत्वम् ॥ इत्युल्लेखप्रकरणम् ॥ २३ ॥

काव्यार्थापत्तिः ॥

अपत्तिस्त्वापत्तनम् । अर्थस्यापत्तनमर्थापत्तिः । काव्यरू-
पा अर्थापत्तिः काव्यार्थापत्तिः ॥ अस्यालंकारस्य मीमांसादि-
शास्त्रसिद्धार्थापत्तिप्रमाणाद्व्यावृत्त्यर्थं काव्येति विशेषणम् ।
तेन कविमतस्येयमर्थापत्तिरिति सिद्धम् । अर्थापत्तिप्रमाणेऽ-
र्थस्यापत्तनं त्वनुपपत्तिज्ञानसाध्यम् । एकमर्थं विनाऽपरस्या-
र्थस्यानुपपत्तौ सत्यां तस्यार्थस्यापत्तनेऽर्थापत्तिशब्दस्य रूढिः ॥
अर्थापत्तिप्रमाणस्येदमुदाहरणम् । “ पीनो देवदत्तो दिवा न
भुङ्क्ते ॥ ” अत्र दिवाऽभुञ्जतो देवदत्तस्य रात्रिभोजनं विना
पीनत्वानुपपत्तिरित्यनुपपत्तिज्ञानेन रात्रिभोजनमापत्ति ।
उक्तोदाहरणे तु रमणीयत्वाभावान्नलंकारत्वम् । यत्र काव्य-
रूपार्थस्येति रमणीयार्थस्यापत्तनं तत्रालंकारत्वम् ॥

अर्थस्यापत्तनं यत्र काव्यरूपतया भवेत् ॥
काव्यार्थापत्त्यलंकारस्तत्र ज्ञेयो नराधिप ! ॥ १ ॥

यथा—

सुयशो भोजराजस्य त्वंदीययशसा जितम् ॥

का कथाऽन्यमहीपालयशसां मरुवस्त्रभ ! ॥ १ ॥

अत्र राजराजेश्वरयशवन्तसिंहयशसो भोजभूपथशो-

विजितमिति कथनेऽन्यभूपालयशोजयस्याऽऽपतनात्काव्यार्था-
पत्यलंकारः ॥ अत्राऽऽपतितोऽर्थः कविना वचनेनोक्तः ॥

यथा वा—

पञ्चाननपदोद्धूतरजःस्पृष्टतृणोच्चयः ॥

ऊर्ध्वशुष्को न चाखादि हरिणैर्विजने वने ॥ १ ॥

गच्छतः शार्दूलस्य शरीरगन्धसंपृक्तरजःस्पृष्टतृणानि
मृगा भक्षयितुमशक्ता इत्यस्मिन्नर्थे शार्दूलहतमृगान्को वा
भक्षयितुं समर्थ इत्यस्यार्थस्यापत्तनम् ॥ अत्राऽऽपतितोऽर्थः प्र-
तीयमानः । वचनेनोक्तोऽर्थोऽलंकारो भवतीति तस्यार्थचित्र-
त्वेन भणनम् ॥ प्रतिभावतां व्यञ्जनाव्यापारेण प्रतीयमान
एव प्रधानभूतो व्यङ्ग्योऽर्थ इतीह बलात्कारेणाऽऽपतितस्या-
र्थस्याप्रधानतया वाच्यप्रायत्वम् ॥ उक्तमतानुसारेण व्यङ्ग्य-
व्यङ्ग्यालंकारयोरिदमेव वैलक्षण्यम् ॥ अत्र कस्यचिन्निर्बल-
स्यापि महाबलिना सह कथंचिदीपत्संबन्धेऽपि को वा तं पी-
डयितुं समर्थ इति प्रसङ्गे इयं तादृशतृणशार्दूलाप्रस्तुतकथा
कथितेति सहृदयश्रोतुः प्रतीतिश्चेदत्राप्रस्तुतप्रशंसायाः सं-
कीर्णत्वम् ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते ॥” इति ॥

कैमुत्यमित्यत्र किमुतेत्यव्ययात् प्यत्र । शब्दकल्पद्रुमको-
पे कैमुत्यं न्यायविशेषं लिखित्वेदमुदाहृतम् ॥

उक्तलक्षणयोरत्यन्तं लौकिकतयाऽस्यालंकारस्य स्वरूपाबोध-
कतया चासंभवदोषप्रस्तत्वम् ॥ इत्युल्लेखप्रकरणम् ॥ २३ ॥

काव्यार्थापत्तिः ॥

आपत्तिस्त्वापतनम् । अर्थस्यापतनमर्थापत्तिः । काव्यरू-
पा अर्थापत्तिः काव्यार्थापत्तिः ॥ अस्यालंकारस्य मीमांसादि-
शास्त्रसिद्धार्थापत्तिप्रमाणाद्व्यावृत्त्यर्थं काव्येति विशेषणम् ।
तेन कविमतस्येयमर्थापत्तिरिति सिद्धम् । अर्थापत्तिप्रमाणेऽ-
र्थस्यापतनं त्वनुपपत्तिज्ञानसाध्यम् । एकमर्थं विनाऽपरस्या-
र्थस्यानुपपत्तौ सत्यां तस्यार्थस्यापतनेऽर्थापत्तिशब्दस्य रूढिः ॥
अर्थापत्तिप्रमाणस्येदमुदाहरणम् । “ पीनो देवदत्तो दिवा न
भुङ्क्ते ॥ ” अत्र दिवाऽभुञ्जतो देवदत्तस्य रात्रिभोजनं विना
पीनत्वानुपपत्तिरित्यनुपपत्तिज्ञानेन रात्रिभोजनमापतति ।
उक्तोदाहरणे तु रमणीयत्वाभावान्नालंकारत्वम् । यत्र काव्य-
रूपार्थस्येति रमणीयार्थस्यापतनं तत्रालंकारत्वम् ॥

अर्थस्यापतनं यत्र काव्यरूपतया भवेत् ॥
काव्यार्थापत्यलंकारस्तत्र ज्ञेयो नराधिप! ॥ १ ॥

यथा—

सुयशो भोजराजस्य त्वदीययशसा जितम् ॥
का कथाऽन्यमहीपालयशसां मरुवल्लभ! ॥ १ ॥

अत्र राजराजेश्वरयशवन्तसिंहयशसो भोजभूषयशो-

पायाद्वो रचितत्रिविक्रमतनुर्देवः स दैत्यान्तको
 यस्याकस्मिकवर्द्धमानवपुषस्तिग्मद्युतेर्मण्डलम् ॥
 रत्नत्वं शिरसि श्रुतौ परिलसत्ताटङ्कतां चोरसि
 प्राप्तं कौस्तुभतां च नाभिविवरेऽब्जत्वं त्सरुत्वं(*)कटौ

अत्र वामनावतारस्य शरीरवृद्धिसमयेऽवयवानां सूर्येण
 संबन्धे एकस्यैव सूर्यस्याश्रयभेदाच्छिरोरत्नादिरूपेणानेक-
 धात्वम् । तत्रोल्लेखवर्णने नखशिखक्रमस्य प्राधान्येन चम-
 त्कारकारितया क्रमालंकारः ॥ अत्रोल्लेखे कवेः प्रयत्नः । तत्र
 क्रमलाभोऽधिक इत्यधिकालंकारः । अत्र क्रमोल्लेखाधिका-
 नां संकीर्णत्वम् ॥

यथा वा—

क्रीडन्तु तावत्करिणोऽतिमत्ता
 यावन्न शार्दूलरवश्रुतिः स्यात् ॥
 वायुर्वहेदुष्णतरश्च तावत्
 खं द्वादयेयुर्जलदा न यावत् ॥ १ ॥
 तावत्स्थिराः स्युर्हिमपर्वताग्राः
 सूर्यः स्पृशोत्तिग्मकरैर्न यावत् ॥
 तावच्च गर्वं यवना विदध्यु—
 नाभ्यांगमद्यावदिहाङ्गूलसैन्यम् ॥ २ ॥

चतुर्दशाधिकैकौनविंशतिशततमे वत्सरे कतिपयाङ्गः

(*) त्सरुः खड्गमुष्टिः ॥

“तत्रान्ये बहवो मत्ताः ॥ नूनं सर्वे क्षयं यान्ति किमु-
तैकं नदीरजः ॥” इति ॥

अत्रायं भावः । वर्षतौ प्रथमागतसलिला सरिद्रजस्वले-
त्युच्यते । तत्सलिलं च पञ्चसप्तदिनान्युपावनं मन्यते । श्रा-
वण्यामुपाकर्मनिमित्तं स्नातुं गमने सर्वमलनिवृत्तिश्चेत्तदा
नदीरजसः का कथेति ॥ कुवलयानन्दकारेणार्थापत्तिविषये
दण्डापूपिकान्याय उक्तः । तस्येदं तात्पर्यम् । मूपिकया दण्डे
भक्षिते दण्डसंबद्धापूपस्य तु का कथेति । अत्र कैमुत्यन्या-
यस्य संगतिस्तु, राजराजेश्वरयशसा भोजयशससो जये
कृतेऽन्यनृपयशोविजयस्य तु का कथेति ॥ मम तु मतं
“पञ्चाननपदोद्धृत-” इत्युदाहरणे शार्दूलभक्ष्यस्य तु का
कथेत्येवंरूपस्यार्थस्याऽऽपतनाभावादुक्तलक्षणमव्याप्तमिति ॥
किं चात्राऽऽपत्तिार्थस्य वर्णनीयार्थसिद्धौ विवक्षैव नास्तीत्युक्त-
लक्षणे तस्य व्यर्थनिवेशनदोषोऽपि ॥ इति काव्यार्थापत्ति-
प्रकरणम् ॥ २४ ॥

क्रमः ॥

पदार्थानां पूर्वपश्चान्नादादिरूपः क्रमोऽनेकविधः । तस्य
चमत्कारकारित्वे क्रमालंकारः ॥

क्रमस्य तु चमत्कारकारित्वे यस्य कस्यचित् ॥
अलंकारः क्रमो ज्ञेयो यशवन्तनरेण्वर! ॥ १ ॥

यथा—

तस्माच्चनामदेरिति मीरांवाइस्तु सर्वेभ्यः ॥

हरिभक्तपूत्तरोत्तरमुत्तमोत्तमा भक्ताः संजातास्तेषु राष्ट्र-
वरकुमारी मीरांवाइस्तु सर्वाधिका समभवदिति कस्यचिद्ध-
रिभक्तस्येयमुक्तिः ॥ अस्मिन्वर्णने उक्तमीरांनाम्न्या राजकु-
मारीत्वस्योचिततया घन्राख्यादारभ्य मीरांपर्यन्तं जांतीनां
चोचिततया भक्तिरूपचीरस्य क्रमो व्यज्यते । स चालंकारः ।
अत्र भक्तिविषये आधिक्यपरंपराकथनरूपाधिकता तु लौकि-
कत्वान्नालंकारः । किं तु शृङ्खलाऽलंकारः । इह क्रमस्तु घन्रा-
ख्यो जाट(कर्षक)जातीय इति तस्य भक्तिरूपकार्पासवप्तृ-
त्वम् । दावूः पिनारा(धूनक)जातीय इति तस्योक्तकार्पास-
शोधयितृत्वम् । करमा जाटजातीयेति तस्याः सूत्रविधायि-
तृत्वम् । नांमदे रङ्गकार इति तस्य रञ्जयितृत्वम् । कवीरस्त-
न्तुवाय इति तस्य पटोत्पादकत्वम् । मीरांनाम्न्याश्च राजकु-
मारीत्वेन तद्धारकत्वम् ॥ अयं क्रम उक्तभक्तिवर्णनशोभाक-
रतयाऽलंकारः ॥

चन्द्रालोकेऽयं क्रमालंकारो यथासंख्यनाम्ना कथितः ।
तत्रेदं लक्षणोदाहरणम्—

“यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥” इति ॥

यथा—

शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जय रञ्जय भञ्जय ॥

अत्र क्रमेणोक्तानां शत्रुप्रभृतीनां जयादिक्रियाभिः सह

सैन्यैस्तद्विरुद्धतयोपद्रवं विधाय दिल्लीपत्तने मुगलजातीयो ब-
हादुरशाहाख्ययवनो राजसिंहासनमधिरोपितः । तस्मिन्सम-
येऽस्माभिरीदृशं वर्णनं विहितम् । अत्र चरमार्थस्य निश्चयस्त्रि-
भिरर्थैः पृथक्पृथग्दर्शितः । उक्तदृष्टान्तमालायां युद्धक्रमस्य
समावेशात्क्रमालंकारः ॥ युद्धक्रमश्च, पूर्वं तावत्संदेशप्रेषणम्
“अवहिता भवत, वयममुकवास्तरे समेप्यामः” इत्यादि ॥
ततश्च सेनासंक्रमणम् । ततश्चास्त्रशस्त्रप्रहारः ॥ अत्र “या-
वन्न शार्दूलरवश्रुतिः स्यात्” इति संदेशस्यानापन्नम् । “खं
छादयेयुर्जलदा न यावत्” इति सेनासंक्रमणस्यानापन्नम् ।
“सूर्यः स्पृशेत्तिग्मकरैर्न यावत्” इत्यस्त्रशस्त्रप्रहारस्यानापन्नम् ॥
उक्तोदहरणेऽपि क्रमाधिकयोः संकीर्णत्वम् । इह क्रमाधिक-
दृष्टान्तानां संसृष्टिः । प्रायः प्रतीयमानक्रमो रमणीयतयाऽलं-
कारो भवति । इह व्यङ्ग्यरूपोऽशः पृथक् । क्रमरूपोऽशश्च
पृथक् । अत्र व्यङ्ग्यमूलोऽलंकारः ॥

संदेश आयान्मरुभूपतेः पुरा

ततश्चमूर्मार्गणवर्षणं ततः ॥

संधौ रुचिस्ते न तदाऽभवत्प्रिय!

वनेऽधुना काङ्क्षसि का विवेकिता ॥१॥

अत्र युद्धक्रमस्य वाच्यत्वालालंकारत्वम् ॥

यथा वा—

धन्नाभक्ताद्वादूरधिकः क्रमा ततः कवीरश्च ॥

भवति हि सङ्गादोषः सखि! कथनं नो मृषा कथंचि-
दिदम् ॥

कुटिलभ्रुवोस्तु सङ्गात्कुटिलगते ते विलोचने दृष्टे । १ ।

अत्राऽऽकृत्यास्तद्गुणत्वम् ॥ पूर्वोदाहरणयोः सद्गुणस्य तद्गुण-
त्वम् । इह त्ववगुणस्य तद्गुणता ।

चन्द्रालोके इदं लक्षणोदाहरणम्—

तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः ॥

यथा—

पद्मरागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्विषा ॥

अर्वाञ्चोऽत्र स्वगुणत्यागनियममकार्षुः । तत्तु प्रमादमूलम् ।
अत्र तस्येपदप्युपयोगाभावात् । सर्वत्र व्याप्त्यभावाच्च । न
ह्यत्र नायिकानेत्रयोः सरलताया इव नासामौक्तिकस्य स्व-
श्वेतगुणस्य त्यागः । किं तु माणिक्यारुणगुणस्य ग्रहणम् ।
तेन तस्य स्वश्वेतगुणस्यच्छादितम् । अथरत्त्वयुक्त्ये श्वेतगु-
णस्य तथात्वात् । उक्तलक्षणमव्याप्तिदोषग्रस्तम् ॥ इति तद्गु-
णप्रकरणम् ॥ २६ ॥

तुल्ययोगिता ॥

तुल्यशब्दार्थ एकधर्मीति । योगशब्दार्थः संयोग इति ।

क्रमेणान्वयः ॥ मम मतेऽयत्र क्रमालंकारः । तथाप्युक्तोदाह-
रणानुसारेण क्रमस्य यथासंख्यमिति पर्यायनामकथनादर्वा-
चामुक्तनाम्नो लक्षणस्य चान्यत्राव्याप्तिः ॥ पूर्वोदाहरणेपूद्दे-
श्याविधेयगणनाक्रमस्याभावात् ॥ इदं लक्षणं साक्षात्स्वरू-
पात्रोक्तमव्याप्तिदोषग्रस्तं च ॥ इति क्रमप्रकरणम् ॥२५॥

तद्गुणः ॥

तस्य गुणोऽत्रास्तीति तद्गुणः । परगुणस्य संबन्ध इति
भावः । परगुणसंबन्धश्च कार्यकारणभावाद्विलक्षणः । अस्य
विवेचनमतद्गुणालंकारे सविस्तरमकारि ॥

“राजन्! परगुणस्येह संबन्धस्तद्गुणः स्मृतः ॥
वर्णशिलादिभिश्चास्य विद्वयसंख्या उदाहृतीः ॥१॥

यथा—

गजा ऐरावता जाताः सर्पाः शेषत्वमागताः ।

यशवन्तयशःसङ्गाद्विश्वमुच्चपदास्पदम् ॥ १ ॥

अत्र राजराजेश्वरयशःसंबन्धिश्वेतवर्णरूपगुणस्य सर्वेषु
गजेषु सर्पेषु च संबन्धाद्वर्णरूपगुणस्य तद्गुणत्वम् । किं च
राजराजेश्वरस्य यश इतरसमस्तयशोऽपेक्षयोच्चपदाधिरूढमि-
ति तत्संगत्या सर्वेऽपि गजा ऐरावतरूपोच्चपदभाजः, सर्वे च
सर्पाः शेषरूपोच्चपदभाजो बभूवुरितीह पदरूपगुणस्य त-
द्गुणत्वम् ॥

यथा वा—

भवति हि सङ्गादोषः सखि! कथनं नो मृषा कथंचि-
दिदम् ॥

कुटिलभ्रुवोस्तु सङ्गात्कुटिलगते ते विलोचने दृष्टे । १ ।

अत्राऽऽकृत्यास्तद्गुणत्वम् ॥ पूर्वोदाहरणयोः सद्गुणस्य तद्गुण-
त्वम् । इह त्ववगुणस्य तद्गुणता ।

चन्द्रालोके इदं लक्षणोदाहरणम्—

तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः ॥

यथा—

पद्मरागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्विषा ॥

अर्वाञ्चोऽत्र स्वगुणत्यागनियममकार्षुः । तत्तु प्रमादमूलम् ।
अत्र तस्येपदप्युपयोगाभावात् । सर्वत्र व्याप्त्यभावाच्च । न
ह्यत्र नायिकानेत्रयोः सरलताया इव नासामौक्तिकस्य स्व-
श्वेतगुणस्य त्यागः । किं तु माणिक्यारुणगुणस्य ग्रहणम् ।
तेन तस्य स्वश्वेतगुणस्याच्छादनम् । अधरात्पृथक्त्वे श्वेतगु-
णस्य तथात्वात् । उक्तलक्षणमव्याप्तिदोषग्रस्तम् ॥ इति तद्गु-
णप्रकरणम् ॥ २६ ॥

तुल्ययोगिता ॥

तुल्यशब्दार्थ एकधर्मीति । योगशब्दार्थः संयोग इति ।

योगो योगितेत्यनर्थान्तरम् । तुल्ययोगितेति समुदितशब्दार्थस्तु
तुल्ययोस्तुल्यानां वा योगिता तुल्ययोगितेति । एकधर्मिसं-
योग इति फलितार्थः । सदैकधर्मिसंयोगश्च लोके प्रायो दृ-
श्यते । अत्र कदाचिदेकधर्मिनाप्राप्तिमत्संयोगे रूढिः ॥

राजन्! कदाचिदेकधर्मित्वप्राप्तिमत्कसंयोगः ॥
स्यात्तुल्ययोगिताख्योऽलंकारो धुर्यमतमान्यः । ११

यथा—

विद्युच्छटाभूषणभूषिताङ्गैः(*)—

रनेकवर्णैरतिशोभमानैः ॥

जन्यैरनेकैर्जलदैश्च सज्जो

समागताविन्द्रमरुस्थलेन्द्रौ ॥ १ ॥

अत्र मरुराजसुरराजयोस्तादृशमेकधर्मित्वं कादाचित्कम् ।
राजराजेश्वरस्तु विवाहप्रसङ्गेन विविधवर्णैर्वसनैरलंकारैश्च वि-
राजमानैर्जन्यैः सज्जः सन्समागतः ॥ सुरराजश्च वर्धतुप्रसङ्गेन
विविधवर्णैर्विद्युद्भिश्च विराजमानैर्वारिदैः सज्जः सन्समागतः ।
अयं संयोगोऽपि कादाचित्कः ॥

यथा वा—

पर्यङ्के कुसुमचयो गगने ताराश्च निद्रया दृढम् ।

(*) विद्युच्छटाभिर्मण्यैश्च भूषितान्यङ्गानि येषाम् । समयाञ्जलदाना विद्युच्छटाभि-
जम्भाना च भूषणैर्भूषितव ज्ञेयम् ।

म्लानत्वं हि भजन्तेऽधुनाऽपि सुखदो हरिस्तु नायातः ॥

प्रभातसमये ताराणां म्लानता नियमेन दृष्टा । कुसुमन-
यनयोस्तु प्रत्युत प्रभातसमये विकासः प्रसिद्धः । तत्र कुसु-
मानां वृक्षवल्लीभ्यश्चित्वा पर्यङ्के स्थापनेन, नयनयोस्तूत्क-
ण्ठाजन्यजागरणेन च प्रभातसमये ताराभिः सह म्लानतारू-
पस्तुल्ययोगः कादाचित्क इति तुल्ययोगिताऽलंकारः ॥

चन्द्रालोककारस्तुल्ययोगितात्रयं मन्वान इमानि लक्षणो-
दाहरणान्याह—

“वर्णानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता ॥”

क्रमेण यथा—

संकुचन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च ॥ १

त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते ॥

मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता ॥ २ ॥

प्रथमोदाहरणे संध्यासमये वर्णनीयसरोजस्वैरिणीवदन-
योः संकोचप्राप्तिरूपं धर्मैक्यम् । द्वितीयोदाहरणे चावर्णनी-
यानां मालत्यादीनां सुन्दरीशरीरापेक्षया कठोरतारूपं धर्मै-
क्यम् । अत्र धर्मैक्यकथनेन साधर्म्ये विवक्षा चेदुपमालंकार
एव । वर्णविषये वर्णमार्गवर्णनिर्गमे वाच्यं—पुपमा
दृश्यते ॥

क्रमेण यथा—

अचिरोपार्जितां भूमिं भुञ्जीत निपुणो नृपः ॥
दृढं विश्वासमुत्पाद्य नवोढां रमणीमिव ॥ १ ॥

नवोढां नवविवाहिताम् । अत्र राजप्रकरणे द्वयमपि
वर्णनीयम् ॥

सुधास्रोतःसुमधुरा श्रूयते तव वाग्यदा ।
तदानीं कलकण्ठोऽपि कटुवीर्येव विस्वरा ॥ २ ॥

अत्र नायिकावर्णनीया । वीणा कोकिलश्चोभयमप्यवर्णनी-
यम् ॥ यदि च धर्मैक्यकथनेनैकधर्मिणां समुच्चये विवक्षा तदा
समुच्चयालंकारः । न तु विलक्षणचमत्कारः ॥

परंपरागतं क्वचित्तुल्ययोगिताया इदमुदाहरणम्—

अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्ठे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ॥
तृणे वा स्त्र्ये वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः
क्वचित्पुण्यारण्ये शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥ १ ॥

अत्र तुल्ययोगितासंगतिस्तु सर्पादावहितकारिवस्तुनि,
हारादौ हितकारिवस्तुनि चानादररूपतुल्यवृत्तियोगो भर्तृह-
रेः संन्यासधारणात्कदाचित्संजात इति । ईदृशोदाहरणेन भ्र-
मित्वा जयदेवो द्वितीयतुल्ययोगिताया इदं लक्षणमाह—

“हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता ॥”

यथा—

प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया ॥

परा उत्कृष्टा भूतिर्विभूतिः पराभूतिः । पराजयश्च । वर्णनीयनृपे उक्तप्रकृतिः सदैवास्तीति मित्रशात्रवयोरेकधर्मित्वं न कादाचित्कम् ॥ ततोऽत्र न तुल्ययोगिताऽलंकारस्य चमस्कारः । किं त्वयथायोग्यतारूपो विषमालंकारः ॥ अधके सति कार्यजनिरूपो विचित्रालंकारो वा । तुल्ययोगितायाः क्वचित्परंपरागतमीदृशमुदाहरणम्—

लोकपालो यमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि ॥

अत्र तुल्ययोगितासंगतिस्तु वर्णनीयनृपस्यानिर्वचनीयलोकपालकार्यकरणेनेन्द्रादिलोकपालैः सह लोकपालपदधारणस्य तुल्ययोगो नृपेषु कदाचिज्जात इति ॥ ईदृशोदाहरणेन भ्रमित्वा जयदेव इदं लक्षणमाह—

“ गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता ॥ ”

उक्तलक्षणमुपमापरायणम् । उक्तलक्षणस्योक्तोदाहरणे संगतीकरणे तु व्यङ्ग्योपमालंकारः ॥ धुरंधराभिप्रायमज्ञात्वाऽवज्जिंस्त्वुल्ययोगिताया भिन्नभिन्नलक्षणत्रयं व्यदधुः ॥ तत्त्वोक्तालंकारस्य स्वरूपाबोधकतयाऽसंभवदोषग्रस्तम् ॥ इति तुल्ययोगिताप्रकरणम् ॥ २७ ॥

दीपकम् ॥

दीपयतीति दीपकम् । लोकदीपन्यायेन धुरंधरो दीपकालंकारमङ्गीचकार ॥

दृश्यन्ते दीपकन्यायः स्थले यस्मिन्धरापते! ॥
दीपकालंकृतिस्तत्र धुरंधरमते स्मृता ॥ १ ॥

दीपकस्य चतस्रो गतयो भवन्ति । एकस्य बाञ्छितवस्तु-
नो दर्शनार्थं कृतो दीप इतरदवाञ्छितवस्त्वपि तथैव दर्श-
येदिति दीपन्यायेनैकस्य प्रस्तुतार्थस्य कृते कथितो धर्मोऽपर-
मप्रस्तुतार्थमपि तथैव प्रकाशयेत्तत्र दीपकालंकारः ॥

यथा—

अमन्दशोभामाधत्ते कीर्त्या मरुमहेश्वरः ।

सिन्धुः सुरतरङ्गिण्या ज्योत्स्नया च निशाकरः ॥ १ ॥

अत्र कीर्त्याऽमन्दशोभाधारी राजराजेश्वरयशवन्तसिंहः
प्रकृतः । तदर्थं “सिन्धुः सुरतरङ्गिण्या” इत्यादेरप्रकृतस्या-
पि वर्णनम् । तत्र “अमन्दशोभामाधत्ते” इत्ययं धर्मोऽपि
प्रधानतया राजराजेश्वरार्थमेव कथितः । त च प्रसङ्गप्राप्त-
मप्रकृतार्थमपि तथैव प्रकाशयति । अप्रकृतेऽपि तथैवान्वेती-
त्यर्थः ॥ १ ॥

प्रत्येकं वस्तु स्फुटतया दर्शयितुं प्रत्येकवस्तुनः समीपं दी-
पं नीत्वा दर्शनमपि लोकरीतिः । उक्तदीपन्यायेन प्रतिपदा-
र्थमेकस्यैव धर्मस्य वारं वारं कथने दीपकालंकारः ॥

यथा—

हयस्ते कुण्डलीकुर्वन्कुभां कुण्डलीयति ॥

मेखलीयति मेदिन्याः सृष्टेर्वै कङ्कणीयति ॥ १ ॥

अत्रैकमेव शिच्प्रत्ययबोध्यमां चरणधर्मं प्रत्येकपदार्थानां
समीपे कृत्वा प्रकाशनम् ॥ २ ॥

प्राचीनकवीनामेतादृशचर्चा अनन्ताः ॥

मृजन्ति कण्ठान् पिकशावका वने
मृजन्ति तन्त्रीर्भवनेषु गायकाः ॥
मृजन्ति शृङ्गारमथो मृगेक्षणाः
कामोऽपि संमार्ष्टि शरान्दुरासदान् ॥१॥

वसन्तागमवर्णनमिदम् ॥

यथा वा—

दोलन्त्या राधिकाया वै हारो दोलति वक्षसि ॥
चित्ते दोलति पञ्चेषुः कृष्णो दोलति नेत्रयोः ॥१॥

उक्तकाव्येषु क्रियाणां पुनरावृत्तिर्विदुषामुद्वेगाजनकतया न
पुनरुक्तदूषणम् । किंतूक्तन्यायेनानन्दजनकतया दीपकाख्य-
भूषणम् ।

भवनमत्यन्तं प्रकाशयितुमनेकदीपज्वालन्मपि लोकरी-
तिः । उक्तदीपन्यायेनैक एव धर्मोऽनेकवारं कथितश्चेत्तत्रापि
दीपकालंकारः ॥

यथा—

कृच्छ्रं कृच्छ्रं समुत्थाय पर्यङ्के द्रुपती प्रगे ।

परस्परं समालिङ्ग्य निद्रालू पततो मुहुः ॥ १ ॥

अत्र प्रभातसमये दंपत्योरुत्थाने रात्रिजागरणजन्यमाल-
स्यमत्यन्तं प्रकाशयितुं कृच्छ्रपदबोध्यकठिनताधर्मस्यानेकवारं
कथनम् ॥

यथा वा-

सीत्कारं शिक्तयति वृणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम् ॥
नागरिकः किं मिलितो नहि नहि सखि! हैमनः पवनः ॥

अत्र कान्तवृत्तान्तनिषेधस्यात्यन्तप्रकाशनाय नहीतिपद-
बोध्यनिषेधधर्मस्यानेकवारं कथनम् ॥ उक्तद्वितीयतृतीयप्र-
कारावस्माभिर्लक्षितौ ॥ ३ ॥

देहल्यां धृतो दीपो भवनेऽङ्गने चोभयत्रापि प्रकाशं विद-
धाति । तथा संधौ धृतो धर्म इतस्तत्त उभयत्रापि प्रकाशमा-
तनोतीति देहलीदीपन्यायेन दीपकालंकारः ॥

यथा-

धृत्वा नरेन्द्रपदवीं यशवन्तसिंहः
संमन्य काव्यनिपुणान्धनदानकार्षीत् ॥
हीनान्भूयेन मरुदेशनिवासिलोकान्
भीत्या युतानरिगणान् रणरङ्गधीरः ॥ १ ॥

अत्र “अकार्षीत्” इत्येक एव कियारूपो धर्मः पूर्वोत्तरा-
र्थयोः संधौ धृतः पूर्वोत्तरार्धावुभावपि प्रकाशयति । प्रकाशनं

दीपकस्य मुख्यो धर्मः । स च सामान्यतया चतुर्ध्वपुक्तप्र-
कारेषु वर्तते ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणोदाहरणम्—

“वदन्ति वर्यावर्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः ॥” इति ॥

यथा—

मदेन भाति कलभः प्रतापेन महीपतिः ॥

अत्र वर्णनीयकलभस्यावर्णनीयनृपस्य च भासनरूपं ध-
र्मैक्यम् । उक्तलक्षणमेतन्मतोक्तोपमापरायणमिति दीपक-
स्वरूपाबोधकतयाऽसंभवदोषप्रस्तम् ॥ इति दीपकप्रकर-
णम् ॥ २८ ॥

दृष्टान्तः ॥

स्त्रीपुरुषौ दर्पणे प्रतिबिम्बं समीक्ष्य स्वशृङ्गारस्य यथाव-
त्तानिश्चयं कुरुन इति लोकव्यवहारानुसारेण धुग्धरो दृष्टा-
न्तालंकारं स्वीचकार ॥ कस्यचिद्वाक्यार्थस्य निश्चयो यस्मिन्
वाक्यार्थे दृष्टः स वाक्यार्थो दृष्टान्त इत्युच्यते ॥ स च दर्प-
णगतप्रतिबिम्बस्यानापन्नः । दृष्टान्तद्वारा यस्य वाक्यार्थस्य
निश्चयो दर्शितोऽसौ दार्ष्टान्तिक इत्युच्यते । स च त्रिन्वस्या-
नापन्नः । अत्र दृष्टान्तो दार्ष्टान्तिकस्य शोभाकर इति दृष्टा-
न्तस्यालंकारत्वम् ॥ दृष्टान्त इत्यत्रान्तशब्दाधो निश्चयः ।
“अन्तः, निर्णये । निर्णयः, निश्चये”, इति चिन्तामणिः ॥
दृष्टान्त इति समुदितशब्दार्थस्तु दृष्टोऽन्तो निश्चयो यत्र स

दृष्टान्त इति । अत्र प्रतिबिम्बे रूढिः । तथा च यत्र प्रति-
बिम्बे निश्चयो दृष्टोऽसौ दृष्टान्तालंकार इतिभावः ॥

नृप! विम्बप्रतिविम्बन्यायाद्यस्मिन्विनिश्चयो

दृष्टः ॥

सोऽर्थो दृष्टान्ताख्यालंकारः कथ्यते धुर्यैः ॥ १ ॥

स्वच्छवस्तुनि यस्य वस्तुनश्छाया साक्षाद्दृश्यते तद्वस्तु
बिम्बमिति, दर्पणे दृश्यमाना छाया च प्रतिबिम्बमित्युच्यते ॥

यथा—

भूपानां कलिकालसंभववतां संश्रूयतां या स्थितिः
स्थाने स्वे स्व उपासते हि नितरां दर्पे मुदा संयुताः ॥
किं तु क्षोणिमिमां बुधा मरुधराधीशेन राजन्वती—
माहुस्तार(*)गणान्वितापि रजनी ज्योतिष्मती
त्विन्दुना ॥ १ ॥

अत्रान्यनृपाणां विद्यमानत्वेऽपि मरुधराधीशयशवन्तर्लिहे-
नैव भूमी राजन्वती कथमितिबिम्बरूपवाक्यार्थस्य निश्चयः
प्रकाशयति गुरुलघुतारागणे विद्यमानेऽपि रात्रिश्चन्द्रमसैव च-
न्द्रिकावतीतिप्रतिबिम्बरूपवाक्यार्थे दर्शितः ॥

यथा वा—

पलायमानैः किल मेदपाट—

सैन्यैः प्रयाता न नवाश्ववाराः ॥

प्रयात्यवाच्यां तरसा भञ्चके

प्रार्ची यथा याति गणो ग्रहाणाम् ॥ १ ॥

(*) “नक्षत्रे नेत्रमप्ये च तारा स्थातुम् इत्यपि” इति व्याडिः ॥

अत्र मेदपाटदेशीयाखिलसैन्ये पलायिते नवयोद्धारस्तेन सह कथं न पलायिता इति विम्बरूपवाक्यार्थस्य निश्चयः प्रतिविम्बरूपोत्तरार्धवाक्यार्थे दर्शितः ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“चेद्विम्बप्रतिविम्बत्वं दृष्टान्तस्तदलंकृतिः ॥” इति ॥

इदं लक्षणमुक्तालंकारस्य साक्षात्स्वरूपाबोधकम् ॥ एवं विधिलक्षणनिर्मितिस्तु धुरंधरस्य मर्मापरिज्ञानात् ॥ तदेवोक्त-
मनर्घराघवनाटककर्तुर्महाकविमुरारेः स्तुतौ केनचित्कविना—

देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं
जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः ॥
अब्धिर्लङ्घित एव वानरभटैः किं त्वस्य गम्भीरता-
मापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः ॥१॥

अत्रापि दृष्टान्तालंकारः ॥ ननु धुरंधरेण दीपन्यायवतोऽलं-
कारस्य दीपकमिति, लेखन्यायवतोऽलंकारस्य चोत्प्लेख इति
नामाभिहितम् । तथाऽस्यालंकारस्य दर्पणमिति नाम कुतो
नोक्तमिति चेच्छृणु । दर्पणस्य मुख्यधर्मो हि प्रतिविम्बदर्श-
नमात्रम् । तादृशनिश्चयस्तु कचिद्विवक्षावशब्धवतीति नेह
विम्बप्रतिविम्बभावमात्र एव चमत्कारस्य पर्यवसानम् । किं
तु प्रतिविम्बविषये निश्चयदर्शने पर्यवसानमिति धुरंधरोऽमुं
दृष्टान्तनाम्ना व्याजहार ॥ दर्पमायां तु समीपे कृत्वा कृतस्य
विशेषज्ञानस्य चमत्कारः ॥ इह तु प्रतिविम्बरूपार्थे शङ्कानि-
वृत्त्यात्मकनिश्चयस्य चमत्कार इति विलक्षणत्वम् ॥ चन्द्रा-

लोकस्य लक्षणं वृष्टान्तालंकारस्य “यस्मिन्स्तु निश्चयो वृष्टः”
इत्यस्मिन्नंशे व्याप्तम् । केवलं “विम्बप्रतिविम्बन्यायात्” इ-
त्यस्मिन्नंशे एव व्याप्नोतीत्यव्याप्तिदोषप्रस्तम् ॥ इति वृष्टा-
न्तप्रकरणम् ॥ २९ ॥

निदर्शना ॥

अत्र नीत्युपसर्गाथो विन्यासः । विन्यासस्तु रचना ।
“नि विन्यासे । विन्यासः, रचनायाम्” इति चिन्तामणिः ।
दर्शनशब्दार्थः प्रसिद्धः । स्त्रीत्वे टाप् । षोडश्व्यर्थे रुढिः । नि-
दर्शनेतिसंमुद्दिताशब्दार्थस्तु “नि रचनया दर्शनं निदर्शना”
इति ॥ षोडश्व्यर्थस्य स्वयं कृत्वा दर्शनमिति भावः ॥ वृष्टा-
न्तादेः सम्यग्घृदयंगमत्वापादनप्रयोजनेन स्वयं कृत्वा दर्श-
नमपि लोकरीतिः । यथा व्याकरणोपदेष्टा गुरुः “अकुहवि-
सर्जनीयानां कण्ठः” इति शिष्यं प्रत्युपदिश्य तस्य सम्यग्घृ-
दयंगमकरणाय तान्वर्णान्स्वयं कण्ठस्यानेनोच्चार्य दर्शयति ।
इदमुपदेशस्य कृत्वा दर्शनम् ॥ उक्तलोकव्यवहारानुसारं धुरं-
धरेणायमलंकारोऽङ्गीकृतः ॥ स्वयं कृत्वा दर्शनस्य प्रयोजनं
तु षोडश्व्यं प्रति कथनीयार्थस्य सम्यग्घृदयंगमत्वापादनम् ।
स्वोपदेशानुसारं स्वस्याचरणदर्शनादिकं च ॥ तदेवोक्तं नी-
तिशास्त्रे—

“परोपदेशे कुशला दृश्यन्ते बहवो नराः ॥

स्वभावमनुवर्तन्तः सहस्रेष्वपि दुर्लभाः ॥” इति ॥

सिद्धान्तादेः स्वपरयोः स्वयं कृत्वा तु दर्शनम् ॥
निदर्शनाख्योऽलंकारो भवेन्मरुमहेश्वर! ॥ १ ॥

यथा—

श्रीमद्राष्ट्रवराधिपाः प्रददते राज्याभिषेकक्षणे
लक्षं स्वोत्तमचारणाय सुमुदा सिंहासनाधिष्ठिताः ॥
लाभश्चञ्चलवैभवस्य यदिह स्थैर्यं हि नाम्नश्चिर-
मित्युक्तिः स्वकुलस्य तैर्नृपवरैः कृत्वा स्वयं दर्श्यते ॥

योधपुराधीशराष्ट्रवरनृपा राज्याभिषेकसमये सिंहासन-
मधिरोहन्त एव योग्यचारणाय लक्षदानं कुर्वन्तीति परंपरा-
गता रीतिः । तस्मिन्विषये इदं कविकृतवर्णनम् ॥ अत्र स्व-
सिद्धान्तस्य कृत्वा दर्शनम् ॥

यथा वा—

चपला पयोमुचा सह चन्द्रमसा याति चन्द्रिका पश्य ॥
प्रियसहगमनसुधर्मं स्त्रिया जडे अपि विधाय दर्शयतः ॥
अत्रापि स्वसिद्धान्तस्य कृत्वा दर्शनम् ॥

यथा वा—

सर्वेऽप्यत्र हसन्ति को वा हासस्य वीक्षितो विषयः ॥
कृष्णो गले गृहीत्वा चाणूरोऽमारि दर्शयत्येवम् ॥ १ ॥

अत्र स्वकृत्यस्य कृत्वा दर्शनम् ॥ परंपरागते धुरंधरस्येमे-
उदाहरणे—

“उदंयन्नेव संचिता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् ॥

विभावयन्समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहः ॥ १ ॥

नश्येद्राजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये तमः ॥

राजा नृपश्चन्द्रश्च । प्रथमोदाहरणे स्वसिद्धान्तस्य द्विती-
योदाहरणे च स्वानुभूतावस्थायाः कृत्वा दर्शनम् ॥

निदर्शनानामावयवार्थमुदाहरणाभिप्रायं चाजानाना अर्वा-
चीना निदर्शनाशब्दार्थं बोधनमज्ञासिपुः । निदर्शनाशब्दार्थो
बोधनमपि । “ निदर्शनं ज्ञापके ” इति चिन्तामणिः ॥ “ उद-
यन्नेव-” इत्युदाहरणे क्रियया सदर्थबोधनमात्रं “ नश्येद्राजवि-
रोधी ” इत्यत्र क्रिययाऽसदर्थबोधनमात्रं च ज्ञातवन्तः ॥
चन्द्रालोककारोऽत्र तृतीयां निदर्शनां भवेदं लक्षणमाह—

“ अपरां बोधनं प्राहुः क्रिययाऽसत्सदर्थयोः ॥ ”

इति ॥

मम तु मतं, सदसदर्थरूपवैलक्षण्ये तु न किञ्चिदपि चम-
त्कारः ॥ नचास्यालंकारस्य स्वारस्यं क्रियया बोधने । उक्त-
स्वारस्यं तु सूक्ष्मालंकारस्य विषयः । अत्र तु स्वसिद्धान्तादेः
कृत्वा दर्शने स्वारस्यम् । उक्तलक्षणं निदर्शनास्वरूपाबोधक-
तयाऽसंभवदोषप्रस्तम् ॥ निदर्शनाशब्दार्थः प्राप्तिरपि । “ नि-
दर्शना प्राप्तिः ” इति चिन्तामणिः ॥ अर्वाचीनाः

“ यद्वातुः सौम्यता सेयं पूर्णेन्दोरकलङ्कता ”

इत्युदाहरणे सदृशवाक्यार्थयोरैक्यमाप्तिं ज्ञात्वात्र वाक्या-
र्थवृत्तिनिदर्शनामाहुः । इयं प्रथमा निदर्शनेति कथंयता
चन्द्रालोककारेणोदं लक्षणमभिहितम्—

“वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना ॥”

यथा—

“त्वन्नेत्रयुगलं धत्ते लीलां नीलाम्बुजन्मनोः ॥

अस्मिन्नुदाहरणे सदृशपदार्थयोरैक्यप्राप्तिं ज्ञात्वात्र पदार्थवृत्तिनिदर्शनामाहुः । चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“पदार्थवृत्तिमप्येके वदन्त्यन्यां निदर्शनाम् ॥” इति ॥

अत्र पूर्वलक्षणात् “सदृशयोरैक्यारोपः” इत्यनुवर्तते । पदार्थवृत्तिमिति कथनात्पदार्थयोरित्यस्य लाभः । तथा च सदृशयोः पदार्थयोरैक्यारोपे पदार्थवृत्तिनिदर्शनामाहुरित्यर्थः ॥ प्रकारत्वं सजातीयचमत्कारविशिष्टेष्वेष्टम् । जयदेवोऽत्र निदर्शनाशब्दस्य प्राप्ति-बोधनरूपार्थयुगलेन निदर्शनानामकमलंकारद्वयं मेने । तच्च “अपरां बोधनं प्राहुः” इति कथनेन स्पष्टम् ॥ प्रथमनिदर्शनायाश्च पदवाक्यभेदेन प्रकारद्वयमन्यत । सम तु मतं, प्राप्तौ नालंकारत्वयोग्यश्चमत्कारः । “यद्वातुः” इत्यत्राभेदालंकारः । “त्वन्नेत्रयुगलम्” इत्यत्र लक्ष्योपमालंकारः ॥ पदवाक्यभेदस्तूदाहरणान्तरम् । उक्तलक्षणानां वास्तवनिदर्शनायामसंभवादसंभवदोषग्रस्तत्वम् ॥ इति निदर्शनाप्रकरणम् ॥ ३० ॥

नियमः ॥

अयमलंकारोऽलंकाररत्नाकरे लिखितः । निपूर्वाद्यमधा-

तोर्नियमशब्दो निष्पन्नः । अत्र नियमशब्दार्थो यन्त्रणम् ।
 “नियमः, यन्त्रणे” इति चिन्तामणिः ॥ एकस्मिन्नियमे
 कृतेऽपरे निषेधः सिध्यति । परं त्विह नियमे पर्यवसानात्प्रधा-
 नतया नियम एवालंकारः ॥

नियमस्तु महाराज! नियमालंकृतिर्भवेत् ॥

यथा--

कलौ त्वमेव यशसां ग्राहकोऽसि क्षमापते! ॥

अत्र यशोग्राहिताया राजराजेश्वरे नियमः । अत्र यन्त्र-
 णस्वरूपं त्वन्यत्र निषेधं कृत्यैकत्र स्थापनम् । उक्तोदाहरणे-
 ऽन्यत्र निषेध आर्थः । अन्यत्र संबन्धसंभवेऽन्यत्र निषेधं कृ-
 त्वैकत्र नियमश्च ॥

यथा वा—

भूपतिसरित्सरांसि बहूनि सन्तीह याचते ह्येकम् ।
 यशवन्तसिंहजलदं नियमनिबद्धो मुरारिदात्यूहः ॥

“दात्यूहः कालकण्ठके चातकेऽपि” इति हेमः । अत्र लक्ष्य-
 माणमुद्रालंकारस्य संकीर्णता । अत्रान्यत्र निषेधो वाच्यः ।
 अन्यत्र संबन्धासंभवेऽन्यत्र निषेधं कृत्यैकत्र नियमश्च ॥
 इति नियमप्रकरणम् ॥ ३१ ॥

निरुक्तिः ॥

लोके हि प्रियवादिनो जनाः प्रभोर्वाक्यं प्रभोरिच्छानुसारं

योजयन्ति । अस्मिन्विषये इयं वार्ता प्रख्याता । वृन्ताकशा-
कस्य स्वादुतया भोजनसमये केनचित्प्रभुणा “वृन्ताकं शाक-
नायकम्” इति स्तुतिरकारि । तदा प्रियवादिनोक्तम् । सत्य-
मेतत् । अत एव विधात्राऽयं सर्वशाकानां राजा विहितः ।
अस्य राजत्वं च छत्रचिन्हेन ज्ञाप्यते । वृन्ताकस्य शिरस्यन्य-
फलविलक्षणं महच्छत्राकारं वृन्तं भवत्येव । पुनश्च बहुभक्त-
णाद्यायुप्रकोपे तेनैव प्रभुणाऽयमस्मिन्महानवगुण इति नि-
न्दाऽकृत । तदा तेनैव प्रियवादिनोक्तम् । सत्यमेतत् । अत
एव विधात्रास्य मूर्ध्नि शङ्कुर्न्यखानि । वृन्ताकवृन्ताग्रं कठोरं
शङ्काकारं च भवत्येव । उक्तलोकव्यवहारच्छायया धुरंधरो
निरुक्त्यलंकारमङ्गीचकार ॥ निरू शब्दो नृधातोर्निष्पन्नः ।
नृधातुर्नयार्थकः । “नृ नये । ” नयो युक्तिः । युक्तियोजना ।
“नयः, युक्तौ । युक्तिः, योजनायाम् ।” इति चिन्तामणिः ।
उक्तिशब्दार्थः कथनम् । अत्रेच्छानुसारं योजनायां रूढिः ।
एवं चेच्छानुसारं योजनायाः कथनं वर्णनं निरुक्तिशब्दार्थः॥

इच्छानुसारं यत्र स्याद्वचनस्य सुयोजना ।
निरुक्तिनामालंकारः कीर्त्यते तत्र भूमिप ! ॥ १ ॥

वचनस्य स्ववचनस्य परवचनस्य वा स्वेच्छानुसारं परे-
च्छानुसारं वा योजना क्रियत इति चत्वार्युदाहरणान्तराणि ।
न तु प्रकारान्तराणि ॥ . . .

यथा—

उदारराजां गणनाप्रसङ्गे .

कनिष्ठिकास्थे यशवन्तनाम्नि ॥

अद्यापि तादृङ्मृपतेरभावा-

दनामिका सार्थवती बभूव ॥ १ ॥

कनिष्ठिकायाः सर्वाङ्गुलिभ्यः कनिष्ठत्वात्कनिष्ठिकेति
सार्थकं नाम । कनिष्ठिकासमीपवर्तिन्या अङ्गुलेरनामिकेति
रूढं नाम । तत्र कविः परवचनस्य स्वेच्छानुसारं योजनां च-
कार । अङ्गुलिभिर्गणने कनिष्ठिकातो गणनाप्रारम्भः । त-
त्रात्युदारनृपगणनायां कनिष्ठिकया राजराजेश्वरयशवन्त-
सिंहनाम्नि गणिते तदुत्तराङ्गुलो तत्तुल्यनृपाभावान्नाम्नोऽभावे-
नानामिकेति ॥ अत्र नाम्न इच्छानुसारं योजना । वचने च
नामादेः सर्वस्यापि संग्रहः ॥

यथा वा-

सिन्धौ तु वाङ्मेनाऽभूमण्डले विद्युता च सार्द्धं यः ॥

न्यवसत्तस्य विधोरिह वियोगिजनतापनं युक्तम् ॥ १ ॥

इन्दुस्तापं करोतीति वियोगिन्या वचनम् । वस्तुतस्तु विधुः
क्षीतलः । न तु नाप्रकरः । तथाप्युद्दीपनतया वियोगिन्या
दुःसहः । तत्र सखी स्वामिनीवचनं तदिच्छानुसारमित्थं या-
जयामास । विधोः सिन्धौ वाङ्मेन सह विहायसि च विद्युता
सह वात्सकरणात्तव तापकरणकथनं युक्तमिति ॥ अत्र परव-
चनस्य परेच्छानुसारं योजना ।

यथा वा-

अवलस्वकुलाशिनो भूषा-
 न्निजनीडद्रुमपीडिनः खगान् ॥
 अनवद्यतृणादिनो मृगा-
 न्मृगयाऽघाय न भूमृतां घ्नताम् ॥ १ ॥

मम तु मतं, अत्र वक्रा इच्छानुसारं राज्ञ इच्छानुसारं वा
 हिंसाकर्मणो न्यायधर्मे योजना कृतेति निरुक्त्यलंकारः ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणोदाहरणम्—

“निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम् ॥” इति ॥

यथा—

ईदृशैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरो भवान् ॥ .

दोषा रात्रिस्तां करोतीति दोषाकरश्चन्द्रः ॥ तत्रावलादुः-
 खदायितया सखी वियोगिन्या इच्छानुसारं “भवत्त ईदृशै-
 श्चरितैर्मया ज्ञातमेतद्भवान्दोषाणामाकर इति” चन्द्रस्य दो-
 पाकरनाम्नोऽन्यार्थं प्रकल्प्य योजनां चकार ॥ लभ्योदाहरणानु-
 सारेणार्वाचीनानां नामश्लेषयोर्नियमकरणं प्रमादः ॥ “सि-
 न्धो तु वाडवेन-” इत्यत्र “अवलस्वकुलाशिनः—” इत्यत्र च
 नामश्लेषयोरव्याप्तेरुक्तलक्षणमव्याप्तिदोषग्रस्तम् ॥ इति
 निरुक्तिप्रकरणम् ॥ ३२ ॥

॥ परिकरः ॥

परिकरशब्दार्थः सामग्री । अमुकस्य महान्परिकर इति

कथनं लोके प्रसिद्धम् । “परिकरः परिवारे । परिवारः शो-
भाजनक उपकरणे छत्रचामरादौ” इति चिन्तामणिः ॥ परि-
करूपयुक्तेश्चमत्कारकारित्वे परिकराङ्कारः ॥

शोभाकरः(*) परिकरो भूषा परिकराभिधा ॥
एनां भूपाल! सम्यक्त्वं जानीषे दशया स्वया । १।

यथा—

नवकोटानामधिपो नवसाहस्रश्च राजराजेशः ॥
यस्य च शरणे सिन्धोर्नाथो यशवन्तनृप एषः ॥ १॥

अत्र यस्य नव दुर्गाणि, नवसहस्रभाभाः, राजानः सेवकाः,
सिन्धुदेशाधिपश्च शरणागतोऽस्तीत्ययं परिकरो राजराजेश्वरे
उत्कर्षनादधत्काव्यशोभाकरतयाऽङ्कारः ॥

यथा वा—

आसारो नीहारस्तथेन्द्रगोपा वकालिकेकिरवाः ॥
सरित्तरङ्गाश्चैतान्सह नीत्वाऽऽयादयं नभोमासः ॥ १॥

अत्रोक्ताऽऽसारादिः श्रावणमासस्य परिकरः ॥ उक्तोदाहर-
णेषु परिकरः स्तुतिपर्यवसायी ॥

निन्दापर्यवसायी यथा—

विषसहजेन्दोः कान्तिर्यमदिग्वायुः पलाशकुसुमानि ॥

मधुरेतैर्युत आगाद्वियोगिनीनां कुतो नु जीवाशा ॥ १ ॥

वृक्षविशेषस्य पलाश इति रूढं नाम । तत्र नायिकया स्वेच्छानुसारं पलं मांसमश्नातीति पलाश इत्यर्थो विहितः ॥ वसन्तस्योक्तपरिकरो निन्दापर्यवसायी ॥ अत्र निरुक्तेः समाधेश्च संकीर्णता ॥ परंपरागतं धुरंधरस्येदमुदाहरणम्—

सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः ॥

अत्र चन्द्ररूपभूषणं शिवस्य परिकरः । परिकरशब्दार्थो गात्रिकाबन्धोऽपि ॥ “परिकरः, वस्त्रादिना प्रगाढगात्रिकाबन्धे” इति चिन्तामणिः ॥ लोके हि किञ्चित्कार्यं विधातुमुत्साहेन सज्जीभूतेऽनेनामुककार्यार्थं गात्रिका बद्धेत्युच्यते ॥ तदुक्तम्—

“वद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥” इति ॥

धुरंधराभिप्रायापरिज्ञानादवाञ्चीनाः परिकरशब्दार्थं गात्रिकाबन्धं ज्ञात्वाऽत्र साभिप्रायविशेषणं गात्रिकाबन्धममन्यन्त ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे ॥” इति ॥

“सुधांशुकलितोत्तंसः—” इत्येव चोदाहरणम् ॥ मम तु मतं, अभिप्रायशून्यविशेषणं त्वपुष्टार्थदोष इति साभिप्रायविशेषणोक्तदोषस्य वारणमात्रम् ॥ अस्मिन्नंशेऽलंकारत्वयोग्यो न कोऽपि चमत्कारः । विशेषणस्याभिप्राये कश्चिच्चमत्कारविशेषश्चेत्तत्तच्चमत्कारविषयकः कश्चिदलंकारो भविष्यति ॥

अत्र 'परिकरशब्दार्थः सामग्रेयः ॥ किं च शिवशब्दः सामान्यतया कल्याणवाचकः । हरिप्रभृतयोऽपि कल्याणरूपाः । ततो महादेवस्य निःसंदेहज्ञाने विवक्षा चेदुदात्तालंकारः ॥ तापहरणे सुधांशोर्हेतुतायां विवक्षा चेत्तापहरणज्ञाने सुधांशोर्ज्ञापकत्वाज्ज्ञापकहेत्वलंकारः ॥ कचित्परिकरोऽपि विशेषणत्वमापद्यते । "सुधांशु-" इत्यत्र परिकरो विशेषणरूपः । तथापि प्राधान्यं तु परिकरताया एव ॥ "आसार-" इत्यत्र परिकरो न विशेषणरूपः ॥

स नृपानकरोद्भङ्गान् रङ्गांश्वासंस्व्यशो नृपान् ॥

अत्र केवलं विशेषणरूपता । न तु विशेषणे परिकरता ॥ उक्तलक्षणं स्वरूपाशोधकतयाऽसंभवदोषग्रस्तम् ॥ इति परिकरप्रकरणम् ॥ ३३ ॥

॥ परिणामः ॥

परिपूर्वाक्षमतेः परिणामशब्दो निष्पन्नः । अत्र परीत्युपसर्गार्थः सर्वतो इति ॥ "परि सर्वतोभावे" इति चिन्तामणिः ॥ नमधातुर्नमनार्थकः । परिणम्यते इति परिणाम इति व्युत्पत्त्या सर्वतो नमनं परिणामशब्दार्थः ॥ वस्तुनोऽन्यथाभावः परिणाम इति भावः ॥ "परिणामः प्रकृतेरन्यथाभावे" इति चिन्तामणिः ॥ प्रकृतिस्तु स्वभावः । "स्वभावः प्रकृतौ" इति चिन्तामणिः ॥ अत्र स्वभावशब्देन निजस्थितिर्विवक्षिता । स्वस्य भावः स्थितिः स्वभावः ॥

“परिणामो महाराज! परिणामः प्रकीर्त्यते ॥”

यथा—

त्वं रङ्गान् भूपालान्करोषि कृपया मरुस्थलाधीश! ॥

अत्र दशायाः परिणामः ॥

यथा वा—

यशवन्तमहाराज! वने त्वदरियोषिताम् ॥

नीहारोऽभूजवनिका दीपा दिव्यौषधीगणः ॥१॥

अत्र धर्मस्य परिणामः । नीहारस्य विबनवने पूर्वं गिरि-
वृक्षाद्याच्छादकत्वेऽपि तिरोधातुं योग्यस्य तिरोधायकत्वाभा-
वात्तस्मिन्नवनिकात्वधर्माभावः । अधुना कुलीनरिपुस्त्रीणामा-
च्छादनकरणात्नीहारत्वरूपधर्मस्य जवनिकात्वरूपधर्मेण परि-
णामः ॥ तथैव तादृशौषधीनां पूर्वं प्रकाशकत्वेऽपि रात्रौ
दर्शनीयपदार्थदर्शनरूपदीपकार्याकरणात्तासु दीपत्वरूपधर्मा-
भावः । अधुना रिपुस्त्रीणां रात्रौ पदार्थदर्शनेनौषधीत्वरूप-
धर्मस्य दीपत्वरूपधर्मेण परिणामः ॥

यथा वा—

पङ्कात्कीटं समादाय स्वसमं व्यदधादलिं ॥

विस्मरेदुपकारं तं कथं कीटो महीपते! ॥ १ ॥

अमरः कीटं अमरं करोतीति प्रसिद्धिः । अत्र वर्णाकृतिशी-
लानां त्रयाणां परिणामः ॥ अत्रापस्तुतप्रशंसायाः संकीर्णता॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणोदाहरणम्—

“परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना” ॥ इति ॥

विषयी विषयात्मना क्रियाकारी चेत्परिणाम इति भावः ॥

यथा--

प्रसन्नेन दृग्भजेन वीक्षते मदिरेक्षणा ॥

उक्तलक्षणेनेदं स्पष्टमवभासते, अर्वाचीनैरिह विषयी विषयरूपेण परिणमतीति नियमो विज्ञातः । रूपकाच्च भेद-
दर्शनाय विषयी विषयरूपेण क्रियां करोति चेत्तत्र परिणाम
इति चोक्तमिति ॥ तत्प्रमादमूलम् ॥

प्रियध्याननिविष्टात्मा तादात्म्यं समुपागता ॥

स्वात्मानं दर्पणे दृष्ट्वा सा बाला मोदते स्वयम् । १ ।

इत्यत्र नायिकायां नायकस्यारोपान्नायको विषयी । नायि-
का च विषयः । नायिकात्र नायकभावं भजते । स्वात्मनि
नायकभावप्राप्त्या दर्पणगतं निजस्त्रीरूपमवलोक्य नायिका
तिदासता भवतीति भावः ॥ इह विषयिरूपेण विषयस्य परि-
णामः ॥ “त्वं रङ्गान् भूपालान्” इत्यत्र राजसंबन्धिक्रियां
विना केवलं वैभवप्राप्त्या रङ्गानां राजरूपेण परिणामः ।
तथैव “पङ्कात्कीटं समादाय” इत्यत्रापि क्रियां विना परिणा-
मः ॥ ननु रङ्गस्य राजभावे राजसंबन्धिक्रियाकरणं, कीट-
स्य च भ्रमरभावे भ्रमरसंबन्धिक्रियाकरणमर्थसिद्धमिति चेन्न ।
काव्यस्य शरीरं शब्दार्थमयम् । तनु कविना यत्र यावद्र-
चितं तत्र तावन्मात्रमेवावतिष्ठते । तस्मिन्लक्षणां

व्यञ्जनां वा शक्तिं विनाऽर्थापस्यलंकारं विना वा न कश्चि-
द्वाङ्मोर्थः समागच्छेत् ॥ एवं सर्वत्र ज्ञातव्यम् ॥ ईदृशोदाहरणे-
ष्वर्वाचां लक्षणमव्याप्तम् ॥ रूपकेऽनुकरणमिह त्ववस्थान्तर-
प्राप्तिरिति महद्वैलक्षण्यम् । तच्चानयोर्नामोदाहरणाभ्यां स्पष्ट-
म् ॥ किंचानेन निरीक्षणक्रियायाः कमलेष्वन्वयं विधाय निजम-
तानुसारं परिणामः साधितः । सोऽपि प्रमादः । कुतः, अत्र
साधर्म्यरूपयुक्त्या नयनयोः कमलत्वेन रूपकमात्रं कविकर्म ।
युक्तिं विना कमले निरीक्षणक्रियायाः स्थापनमरोचकतया
कविकर्म न भवति । कविसृष्टेर्नियतिकृतनियमरहितत्वेऽपि
विधिसृष्टिर्हर्षशोकोभयरूपेत्यंशस्य विलक्षणत्वं तु कविसृष्टिः
केवलमानन्दमय्येवेति । कविसृष्टावानन्दस्तु युक्त्याभेदश्चम-
त्कारस्यैव । चमत्कारहीनार्थस्तूद्वेगजनकतया दोषरूपः ।
तदुक्तं भगवता व्यासेन “उद्वेगजनको दोषः” इति ॥ उक्त-
लक्षणं साक्षात्स्वरूपाबोधकमव्याप्तिदोषग्रस्तं च ॥ इति
परिणामप्रकरणम् ॥ ३४ ॥

॥ परिसंख्या ॥

तत्तद्धर्मविशिष्टानां धर्मिणां संख्याकथने तस्य धर्मस्या-
न्यत्र वर्जनपूर्वकमुक्तसंख्याश्रयेषु नियमो भवतीति लोकरी-
तिः ॥ यथा महादेव एकः शंभुरेव । पृथिव्यसेजोवाय्वाकाशाः
पञ्च महाभूताः । एवं संख्याकथने महादेवत्वस्यान्यदेवेषु
वर्जनपूर्वकमेकस्मिञ्च भावेव, महाभूततायाश्चान्यत्र वर्जनपु-

वैकं पृथिव्यादिपञ्चक एव नियमो भवति । द्वितीयो महद्देवः षष्ठश्च महाभूतो नास्तीति ॥ अत्र परीत्युपसर्गार्थो वर्जनम् । “परि वर्जने” इति चिन्तामणिः । परिसंख्येति समुदितशब्दार्थस्तु परि वर्जनवती संख्या परिसंख्या ॥ संख्या त्वन्यत्र वर्जनं कुरुते । अत्र तु स्वस्मिन्विषये वर्जनस्य रूढिः । इदमेव चालौकिकत्वम् ॥

यत्र संख्याश्रयेऽपि स्याद्धर्मस्य परिवर्जनम् ॥
परिसंख्या भवेत्तत्र भूषणं मनुजाधिप ! ॥ १ ॥

यथा—

याचन्ते खलु चातका मदगजाः क्षीणा ध्वजाग्रे धुति-
मालिन्यं कुचयोर्मुखे कुटिलता शीतद्युतौ दृश्यते ॥
दोषस्वीकरणं रसाकुलकवौ चित्तस्य चौर्यं प्रभो!
इत्थं श्रीयशवन्तसिंह! भवतो राज्यस्थिती राजते ॥ १ ॥

अत्र याज्ञायाश्चातकेषु तनुक्षीणतायाश्च मत्तगजेषु कथनादनयोरेव पशुपक्षिमनुष्येषु वर्जनपूर्वकं चातकमत्तगजेष्वेव नियमो जातः । परं तु चातकनिष्ठयाज्ञापि दारिद्र्यदशाजनिता दोषरूपा नास्ति, किं त्वेकवृत्तितयेति गुणरूपा । मत्तगजनिष्ठक्षीणतापि च भोजनप्राप्त्यभावजनिता रोगजनिता वा दोषरूपा नास्ति, किं तु मत्ततयेति गुणरूपा ॥ तथैव ध्वजाग्रनिष्ठकम्पोऽपि भयजनितो दोषरूपो नास्ति, किं तु चातवशेनेति स्वाभाविकः । स च शोभाकरः । एवमन्य-

दपि । इत्थं संख्याश्रयेष्वपि क्षीणतादिवर्जनस्यालौकिकत्वेन
रोचकतयाऽलंकारत्वम् ॥ अत्र परिसंख्यायाश्चमत्कारस्य प्रा-
धान्यात्परिसंख्याऽलंकारः । आभासस्य गौणत्वान्नलंकारता ।
उक्तोदाहरणे रसाकुलकवौ दोषस्वीकारोक्तिस्तु कवयः काव्य-
रसानुकूलतायां दोषान्न गणयन्तीति ॥ उक्तं च “निरङ्कुशाः
कवयः” इति ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणोदाहरणम्—

“परिसंख्या निषिध्यैकमेकस्मिन्वस्तुयन्त्रणम् ॥” इति ॥

यथा—

स्नेहक्षयः प्रदीपेषु न स्वान्तेषु नतभ्रुवाम् ॥

नहीदं लक्षणं परिसंख्यायाः साक्षात्स्वरूपबोधकम् । किं
तु धुरंधराभिमतनियमालंकारस्वरूपबोधकम् ॥ किं च “या-
चन्ते खलु चातकाः” इत्याद्युदाहरणेष्वव्याप्तं च । न ह्यत्र
क्षीणताया एकस्मिन्नेव वर्जनमपि तु पशुपक्षिमनुष्याद्यनेक-
जातिवृत्तिः । किं च तादृशनियमा अप्यनेकेषु संभवन्तीति
तत्राव्याप्तिः ॥ इति परिसंख्याप्रकरणम् ॥ ३५ ॥

पर्यायः ॥

पर्यायस्त्वेकस्य स्थाने द्वितीयः । यथा हस्तिनाम्नः स्थाने
दन्तीत्यादीनि नामानि । नाम्नां विषये पर्यायस्य कथनं शास्त्र-

प्रसिद्धम् ॥ अत्र पूर्वपश्चाद्भावक्रमो न विवक्षितः । पर्यायस्य
“वदन्ती-वारी” इति लोकभाषा ॥

पर्यायालंकृतिस्तत्र यत्र पर्यायता भवेत् ॥
सा चाश्रय्याश्रयादीनां ज्ञेया मरुतेश्वर! ॥१॥

यथा—

मरौ पयोहारिवधूजनानां
जलाय नेत्रेषु जलं समायात् ॥
तव प्रभावाद्यशवन्तसिंह!
पादेषु तासां परिवर्तते तत् ॥ १ ॥

“पादेषु तासां परिवर्तते तत्” इति कथनस्येदं तात्पर्यम्,
पूर्वं स्त्रियोऽतिकृच्छ्रात्कूपेभ्यः समुद्धृत्य पानीयमानयन्ति स्म ।
इदानीं तु राजराजेश्वरयशवन्तसिंहेन यत्र तत्र सरांसि
कारितानीति पानीये पादमर्पयित्वा पानीयमानयन्ति । अत्र
पूर्वं पानीयस्य, योधपुरपानीयहारिणीनां नेत्रेषु संबन्धः ।
इदानीं तु तत्त्यागपूर्वकं तासां पादेषु संबन्धोऽभवदित्येकस्यै-
वाश्रयिणः पानीयस्य पर्यायेण नेत्रपादरूपानेकाश्रयेषु
संबन्धः ॥

यथा वा—

यत्रासीदजबन्धनं करिघटा तत्राधुना गर्जति
धावन्ति स्म च मूषका बहुतरास्तत्राद्य दासव्रजः॥
यत्राभून्मुसलध्वनिः कटुतरस्तत्राद्य वाद्यध्वनि-

एचक्रे श्रीमरुपो बहूनि सदनान्येतादृशानि क्षणात् ॥ १ ॥

अत्रैकस्य भवनरूपाश्रयस्याजगजाद्यनेकाश्रितैः सह पर्यायेण संबन्धः ॥

यथा वा—

एकां दशां किं मनुजोऽत्र वाञ्छे-
त्तिस्रो दशा अद्भि रवेर्यदा स्युः ॥

अत्र दशायाः पर्यायः ॥

यथा वा—

नेत्रे अभूतां सरले पुरा ये
संप्राप्नुतस्ते कुटिलत्वमद्य ॥

बाल्यावस्थास्थाने तरुणावस्था प्राप्तेतिभावः । अत्र नायिका-
या वयसः पर्यायः ॥ अत्रावस्थायाः क्रमोऽपि विद्यते । तथापि
नेह क्रमस्य चमत्कारः । किं तु पर्यायस्य । चन्द्रालोककारः
पर्यायद्वयं मत्वेमे लक्षणे आह—

“पर्यायो यदि पर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः ॥

एकस्मिन्यद्यनेकं वा पर्यायः सोऽपि संमतः ॥”इति ॥

अम तु मतं, आश्रये नियमकरणादन्यत्राव्याप्तिर्भवति ॥
यथा—“आनीता नटवन्मया तव-पुरः श्रीकृष्ण! या भूमिकाः”
इत्यत्रानेकं देहधारणान्नाश्रयस्वारस्यम् । किं तु जावेन भि-
न्नभिन्नरूपाणि लक्षशः शरीराणि धृतानीति पर्यायेणानेक-

रूपधारणस्य स्वारस्याद्रूपस्य पर्यायः॥ उक्तञ्चणमव्याप्तिदोष-
ग्रस्तम् ॥ इति पर्यायप्रकरणम् ॥ ३६ ॥

पर्यायोक्तिः ॥

अत्र पर्यायशब्दार्थः प्रकारः । “पर्यायः प्रकारे” इति चि-
न्तामणिः ॥ पर्यायेण प्रकारेणोक्तिः पर्यायोक्तिः ॥

“पर्यायोक्तिरलंकारः पर्यायेणोक्तिरुच्यते ॥
स्वरूपमस्य व्यासेन महाराज ! स्फुटीकृतम्॥”

यथा—

आदाय खड्गं यशवन्तसिंह-
सेनासमक्षं प्रतियान्ति येऽत्र ॥
सुराङ्गनोरःस्थललग्नगात्राः
स्वपन्ति ते देवपुरे सुखेन ॥ १ ॥

अत्र शत्रुमरणमुक्तप्रकारान्तरेण कथितम् ॥ तच्च रमणी-
यतयाऽलंकारः ॥

यथा वा—

त्वत्कार्ये हर! यद्धनं लगति नो तत्ते प्रभो! चन्दनं
गेहे यत्र न तेऽर्चनं भवति वै तत्ते त्रिहारस्थलम् ॥
चर्चा यत्र न विद्यते सदसि ते तत्ते सदः शंकरे-

त्येवं वङ्ककधीश्वरः कथयते धन्यस्तव ध्यायकः ॥१॥

अत्र भस्मश्मशानस्थलीप्रेतमण्डलीनां प्रकारान्तरेण कथनम् ॥

यथा वा—

ब्रूतो निषेधतश्चैव तुष्यतः कुप्यतस्तथा ॥

इत्थं तौ नयनैर्वार्ता कुरुतो लोकसंनिधौ ॥ १ ॥

अत्र क्रियया बोधनम् । नेह पर्यायितास्वारस्यम् । उक्तिरूपत्वाभावात् । अत्र तु सूक्ष्मतायाः स्वारस्यम् ।

चन्द्रालोककारः पर्यायोक्तद्वयं मत्वा प्रथमस्येदं लक्षणं माह—

“ पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भङ्ग्यन्तराश्रयम् ” ॥

यथा—

नमस्तस्मै कृतौ येन मुधा राहुवधूकुचौ ॥

“अत्र भगवान्वासुदेवः स्वासाधारणरूपेण गम्यः । राहुवधूकुचवैयर्थ्यकारकत्वेन रूपान्तरेण स एवाभिहितः ” इति च कुवलयानन्दकार आह । तनु प्रमादः ॥ यस्य रचनान्तरेण कथनं तस्य गम्यत्वं कथं संभवेत् ॥ इदं रचनान्तरं वाः सुदेवस्य साक्षाद्वाचकम् । यथा कृष्णस्य मधुसूदन इति नामान्तरम् । उक्ताभिप्रायेणैवं धुरंधरोऽस्यालंकारस्य पर्यायोक्तिरिति नामाह । उक्तिस्तु वचनम् । वचनस्य च गम्यत्वं न

संभवति । उक्तोदाहरणे उदात्तस्य संकीर्णता ॥ चन्द्रालोके
द्वितीयपर्यायोक्तस्येदं लक्षणोदाहरणम्—

“ पर्यायोक्तं तदप्याहुर्यद्व्याजेनेष्टसाधनम् ॥ ”

यथा—

यामि चूतलतां द्रष्टुं युवाभ्यामांस्यतामिह ॥

दूतकार्यमाचरन्त्या सख्योक्तपर्यायितया वृषत्यो रमणार्थ-
मिदमुपदिष्टमित्यभिप्रेत्य केनचिदिदं पर्यायोक्तेरुदाहरणं
प्रदर्शितम् ॥ तदभिप्रायमजानाना अर्वाचीना व्याजेनेष्टसा-
धने पर्यायोक्तमिति मन्यन्ते स्म ॥ तत्र प्रमादः ॥ व्याजेने-
ष्टसाधनं तु वक्ष्यमाणमिषालंकारस्य विषयः ॥ उक्तलक्षणद्व-
यं पर्यायोक्तेः साक्षात्स्वरूपाबोधकतयाऽसंभवदोषग्रस्तम् ॥
इति पर्यायोक्तिप्रकरणम् ॥ ७३ ॥

॥ पिहितम् ॥

पिहितशब्दार्थ आच्छादनम् । “पिहितः, आच्छादिते”
इति चिन्तामणिः ॥

यत्र शोभाकरत्वं स्यात्पिधानस्य नराधिप! ॥

पिहितालंकृतिस्तत्र धुरंधरमते स्मृताः ॥ १ ॥

यथा—

यशसा मरुभूपस्य पिहितं जंगतो यशः ॥

यथा वा—

प्रियतमवियोगजनिता कृशता कथमपि तवेयमङ्गेषु ॥
लसदिन्दुकसाकोमलकान्तिकलापेषु लक्ष्येत ॥ १ ॥

अत्र प्रियतमवियोगजन्या कृशता नायिकायाः कान्तिकला-
पेनाच्छादिता सती दृष्टिगोचरा न भवति ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणोदाहरणम्—

“पिहितं परवृत्तान्तज्ञातुः साकूतचेष्टितम् ॥”

यथा—

प्रिये गृहागते प्रातः कान्ता तल्पमकल्पयत् ॥

उक्तपरंपरागतोदाहरणे पिहितालंकारस्य संगतिस्तु नाय-
कापराधो नायिकयाऽऽच्छादित इति ॥ कस्यचिद्विज्ञातयोर्गु-
णदोषयोरुपरि दृष्टिदानाभावस्तयोराच्छादनमेव । तस्य तूप-
लक्षणेन पिहिते संग्रहो युक्तः ॥ उक्तोदाहरणस्य साक्षादभिप्रा-
यापरिज्ञानाज्जयदेवनिर्मितलक्षणं पिहितालंकारस्वरूपस्य
नेषदापि बोधकम् । प्रातर्गृहागमनेन प्रियापराधज्ञानांशे
वक्ष्यमाणज्ञापकहेत्वलंकारः । तल्पकल्पनांशे प्रियं प्रति सूक्ष्म-
तयाऽपराधज्ञापनाद्वक्ष्यमाणसूक्ष्मालंकारः ॥ उक्तलक्षणं स्वं-
रूपांबोधकतयाऽसंभवदोषग्रस्तम् ॥ इति पिहितप्रकर-
णम् ॥ ३८ ॥

पूर्वरूपम् ॥

पूर्वशब्दार्थः प्रथम इति ॥ रूपशब्दार्थो मनोहराकृतिः स्वभावादिश्च । पूर्वं रूपं पूर्वरूपम् ॥ पूर्वरूपमिति कथनेनात्र पूर्वरूपस्य प्राप्तिर्विवक्षिता ॥

पूर्वरूपस्य संप्राप्तौ पूर्वरूपमुदाहृतम् ॥

यथा—

विवाहस्योत्सवे सूनोः कृत्वा भूपालमण्डलम् ॥

त्वं पुनर्जयचन्द्रत्वमाप्तवान्मरुभूमिप! ॥१॥

जयचन्द्रमहाराजस्यानेकभूपालवशवर्तितया राजमण्डलं भवति स्मेति स राजसूयेनायाचीत् । राजराजेश्वरयशवन्त-सिंहोऽपि सरदारसिंहकुमारविवाहोत्सवेऽनेकनृपतीन्निमन्त्र्य राजमण्डलं रचयामासेति पूर्वावस्थायाः प्राप्तिः ॥

यथा वा—

विधूदयादर्धमार्गे सख्यहं व्याकुलाऽभवम् ॥

सहलग्नद्विरेफालिर्भाग्याद्दीध्यां तमोऽभवत् ॥१॥

अत्र कृष्णाभिसारिकायाः प्रत्यागमनसमये चन्द्रोदया-स्तमप्रीमध्ये तमसो विनाशः । पुनश्च सुगन्धलुब्धसहलग्न-भ्रमरसमूहेन रथ्यायामन्धकरे संजाते पूर्वरूपस्य प्राप्तिः ॥ न ह्यत्रावर्णनीयान्धकारस्य पूर्वरूपप्राप्तौ चमत्कारस्य पर्यव-सानम् । किं तु वर्णनीयकृष्णाभिसारिकायास्तमःसंबन्धि-

सामग्र्याः पुनःप्राप्तिरभवदिति पूर्वरूपे चमत्कारस्य पर्यव-
सानम् ॥

चन्द्रालोककारः पूर्वरूपद्वयं मत्वेमानि लक्षणोदाहर-
णान्याह—

“पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतम् ॥”

यथा—

हरकण्ठांशुलितोऽपि शेषस्त्वद्यशसा सितः ॥

अत्र शेषस्य पुनः श्वेतवर्णरूपस्वगुणस्य प्राप्तिः ।

“पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुर्नि ॥”

यथा—

दीपे निर्वापितेऽप्यासीत्काञ्चीरत्नैर्महन्महः ॥

अत्र दीपप्रकाशस्य त्रिविद्यमानत्वे वर्णनीयविभ्रंशधनबोधा-
या वस्त्रत्यागे लज्जाक्षत्यवस्थाप्राप्तिः । सा च दीपनिर्वापणे-
नापनीता । परं तु काञ्चीरत्नजनितप्रकाशेन लज्जाक्षत्यव-
स्थायाः पुनः प्राप्तिरभवत् ॥ यदि चात्रावर्णनीयप्रकाशस्य
पूर्वावस्थायाः पुनः प्राप्तिः स्वीक्रियेत तर्हि प्रकाशविषयकं
पूर्वरूपम् ॥ मम तु मतं, पूर्वरूपनामावयवभूतस्य रूपशब्द-
स्य मनोहराकृतिस्वभावशुक्लादिगुणायनेकार्थकतया गुणा-
वस्थादिविलक्षणता तूक्तिमात्रेण वैलक्षण्यम् । अत एवो-
दाहरणान्तरमात्रम् । न तु प्रकारान्तरार्हम् ॥ एवं तु “हर-

कण्ठांशु-" इत्यत्र शेषवस्तुनः श्वेतवर्णरूपांशस्य "दीपे नि-
र्वापिते-" इत्यत्र चाखण्डप्रकाशवस्तुनः पूर्वरूपमस्तीत्युक्तकिं-
चिद्विलक्षणतापि प्रकारत्वमापद्येत ॥ किं चानेन गुणावस्थयो-
र्नियमः कृतः । तेन "विषूदयादर्धमार्गे-" इत्यस्मिन्नुदाहरणे,

क्षीणं धनं प्राप्य नरो मनस्वी
वदान्यतां धारयते पुनर्वै ॥
स्थानाच्च्युता दन्तिरदाः पुनस्ते
शोभाकराः स्त्रीकरयोर्भवन्ति ॥ १ ॥

अत्र दृष्टान्तस्य संकीर्णता । अत्र मनस्विनो वदान्यता-
स्वभावस्य पूर्वरूपप्राप्तिः । यावदन्तिदन्ता दन्तिमुखगता-
स्तावदन्तिमुखशोभाकराः । ततश्च्युतौ तु तेषां शोभाकरत्व-
स्वभावस्य विनाशः । त एव यदा चूडिकारूपेण स्त्रीभिर्धार्यन्ते
तदा पुनः स्त्रीकरयोः शोभाकरा भवन्तीति दन्तिदन्तानां
शोभाकरत्वस्वभावस्य पूर्वरूपप्राप्तिः ॥ इत्यत्र चोक्तलक्षण-
योरव्याप्तिः । अवस्था तु दशा, स्वभावस्तु प्रकृतिरित्यनयोर्भे-
दात् ॥ प्रकृतेश्च परिवर्तनं लोके प्रसिद्धम् । यस्य परिवर्तनं
तस्य लोपोप्यनुभवसिद्धः ॥ प्रकृतिलोपस्य निमित्तान्यनभ्या-
सादीन्यनेकानि ॥ इति पूर्वरूपप्रकरणम् ॥ ३६ ॥

प्रतिमा ॥

अलंकाररत्नाकरे प्रतिमालंकारो लिखितः । प्रतिमा तु

प्रतिनिधिः । “प्रतिनिधिः प्रतिमायाम्” इति चिन्तामणिः ॥
 प्रतिनिधिस्तु मुख्याभावे तत्सदृशतयोपात्तः ॥ “मुख्यस्या-
 भावे तत्सदृशो य उपादीयते स प्रतिनिधिरुच्यते ।” इति
 चिन्तामणिः ॥ यथा देवानामभावे तन्मूर्तिः । सा च लोके
 प्रतिमेत्युच्यते ॥ उक्तलोकव्यवहारानुसारेण धुरंधरोऽमुषलं-
 कारमङ्गीचकार ॥

“प्रतिमाख्योऽलंकारः प्रतिमारूपेण वर्णनं यत्र ॥
 अस्य स्वरूपमुपमादिभ्यो भिन्नं ह्यतीव रा-
 जेन्द्र! ॥ १ ॥

यथा—

विद्याप्रवृद्धिं कविसत्कृतिं च
 कर्तुं यशःसंचयमप्यजस्रम् ॥
 राजेश्वरश्रीमिरुपः त्वमद्य
 स्थानेऽसि भोजस्य कृतो विधात्रा ॥ १ ॥

विद्यावर्धनादिकार्येषु भोजसदृशत्वाद्वाजराजेश्वरयशश्चन्त-
 सिंहः परमेश्वरेण भोजस्य स्थानापन्नः कृतः ॥

यथा वा—

देशान्तरं गते कान्ते विरहेण प्रपीडिता ॥
 ननान्दमुखमालोक्य जीवत्येषा विलासिनी ॥ १ ॥

अत्र विदेशस्थस्य पत्युरसांनिध्ये तत्सदृशाकारतया

नायिकया ननन्दात्तस्थानापन्ना कृता ॥ इति प्रतिमाप्र-
करणम् ॥ ४० ॥

प्रत्यनीकम् ॥

अनीकशब्दार्थः सेनामात्रमापि सेनासमवेतश्च । “अनी-
कं सैन्ये । सेनामात्रे ॥ सैन्यं सेनासमवेते” इति चिन्तामणिः ॥
शत्रुसेनापि शत्रोः संबन्धिनीति शत्रोः पक्षः । तथापि सापि
शत्रुवशुध्यत इति शत्रुसेनां प्रति शत्रुताकरणं तु शत्रुणा सह
शत्रुताकरणमेव । तथा चात्र सेनासमवेतपदेन युद्धाविधा-
यिनश्चारा भारवाहादयश्च विवक्ष्यन्ते । तेऽपि शत्रोः पक्षः ।
लोके हि शत्रुं शत्रुसेनां प्रति वा पराक्रमितुमशक्ताश्चारादी-
न्प्रति शत्रुत्वमाचरन्ति ॥ तत्र शत्रुं प्रति शत्रुताकरणं त्वन्यो-
न्यालंकारस्य विषयः ॥ शत्रोस्तादृशपक्षं प्रति पराक्रमकर-
णस्य चमत्कारो विजृम्भण इत्यनीकं प्रति शत्रुताकरणरूप-
लोकन्यायानुसारेण धुरंधरः प्रत्यनीकालंकारं स्वीचकार ॥
अनीकं प्रति प्रत्यनीकम् ॥

न्यायेन प्रत्यनीकस्य प्रत्यनीकारूपभूषणम् ॥

यथा—

द्वेषेण मरुताथस्य भगवान्पाकशासनः ॥

अविधानेन वर्षायस्तदीया बाधते प्रजाः ॥१॥

इन्द्रस्य वैभवोदारतादिविजित्तया राजराजेश्वरे शत्रु-
भावः । तथापि साक्षाद्राजराजेश्वरं बाधितुमशक्त इन्द्रो
राजराजेश्वरस्य पक्षं प्रजां दुर्भिक्षमापाद्य पीडयति ॥ राज-
प्रजयोः पाल्यपालकभावसंबन्धः । अस्यालंकारस्य चमत्का-
रस्वारस्यं तु पक्षविषयम् । पक्षोऽप्यनेकविधः । शत्रोः पक्षः,
मित्रस्य पक्ष इत्यादिः ॥ साक्षाद्वस्तु विहाय पक्षं प्रति कर-
णस्य निमित्तान्यप्यशक्तत्वशत्रुमित्रतोत्कटत्वादीन्यनेकानि ।
करणमप्युपकारापकारस्नेहसत्कारादिरूपेणानेकविधम् । तेषां
सर्वेषामुपलक्षणेन संग्रहो भवति । किं चात्र पक्षविषयश्चम-
त्कार इति पक्षं प्रति करणे पक्षस्य करणं, पक्षार्थं करण-
मित्यादीनामप्युपलक्षणेन संग्रहः ॥ एषां सर्वेषामुदाहरणानि
मया प्रदर्श्यन्ते ॥

यथा वा—

अनुरक्ता भगवन्ति रागं भक्तेषु कुर्वते ।

वरेऽनुरक्ता कुर्वन्ति रागं जन्येषु भूपते! ॥ १ ॥

अत्र साक्षाद्वस्तुन्यनुरागौत्कट्यात्पक्षेऽनुरागस्य करणम् ॥

यथा वा—

समीक्ष्य खे पत्रमयं पतङ्गं

कृष्णस्य सधाऽङ्गणमध्य एषा ॥

उन्मत्तवद्वावन्ति तत्र तस्य

च्छायां स्पृशन्ती तरलायताक्षी ॥ १ ॥

पद्ममयः पतङ्गः क्रीडाद्रव्यविशेषः । “कनकव्वा, गुडी”
इति लोकभाषा ॥ अत्र पूर्वानुरागिण्याः साक्षान्मित्रत्वसंब-
न्धविशिष्टः कृष्णः । कृष्णस्य पत्रपतङ्गः कृष्णस्य पक्षः ।
पत्रपतङ्गस्य च्छाया तस्य पक्षः । अत्र मित्रभावस्योत्कटत-
या पक्षस्य पक्षं प्रति सत्कृतिविधानम् ॥

यथा वा—

ग्रथिता कुसुमैर्वेणी राजते सुमनोहरा ॥

मन्ये स्वनाथविद्वेषी राहुरग्राहि तारकैः ॥ १ ॥

. ताराश्चन्द्रस्य पक्षः । तयोश्च स्वस्वामिभावसंबन्धः ।
राहुश्च चन्द्रशत्रुः । एवं चात्र चन्द्रस्य पक्षभूतानां ताराणां
स्वस्वामिनश्चन्द्रस्य साक्षाच्छत्रुं राहुं प्रति पराक्रमः । अत्र
निमित्तं तु स्वामिभक्तिः ॥

यथा वा—

मधुवूतौघः कुपितः स्वकीय-

मधुप्रपापद्वनिमीलनेन ॥

विन्वं समाक्रम्य बलात्सुधांशोः

कलङ्कमङ्के ध्रुवमातनोति ॥ १ ॥

चन्द्रो भ्रमराणां न साक्षाच्छत्रुः । किं तु पद्मनिमीलन-
करणात्पद्मानां साक्षाच्छत्रुः । तानि च भ्रमराणां मधुप्रपांरू-
पाणीतिपातृपायकभावसंबन्धेन भ्रमरैः स्वपक्षपद्मानां कृते

चन्द्राक्रमणमकारि ॥ धुरंधरेणात्र प्रत्यनीकन्यायो दर्शितः ।
तस्मिन्नर्वाचां बुद्धेः कुण्ठिततयाऽस्यालंकारस्यैकविधमेव
स्वरूपं ज्ञात्वा लक्षणनिर्माणम् । तच्च प्रत्यनीकालंकारस्यो-
क्तप्रकारान्तरेषूदाहरणान्तरेषु चाव्याप्तम् ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः ॥” इति ॥

अत्र शत्रुपक्षे, शत्रुबलवत्ताकथनेन स्वाशक्ततानिमित्ते च
नियमकरणादस्य लक्षणस्यान्यत्राठ्यासिः ॥ इति प्रत्यनीक-
प्रकरणम् ॥ ४१ ॥

प्रहर्षणम् ॥

हर्षो हर्षणमित्यनर्थान्तरम् । हर्षशोकयोरत्यन्तं लौकिकं
तयाऽलौकिकत्वार्थं धुरंधरेणात्र प्रकृष्टार्थकः प्रोपसर्गो योजितः ॥

“प्रहर्षस्तु महाराज! प्रहर्षणमलंकृतिः ॥
तद्भवेदिह सर्वेषां नरेश! तव दर्शने ॥ १ ॥

यथा—

योऽनृणीभवितुं वाञ्छन् याचते मरुभूमिपम् ॥
इतरान्सोऽनृणीकर्तुं समर्थो जायते ध्रुवम् ॥ १ ॥

अत्र वाञ्छातोऽत्यन्तमधिकंलाभात्प्रहर्षणालंकारः ॥

यथा वा—

जाते नैत्रनिमीलने कथमपि स्वप्ने वियुक्तस्त्रिया
 दृष्टः प्राणपतिस्तदेव कथितः सख्या प्रियस्यागमः ॥
 प्रत्यक्षोऽभवदन्तरेऽत्र परमानन्दस्तु तस्माद्भू-
 तार्तायेन हि रञ्जनेन वसनं यद्वत्सुरक्तं भवेत् ॥ १ ॥

स्वप्नभ्रवणप्रत्यक्षाणां प्रत्येकं दर्शनं हर्षप्रदमित्येतेषां त्र-
 याणां युगपद्भवनं प्रहर्षणम् ॥

यथा वा—

भोजश्च खानसिंहश्च युद्धा(*)न्नष्टौ परस्परम् ॥
 मोहकमसिंहकृते नूनं दृष्टिरासीत्सुधामयी ॥ १ ॥

मरुदेशे गुडानामको राष्ट्रवरसुभटानामाधिकारिको ग्रा-
 मः । तत्रधिपतयो राणापदमादधते ॥ मोहकमसिंहराणावत्त-
 रे खानसिंहाभिधः करिचद्राघेलक्षत्रिषो गुडाख्यग्रामलुण्ठ-
 नार्थमपररात्रे तूष्णीं समायातः । तस्मिन्नेवानेहसि तत्र फाक-
 तालीयन्यायेन राजकरग्रहणार्थं तत्प्रान्ताधिकारी राजभृत्यो
 भोजराजोऽपि राजकराऽदायिनं मोहकमसिंहं दण्डयितुं तथै-
 व समागतः । प्रच्छन्नमागतयोस्तयोर्गुडाग्रामान्तिके परस्परं
 समरः समजनि । ततः क्षीणश्लौ तौ ततोऽपस्तताविति प्रा-
 तेराकर्णनादुक्तसुभटस्यानिर्वचनीयहर्षप्राप्तिः संजातेति प्र-
 हर्षणालंकारः ॥

चन्द्रालोके प्रहर्षणत्रयं भणितम्—

(*) युद्धं दृषेति व्युत्पत्तेरप्येवम् ॥

“उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणम् ॥
 वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम् ॥
 यत्नादुपायसिद्ध्यर्थात्साक्षात्लाभः फलस्य च ॥” इति ॥

क्रमेणोदाहरणानि—

तामेव ध्यायते तस्मै निसृष्टा सैव दूतिका ॥
 दीपमुद्योजयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः ॥
 निध्यञ्जनौषधीमूलं खनता साधितो निधिः ॥

मम तु मतं, न ह्येनानि प्रकारान्तराणि । किं तूदाहरणा-
 न्तराणि ॥ चन्द्रालोकोक्तलक्षणानामस्मदुक्तापरोदाहरण-
 योरव्याप्तिः । कुतः, मोहकमसिंहस्य लुण्ठाकराजभृत्यसंव-
 न्धिनी न कापि वाञ्छा न च कश्चित्प्रयत्न आसीत् ॥ इति
 प्रहर्षणप्रकरणम् ॥ ४२ ॥

भाविकम् ॥

भूतत्तायामित्यस्माद्भावशब्दो निष्पन्नः । सत्ता तु स्थितिः ।
 भावशब्दात् “रक्षति । ४।४।३३” इति सूत्रादृक् । ठस्ये-
 कादेशे भाविकशब्दसिद्धिः । तथा च भावं स्थितिं रक्षती-
 ति भाविकम् ॥ रक्षणं तु वस्तुनः स्थितेर्याधातव्येन रक्षणम् ।
 वर्तमानस्थितिस्तु बुद्धौ यथातथमवतिष्ठत इति तद्रक्षाया नाव-
 श्यकत्वम् । भूतस्थितिर्वृद्धेरपयाति, भविष्यत्स्थितिश्च बुद्धौ
 नायातीत्युभयविधस्थितिरक्षाकरणं रूढिः । तथा च भूत-

भाविनोभावयोर्बुद्धौ वर्तमानवत्करणं भाविकमिति भावः ॥

“प्रत्यक्षीकरणं बुद्धौ भावयोर्भूतभाविनोः ॥
भाविकाख्यो ह्यलंकारः प्रोक्तो मरुतेश्वरः ॥१॥

यथा—

शिप्रातटेऽवन्तिकायां याति राष्ट्रवरेषु यः ॥
तच्चित्ते दृश्यतेऽद्यापि यशवन्तस्य सङ्गरः ॥१॥

शिप्रातटे राष्ट्रवराणां पूर्वयशवन्तसिंहकृतभूतकालिकयुद्धं
प्रत्यक्षं भवति ॥

यथा वा—

यत्र यत्र स्थितो दृष्टो माधवो यमुनातटे ॥
तत्र तत्र स्थले चित्तं तदेव सखि जायते ॥ १ ॥

यथा वा—

सर्दारख्यकुमारस्य यशवन्तमहीपतेः ॥
अद्यैव दृश्यते भावि राज्यरक्षणकौशलम् ॥ १ ॥

अत्र महाराजकुमारसरदारसिंहस्य भविष्यत्स्थितिर्मरुत-
रनारीणां वर्तमानवत्प्रत्यक्षा भवति ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“भाविकं भूतभाव्यार्थसाक्षात्कारस्य वर्णनम् ॥

इदं लक्षणं नामार्थानुसारि ॥ इति भाविकप्रकरणम् ॥ ४३ ॥

भ्रान्तिः ॥

• भ्रान्तिशब्दार्थं चिन्तामणिकोपकारः “भ्रान्तिरतस्मिन्-
स्तज्ज्ञाने” इत्याह ॥

भ्रान्तेः स्वरूपं राजेन्द्रान्यथाज्ञानं प्रकीर्तितम् ॥
करोतीदं महाराज! भूषणं निपुणः कविः ॥ १ ॥

यथा—

यशवन्तक्षमापराज्ये भवन्ति बहुला मखाः ॥
धूमबुद्ध्या न याचन्ते पयोदानपि चातकाः ॥ १ ॥

यथा वा—

वल्लालक्षोणिपाल! त्वदहितनमरे संचरन्ती किराती
कीर्णान्यादाय रत्नान्युरुतरखदिराङ्गारशङ्कां करोति ॥
दत्त्वा श्रीखण्डखण्डं तदुपरि मुकुलींभूतनेत्रा धर्मन्ती
श्वासामोदानुयातैर्मधुकरनिकरैर्धूमशङ्कां तनोति ॥ १ ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“स्यात्स्मृतिभ्रान्तिसंदेहैस्तदङ्कालंकृतित्रयम् ॥” इति ॥

जयदेवोप्यस्यालंकारस्य नामैव लक्षणमाह ॥ इति भ्रा-
न्तिप्रकरणम् ॥ ४४ ॥

मिथ्याध्यवसितिः ॥

मिथ्याशब्दार्थोऽसदिति । अध्यवसितशब्दार्थो निश्चयः ।
 “अध्यवसायो निश्चये” इति चिन्तामणिः ॥ अध्यवसायोऽध्या-
 वसितिश्चेत्यनर्थान्तरम् ॥ मिथ्यार्थेनाध्यवसितिर्मिथ्याध्यवसि-
 तिः ॥ मिथ्यार्थेन सत्यस्यापि निश्चयो भवति । यथा मिथ्या-
 जगता परब्रह्मणः सत्यत्वं निश्चीयते । काचनिर्मितमणिर्मिथ्या-
 मणिः । तं समीपे कृत्वा सत्यमणेर्निश्चयः क्रियते । इत्यादि ॥
 अन्यत्रातिव्याप्तिवारणार्थमिह मिथ्यार्थे रूढिः । एवं च मि-
 थ्यार्थेन मिथ्यार्थस्य निश्चयो मिथ्याध्यवसितिरलंकारः ॥

मिथ्यार्थेन भवेद्यत्र मिथ्यात्वस्य विनिश्चयः ॥
 मिथ्याध्यवसितिस्तत्र ज्ञेया मरुनराधिप ! ॥ १ ॥

यथा—

अस्य श्रीयशवन्तसिंहनृपतेर्लोकेऽधुना दुर्यशो
 बन्ध्यायास्तनयोऽलिखन्मृगतृषामस्याऽन्तरिक्षे दले ॥
 लेखन्या शशशृङ्गतो रचितया मूकः पठत्यादरा-
 दन्धः पश्यति तच्छृणोति वधिरः कूर्मोपयोवधेस्तटे ॥ १ ॥

जगति राजराजेश्वराप्यशसः सर्वथाऽभावान्मिथ्यात्वम् ।
 तस्यात्र कविना बन्ध्यातनयादिमिथ्यार्थैर्निश्चयः कारितः ॥
 उक्ताप्यशसो मिथ्यात्वानिश्चयश्च बन्ध्यातनयादिमिथ्यार्थैर्जति-
 हृत्युक्तमिथ्यार्थस्यालंकारत्वम् ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणोदाहरणम्—

“किंचिन्मिथ्यात्वसिद्धयर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनम् ॥
मिथ्याध्यवसितिर्वेश्यां वशयेत्स्वस्वजं वहन् ॥”

. मम तु मतं, अत्रोक्तापयशसो वेश्यावशीकारस्य च मि-
थ्यात्वं स्वतःसिद्धम् । न ह्यत्र तस्य वन्ध्यातनयादिरूपेण खपु-
ष्पमालाधारणरूपेण च मिथ्यार्थेन सिद्धीकरणम् किं तूक्ता-
र्थयोर्मिथ्यात्वस्य निश्चायनम् । अत एव धुरंधरोऽस्य मिथ्या-
ध्यवसितिरिति नामाह । न तु मिथ्यासिद्धिरिति । इदं लक्षणं
स्वरूपाबोधकतयाऽसंभवदोषग्रस्तम् ॥ इति मिथ्याध्यवसिति-
प्रकरणम् ॥ ४५ ॥

मिलितम् ॥

मिलितशब्दार्थो मिश्रणम् । “मिलितं मिश्रणे” इति
चिन्तामणिः ॥ यथा वस्तुनो भेदो न लक्ष्येत तथाविधं मि-
श्रणं मिलितालंकारः ॥ तच्च मिश्रणं द्विविधम् । तत्र प्रथमं
तु यत्र सर्वथा भेदो न लक्ष्येत तन्निरक्षीरन्यायेन मिश्रणम् ।
द्वितीयं च मुक्तागशौ तत्सदृशमुक्तामिश्रणं विशेषतया भेदो
न लक्ष्येत तन्मुक्तान्यायेन मिश्रणम् ॥

यदि भेदो न लक्ष्येत तथा वै वस्तुमिश्रणम् ॥
मिलितालंकृतिश्चासौ द्विविधा मनुजेश्वर! ॥१॥

अत्र सादृश्यं निमित्तमर्थसिद्धम् ॥

क्रमेण यथा—

त्वदीययशसा लोके व्याप्ते मरुपुरंदर! ॥
गवेषयति कैलासं शंकरस्तं च पार्वती ॥१॥

यथा वा—

सर्वर्षसमगन्धेषु मृद्वङ्गेषु तव प्रिये! ॥
दलानि स्थलपद्मस्य न लक्ष्यन्ते कथंचन ॥२॥

उक्तोदाहरणयोर्नोरक्षीरन्यायेन मिश्रणम् ॥

अहो भीमराणाः पुरे ते भवानी
महत्युत्सवे चैत्रिके मासि गौर्याः ॥
गिरीशो भ्रमन्नेष उच्चैःस्वरेण
जनान्पृच्छति ह्यासु का मेऽत्र गौरी ॥ १ ॥

गौरीप्रतिमागणे गौरी विशेषतया न लक्षितेतीह मुक्ता-
न्यायेन मिश्रणम् ॥

चन्द्रालोके इव लक्षणम्—

“मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न लक्ष्यते ।” इति ॥

उक्तमीलितलक्षणे एवकारकयनाज्जयदेवमते सादृश्याद्भ-
स्तूनां सर्वथा भेदेऽलक्ष्यमाणे मीलितालंकार इति स्पष्टम् ॥
उक्तलक्षणं मिलितस्य द्वितीयप्रकारेऽव्याप्तम् ॥ अर्वाचीनैर्मि-
लितस्थाने मीलितमिति दीर्घाद्युपदिष्टम् । तन्न संभवति ।

मीलितशब्दस्य संकुचितार्थकत्वात् ॥ “मीलितः, मुद्रिते । संकुचिते । निद्राणे ” इति चिन्तामणिः ॥ अस्यालंकारस्य स्वरूपं तूक्तन्यायद्वयेन मिश्रणम् । न तु संकुचितत्वम् । तत उक्तनामासंभवदोषग्रस्तम् ॥ इति मिलितप्रकरणम् ॥ ४६ ॥

मिषम् ॥

मिषशब्दार्थः कपटम् । “मिषं व्याजे ” इति चिन्तामणिः ॥ भोजमहाराजः सरस्वतीकण्ठाभरणे इममलंकारमाह ॥

अलंकारो मिषं तत्र यत्रास्ति मिषवर्णनम् ।
ऋजुचित्ततया नैनं जानीषे मरुवल्लभ ! ॥ १ ॥

यथा—

आच्छिद्य वित्तं धरणीं च देशा-
न्निःसारिता ये भवताऽरयस्ते ॥
ते स्वामिधर्मस्य मिषेण सेवां
कुर्वन्त्यशक्ता यशवन्तसिंह ! ॥ १ ॥

अत्र शत्रवोऽशक्ततया स्वामिधर्ममिषेण राज्ञराजेश्वर-
यशवन्तसिंहस्य चरणं सेवन्ते ॥

यथा वा—

रविं कुमारः सरदारसिंहः

प्रतापतो जेष्यति सन्युवाऽयम् ॥

इतीव भूषामणिभामिषेण

भानोः करा अस्य पदौ स्पृशन्ति ॥

अत्र महाराजकुमारसरदारसिंहस्य भूषणरत्नकान्तिस्त-
स्य पादयोः पतति । तत्र कवेरुपेक्षणम् । परं तु मिषस्य प्रा-
धान्यान्मिपालंकारः ॥ यदा कापुरुषा एवं जानीयुरस्मत्स्वा-
मिनममुक्तो जेष्यतीति तदा प्रथमत एव ते केनचिन्मिषेण
तं प्रसादयन्तीति लोकरीतिः । उक्तदशायामपरस्य मिषेण
प्रसादने प्रयोजनं तु स्वस्वामिनो विदितं न भवेदिति ॥
कविप्रतिभोत्थापितं मिषमिदम् ॥ इति मिषप्रकरणम् ॥ ४७ ॥

॥ मुद्रा ॥

स्वपारेचयप्रयोजनेन निजनाम्नाऽङ्किता स्वस्य चि-
ह्नेन चिह्निता वां मुद्रिका मुद्रापदवाच्या ॥ “मुद्रा प्रत्ययका-
रिणाम् । छाप इति भाषाप्रसिद्धायाम् ॥” इति चिन्ताम-
णिः ॥ सा च मुद्रा प्रायः पद्मोपरि क्रियते । तां दृष्ट्वैव तत्प-
त्रपठनात्पूर्वमेवेवं ज्ञायते इदममुक्तस्य पत्रमिति ॥ उक्तलोक-
मुद्रान्यायेन धुरंधरोऽमुमलंकारमङ्गीचकार ॥ यत्र कस्यचिद्दृ-
त्तान्तस्य श्रवणदर्शनपठनात्प्रागेव केनचिदुक्तवृत्तान्तसंयन्धि-
स्वल्पवचनेनोक्तवृत्तान्तस्य परिज्ञानं तत्र मुद्राजंकारः । यथा यश-
वन्तयशोभूषण- यशवन्तभूषणग्रन्थयोः श्रवणपठनात्पूर्वमेवो-

कनाममात्रेणेदं विज्ञायते, उक्तग्रन्थयो राजराजेश्वरंयश-
वन्तसिंहस्य यशोमया अलंकाराः प्रतिपादिता इति ॥

मुद्रान्यायो भवेद्यत्र तत्र मुद्राख्यभूषणम् ॥
मुद्रया ज्ञायते राजन्नाज्ञापत्वं यथा तव ॥ १ ॥

यथा—

मरुभूपाल! भवतश्चरणं मानसं सरः ।
मनोमरालो ह्यनिशं ममाऽसावभिकाङ्क्षति ॥

दोहाच्छन्दसः प्रस्तारे एका मरालजातिरपि विद्यते ।
चतुर्दशगुरुको विंशतिलघुको मरालः ॥ दोहागताखिलगुरुल-
घुगणने गणविचारे चेदं विज्ञायते, उक्तदोहा मरालजातीये-
ति ॥ इह हंसवाचिमरालशब्दश्लेषसामर्थ्यादस्य श्रवणसम-
कालमेव च्छन्दोविदा ज्ञायते इदं मरालजातीयं दोहाच्छन्द
इति ॥

यथा वा—

अस्य श्रीयशवन्तसिहनृपतेः शौर्योदधेः कानने
मातङ्गैर्मदवर्षिभिर्गिरिवरक्षेपक्षमैः सौरिभैः ॥
घोणोद्यत्पवनप्रधूतवसुधैर्मत्तैर्महासूकरै-
र्वातातिक्रमकैर्मृगैर्विजयते शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १ ॥

अत्रोक्तपद्यश्रवणम त्रेण च्छन्दोविदेदं विज्ञायते, "सूर्या-
श्वैर्मसजस्तताः 'सगुरवः' (७) इति लक्षणलक्षितं शार्दूलवि-

(*) शार्दूलविक्रीडिते द्वादशभिः सप्तभिश्च यतिः, म-स-ज-स-त-त-गणाः, एकश्च
गुरुरित्येते भवन्ति ॥

क्रीडितजातीयं छन्द इति ॥

यथा वा—

यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ॥

अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥१॥

अनर्घराघवीयं पद्यमिदम् ॥ रामचरित्रसंघन्धिनाटक-
प्रयोगकारिणा सूत्रधारेण रङ्गभूमावागत्य प्रथममिदं नीतिव-
चनमुपदिष्टम् । अस्य श्रवणमात्रेण सामाजिकानां पूर्वमेवेदं
विज्ञातं भवति, दाशरथिर्वानरसेनासाहाय्येन रावणानुजवि-
भीषणस्य रावणपरित्यागपूर्वकं स्वपक्षपातित्वेन च लङ्कामज-
यदितिविषयं रामचरित्रसंघन्धिनाटकं भविष्यतीति ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः ॥ इति ॥

नम तु मतं, अस्मिँल्लक्षणे पूर्वोदाहरणानुसारेण कृतस्य
पदनियमस्य “यान्ति न्याय—” इत्युदाहरणेऽव्याप्तिः ॥ इहा-
र्थस्य प्रकृतार्थपरायणत्वात् ॥ इति मुद्राप्रकरणम् ॥ ४८ ॥

रत्नावली ॥

केनचित्समुच्चयाद्विलक्षणो मुक्तामालान्यायेन मालाख्यो-
ऽलंकारः स्वीकृतः । तस्य तूपमारूपकहेत्वाद्यलंकारेषु मालोप-
मारूपकमालाकारणमालेत्यादिप्रकाररूपतयाऽन्तर्भावान्नस्व-

तन्त्रतयाऽलंकारान्तरत्वम् ॥ कश्चिद्गुरंधरो मालालंकाराद्वि-
लक्षणं रत्नावल्यलंकारं मन्यते स्म । लोके मुक्तामाला तु
केवलं मुक्तामध्येव भवति । तत्र सर्वा अपि मुक्ताः सजाती-
या भवन्ति । मुक्तामाणिक्यवज्रगारुत्मतादिमेलनेन लोके
रत्नमालापि भवति । सा च मुक्तामालातः सर्वथा विलक्षणा ।
मुक्तामाणिक्यादीनां सर्वेषां रत्नसंज्ञास्तीति सजातीयतया रत्न-
मालेत्युच्यते । वस्तुतस्तु मुक्तामाणिक्यादीनां विजातीयतया
विजातीयमालात्वाद्विलक्षणा ॥ आवलिः पङ्क्तिः श्रेणिर्माला
चतिपर्यायान्तराणि ॥ रत्नानामावली रत्नावली ॥

“रत्नावलीव यत्रार्थावली मरुमहेश्वर! ॥
भवेद्रत्नावली तत्रालंकारो धुर्यसंमतः ॥ १ ॥

यथा—

वङ्ककथा किं क्रियते हृदये चोत्तमगतिं निधेहि त्वम् ॥
विज्ञातो गुरुगर्वो जगता सन्मानकारणादद्य ॥ १ ॥

मरुधराधीशराजराजेश्वरमानसिंहकृतभाषापद्यानुवादो-
ऽयम् ॥

अत्र वङ्कादिशब्दानां समीपतया वङ्कशब्दस्याभिधाया
वक्रतायाम्, उत्तमशब्दस्याभिधाया उत्तमतायाम्, गर्वश-
ब्दस्याभिधाया दर्पे, सन्मानशब्दस्य चाभिधायाः पूजायां नि-
यमने सति राजराजेश्वरमानसिंहस्य वङ्ककव्यादीनां च सेव्य-
सेवकभावसंबन्धवैलक्षण्यद्वारा व्यञ्जनया वङ्कव्युत्तमचन्द्र-
भाषाप्रसिद्धगर्वपदवाच्यगुमाननामकानां राजराजेश्वरमान-

सिंहतिदुषामावली प्रतीयते । एते त्रयो विद्वत्तया सजातीयः,
परं तु बाङ्गीदासश्चारण जातीयः, उत्तमचन्द्रो भण्डारीत्युपाधि-
धारी वैश्यजातीयः, गुमानख्यः पुष्टिकरजातीयो ब्राह्मण इति
विजातीयः । एवं रत्नावलीन्यायोऽत्र घटते । नायिकापक्षे,
मानमोचनोपायमाचरन्त्याः सख्या नायिकां प्रतीयमुक्तिः ।
त्वया वक्ता वार्ता किमेति क्रियते । चित्ते उत्तमा गतिं धार-
य । अधुना, प्रियकृतसन्मानाद्धेतोस्तव महान्दर्पो जगता
विज्ञातः । मानं मुञ्च ॥ मानमोचनोपाये प्रियकृतसन्मानं तु
पादपतनादिरूपो विनयः ॥ विद्वत्पक्षे, वङ्ककवेः कथा किं
क्रियते । सर्वातिशायकत्वात् । तथैवोत्तमचन्द्रामात्यस्य रीतिं
जानीहि । तथैव सन्मानकारणात्, प्रशस्तमानसिंहनृपाश्र-
याद्गुमानगुरुर्जगता विज्ञातः । अयं गुमानाख्योऽनेकाञ्शिष्या-
न्पाठयति स्मेतिगुरुगुमानसंज्ञया प्रथिनोऽभवत् ॥ ननु भवता
यशवन्तभूषणनाम्नः संगतिकरणार्थमलंकाराणां प्रथमोदाह-
रणं सर्वत्र यशवन्तसिंहयशोविषयमुपविष्टमिह तूक्तक्रमभङ्ग
इति चेन्न । यशवन्तसिंहपितृपितामहादियशस्तु तदीयमेव
यशः ॥

यथा वा-

रत्याप्तप्रियलाञ्छने कठिनताऽऽवासे रसाऽऽलिङ्गिते
प्रह्लादैकरसे क्रमादुपचिते भूभृद्रुत्वापृहे ॥

कोकस्पर्द्धिनि भोगभाजि जनिताङ्गे-खलीनोन्मुखे
भाति श्रीरमणावतारदशकं बाली! भवत्याः स्तने । ११।

अत्र कुचपद्मे, रतिकालप्राप्तप्रियकृतनखचिह्नविशिष्टम् ।
 काठिन्यविशिष्टम् । शृङ्गाररसयुक्तम् । कुचाग्रशृङ्गाररसयोः
 श्यामवर्णत्वात्कुचाग्रे शृङ्गाररसस्य समागोपः ॥ प्रकृतानन्द-
 जनकम् । क्रमशो वृद्धिमत् । औन्नत्यविषये पर्वतगौरवहरम् ।
 चक्रवाकाकारम् । संभोगयुक्तम् । मन्मथोद्बोधकम् । आका-
 शोन्मुखं च ॥ दशावतारपक्षे, रत्यासप्रियस्य मदनस्य लाञ्छनं
 मत्स्यस्तद्रूपो मत्स्यावतारः । कठिनतावातः कमठमूर्तिः ।
 रसया पृथिव्याऽऽलिङ्गितो वराहः । प्रह्लादेकप्रीतिमान्नृसिंहः ।
 क्रमशो वृद्धिमान्वामनः । भूमृतां राज्ञां गौरवहर्ता भार्गवः ।
 कोकबहिरहदुःखी दाशरथिः । भोगस्य लक्ष्मन्दनादेरनुभोक्ता
 बलदेवः । जनितानङ्गः प्रद्युम्नजनको वासुदेवः । प्रद्युम्नस्य
 मदनावतारत्वात् । खमश्वमुखविलं तस्मिँल्लीनः खलीनो वल्गा,
 तस्मिन्नुन्मुख उद्युक्तः कल्क्यवतारः । कल्कः कलेरन्ते हय-
 मारुह्यासाधुदमनं करिष्यतीति पुराणेषु प्रसिद्धम् ॥ अत्रेश्व-
 रावतारत्वेन सर्वे सजातीयाः । परंतु रामचन्द्रः सूर्यवंश्यत्वे-
 न कृष्णश्चन्द्रवंश्यत्वेनान्ये च मत्स्यादिरूपेण विजातीया
 एव । अत्र कुचवर्णने दशावताराणां श्लेषोपमा रत्नावलीव र-
 म्येति रत्नावल्यलंकारः ॥ श्लेषसाधर्म्येणोपमायां श्लेषोपमा
 स्वीकृता । अत्र मत्स्यावतारादीनां रत्यासप्रियलाञ्छनत्वादि-
 श्लेषमात्रेण साधर्म्यम् । प्रथमोदाहरणे रत्नावल्यलंकारो व्य-
 ङ्ग्यः । उत्तरोदाहरणे वाच्यः । उभयत्र श्लेषस्य संकी-
 र्णत्वम् ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणोदाहरणम्—

“ क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः ॥ ”

यथा—

चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्वं महीपते! ॥

कुत्रलयात्तन्दकारः ‘अत्र चतुरास्यादिपदैर्वर्णनीयस्य ब्र-
ह्मविष्णुरुद्रात्मता प्रतीयत इति प्रसिद्धसहपाठानां क्रमेण
निवेशनं रत्नावली ” इति लक्षणं घटयामास ॥ मम तु
मतं, उक्तलक्षणे क्रमालंकारस्य चमत्कारः प्रधानभूत इति
चन्द्रालोकस्य लक्षणं क्रमपरायणम् । रत्नावलीभूषणस्वरूपा-
द्योधकमित्यसंभवदोषग्रस्तम् ॥ किं च चन्द्रालोकस्योक्तोदा-
हरणे तादृशार्थजातीयनाया अभावात् रत्नावल्यलंकारः ॥ न
च वाच्यं, ब्रह्मादीनां निराकारब्रह्माणो भिन्नभिन्नस्वरूपतया तेषु
सजातीयता विजातीयता बोधयमपि विद्यत इति ॥ यद्यपि
रामकृष्णादयोऽवतारास्तस्मादेव विष्णोः प्रादुर्भूताः । तथापि
रामचन्द्रस्य सूर्यवंश्यत्वेन कृष्णचन्द्रस्य चन्द्रवंश्यत्वेन विजा-
तीयत्वम् ॥ तथैव सत्स्यकच्छपादीनामपि । ब्रह्मादीनां तु न
तथा विजातीयत्वम् ॥ रत्नावल्यलंकारस्वरूपं तु समुच्चयात्क-
मान्मालायाश्च विलक्षणं नामार्थानुसारिमदुक्तव्यवस्थायामेव
स्पष्टम् ॥ इति रत्नावलीप्रकरणम् ॥ ४६ ॥

रूपकम् ॥

रूपशब्दार्थश्चक्षुर्ग्राह्यो गुणः स्वभावे मनोहराकृतिश्च ।

“रूपं चक्षुर्ग्राह्ये गुणे । स्वभावे । मनोहराकृतौ” इति चिन्ता-
मणिः ॥ रूपशब्दात् “इवे प्रतिकृतौ” इति सदृशप्रतिकृतौ
कन्प्रत्ययः । प्रतिकृतिस्तृणकाष्ठमृदादिनिर्मिता प्रतिमा । यथा
चित्रलिखितस्तृणकाष्ठमृदादिनिर्मितो वाऽश्वोऽश्वक इत्युच्य-
ते ॥ रूपमिव प्रतिकृती रूपकम् ॥ नाटकेऽपि नटीनटौ सी-
तारामादिसदृशं रूपं धारयन्तीति नाटकस्यापि रूपकमिति
नामान्तरम् । “रूपकं नाटके” इति चिन्तामणिः ॥ अत्र
नाटकन्यायेन धुरंधरो रूपकालंकारमङ्गीचकार ॥ विधिसृष्टि-
नाटकं कायिकम् । कविसृष्टेर्वाङ्मयत्वादत्र वाचिकं रूपकम् ।
वाचिकत्वाच्चेह केवलस्वभावस्यापि रूपकमिष्यते ॥ यथा “नौ-
का मे प्रतिभा-” इति वक्ष्यमाणोदाहरणे “नौका मे प्रतिभा,
सुव्रह्मण्यमरुत्” इत्यत्र रूपरहितपवनप्रतिभावस्तुनोः शील-
मात्रेण रूपकम् ॥ सर्वतोमुखत्वं प्रतिभायाः स्वभावः । अत्र
नौकाप्रेरणरूपः पवनस्य स्वभावो विवक्षितः ॥ केवलगुणस्या-
र्थाद्वर्ण्यस्य रूपकं न भवति । प्रतिमालंकारे तु मुख्यस्य स्थाने
प्रतिनिधिभूतस्यापरवस्तुनः स्थापनम् । न तु रूपकविवक्षा ।
चतुर्भुजादिस्वरूपस्य विष्णोः स्थाने गोलाकारः शालिग्रामो-
ऽपि स्थाप्यते ॥

रूपेण सदृशं रूपं क्रियते यत्र कस्यचित् ॥

नाटकन्यायतस्तत्र रूपकं बुध्यतां नृप ! ॥१॥

अथा—

यशवन्तयशोवल्या मूलं शेषफणावलिः ॥

तन्तवो दिक्करिदाः पुष्पं ताराः फलं शशी ॥ १ ॥

यथा वा—

नौका मे प्रतिभाऽस्य पारगमने साहित्यपाथोनिधेः
श्रीव्यासो भरतश्च भोजप्रमुखाः कर्णधकैवर्तकाः ॥
राणाश्रीफतसिंह! संप्रति परेशेन त्वया प्रेरितः
सुब्रह्मण्यमरुद्धवौ सुखमतः पारं गतोऽस्मि प्रभो! ॥

कर्णं धरतीति कर्णधः । कर्णस्त्वरित्रापरपर्यायो नौकापृ-
ष्ठजघ्नः कर्णाकारः काष्ठाविशेषः । येन वाञ्छितदिगभिमुखं
नौका प्रवर्त्यते ॥ जलक्षेपणेन नौकाप्रवर्तकः कैवर्तकः । “खे-
वट्टिया” इति लोकभाषा ॥ “कैवर्तकः केशवः” इति भगव-
द्गीतायाम् ॥ इदमुदाहरणद्वयं परंपरितोपमावरपरंपरितरूप-
कविषयम् ॥

यथा वा—

दाता दयालुः सरलस्वभावो
दिगन्तसंक्रान्तयशःसमूहः ॥
महेश्वरोऽयं यशवन्तसिंह
आकल्पमेतां धरणीं प्रशास्तु ॥ १ ॥

इदं शुद्धरूपकम् ॥ उक्तोदाहरणानि कविकल्पितरूपकवि-
षयाणि ॥

वास्तवरूपकं यथा—

राधावेषो हरिरितो हरिवेषा च राधिका ॥

अयत्नसुलभं प्राप्तौ विपरीतरतेः सुखम् ॥ १ ॥

अमनोहराकृते रूपकस्योपलक्षणेन संग्रहो भवति ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

"विषय्यभेदताद्रूप्यरञ्जनं विषयस्य यत् ।

रूपकं तन्निधाऽऽधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः॥१॥"इति॥

क्रमेणोदाहरणानि—

शंभुर्विश्वमवत्यद्य स्वीकृत्य समदृष्टिताम् ॥

अयमास्ते विना शंभुस्तार्तीयिकं विलोचनम् ॥

अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणात् ॥

इमान्यभेदरूपकोदाहरणानि॥समदृष्टिताऽऽधिक्यम् । तार्तीयिकं विलोचनं विनेति न्यूनत्वम् । तृतीयोदाहरणेऽधिकन्यूनत्वयोरुभयोरप्यभावात्समत्वम् ॥

अयं कलङ्किनश्चन्द्रान्मुखचन्द्रोऽतिरिच्यते ॥

साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसुधासागरोदिता ॥

अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना ॥

इमानि ताद्रूप्यरूपकोदाहरणानि ॥ निष्कलङ्कत्वमाधिक्यम् । सुधासागरोदितत्वाभावो न्यूनत्वम् । तृतीयोदाहरणेऽधिकन्यूनत्वयोरुभयोरप्यनुक्तेः समत्वम् ॥ रूपकस्वारस्यं तु

कन्प्रत्ययबोधितनाटकन्यायेनानुकरणे । न त्वयं नटो राम ए-
वेत्यभेदे । न चायं नटोऽपरो राम इति तद्रूपतायाम् । धुरंधरा-
भिप्रायापरिज्ञानात्प्रथममेतादृशलक्षणनिर्मात्राऽर्वाचीनेन रू-
पकेत्यत्र स्वार्थे कप्रत्ययो विज्ञातः । यथा दीपशब्दात्स्वार्थे
कप्रत्यये दीपकशब्दः । ततश्च रूपमेव रूपकमिति व्युत्पत्त्यां
रूपकालंकारस्य रूपमात्रं स्वरूपं ज्ञात्वोक्तलक्षणमभिहितम् ।
तत्तु प्रमादः ॥ पुनश्च रूपकस्याधिकन्यूनसमेतिप्रकारकथनं तु
महाप्रमादः ॥ यथावद्रूपकरण एव रूपकस्य श्लाघ्यत्वात् ।
आधिक्ये न्यूनतायां च प्रत्युत रूपकस्य भ्रंशात् । उपमेया-
धिक्यं तु व्यतिरेकालंकारस्य विषयः । वर्णनीयोपमेयस्य न्यू-
नत्वं च सर्वथाऽनिष्टमेव । "साध्वीयमपरा लक्ष्मीः—" ईदृशो-
दाहरणोपमेयस्य न्यूनत्वप्रतिपादनं त्वेकगुणहानौ शेषगुण-
दाढ्याद्वक्ष्यमाणविशेषोक्त्यलंकारः ॥ अन्यथा तु दूषणम् ॥
अभेदेन रक्षनं त्वभेदालंकारः । न च रूपकेऽभेदः । ताद्रूप्येण
रक्षनं तु लक्ष्योपमाऽलंकारः । सम तु मतं, उभयमपीदं न
रूपकस्वरूपबोधकम् ॥ अर्वाचीनमतोक्तरूपकनाम्न उक्तलक्ष-
णस्य च रूपकस्य साक्षात्स्वरूपाबोधकतयाऽसंभवदोषः ॥
अतिव्याप्तिदोषस्वरूपं तु लक्ष्ये व्याप्तं सदन्यत्रापि व्याप्नो-
तीति । उक्तलक्षणस्य रूपकाव्याप्तत्वेऽपि रूपकादन्यत्राभेदे
लक्ष्योपमायां च व्यापनादुपलक्षणेनातिव्याप्तिदोषोऽपि ॥
एवमन्यलक्षणेऽपि ज्ञेयम् ॥ इति रूपकप्रकरणम् ॥ ५० ॥

लेशः ॥

अत्र लेशशब्दार्थः कणः । कणस्त्वंशः । अंशश्च वस्तुन एकदेशः । “लेशः कणे । कणः धान्यांशे । अंशः वस्तुन एकदेशे” इति चिन्तामणिः ॥ तरुदुलो धान्यविशेषः । तस्यैकः कणस्तस्यांशः । लेशो लव इत्यनर्थान्तरम् । “लवः लेशे” इति चिन्तामणिः ॥ दण्ड्याचार्येणालंकारगणनायां लेशो लवनाम्ना भणितः । “हेतुः सूक्ष्मो लवः क्रमः” इति ॥ “भगवद्गीता किञ्चिदधीता गङ्गाजललवकणिका पीता” इति गोविन्दाष्टके ॥

चमत्कारिणि लेशे तु लेशालंकृतिरिष्यते ॥

यथा—

खनिरन्नाश्वनराणां श्रेष्ठानां यो निरामयश्च मरुः ॥

तत्रात्यन्तत्यक्तं मरुताभूस्तत्यथा हृतं कृद्यथा ॥३॥

अत्र मरुदेशस्य गुणसमुदाये एको निर्जलतादोषो लेशरूपः ॥

यथा वा—

अद्रीन्क्षालयसि स्म मेघ! पयसा सर्वा महीं चासिच-
श्चक्रे चाङ्कुरितां दलैः क्षितिरुहः संख्यादिता जीविताः ॥

मण्डूकाः शिखिनश्च नृत्यविषये संयोजिता नो हता
तृष्णा चातककस्य येन गमिता मासास्त्वदाशा-
वशात् ॥ १ ॥

अत्र मेघस्य परोपकारगुणसमुदाये तादृशचातकं प्रत्येकः
कृतघ्नतादोषो लेशरूपः ॥

यथा वा—

निर्दयो निरूपोऽसत्यश्चलधामाथ चञ्चलः ॥
हरिरस्तु तथाप्येष विदग्धो मानमोचने ॥ १ ॥

अत्र नार्यकदोषसमुदाये एको मानमोचनचातुर्ष्यगुणो ले-
शरूपः ॥

यथा वा—

उदारत्वेऽद्वितीयोऽपि विवेकरहितो हरः ॥
गल्लवादनमात्रेण परितोषं समेत्यसौ ॥ १ ॥

अत्र हरस्यानिर्वचनीयोदारत्वस्तु नो विवेकरहितत्वरूपो
निन्दालेशः ॥ परंपरागतं लेशस्येदमुदाहरणम्—

अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु ॥
शुक! पञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम् ॥ १ ॥

शुकस्य मधुरभाषणरूपमहागुणे पञ्जरबन्धदोषो लेशरूपः ॥

अन्यविहङ्गानां मधुरभाषणाभावरूपमहादोषे स्वच्छन्दचारित्व-

गुणो लेशरूपः ॥ अस्थालंकारस्य स्वारस्यापरिज्ञानादंर्वाचीना
उक्तोदाहरणे दोषगुणयोर्गुणदोषकल्पनमज्ञासिपुः ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

" लेशः स्यादोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम् ॥ "

इति ॥

तत्र " अखिलेषु—" इत्येव चोदाहृतम् ॥ अत्रास्य मता-
नुसारेण गुणस्य दोषत्वेन दोषस्य च गुणत्वेन कल्पने तु
परिणामालंकारः स्यात् ॥ गुणेन दोषो दोषेण च गुणो जात
इत्यङ्गीको विचित्रालंकारो भवेत् ॥ उक्तलक्षणं स्वरूपाबोध-
कतयाऽसंभवदोषग्रस्तम् ॥ इति लेशप्रकरणम् ॥ ५१ ॥

लोकोक्तिः ॥

लोकोक्तिस्तु लोकप्रवादः ॥

यदा प्रसिद्धा लोकोक्तिः काव्यमध्ये प्रदृश्यते ॥
तदाऽलंकाररूपत्वं धारयेन्मनुजोत्तम! ॥१॥

यथा—

अश्वान् केचिद्भजान् केचिद्ग्रामान् विन्दन्ति केचन ॥
मरुपात्सरसः सर्वे जलं पात्रप्रमाणतः ॥ १ ॥

भाग्याधीनज्ञाभविषये " जलं पात्रप्रमाणतः " इति लो-
कोक्तिः ॥ अत्रोपमातो लोकोक्तेः प्रधानत्वम् ॥

यथा वा—

न कदाचिदपि प्रियः परः
 स्वस्य स्यादिति जानती सती ॥
 व्यदधामनुरागकं हरौ
 द्योतेऽपां वत दुग्धमक्षिकाम् ॥ १ ॥

जानतः स्खलनविषये “दुग्धमक्षिका” इति लोकोक्तिः ।
 अस्मिन्पद्ये लोकोक्तिर्यथावदुपदिष्टा । अस्या एव लोकोक्तिः
 “पयोवर्वणा” इत्यनुवादे तु लोकोक्तिस्त्वारस्याभावः । अत्र
 सहृदयहृदयमेव साक्षि ॥ “वर्वणा मक्षिका नीला” इत्य-
 मरः ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति कथ्यते ॥” इति ॥

अनुकृतिस्त्वनुवादः ॥ साक्षाल्लोकप्रवादरूपाक्षरेषु लोको-
 क्तेर्यादृशश्चमत्कारस्तादृशोऽनुवादे नानुभूयते । यथेक्षोश्चर्व-
 णे यादृशो रसानुभवस्तादृशः कुट्टितनिष्कासितरसपाने न
 भवति ॥ वस्तुनः स्वभावस्य यथावद्वर्णने स्वभावोक्त्यलंकार
 इध काव्ये लोकोक्त्यक्षराणां यथावदुपदेश एव लोकोक्त्यलं-
 कारः ॥ तत्परिवर्तने तु लोकस्योक्तिरेव न भवति ॥ उक्त-
 लक्षणस्यास्मिन्नलंकारेऽसंभवादसंभवदोषः ॥ इति लोको-
 क्तिप्रकरणम् ॥ ५२ ॥

वक्रोक्तिः ॥

वकीकृतोक्तिर्वक्रोक्तिः ॥ परोक्तेर्वकीकरण एव चमत्कारा-
 स्परोक्तौ रुढिः ॥

उक्तिर्वक्रीकृताऽन्यस्य वक्रोक्तिर्नाम भूषणम् ॥
श्लेषस्वरविकारादिभेदेनेयमनेकधा ॥१॥

क्रमेण यथा—

तूष्णीं चिन्तयसेऽद्य कस्य चरितं राज्ञः किमिन्दोर्नहि
भूभृच्छ्रेष्ठतमस्य किं सुरंगिरेनो राष्ट्रवर्यस्य भोः ॥
किं देशस्य वरस्य नो मरुपते राजद्रुणानां निधे-
र्दातुः श्रीयशवन्तसिंहनृपतेः कीर्तिं मुदा वर्णये ॥१॥

अत्र वक्तुरुक्तौ राजशब्देन नृपः, भूभृच्छ्रेष्ठतमशब्देन भू-
पालमुकुटः, राष्ट्रवर्यशब्देन राष्ट्रवरजातीयो राजराजेश्वरय-
शवन्तसिंहो विवक्षितः ॥ परिहासमाचरता श्रोत्रा श्लेषसा-
मर्थ्यात् राजा चन्द्रः, भूभृच्छ्रेष्ठतमो मेरुः, राष्ट्रवर्यो देशोत्तम
इत्यर्थं प्रकल्प्य वक्तुरुक्तिर्वक्रीकृतेति वक्रोक्त्यलंकारः ॥

यथा वा—

कश्चिदस्त्यापदो हीनो द्रोहकृन्मरुभूपतेः ॥
कश्चिद्वा संपदो हीनो हितं कृत्वास्य भूपतेः ॥ १ ॥

राजद्रोहिण उक्तिरियम् ॥ राजराजेश्वरस्य द्रोहं विधाय
कश्चिद्विपद्दिहीनोऽपि विद्यते । हितं कृत्वा च कश्चित्संपद्दी-
नोऽपि विद्यते इति ॥ तत्र राजभक्तश्रोत्रा स्वरविकारेण का-
कुरूपेण वक्रीकृतस्वरेणोपमेवोक्तिर्वक्रीकृता । तथाहि, राजरा-
जेश्वरस्य द्रोहं विधाय किं कश्चिद्विपद्दिहीनोऽपि विद्यते?

हितं कृत्वा च किं कश्चित्संपत्तीनो विद्यते? नेत्यर्थः ॥

समानविशेषणेन यथा—

भिक्षार्थी सक्रयातः सुतनु! वलिमखेताण्डवं कायभद्रे!
मन्ये, वृन्दावनान्ते कनु स मृगशिशुर्नैव जाने वराहमा
बाले! कच्चिन्न दृष्टो जरठवृषपतिर्गोप एवास्य वैत्ता
लीलासंलाप इत्थं जलनिधिहिमवत्कन्ययोस्त्रायतां नः

अत्र वक्त्री लक्ष्मीस्तस्या अप्युक्तिर्न सरता । शिवादिस-
रलनामान्यनुक्त्वा परिहासार्थं भिक्षार्थीत्यादिनाम्नामन्यप्र-
कारेणोच्चारणात् ॥ अस्यामुक्तौ तु पर्यायोक्त्यलंकारः ॥ अत्र
परिहासं कुर्वन्त्या लक्ष्म्योक्तानि “भिक्षार्थी सक्रयातः, ता-
ण्डवं काय” इत्यादीनि शिषविषयाणि विशेषणानि पार्वत्या
विष्णुपरतया योजितानीति वक्तव्या लक्ष्म्या उक्तेर्वक्त्रीकरणा-
द्वक्रोक्त्यलंकारः ॥ समानविशेषणे श्लेषाभावस्तु श्लेषप्रकर-
णे, दर्शयिष्यते ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपरार्थप्रकल्पनम् ॥”

अस्यालंकारस्य स्वरूपं तु परोक्तेर्वक्त्रीकरणम् । श्लेषेणा-
न्यार्थकल्पनं तु श्लेषालंकारमात्रम् । काकुनाऽन्यार्थकल्पनं
व्यङ्ग्यमात्रम् ॥ न ह्यत्रान्यार्थस्य चमत्कारे पर्यवसानम् । किं
तु परस्योक्तेर्वक्त्रीकरणे चमत्कारः । अत्र श्लेषकाकुसमानवि-

दोषणानि तु वक्रोक्तेः साधनरूपाणि । उक्तलक्षणस्य समान-
विशेषणविषयवक्रोक्तावव्याप्तिश्च ॥ उक्तलक्षणं साक्षात्स्वरू-
पाबोधकमव्याप्तिदोषग्रस्तं च ॥ इति वक्रोक्तिप्रकरणम् ॥५३॥

विकल्पः ॥

विकल्पशब्दोऽनेकार्थः । अत्र “इत्थं वा इत्थं” इत्येवंरू-
पोऽर्थो विवक्षितः ॥ पूर्वयश्वन्तसिंहमहाराजो भाषाभूषणे-
ऽस्येदमेव स्वरूपमाह ॥ वेदे यज्ञविषये “ब्रीहिभिर्यजेत,
यवैर्वा यजेत” इति विकल्पः ॥

आगता मरुसेनेयं वेष्टयन्तीव सर्वतः ॥

धनं धरां चात्मजां वा संधयेऽर्पय सत्वरम् ॥ १ ॥

राजराजेश्वरशत्रुं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ॥ एतदृशलोकि-
काविकल्पस्य तु चमत्कारशून्यतया तालंकारत्वम् ॥ पक्षद्वये
परस्परं विरोधे सति विकल्पस्य चमत्कारप्रदतयाऽलंकारत्व-
मितीह विरोधे रूढिः ॥ अत्र विरोधे न चमत्कारस्य पर्यव-
सानम् । किं तु विकल्प एवेति तस्यैवालंकारत्वम् ॥

विकल्प इत्थमित्थं वेति स पक्षद्वये नृप ! ॥

विरोधे सत्यलंकारस्वरूपत्वमवाप्नुयात् ॥ १ ॥

यथा—

भो भो रिपवो नमयत शिशंमि ना त्वां—

१२८ वा ज्यायाः श्रोत्रं रवेण पूरयत ॥१॥

शत्रोर्वशीकारार्थं संधिविग्रहौ मुख्योपायौ । इह पञ्चदशे
विरोधाद्विकल्पस्य चमत्कारप्रदतयाऽलंकारत्वम् ॥ अत्र
पर्यायोक्त्या संधिविग्रहयोरेकत्वात्पर्यायोक्तेः संकीर्णत्वम् ॥

यथा वा—

त्वरां मा कुरु गृध्र! त्वं धीरो भव मनागिह ॥

निवेशये रिपोर्देहे किं वा देहे ममाधुना ॥ १ ॥

अत्र इणाङ्गागतमनुष्यमांसाभिलाषिणो गृध्रपक्षिण आ-
तिथ्यं तुरणरचयिता योधो रिपुं हत्वा तं तस्मै समर्पयेत्, रि-
पुहस्तहतो वां स्वयं समर्पितो भवेदिति ॥ इह पञ्चदशे परस्परं
विरोधाद्विकल्पस्य चमत्कारकारितयाऽलंकारत्वम् ॥

यथा वा—

पतंत्यविरतं वारि नृत्यन्ति च कलापिनः ॥

अद्य कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्यान्तं करिष्यति ॥१॥

अत्र वियोगसंबन्धिदुःसहदुःखापाकारि वस्तुद्वयम् ।
कान्तः कृतान्तो वा । अत्रोक्तवस्तुद्वयस्य परस्परं विरोधा-
द्विकल्पस्य चमत्कारकारितयाऽलंकारत्वम् ॥ चन्द्रालोके इदं
लक्षणम्—

“विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्पालंकृतिर्मता ॥” इति ॥

मम मते तु, नेदं विकल्पालंकारस्य स्वरूपम् । उक्तलक्ष-
णानुसारेण तु

इतस्त्वभयसिंहास्यस्ततः सरबुलन्दकः ॥

रणे धूनयतः खड्गौ कोऽत्र जेता न निश्चयः ॥

अत्र तुल्यबलयोर्विरोधो विद्यत इतीह विकल्पालंकारो
भाव्यः । न चात्र विकल्पालंकारस्य गन्धोऽप्यस्तीत्युक्तलक्षणं
विकल्पालंकारस्य स्वरूपाबोधकतयाऽसंभवदोषमस्तम् ॥ इति
विकल्पप्रकरणम् ॥ ५४ ॥

विकासः ॥

विकासशब्दार्थः प्रसरणम् । “विकासः विस्तृत्वरे । विस्तृ-
त्वरः प्रसारिणि” इति चिन्तामणिः ॥ अर्वाचीना विकासं
स्वतन्त्रालंकारमाहुः ॥

वर्णनं तु विकासस्य विकासालंङ्कृतिर्मता ॥

यथा विकसति स्वान्तं कवीनां त्वन्मुखेक्षणात् ॥

यथा—

सरित्प्रवाहैर्गिरिभिरनिरुद्धा च सागरेः ॥

प्रसरत्यनिशं कीर्तियशवन्तमहीपतेः ॥ १ ॥

यथा वा—

प्रियाऽऽगमनसंवेदां श्रुत्वा वार्ता मनोहराम् ॥
अटत्येषाऽङ्गणे फुल्ला न मान्त्यङ्गानि कञ्चुके ॥

“मरौ पयोहारिवधूजनानाम्-” इत्यादिपर्यायालंकारोदाहरणेषु शुद्धपर्यायं कथयन्कुवलयानन्दकारो विकासपर्याय-
स्येदमुदाहरणमाह-

“विम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि! पूर्वमदृश्यत ॥
अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षि! दृश्यते ॥ १ ॥

“अत्र रागस्य पूर्वाधारापरित्यागेनाधारान्तरसंक्रमणमिति विकासपर्यायः” इति च घटयामास ॥ मम तु मतं, पर्याय-
स्य स्वरूपं तु पूर्वाधारपरित्यागेनाधारान्तरावलम्बनम् ।
तदेव लोकभाषाप्रसिद्ध “वदली-वारी” इति भवितुमर्हति ॥
विकासस्तु पूर्वाधारापरित्यागेनाधारान्तरे पुष्पन्यायेन प्रसर-
णम् ॥ अत एवायं पृथगलंकारः ॥ इति विकासप्रकरणम् ॥ ५५ ॥

विचित्रम् ॥

• चित्रशब्दार्थोऽद्भुतयुक्त इति ॥ “चित्रः, अद्भुतयुक्ते” इति
चिन्तामणिः ॥ अद्भुतमाश्चर्यमिति पर्यायान्तरम् । अलौकि-
कत्वार्थं धुंधरो विशेषार्थकं वीत्युपसर्गं योजयामास ॥

विचित्रं वर्णनं राजन्विचित्रालंकृतिः स्मृता ॥

सा च त्वयि महाराज! दृश्यन्तेऽनेकधा जनैः ॥

यथा—

नवीनाऽतितरां राजन्! विद्यते भवतो गतिः ॥

मरुभूमिपतित्वेऽपि स्वर्णमुक्ताप्रदोऽनिशम् ॥१॥

दण्ड्याचार्यभोजमहाराजौ कार्यकारणसंश्लिष्टविचित्रतायां चित्रहेतुनामकं हेत्वलंकारप्रकारमन्येताम् ॥ केचनासंगत्य-
तिशयोक्तिप्रकारानङ्गीचक्रुः । केचिच्च पोढाविभावनाऽलंका-
रं विशेषोक्त्यलंकारं च मेनिरे ॥ ते चालंकारा वक्ष्यमाणा-
न्तर्भावाकृतौ दर्शयिष्यन्ते ॥ अस्माभिस्तूक्तप्रकाराणामलं-
काराणां चास्मिन्विचित्रेऽन्तर्भावो विज्ञातः ॥

यथा वा—

उद्धर्तुं सप्तगोत्राणां कुलमेकोत्तरं शतम् ॥

गयास्वचालितयवपिष्टपिण्डं प्रदीयते ॥ १. ॥

भोजराजादयोऽत्र महाफलार्थं तुच्छप्रयत्नत्वाच्चित्रहेतुं क-
थयामासुः । चन्द्रालोककारादयोऽत्रासमप्रकारणात्कार्योत्पत्ते-
र्विभावनायां द्वितीयं प्रकारमाहुः ॥

यथा वा—

सर्वस्मिन्न नतं नु तीर्थनिचये दृष्टो न देशोऽखिलो .
नाभ्यस्ताः सकलांगमा न च पुनर्हस्तेऽपि मोर्वीकिणः ॥
श्लाघन्ते सरंदारसिंहमखिला नास्तीदृशमेऽन्यो भुवि .

सोऽयं श्रीयशवन्तसिंहतनयो जीव्यात्समानां शतम् १।

भोजराजोऽत्र दूरभाविकार्यस्येदानीं भावाद्विदूरकार्यनामकं
चित्रहेतुमाह ॥ चन्द्रालोककारादयस्त्वस्मिन्स्यले चपलतया
कार्यजनेश्चपलातिशयोकिनामकमतिशयोक्तिप्रकारमाहुः ॥

यथा वा—

विषं जलधरैः पीतं मूर्छिताः पथिकाङ्गनाः ॥

अत्र कारणात्कार्यस्य दूरदेशवर्तितया महाराजोऽत्र विदू-
रकार्यनामकं चित्रहेतुप्रकारमाह ॥ चन्द्रालोककारादयस्तु
कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतयाऽसंगतेः प्रथमप्रकारमाहुः ॥ महा-
राजश्चित्रहेतूनसंख्यान्मन्यते ॥ तदुक्तम्—“असंख्याश्चित्रहे-
तवः” इति ॥

यथा वा—

नमन्ति सन्तस्त्रैलोक्यादपि लब्धुं समुन्नतिम् ॥

उन्नतिस्त्राभाय नमनं विपरीतप्रयत्न इति चित्रहेतुत्वम् ॥
उक्तलभ्योदाहरणानुसारेण जयदेवो विचित्रस्येदं लक्षणमाह—

“विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेद्विपरीतफलेच्छया ॥” इति ॥

अस्य लक्षणस्यान्यत्राव्यापनादव्याप्तिदोषः ॥ इति वि-
चित्रप्रकरणम् ॥ ५६ ॥

विधिः ॥

लोकविधिष्वलंकारत्वाभावाद्दुरंधरो मीमांसाशास्त्रप्रसिद्ध-
विध्यनुसारेण विध्यलंकारमङ्गीचकार ॥ अत्र विधिश्चद्वयो-
ऽज्ञातज्ञापनम् । “अज्ञातज्ञापको वेदभागो विधिरिति मीमां-
सकाः” इति चिन्तामणिः ॥

अज्ञातज्ञापनं यत्र तत्र विध्याख्यभूषणम् ॥

यथा—

पृथ्वि! स्थैर्यमुपैहि शेष! धरणीं यत्नेन संधारयं
युग्मं चैतदथो विधारय विभो! त्वं कूर्म! पृष्ठेऽंचलः ॥
भो भो दिग्द्विरदाः प्रमादमपहायेमां धरध्वं धरां
सेनाऽसौ यशवन्तसिंहनृपतेर्यानोन्मुखा वर्तते ॥१॥

अत्र राजराजेश्वरापारसेनाया एकतः प्रयाणात्कणिकणा-
रूढपृथिव्या एकतो नमनं पृथिव्यादोनामज्ञातमिति तस्य
ज्ञापनम् ॥

यथा वा—

देहोऽयं क्षणभङ्गुरः किमिति नानन्देन संयाप्यते
कालोऽयं विभवेन मा मदमुपैहीशं च मा विस्मर ॥
मा भ्रष्टः कुलमार्गतो भव न चान्योक्तं श्रुतौ त्वं कुरु-

रङ्गत्वं त्यज धातुपाणिलिखितं स्यादन्यथा नैव भोः । ११ ।

अत्र देहस्य क्षणभङ्गुरत्वादिकमजानन्तं प्रति ज्ञापनम् ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणोदाहरणम्—

“सिद्धस्यैव विधानं यत्तदाहुर्विध्यलंकृतिम् ॥”

यथा— .

पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलो भवेत् ॥

इदं परंपरागतं विध्यलंकारोदाहरणम् । अत्र संगतिस्तु कोकिलं प्रति सम्यगबुध्यमानः कोकिलमजानन्तं मित्रं बोधयत्ययं कोकिल इति ॥ अत्र “कोकिलः कोकिलो भवेत्” इति सिद्धार्थविधानप्रयोजनं तु कोकिलस्य यादृशी स्तुतिः प्रख्याता तादृशस्त्वयं वसन्तर्तौ कंजरवोच्चारणावसरे विदितो भविष्यतीति । घुरंधराभिप्रायापरिज्ञानाच्चन्द्रालोककार उक्तलक्षणमाह । इह प्रयोजनं विना स्वतःसिद्धस्य विधानं तु न भूषणम् । अपि तु दूषणम् । उक्तलक्षणस्य पूर्वोक्तोदाहरणयोरव्याप्तेरव्याप्तिदोषः ॥ इति विधिप्रकरणम् ॥ ५७ ॥

॥ विनोक्तिः ॥

विना उक्तिर्विनोक्तिः ॥ कचित्कस्यचिद्भिन्नाभावस्य त्वमकारकारित्वे विनोक्त्यलंकारः ॥

ऽतीवाद्भुता वारिहरा विलासात् ॥

समीक्ष्य तां सेङ्गितमन्यनार्यो-

ऽन्योन्यं हसन्ति स्म सहस्ततालम् ॥ १ ॥

न ह्यत्र घटं विना वर्णनीयनायिकाया हीनत्वम् । न च र-
म्यत्वम् ॥ किं तु घटस्य विनाभावः पूर्वानुरागिण्या विह्वल-
तायां चमत्कारमादधाति ॥ अत्राव्याप्तेः ॥ ईदृशविनाभाव-
स्य प्रतिपेक्षालंकाराद्विलक्षणत्वं चानुभवसिद्धम् ॥ उक्तलक्ष-
णमव्याप्तिदोषमस्तम् ॥ इति विनोक्तिप्रकरणम् ॥ ५८ ॥

विरोधः ॥

दण्डयाचार्यः स्वप्रबन्धे विरोधालंकारमाह ॥ वैरं विरोध
इति नामान्तरम् । “वैरं विरोधो विद्वेषः” इत्यमरः ॥ प्रीति-
विरोधौ तु लोके सर्वत्र दृश्येते इतीह विरोधिसंसर्गो रूढिः ॥
तथा च विरोधिसंसर्गो विरोधालंकार इत्यर्थः ॥

राजन्! विरोधिसंसर्गो विरोधो नाम भूषणम् ॥
यशवन्तेश! ते राज्ये सम्यग्बोधोऽस्य जायते ॥ १ ॥

यथा-

सिंहवृषमाखुसर्पं स्मरहरभवने सहेक्ष्यते यद्वत् ॥
तद्वदन्योन्यरिपवो मुदा भजन्ते पदं मरोः पत्युः ॥ १ ॥

सिंहवृषभयोरहिमूपकयोश्च स्वाभाविको विरोधः । अत्र भवभवने तेषां संसर्गोऽलौकिकतया काव्यशोभाकरत्वादलंकारः ॥ अत्र भवप्रभावान्न विरोधाभावः । किं तु विरोधफलस्याभावः ॥ तथैव मरुतेश्वरसभायामन्योन्यं भूपात्तानां विरोधे ज्ञेयम् ॥

यथा वा—

दिग्वासा यदि तत्किमस्य धनुषा शस्त्रं च किं भस्मना
भस्माथास्य किमङ्गना यदि च सा कामं परिद्वेष्टि किम् ॥
इत्यन्योन्यविरुद्धचेष्टितमिदं पश्यन्निजस्वामिनो
भृङ्गी सान्द्रशिरावनद्धपरुषं धत्तेऽस्थिशोषं वपुः ॥ १ ॥

अत्र हेतूत्प्रेक्षायाः संकीर्णत्वम् ॥ दिगम्बरतन्वधनुर्धारणादेः परस्परमहिमूपकादिवत्स्वाभाविकविरोधो न प्राप्तिः । किं त्वेतत्संसर्गे विरोधोत्थानेन चमत्कार इतीह विरोधालंकारः ॥ नह्यत्र विचित्रतायामयथायोग्यतायां वा चमत्कारः । न च तत्र पर्यवसानमपि । इत्थं विचित्रविषमयोर्नामार्थानुसारिविरोधस्य च महदन्तरम् ॥ दण्ड्याचार्यो विरोधविषये इदमुदाहरणं—

कूजितं राजहंसानां वर्धते मदमञ्जुलम् ॥

जीयते च मयूराणां रुतमुत्क्रान्तसोष्टवम् ॥ १ ॥

प्रावृषेणैर्जलधरेरम्बरं दुर्दिनायते ॥

‘रगैण पुनराक्रान्तं जायते जगतां मनः ॥२॥’

वृद्धिकारिणः क्षयकर्तृत्वाभावः क्षयकारिणश्च वृद्धिकर्तृ-
त्वाभावो मालिन्यकारिणो रागोत्पादकत्वाभावो रागोत्पादक-
स्य च मालिन्यकर्तृत्वाभाव इति विरुद्धक्रियाणां शूरद्रूपकर्त-
रि संयोगाद्विरोधस्य चमस्कारकारितया विरोधालंकारः ॥
मम मतेऽप्युपलक्षणेनास्य विरोधे संग्रहो युक्तः ॥ इति विरो-
धप्रकरणम् ॥५९॥

विशेषोक्तिः ॥

अयं विशेषोक्तिरलंकारो वामनेन लिखितः । अत्र वीत्यु-
पसर्गो गतार्थे । “वि गते” इति त्रिन्तामणिः । शेषस्त्ववशे-
पः । वि गतेन शेषस्योक्तिर्विशेषोक्तेः ॥ अत्रेदं तात्पर्यम्,
अद्वैतं न विद्यते तस्य निषेधमात्रेणावशिष्टानां समस्तवस्तु-
नां कथनमिति ॥

यस्याभावस्तदुक्त्या हि शेषस्य कथनं नृप ! ॥
विशेषोक्तिरलंकारो धुरंधरमते स्मृतः ॥ १ ॥

यथा—

घदन्ति पण्डिताः सर्वे जानाति संकलं जगत् ॥
यशस्वी यशवन्तेशो नकारं नापठत्पूरां ॥ १ ॥

अत्र राजराजेश्वरस्य नकारपठनाभावकथनेन दकारा-
दिसर्वाक्षराणां सच्चिद्विज्ञाणां च पठनमुक्तं भवति ॥

वामनाचार्यो विशेषोक्तेरिदं लक्षणमाह-

“एकगुणहानौ गुणसाम्यदाढ्यं विशेषोक्तिः ॥” इति ॥

वामनोक्तलक्षणस्य “वदन्ति पण्डिताः-” इत्युदाहरणे-
ऽव्याप्तिः । नात्र गुणहानिः । किं तु दोषरूपनकाराक्षरस्य
हानिः । किं चात्र यस्य हानिः, स नकारो दोषरूपः । तेन
कथितानि दकाराद्यन्याक्षराणि गुणरूपाणि । त न गुणसाम्यम-
पि ॥ उक्तलक्षणं साक्षात्स्वरूपाबोधकमव्याप्तिदोषग्रस्तं च ॥
इति विशेषोक्तिप्रकरणम् ॥ ६० ॥

विषमम् ॥

चक्ष्यमाणसमालंकारस्य विपरीतभावेऽयं विषमालंकारः ।
समशब्दार्थः समानः । “समः समाने-। नृत्यार्थे” इति चि-
न्तामणिः ॥ तत्र समानतया यथायोग्यता विवक्षिता । अत्र
वीत्युपसर्गो गतार्थः । तथा च यथायोग्यताया अभावो विष-
मशब्दार्थः ॥

“अयथायोग्यता यत्र भवेन्मस्महेश्वरः ॥
विषमं भूषणं तत्र विपरीतं समस्य तत् ॥ ३ ॥
यथा-

रिपुस्त्रियस्ते यशवन्तभूष!
 विलोक्य पान्था इति चिन्तयन्ति ॥
 लाघवसाराङ्गयुता इमाः क
 क दारुणं दुःखमिदं वनोत्थम् ॥ १ ॥

अत्र रिपुरमणीनां सौन्दर्यदुःखयोः संबन्धस्थापनायोग्यता ॥ मम तु मतं, अयथायोग्यानां संबन्धे यादृशश्चमत्कारस्तादृशो यथायोग्यानामसंबन्धेऽपि । यथायोग्यताया अभावस्य स्थलद्वयेऽपि समानत्वात् । अत उपलक्षणेन तस्यापि संग्रहोऽत्र युक्तः ।

यथा—

साधारणतरुबुद्ध्या न मया बद्धस्तवालवालोऽपि ॥
 लज्जयसि मामिदानीं चम्पक! भुवनाधिवासिभिः कु-
 सुमैः ॥ १ ॥

अत्र तादृशचम्पकविटपस्योद्गमसमये आलवालजलसेकादिसत्कारपूर्वक्रमवनं गृहपतेर्यथायोग्यतास्पदम् । तस्य प्रमादेनाविधानमयथायोग्यत्वम् ॥ पूर्वोदाहरणे नायिकाधर्मिणि धर्मद्वयस्यायथायोग्यसंबन्धः । अत्र तु चम्पकगृहपतिधर्मिणोर्मध्ये गृहपतेश्चम्पकविषयेऽयथायोग्यव्यवहारो विषमालंकारः ॥

चन्द्रालोके इमानि लक्षणोदाहरणानि—

“विषमं वार्यते यत्र घटनाऽननुरूपयोः ॥

विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपरं विषमं मतम् ॥

अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात् ॥” इति ॥

कमेण यथा—

कैयं शिरीषमृद्वङ्गी क तावन्मदनज्वरः ॥

कीर्तिं प्रसूते धवलां श्यामा तव कृपाणिका ॥

भक्ष्याशया हि मञ्जूषां दृष्ट्वाऽऽखुस्तेन भक्षितः ॥

अत्र लोकोक्तेः संकीर्णत्वम् । धुरंधरनामार्थानुसारेणास्यालंकारस्य स्वरूपं सामान्यतयाऽयथायोग्यत्वम् । तत्र चन्द्रालोकस्य प्रथमतृतीयलक्षणे उदाहरणान्तरत्वसाधके । द्वितीयलक्षणं तु विचित्रालंकारस्य विषयः । चन्द्रालोकोक्तप्रथमलक्षणं “साधारणतरुवृद्ध्या—” इत्यस्मिन्नुदाहरणेऽव्याप्तम् ॥ अर्वाचीनाः कचित्तु प्रथमः प्रकारः, द्वितीयः प्रकारः, तृतीयः प्रकार इत्येकस्यैवालंकारस्य प्रकारान्मन्यन्ते । यदुपमायाः प्रकारः । तथा ह्युक्तम् “लुप्तोपमाऽष्टधा” इति ॥ कचिच्चेकमेवालंकारं प्रथमः, द्वितीयः, तृतीय इति मन्यन्ते । यथा एकं विषमम्, द्वितीयं विषमम्, तृतीयं विषममिति ॥ तथा ह्युक्तं चन्द्रालोककारिकायाम् “अपरं विषमं मतम्” इति । उक्तसिद्धान्तं स्फुटोऽकुर्वन्विमर्शिनीकारः “एकमित्याद्यभिदधता ग्रन्थकृतां विषमप्राणां भिन्नत्वमुक्तम् । न प्रकारप्रकारिस्त्वम् । सामान्यलक्षणस्यासंभवात्” इत्याह ॥ मम तु मतं; अर्वाचीनानामयं प्रमादः । कुत इति चेत्समस्तालंका-

राणां तत्तन्नामानि सामान्यलक्षणानि सन्त्येवेति तत्तद्विशेषाणां नामसु लयाच्चे तत्तदलंकारप्रकारा एव भवेयुः ॥ एकार्थवाचका एकनामानोऽलंकाराः पृथङ् न भवेयुः । सर्वथा विलक्षणत्वाभावात् ॥ किं च सर्वस्वकारादयो व्याजस्तुतेः “व्याजरूपा स्तुतिः, व्याजेन वा स्तुतिः” इत्यर्थद्वयं विधाय व्याजस्तुतिनामरुमलंकारद्वयमाहुः । तदेतत्समीचीनम् । स्तुत्या निन्दा तु व्याजरूपा स्तुतिः, निन्दया स्तुतिश्च व्याजेन स्तुतिरित्यनयोः स्वरूपस्य सर्वथा विलक्षणत्वात् ॥ मम तु मतं, इदमुभयमप्याभासालंकारस्य पृथक्प्रकाररूपम् ॥ तदेतत्सर्वमन्तर्भावाकृतौ प्रतिपादयिष्यामः ॥ इति विषमप्रकरणम् ॥ ६१ ॥

॥ विषादः ॥

“यद्बलु विशरणगत्यवसादनेषु” इत्यस्मान्नावे घञि सादशब्दो निष्पन्नः । सादस्तु दुःखम् । तदुक्तम् “शरीरसादावसंमपभूषणा—” इति रघुकाव्ये । हर्षदुःखयोरत्यन्तं लौकिकत्वादलौकिकत्वार्थं घुरंधरेण हर्षेण सह प्रकृष्टार्थकं प्रोपसर्गं प्रयुज्य प्रहर्षणालंकारः स्वीकृतः । तथेहाप्यलौकिकत्वार्थं घुरंधरेण सादशब्देन सहातिशयार्थको वीत्युपसर्गो योजितः । “त्रि विशेपे । विशेषः, अतिशये” इति चिन्तामणिः ॥ “सदिरप्रतेः ॥ ८ । ३ । ६६” इति मूर्धन्यादेशः । विषाद इति समुद्रितशब्दार्थस्त्वतिशयेन दुःखमिति ॥ अतिशयदुःखस्य लोकोत्तरतया कचिच्चमत्कारकारित्वे विषादालंकारः ॥

विषादनामालंकारः स्यात्सादोऽतिशयेन चेत् ॥
प्रहर्षणाख्यालंकारप्रतिस्पर्द्धौ नृपास्त्यसौ ॥१॥

यथा—

एकं कान्तगले निधाय रमणी हस्तं द्वितीयेन सा
सीधुं पाययति प्रसन्नहृदया संचिन्तयन्तौ स्थितौ ॥
कृत्यं केलिकलानुषङ्गि रसिकौ तौ दंपती तत्क्षणं
प्राप्ताः श्रीयशवन्तसिंहसुभटावद्ध्वाऽनयन्तं रिपुम् ॥१॥

यथा वा—

प्रावृड्विलासेक्षणकौतुकान्विता
राधाऽऽरुरोहाचलतुल्यहर्म्यम् ॥
संकेतकुञ्जं यमुनातटे पत-
द्दृष्ट्वाऽश्रुपूर्णं नयने अभूताम् ॥ १ ॥

पूर्वोदाहरणे वाञ्छिताद्विरुद्धार्थस्य प्राप्तिः । अत्र स्वकस्मा-
द्दुःखप्राप्तिः । मेघमालावलोकनकौतुकाविश्रित्ताया रावि-
काया हर्म्यारोहणसमये ईषदपि संकेतकुञ्जसंयन्धिवान्छाया
अभावात् । वाञ्छितार्थाद्विरुद्धलाभे दुःखातिशय इवाकस्मा-
दागतविपत्तावपि दुःखातिशयः ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणोदाहरणम्—

इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विषादनम् ॥

यथा—

दीपमुद्योजयेद्यावन्निर्वाणस्तावदेव सः ॥

अत्रालौकिकत्वार्थमतिशयार्थकव्युपसर्गप्रयोगाद्यथाकथं-
चिद्दुःखातिशयस्य चमत्कारकारित्वे विषादालंकारो भव-
तीति वेदितव्यम् ॥ चन्द्रालोककारो लम्पोदाहरणानुसारेणो-
क्तनियमं चकार । तस्य तु बहुधाऽव्याप्तिः । “प्रावृद्धविला-
सेक्षण-” इत्यत्र राधिकायाः संकेतसंवन्धिवाञ्छादेरभावः ।
वर्धतुविलासंविलोकयन्त्याः संकेतकुञ्जपतननिरीक्षणेनाकस्मा-
द्दुःखातिशयोत्पादः । तत्र पूर्वोदाहरणवच्चमत्कारोऽनुभवसिद्धः ॥
इहोक्तलक्षणस्याव्याप्तिः ॥ इति विषादप्रकरणम् ॥ ६२ ॥

॥ व्यतिरेकः ॥

अत्र वीत्युपसर्गो विशेषार्थकः । विशेषस्त्वितरव्यावर्तको-
ऽसाधारणधर्मः । “विशेषः, इतरव्यावर्तकेऽसाधारणधर्मे ” इति
चिन्तामणिः । अतिरेकस्तु पृथग्भावः । “अतिरेकः पृथग्भावे”
इति चिन्तामणिः ॥ व्यतिरेक इति समुदितशब्दार्थस्त्वित-
रव्यावर्तकेनासाधारणधर्मेण पृथग्भाव इति ॥ भोजराजोऽस्य
व्यतिरेको भेद इति नामद्वयमाह ॥

केनचिद्धि विशेषेणातिरेको यत्र दृश्यते ॥

तत्र जानीहि राजेन्द्र! व्यतिरेकाख्यभूषणम् ॥ १ ॥

यथा—

सुखभोगे शोभायां प्रभुतायां चैव वैभवेऽपारे ॥

मरुराजः सुरपतिना सदृशः किं त्वेष सर्वदा दाता । १ ।

अत्र केवलमुपमेयराजराजेश्वरस्याधिकतया शक्राद्भेदः प्रदर्शितः ॥

यथा वा—

शशिना समं मुखं ते परं तु चन्द्रः कलङ्कमाधत्ते ॥

अत्र केवलं शशिन उपमानस्य न्यूनतया नायिकामुखस्य चन्द्राद्भेदो दर्शितः ॥ पूर्वोदाहरणे सुखभोगादिसाधर्म्यं वाच्यम् । अस्मिन्नुदाहरणे आहादकारितादिसाधर्म्यं प्रसिद्धित्वभ्यत्वात्प्रतीयमानम् ॥

यथा वा—

अपारसंपत्पदमत्युदारः

सुरेन्द्रतुल्यो यशवन्तसिंहः ॥

पुरंदरस्तु त्रिदशाधिनाथो

राज्ञां सहस्रं परिसेवतेऽमुम् ॥ १ ॥

अत्र त्रिदशशब्दे श्लेषः । त्र्यधिकास्त्रिरावृत्ता दश त्रिदशाः । त्रयस्त्रिंशदित्यर्थः । देवाश्च । अत्र राजराजेश्वरोपमेयविषये सहस्रभूपसेवितत्वमाधिक्यं शक्रोपमानविषये च त्रिदशाधिपतित्वमेवेति न्यूनत्वं चोक्त्वा राजराजेश्वरे शक्राद्भेदः प्रदर्शितः ॥ इमानि सर्वाण्यप्युदाहरणान्तराणि ॥ अर्वाचीनाः प्रथमोदाहरणे उपमेयाधिक्यपर्यवसायी, द्वितीयोदाहरणे उपमानन्यूनत्वपर्यवसायी, तृतीयोदाहरणे चोभयप-

र्यवसायीति कथयन्ति । तत्र तु न काचिद्धानिर्लाभो वा । परं
तु चतुर्थमनुभयपर्यवसायित्युक्त्वा

दृढतरनिबद्धमुष्टेः कोषनिषण्णस्य सहजमलिनस्य ॥

कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ॥ १ ॥

इत्युदाहरन्ति । आकारास्वरूपाद्भेदः । आकारस्वराच्च
भेदः । कृपणेऽकारस्वरः । कृपाणे आकारस्वरः । अत्रोपमेयाधि-
व्योपमानन्यूनत्वयोरभावे भेददर्शनादनुभयपर्यवसायित्वम् ॥
मम तु मतं, अत्र व्यतिरेकस्याभास इत्याभासस्य प्रका-
रान्तरत्वमुदाहरणान्तरत्वं वा बोध्यम् । अस्य व्यतिरेकग-
णनायामसंभवात् ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः ॥” इति ॥

धुरंधरनामार्थानुसारेण तु वस्तुमात्राद्भेदो व्यतिरेकालं-
कारः । न तूपमानोपमेययोरेव नियमः ॥

यथा—

दिव्योत्तरीयभृति कौस्तुभरत्नभाजि

देवे परे दधतु लुब्धधियोऽनुबन्धम् ॥

रूपं दिगम्बरमखण्डनृमुण्डचूडं

भावत्कमेव तु वतेश मम स्पृहायै ॥ १ ॥

अत्र हरिहरावुभावपि निराकारपरब्रह्मणः साकारस्वरूपम् ।
केनचिद्विषयवासनाविरक्तभक्तेन तयोर्भेदः प्रदर्शितः ॥

यथा वा—

कलिन्दजाया महिमा वाचामविषयः खलु ॥

गङ्गा यदङ्घ्रिपानीयं तस्य राज्ञीयमुच्यते ॥ १ ॥

अत्र गङ्गायमुनारूपतीर्थयोर्भेदो दर्शितः ॥ इत्यादिस्थले-
षु चन्द्रालोकलक्षणमव्याप्तम् ॥ इति व्यतिरेकप्रकरणम् ॥ ६३ ॥

व्याघातः ॥

हिंसार्थाद्धन्धातोर्भावे घञि घातशब्दो निष्पन्नः । “हन्
हिंसागत्योः” उपसर्गयोगेन घात्वर्थः कचिदन्योऽपि भवती-
तीहाङ्पूर्व आघातशब्द आघट्टनार्थकः । “घक्का-टकर” इति
लोकभाषा ॥ “आघात आघट्टनायाम्” इति चिन्तामणिः ।
उक्तेऽर्थे माघकाव्ये आघट्टनाशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते—“रण-
द्विराघट्टनया नभस्वतः ।” इति ॥ मल्लिनाथः “आघट्टनया
आघातेन” इति व्याचख्यौ ॥ अत्र वीत्युपसर्गो विशेषार्थकः ।
व्याघात इति समुदितशब्दार्थस्त्वाघातविशेष इति ॥

भृपाघातविशेषो वै व्याघातालंकृतिर्मता ॥
दृश्यते तव नागेषु दुर्गभङ्गविधायिषु ॥ १ ॥

यथा—

यूयं प्रिया भीरव इत्थमुक्त्वा

कथं नु मुच्यन्त इहैव नाथाः ॥

वनं सहास्मान्नयतेति दारा

वदन्त्यरीणां यशवन्तसिंह! ॥ १ ॥

वनं पलायमानै राजराजेश्वरशत्रुभिः स्वप्रियाणां भवन
एव स्थितौ, यूयमस्माकं प्रियतरा इति भवद्वनवासदुःखं
ब्रह्मशक्यम्, भीरव इति सिंहादिसेवितवनेऽत्यन्तं भीतिम-
वाप्स्यथेति निमित्ते उक्ते । तत्स्त्रीभिश्च वयं कातरा अत
एव शून्यगृहे एकाकिन्यो भीतिमवाप्स्यामः, यदि वयं प्रिया
स्तर्ह्येककिन्यः कथं परित्यज्यन्त इति युक्त्योक्तनिमित्तयो-
र्व्याघातः कृत इतीह व्याघातालंकारः । परंपरागते इमे उदा-
हरणे—

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ॥

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥ १ ॥

महादेवो दृष्टिमात्रेण स्मरं ददाह । स्त्रियो दृष्टिपातमात्रे-
ण तं जीवयित्वा महादेवसामर्थ्यस्य व्याघातं कुर्वन्ति स्म ॥

यैर्जगत्प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमायुधः ॥

कुसुमायुधेन सुमनसामनिर्वचनीयं जगत्प्रियतायास्तैरेव
सुमनोभिर्जगत्पीडयित्वा व्याघातो विहितः ॥ परंपरागतधुरं-
धरोक्तोदाहरणाभिप्रायं नामार्थस्वारस्यं चाजानाना अर्वावी-

नाः प्रभादेन “प्रिया भीरवः-” इत्यत्र शत्रुभिः स्वनारीणां
 एहावस्थानरूपकार्यार्थमुक्तवचनरूपा क्रिया सौकर्येण निब-
 द्धा तथापि सैव क्रिया शत्रुनारीभिर्यहावस्थानरूपकार्यस्य
 विरोधिनी विहितेत्यज्ञासिपुः । “दृशा दग्धम्-” इत्यत्र दृष्टि-
 स्तथाकारिणी स्मरदाहकारिणी, सैव नारीभिरन्यथाकारिणी
 स्मरजीवयित्री विहितेति ज्ञातवन्तः ॥ “यैर्जगत्प्रीयते-” इत्य-
 त्र च सुमनांसि तथाकारीणि जगतः प्रीत्युत्पादकानि, तान्ये-
 व स्मरेणान्यथाकारीणि जगतः पीडाकराणि विहितानीत्यजा-
 नन् । तत एव च व्याघातनाम्नि व्याडुपसर्गावपि धात्वर्थं
 एव मत्त्वेरर्थं नामसंगतिमकार्पुः । “प्रिया भीरवः” इत्यत्र
 क्रियाया घातो हननम् । “दृशा दग्धम्” इत्यत्र “यैर्जगत्”
 इत्यत्र च साधनस्य घात इति ॥

चन्द्रालोककार इमे लक्षणे प्राह —

“स्याद्व्याघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत् ॥
 सौकर्येण निबद्धापि क्रिया कार्यविरोधिनी ॥” इति ॥

मम तु मतं, उक्तलक्षणलक्षितव्याघाते कार्यकारणभाव-
 स्य वैचित्र्यम् । तस्य विचित्रालंकारेऽन्तर्भावः । क्रियाविचित्र-
 ताया अपि विचित्र एवान्तर्भावः ॥ अत्रान्यथाकारितायां
 विवक्ष्य चेत्परिणामालंकारः ॥

यथा वा-

सायंकालान्नटसुविदुषा रञ्जितो लोकचन्द्रः
 प्रातर्यावद्रुचिरचरितैर्हावभावादिभिश्च ॥

आलोकात्ते सुमुखि! वदनेन्दोर्दृथा कौतुकं त-
ज्जातं यस्मात्सकलपरिषत्स्वन्मुखासक्तदृष्टिः ॥ १ ॥

अत्र नटसंबन्धिनाटकनिरीक्षणकुतूहले प्रातरागतनायि-
कासौन्दर्येण व्याघातः कृतः ॥

यथा वा—

कुर्वे भृकुटिमावध्य कृच्छ्रेण कठिनं मनः ॥
तथापि माधवे दृष्टे दृढमे भवति हासयुक् ॥

अत्र श्रीकृष्णस्य दर्शनानन्देन राधिकामानस्य व्याघातो
विहितः ॥ अनयोरुदाहरणयोरुक्तलक्षणयोरव्याप्तिः ॥ उक्त-
लक्षणयोः साक्षात्स्वरूपाबोधकत्वमव्याप्यतिव्याप्तिदोषप्र-
स्तुतत्वं च ज्ञेयम् ॥ इति व्याघातप्रकरणम् ॥ ६४ ॥

शृङ्खला ॥

शृङ्खला तु परंपरा । “सांकल, जंजीर” इति लोकभाषा ॥
“शृङ्खला परंपरायाम्” इति चिन्तामणिः ॥ लोकशृङ्खला-
यां परंपरया पूर्ववलयेनापरवलयस्य संयोगः ॥ उक्तन्यायेन
परंपरयाऽर्थसंयोगे धुरंधरः शृङ्खलालंकारं स्वीचकार ॥

अर्थानां शृङ्खला राजन्! शृङ्खलाऽलंकृतिर्मता ॥
मातङ्गवन्धनन्यायेनामन्यत धुरंधरः ॥ १ ॥

यथा—

नयने श्रुतिविश्रान्ते श्रुती च बाव्होस्तटावलम्बिन्यौ॥
बाहू च जानुदीर्घौ श्रीमद्यशवन्तभूपस्य ॥ १ ॥

अत्र राजराजेश्वरस्य नयनावयववानां परंपरया शृङ्ख-
लान्यायेन निबन्धनाच्छृङ्खलाऽलंकारः ॥ अत्र स्वभावोक्तेः
संकीर्णत्वम् ॥

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ॥
न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥ १ ॥

रसना कटिमेखलेतिपर्यायान्तरम् । तस्यामपि शृङ्खलान्या-
येन परंपरयैकवलयेनापरवलयस्य संयोगोऽस्तीति कश्चिद्रसो-
पयोगितयेममलंकारं रसनानाम्ना प्राह । अमुमेवालंकारमेका-
वलीतिनाम्ना वदंश्चन्द्रालोककार इदं लक्षणमाह ॥

“गृहीतमुक्तरीत्यार्थश्रेणिरैकावली मता ॥” इति ॥

धुरंधरेण दीपकन्यायविशिष्टोऽलंकारो दीपकनाम्ना कथि-
तः । तथायमप्यलंकारः शृङ्खलान्यायविशिष्टत्वाच्छृङ्खलाना-
म्ना भणितः ॥ शृङ्खलायाः स्वरूपे परंपरया प्रथमवलयस्य
वलयान्तरेण संयोगस्य प्राधान्यम् । न तु पङ्कजैः ॥ अर्वाचीना
अस्मिन्वर्णने आवलिं भत्वा परंपरयार्थसंयोगविशेषतयैकी-
भूतेयमावलिरित्यभिप्रेत्येकावलीति नाम निर्दिशन्ति स्म ॥
परंतु तादृशरचनायामावल्या न प्राधान्यम् । किं तु शृङ्खला-
या एव प्राधान्यम् ॥ किं चात्रार्वाचीनाः “गृहीतमुक्तरीत्या”

इति ब्रह्मणः । तस्याप्यस्मिन्वर्णने न स्वारस्यम् ॥ अपि च
 रसनापि शृङ्खलाकारेति केनचिदस्यालंकारस्य रसनेति नाम
 निर्दिष्टम् । परं तु तन्न स्वरूपात्मकम् । किं तु तटस्थात्मकम् ॥
 रसति शब्दं करोतीति रसना ॥ ननु त्वयैव रसनोपमा कथं
 कथितेति चेत्तत्र तूपमायाः प्राधान्यम् । अत्र तु शृङ्खलायाः,
 प्राधान्यमिति तस्या एव साक्षात्स्वरूपप्रतिपादनमावश्यकम् ॥
 अर्वाचीनाः “ नयने श्रुतिविश्रान्ते ” इत्युदाहरणे
 स्थापनम्, “ न तज्जलम् ” इत्युदाहरणेऽपोहोऽर्थान्निपेध इति
 भेदमाहुः । तत्तूदाहरणान्तरमात्रम् । चन्द्रालोककारस्यैकाव-
 लीतिनामाप्रधानतया कविसंप्रदायविरुद्धदोषविशिष्टम् । लक्ष-
 णं चासंभवदोषग्रस्तम् ॥ इति शृङ्खलाप्रकरणम् ॥ ६५ ॥

॥ श्लेषः

श्लेषश्चेति श्लेषः ॥ “ श्लेष आलिङ्गने । ” भावे घञ् । अत्र
 शब्दार्थयोः श्लेषे रूढिः ॥ तथा च परस्परं शब्दानामर्थानां
 वाऽऽलिङ्गनं श्लेषालंकार इत्यर्थः ॥ जतुकाष्ठन्यायेन शब्दद्वय-
 शब्दश्लेषः । एकवृत्तगतफलद्वयन्यायेनैकशब्द-
 ॥ अत्र द्वयेतिदिग्दर्शनम् ॥ तेन
 ग्रहः ॥

ज्ञानं श्लेष उच्यते ॥

हरसे रम्याम्भोजश्रियं ददासि श्रियं कुवलयाय ॥
कस्माद्वयतिक्रमस्ते रविकुलयशवन्तभूपेश! ॥ १ ॥

“रम्याम्भोजश्रियम्” इत्यत्र शब्दद्वयं विवक्षितम् ।
“रम्यां भोजश्रियम्” इत्येकः । अस्यार्थस्तु मनोहरां भोज-
महाराजस्य श्रियं शोभामिति ॥ “रम्य-अम्भोज-श्रियम्”
इति द्वितीयः ॥ अस्यार्थो मनोहरकमलशोभामिति ॥ “कु-
वलयाय” इत्यत्रापि शब्दद्वयं विवक्षितम् । “कुवलयम्”
इत्येकः । अस्यार्थः समुदायशक्त्या चन्द्रविकासिकमलमिति ।
“कुवलयम्” इति द्वितीयः । अस्यार्थोऽवयवशक्त्या भूमण्ड-
लमिति ॥ उक्तस्थलद्वये जतुसंलग्नकाष्ठद्वयन्यायेन शब्दा-
लिङ्गनं प्रतीयत इति शब्दश्लेषः ॥ राजराजेश्वरः सूर्यवंश्यः
सन् सूर्यविकासिकमलानां श्रियं हरति, चन्द्रविकासिकमले-
भ्यश्च श्रियं ददातीतीह श्रवणमात्रेण क्षणं विरोधो भासते,
तथापि विचारदशायां श्लेषसामर्थ्येन राजराजेश्वरी भोज-
महाराजस्य शोभामादधानः स्वात्मना भूमण्डलं शोभयती-
त्याभासालंकारः प्रतीयत इति तत्संकीर्णत्वम् ॥ अत्र रम्य-
श्रीशब्दयोस्तु न श्लेषः ॥ किं तु साधर्म्यम् । रम्यपदं च
समानविशेषणरूपम् । एतादृशसाधर्म्यं चानुगांभीत्युच्यते ॥

यथा वा—

एष ते विद्रुमच्छायो मरुमार्ग इवाधरः ॥

कंस्य नो कुरुते तन्वि! पिपांसाकुलितं मनः ॥ १ ॥

“विद्रुमच्छायः” इत्यत्र शब्दद्वयं विवक्षितम् । “विद्रुमच्छायः” इत्येकः । अस्यार्थः समुदायशक्त्या प्रवालकान्तिरिति ॥ “वि-द्रुम-च्छायः” इति द्वितीयः ॥ अस्यार्थोऽवयवशक्त्या विगतद्रुमच्छाय इति ॥ अत्रापि पूर्ववच्छब्दश्लेषः ॥ छायाशब्दस्यार्थद्वयं विवक्षितम् ॥ प्रवालपक्षे कान्तिरिति । “छाया कातौ” इति चिन्तामणिः ॥ मरुमार्गपक्षे आतर्पाभाव इति ॥ अत्रैकवृन्तगतफलद्वयन्यायेनार्थद्वयस्यैकशब्दगतत्वादर्थश्लेषः ॥ पातुमिच्छा पिपासा । अयं शब्दः पक्षद्वये समानविशेषणरूपः ॥ न तु श्लेषरूपः । अत्रोक्तश्लेषः साधर्म्यरूपः । ग्रन्थकारैः श्लेषसाधर्म्यादिनाप्युपमाप्रकारा उक्ताः ॥

अर्थश्लेषो यथा—

असावुदयमारूढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ॥

राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुलैः करैः ॥ १ ॥

अत्र चन्द्रभूषविषयः श्लेषः ॥ चन्द्रपक्षे, उदयाचलमारूढः । युतिमान् । रक्तवर्णविम्बः । राजा चन्द्रः । मृदुलैः सुखस्पर्शिभिः करैः किरणैर्जगन्मनोहारी ॥ भूपक्षे, उदयमभ्युदयं प्राप्तः । तेजोविशिष्टः । रक्तमण्डलः, अनुरक्तदेशः । “मण्डलं देशे” इति चिन्तामणिः ॥ राजा नृपतिः । मृदुलैः सुखग्राह्यैः करैः राजदेयद्रव्यैर्जगन्मनोहर्ता ॥ अत्रार्थद्वयस्यैकशब्दगतत्वादर्थश्लेषः ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“नानार्थसंश्रयः श्लेषो वण्यवण्योभयान्श्रयः ॥” इति ॥

अस्यालंकारस्य स्वरूपमालिङ्गनम् । चन्द्रालोकलक्षणं त-
त्स्वारस्यालाभः । शब्दश्लेषे उक्तलक्षणस्याव्याप्तिश्च । किं च
वर्ण्यश्लेषः, अवर्ण्यश्लेषः, वर्ण्यवर्ण्यश्लेष इति प्रकारा उक्ताः ।
तेषु दाहरणान्तरमात्रम् ॥ “असावुदयमारूढः—” इत्यत्र च-
न्द्रभूषणवुभावपि वर्ण्यौ । “असौ राजा” इत्यङ्गुल्यानिर्वे-
शात् ॥ पूर्णिमायामुदितश्चन्द्रस्तन्नगरनृपश्चोभावपि कवेर्वर्ण-
नीयाविति वर्ण्यश्लेषः ॥ “दृढतरनिबद्धमुष्टेः—” इत्यत्र कृप-
णकृपाणयोरुभयोरप्यप्रस्तुतत्वादवर्ण्यश्लेषः ॥ “एष ते विदु-
मञ्छायः—” इत्यत्र नायिकाधरस्य वर्णनीयतया मरुमार्गस्य
चावर्णनीयतया वर्ण्यवर्ण्यश्लेषः ॥ काव्यप्रकाशगतकारिका-
कारः शब्दश्लेषं शब्दालंकारं मन्यते । केचनोभयमपि शब्दा-
लंकारं मन्यन्ते । चन्द्रालोककारस्तूभयमप्यर्थालंकारं स्वीक-
रोति ॥ तदेवोक्तं कुवलयानन्दकारेण “उभयमपि शब्दालं-
कार इत्यन्ये । उभयमप्यर्थालंकार इति स्वाभिप्रायः” इति ॥
मन मतेऽपि चन्द्रालोकमतं समीचीनम् । कुत इति चेत्,
श्रवणसुखदः शब्दालंकारः । चित्तसुखदोऽर्थालंकारः । न चो-
क्तशब्दश्लेषोऽनुप्रासवच्छ्रवणसुखकरः । किं त्वर्थविचारेणैव
चित्तसुखकरः ॥ समझश्लेषः शब्दालंकारः, अभङ्गश्लेषस्त्व-
र्थालंकार इति केचित् ॥ मम तु मतं, समझाभङ्गतायां न
मनमपि चमत्कारः ॥ चन्द्रालोकलक्षणं साक्षात्स्वरूपावो-
धकमव्याप्तिदोषप्रस्तं च ॥ इति श्लेषप्रकरणम् ॥ ६६ ॥

॥ संकोचः ॥

केनचिद्वरुणधरेण संकोचालंकार उक्तः ॥ विकासालंकारस्य विपरीतभावेऽयं संकोचालंकारः ॥

संकोचस्तु भवेद्यत्र संकोचस्तत्र भूषणम् ॥
विकासस्य प्रतिद्वन्द्वा धुरंधरमते स्मृतः ॥ १ ॥

यथा—

श्रीयशवन्तधराधिप! तेजःसूर्योदयेन कुवलयवत् ॥
संकोचमाप्नुवन्ति हि शनैः शनैस्ते द्विपां कुवलयानि । १ ।

यथा वा—

प्रविष्टा स्वतनौ सम्यक् संस्थिता गह्वरे वने ।
दृष्ट्वा ज्येष्ठस्य मध्यान्हं छायां छायापि वाञ्छति ॥ १ ॥

“स्वतनौ प्रवेशोऽपि संकोचः । कुवलयानन्दकार इमं संकोचालंकारं संकोचपर्यायेतिपर्यायस्य प्रकारं मत्वेदमुदाजहार—

प्रायश्चरित्वा वसुधामशेषां
छायासु विश्राम्य ततस्तरुणाम् ॥
प्रीतिं गते संप्रति तिग्मभानौ,
शैत्यं शनैरन्तर्यामयासीत् ॥ १ ॥

सम तु मतं, संकोचपर्याययोश्चमत्कारस्य संकीर्णता न भवतीति । क्वचित्पर्यायचमत्कारस्य प्रधानत्वे पर्यायालंकारो भविष्यति । क्वचिच्च संकोचरूपचमत्कारस्य प्रधानत्वे संकोचालंकारो भविष्यति ॥ उक्तपर्यायोदाहरणे न संकोचस्य चमत्कारः ॥ इति संकोचप्रकरणम् ॥ ६७ ॥

संदेहः ॥

इदं वा इदं वेत्यनिर्णयबुद्धिः संदेहः ॥ संदेहः संशय इति पर्यायान्तरम् ॥ जयदेवोऽप्यस्यालंकारस्य नामैव लक्षणमाह ॥

इदं वा किम्विदं वेति नृपानिर्णयधीरिह ॥
संदेहालंकृतिर्ज्ञेया धुरंधरमतानुगैः ॥ १ ॥

यथा—

करे कृपाणं मरुनायकस्य
विलोकयन्तः कवयो वदन्ति ॥
विपक्षलक्ष्म्याः किमियं सुवेणी
किं वा प्रतापानलधूमराजिः ॥ १ ॥

अत्र वस्तुनः संदेहः ॥

यथा वा—

मरुस्थलेन्द्राश्वगतागतानि
दृष्ट्वा जना हत्सु परामृशन्ति ॥

चेष्टा समेयं किमु चञ्चलाया

अलातचक्रस्य कटाक्षकस्य वा ॥ १ ॥

अयं क्रियासंदेहः । राजराजेश्वरहयेन गतागतरूपा क्रिया
केन सदृशी कृतेति । अनेन दिशादर्शनेनान्यविधसंदेहेऽप्यलं-
कारत्वं बोध्यम् ॥ इति संदेहप्रकरणम् ॥ ६८ ॥

संभावना ॥

संभावनैव लोके संभव इत्युच्यते ॥ संभावना तु योग्यता ।
“संभावना योग्यतायाम्” इति चिन्तामणिः ॥

तत्र संभावना प्रोक्ता संभवो यत्र वर्ण्यते ॥

यथा—

यशवन्तधराधीश! रविवंशमहामणे! ॥

यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव ॥१॥

अत्र शेषो वक्ता चेद्राजराजेश्वरस्याखिलगुणकथनस्य सं-
भवः ॥ शेषस्य सहस्रं फणाः । सर्पा द्विजिह्वा इति तस्य
रसनानां द्विसाहस्रम् । कविश्च सः । तन्निर्मितव्याकरणमहा-
भाष्यं सुप्रसिद्धम् ॥

यथा वा—

चकोराः कुर्वीरन् ज्ञतयुतमिदं चन्द्रवदनं

यदा दन्तज्योतिस्तडिदिव न भीतिं प्रकटयेत् ॥
द्विरेफा द्राक्षाया द्युतिविजयिनीं यौवनविभां
लिहीरंश्चेदस्या न तनुरमला चम्पकरुचिः ॥१॥

वर्णनीयनायिकायाश्चम्पकवर्णत्वाद्यभावे भ्रमरादीनां लेह-
क्रियादेः संभवः ॥ अर्वाचीना धुरंधरस्वीकृतोत्प्रेक्षालंकारस्य
स्वरूपं संभावनामजानन् । तदेवोक्तमुत्प्रेक्षालक्षणे चन्द्रालो-
ककारेण—

“संभावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना” इति ॥

धुरंधरोऽस्यालंकारस्य कण्ठरवेण संभावनेतिनामाह ॥ अ-
तोऽर्वाचीनाः संभावनात उत्प्रेक्षाया व्यावृत्तये वस्तुहेतुंफला-
त्मना संभावनोत्प्रेक्षालंकारः । तदन्यरूपा संभावना संभाव-
नालंकार इत्याहुः ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“संभावना यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये ॥” इति ॥

ऊहो विमर्शात्मकस्तर्कः । विमर्शस्तु विचारः । “ऊहः
विमर्शात्मकतर्कः । विमर्शः विचारे” इति चिन्तामणिः ॥

यथा—

यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव ॥

अस्मिन्परंपरागतोदाहरणे तेषां लक्षणसंगतिस्तु, वर्णनी-
यनृपस्य समस्तगुणकथनसिद्ध्यर्थं शेषो वक्ता चेत्समस्त-
गुणान्वक्तुं शक्नुयादिति तर्कः ॥ मम तु मतं, वस्तुहेतुफला-

त्मना संभावना तूत्प्रेक्षा, उक्तविधा च संभावना संभावना-
ऽलंकार इत्युक्तवैलक्षण्ये प्रकारान्तरत्वयोग्यतापि नास्तीति
कथं वाऽलंकारान्तरत्वयोग्यत्वम् । एतन्नूदाहरणान्तरमात्रम् ॥
उत्प्रेक्षायाः स्वरूपं संभावना न भवतीत्युत्प्रेक्षाप्रकरणे प्राग-
भिहितम् । अस्यालंकारस्य स्वरूपं योग्यता । न तु विमर्शात्म-
कस्तर्कः ॥ इदं लक्षणं स्वरूपाबोधकतयाऽसंभवदोषग्रस्तम् ॥
इति संभावनाप्रकरणम् ॥ ६६ ॥

संस्कारः ॥

संस्कारो वासना । “संस्कारः वासनायाम्” इति चिन्ता-
मणिः ॥ अत्र वासनाशब्देन कस्तूर्यादिसुगन्धिद्रव्यापगमे-
ऽपि तत्संसर्गात्तद्भाण्डे कस्तूर्यादेः पूर्ववासनावृत्तित्वं विवक्षि-
तम् ॥ उक्तलोकन्यायानुसारेण भावानां संस्कारे घुरंधरेण
संस्कारालंकारोऽङ्गीकृतः ॥ अयमलंकारोऽलंकारोदाहरणे
उक्तः ॥

संस्कारस्तु महाराज! संस्कारालंकृतिर्मता ॥

यथा—

दानाभावप्रसङ्गेऽपि यशवन्तमुखाब्जतः ॥

देहि देहीति वचनमाविर्भवति सर्वदा ॥ १ ॥

राजराजेश्वरस्य सततं दानेन देहिं देहीति शब्दोच्चारण-
स्यात्यन्तमभ्यासात्तत्संस्कारेणाऽन्यप्रसङ्गेऽपि देहीति वचनं
मुखाग्निः सरति ॥

यथा वा—

यद्यपि गेहे गेहे निन्दा जाता तथापि नो गेहे ।
ज्जणमपि तिष्ठति बुद्ध्वाप्यथाप्यबुद्ध्वा तदेव गृहमेति

अस्योपपत्तेः परमप्रियपरकीयाया गृहगमनात्यन्ताभ्या-
सात्तत्संस्कारेणानिच्छायामप्यन्यत्र गच्छतस्तस्या एव गृहे
गमनम् ॥ इति संस्कारप्रकरणम् ॥ ७० ॥

समः ॥

समशब्दार्थः समानः, तुल्य इति ॥ अत्र समानतया यथा-
योग्यता विवक्षिता ॥

यथायोग्यत्वमुर्वीश! यत्र तत्र समः स्मृतः ॥
तं च सर्वप्रकारेणाददात्तुभ्यं जगत्पतिः ॥ १ ॥

यथा—

ज्योत्स्ना चन्द्रमसं यद्दृष्ट्वं सुरतरङ्गिणी ॥
तद्दत्त्वामाश्रिता कीर्तिर्यशवन्तनरेश्वर! ॥ १ ॥

अत्र ज्योत्स्नादिप्रशस्तवस्तूनां चन्द्रादिप्रशस्तवस्त्वाश्रया-
दाश्रयाश्रयिभावसंबन्धो यथायोग्य इति समाशेकारः ॥ अयं
स्तुतिपर्यवसायी ॥

निन्दापर्यवसायी यथा—

आता हलधरस्य त्वं राधा च वृषभानुजा ॥

स्नेहवृद्धिः कथं न स्याद्वामित्याहुर्न जाङ्गनाः ॥१॥

हलं धरतीति हलधरो बलदेवः, वृषभश्च । 'वृषभानोर्जा-
ता राधा, वृषस्यानुजा स्वसा गौश्च ॥ अत्र परिहासे राधाकृ-
ष्णयोर्हलधरवृषभानुजाशब्दश्लेषेण पशुत्वप्रतीतिं कारयि-
त्वा यथायोग्यसंयोगसंबन्धः प्रतिपादितः ॥ मम तु मत्तं,
संबन्धोऽनेकविध इति यथायोग्यत्वमनेकधा भवतीति ॥

यथा वा—

आभीर्या हि मनो नवोद्धृतसमं दुग्धोपमं यौवनं(*)
दध्ना(†) तुल्यतमा रतिः प्रियतमे स्नेहस्रवे लोचने ॥
चन्द्रस्तक्रान्निभो मुखस्य पुरतः सर्वोद्ग्रह्यं वपुः
सैषा रञ्जयते कथं न रुचिरा कृष्णं कलाकोविदम् ॥१॥

मन आदीनां मृदुत्वविषये किसलयोपम्यस्य विद्य-
मानत्वेऽप्याभीरीसंबन्धिदधिदुग्धरवनीताद्यौपम्यकथनमाभी-
रीविषये यथायोग्यम् ॥

यथा वा—

भोःकूपान्वयमांडण!(‡)नोरसि लग्ना कदापि परमहिला
समराङ्गणे न एष्टं विलोकयामासुररयस्ते ॥ १ ॥

पृष्ठवत्तःस्थलयोरवयवयोः सहकथनं प्रसिद्धम् । उक्तप-
द्ये तयोः सहकथनरूपयथायोग्यतात्वात्समालंकारः ॥

यथा वा—

(*) दुग्धोपमनस्योद्ग्रम । उपाण इति लोकभाषा । (†) दधिवदतिगाढता ।
(‡) नामविशेष ॥

न्तरत्वम् ॥ उक्तलक्षणानां " आभीर्या हि मनः " इत्याद्यु-
दाहरणेष्वव्याप्तिः ॥ इति समप्रकरणम् ॥ ७१ ॥

समाधिः ॥

समाधिश्चदार्थः समर्थनम् । वृद्धीकरणमिति यावत् ॥
" समाधिः समर्थने " इति चिन्तामणिः ॥ लोकेऽपि हि
हर्म्याणां समर्थनाय सुधालेपः, कपाटानां च समर्थनाय
तैलसेको विधीयते । सुधया पाषाणयोजने सुधा हर्म्यस्य
कारणम् । नत्सिद्धयनन्तरं हर्म्यस्य समर्थनाय सुधया लेपे
तु सुधाया न कारणत्वम् । उक्तलोकव्यवहारानुसारेण
समर्थने धुरंधरः समाध्यलंकारमङ्गीचकार ॥

समाधिर्मरुभूपाल! समाधिर्भूषणं भवेत् ॥

यथा—

प्राणी यत्र जलं विना म्रियत इत्याख्यायतेऽयं मरु-
योगी चापि शशाप(*) दुर्गरचनाकालेऽतिसंकोपितः ॥

(*) रावयोधसिंहेन यस्मिन्निरो योधपुरे दुर्गे निरुमायि, तत्र निर्भरे बिडियानापनाम-
को ग्रीगी तप आचरन्तप्रदेशान्तुमादिष्टः शशाप । भवतां दुर्गरचनाप्रयोऽयं निर्भरः
शोपनाप्सति । द्वितीये तृतीये च हापनेऽस्मिन्पुरे जलकष्टं मविध्यतीति । स च विकमा-
केत्य पञ्चदशोत्तरपञ्चदशगततमसंवेत्सरादारम्य पञ्चचत्वारिंशदधिकैकोनविरातिशत-
तमसंवेत्सरं यावत्त्रिशदधिकचतुःशतशतपर्यन्तं चरितार्थः शपोऽधुना पञ्चचत्वारिंशदधिकैकोनविराजेन
सरांसि विरचय्य स्वप्रयत्नादपास्तः ॥

प्राचां निर्जलताविमार्जनकृती राज्ञां वृथैवाभव-
द्दोषोऽसौ यशनन्तसिंह! भवता मृष्टो विधाय हृदान्॥

अत्र मरुस्थलस्य स्वतः सिद्धा तादृशनिर्जलता चिडिया-
नाथयोगिशपेन समर्थिता ॥ तत एव त्रिशदुत्तरचतुःशतव-
र्षपर्यन्तं न निवृत्ता ॥

यथा वा—

मातङ्गः पुनरुन्मत्तः समुद्रश्च तरङ्गितः ॥
गजसिंहो मरुपतिर्दिल्लीट्प्रोत्साहनं पुनः ॥ १ ॥

अत्र गजस्य बलवत्त्वं स्वाभाविकम् । कदाचिदन्यगजेन
युध्यमानस्य कातरतया बलहानिश्चेत्तस्य बलवत्त्वं मदेन
समर्थितम् ॥ समुद्रस्य भयंकरत्वं स्वाभाविकम् । कदाचिद-
भ्यासवतो भयंकरत्वाभावे तद्भयंकरता तरङ्गैः समर्थिता ॥
मरुधराधीशो गजसिंहो महान्वीरो बभूव । कदाचिदप्रीत्या
दिल्लीशकार्यानिङ्गीकारं कुर्याच्चेदिल्लीशप्रोत्साहनेन तस्य वीरत्वं
समर्थितम् ॥

यथा वा—

रे रे विश्वासघातिनू! चल भटिति गृहं चेत्प्रियाद-
र्शनं ते-

ऽभीष्टं दैवादिदानीं गतिरजनि नवैवेक्ष्यतां तत्र गत्वा ॥
कामस्तावत्सुतीक्ष्णैरतिशयितमसावाशुगैर्विध्यतीमां
मेघेनात्तश्च चापः कथय कथमियं धारयेत्प्राणमद्य । ११ ।

अत्र मेघेन धनुरादाय विराहिणीमरणं समर्थितम् ॥ परंप-
रागतं धुरंधरस्येदमुदाहरणम्-

उत्कण्ठिता च तरुणी जगामास्तं च भानुमान् ॥

परकीयाया उपपत्तिमिलनोत्कण्ठा सूर्यास्तमनेन समर्थि-
ता ॥ धुरंधराभिप्रायमजानाना अर्वाचीना अत्र कारणान्तर-
योगं ज्ञात्वा समाधिनामार्थं “सम्यगाधिः समाधिः” इति
ज्ञातवन्तः । आधिस्तु गर्भाधानम् । “आधिः, आधानम् ।
आधानं गर्भाधाने” इति चिन्तामणिः ॥ एतेऽत्र समाधिश-
ब्देनैकस्मिन्कारणे कारणान्तरं गर्भरूपमित्यज्ञासिपुः ॥ उक्त-
सिद्धान्तानुसारेण चन्द्रालोककार इदं लक्षणमाह-

“समाधिः कार्यसौकर्यं कारणान्तरसंनिधेः ॥” इति ॥

चन्द्रालोककारेण “उत्कण्ठिता-” इत्येव चोदाहृतम् । च-
न्द्रालोककारादीनां मतं तु “कारणान्तरयोगतः कार्यसौकर्यं
समाध्यलंकारः” इति ॥ मम तु मतं, केनचित्प्रकारेण वस्तुनः
समर्थनं समाध्यलंकारः । कारणान्तरयोगतः कार्यसौकर्यं तु
हेत्वलंकारप्रकारभूतायाः कारणमालायाः प्रंकारः ॥ अनेकका-
रणानां संयोगेन समक्षतयेककार्यकर्तृत्वचमत्कारापेक्षया-
ऽनेककारणसंयोगजनितकार्यसौकर्यचमत्कारस्य सर्वथा विल-
क्षणत्वाभावात् ॥ ननु वस्तुनः समर्थनमपि केनचिद्धेतुनैव
भवतीति समाधेः कथं हेतुतः पृथग्भावं इति चेच्छृणु । कार्य-
कारणभावसंबन्धे चमत्कारस्य प्राधान्यं कारणनिष्ठमिति
तदेव हेत्वलंकारत्वेनाङ्गीकृतम् । न तु कार्यम् । अत्र तु कार्य-

रूपसमर्थने चमत्कारस्य प्राधान्यात्समर्थनस्य समाध्यलंकार-
त्वेनाङ्गीकारः ॥ अयं विषयः सूक्ष्मया दृष्ट्याऽवधारणीयः ॥
इदं लक्षणं स्वरूपाबोधकतयाऽसंभवदोषग्रस्तम् ॥

इति समाधिप्रकरणम् ॥ ७२ ॥

समासोक्तिः ॥

समासः संक्षेपः । “समासः संक्षेपे” इति चिन्ताम-
णिः ॥ अत्र संक्षेपशब्दार्थस्त्वल्पेन बह्वभिधानम् । “संक्षेपः
स्तोकेन भूयसोऽभिधाने” इति चिन्तामणिः ॥ तथा च स्तो-
केन बहुकथनरूपोक्तिः समासोक्तिः ॥ लोकेऽपि हि स्तोके-
न बहुकथनं श्लाघनीयं भवति । उक्तलोकव्यवहारानुसारेण
धुरंधरः समासोक्त्यलंकारमङ्गीचकार ॥

यस्यां तु रचनायां स्यात्समासेनोक्तिरीश्वरः ॥
समासोक्तिरलंकारस्तत्र धुर्यमते मतः ॥

यथा—

यशवन्त! न शक्तोऽहमनन्तान् भवतो गुणान् ॥
वक्तुमेतावदेवालं त्वत्समस्त्वमसि प्रभो! ॥ १ ॥

अत्र राजराजेश्वरस्यानन्तगुणाः “त्वत्समस्त्वमसि”
एतावन्मात्रेण कथिताः ॥

यथा वा—

हे प्राणेशहरे! ते तस्या विरहव्यथां तु किं वच्मि ॥

विरहज्वालाऽऽलीढा मरणं सा मन्यते भद्रम् ॥ १ ॥

अत्र वियोगिन्या अनिर्वचनीयवियोगदशाः “मरणं सा मन्यते भद्रम्” एतावन्मात्रेण कथिताः ॥

यथा वा—

खदिरस्तेऽरिनारीणां धितनोति कुचक्षतम् ॥

केशान् गृह्णाति वासांसि हरते विपिने नृप! ॥१॥

अत्र खदिरवृक्षे कामुकव्यवहारारोपो विवक्षितः ॥ स चा-
त्रोपमाद्वारा रूपकद्वारा वा क्रियते चेत् “कामुकवत् खदिरो
नखाग्रेणैव कण्टकाग्रेण कुचक्षतं विदधाति, करेणैव शाखया
केशान् गृह्णाति, हठेनैव निविडत्वेन वसनमपहरति” इत्ये-
तावद्बहुजं कथनीयं स्यात् । तच्चोक्तरीत्या खदिरस्य पुल्लिङ्ग-
तया समानविशेषणैश्च स्तोकेनोक्तम् ॥

यथा वा—

प्रसारयिष्यति करं कलानाथोऽम्बरे ततः ॥

वारुणी दधती रागं संकेतयति शर्वरीम् ॥ १ ॥

कलानाथश्चन्द्रः, कामकलाकोविदश्च ॥ सायंकालेऽरुण-
त्वमापद्यमाना वरुणदिगिदानीं रात्रिर्भविष्यतीति सूचयत्येव ।
अत्र चन्द्रविम्बप्रतीक्योर्जारव्यवहारारोपो विवक्षितः ॥ स च
रूपकद्वारोपमाद्वारा वा क्रियते चेत् “उपपत्तिरूपश्चन्द्रः प्रत्य-
क्षीभवतीति हस्तरूपकिरणान् वस्त्ररूपाकाशे प्रसारयिष्यतीति
हेतुनाऽनुरागरूपं रक्तवर्णं धरन्ती परकीयारूपा पश्चिमदिशा

चन्द्रविम्बरूपमुपपत्तिं प्रति रात्रिः प्रतीक्ष्यतामिति रात्रिसंकेतं करोति” इत्येतावद्बहुलतरं कथनीयं स्यात् । तच्चोक्तरीत्या चन्द्रस्य पुल्लिङ्गतया दिशः स्त्रीलिङ्गतया शिलष्टशब्दैश्च स्तोकेनोक्तम् ॥ अत्र शिलष्टशब्दानां पृथक्पृथक्गर्थकल्पना न बुद्धि-विषया । किं तूभयार्थचमत्कारस्य श्रुतिमात्रेणैवैकरूपतयाऽवगमः ॥ अयमपि संक्षेपस्य चमत्कारोऽनुभवसिद्धः ॥ अयं सूक्ष्मया बुद्ध्याऽवधारणीयः ॥

धुरंधराभिप्रायापरिज्ञानादवाचीना अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य गम्यत्वेऽप्रस्तुतप्रशंसालंकारः, प्रस्तुतेनाप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्त्यलंकार इति सिद्धान्तयामासुः ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत्” इति ।

अवाचीनैरुच्यते, प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य स्फुरणं संक्षेपादिति समासोक्तिः ॥ मम तु मतं, अयमेवां प्रमादः । कुत इति चेदुक्तकथनेनैवामयमभिप्रायः । अप्रस्तुतप्रशंसायां वाच्यार्थस्याप्रस्तुतत्वेन तत्र पर्यवसानाभावात्प्रस्तुतार्थस्य न संक्षेपरूपता । अत्र तु वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वेन तत्र पर्यवसानमित्यप्रस्तुतार्थस्य संक्षेपरूपतेति । तन्न समीचीनम् । व्यङ्ग्ये गम्यत्वमर्थात्प्रतीतिमात्रमिति तत्सूक्ष्मरूपम् । न तु संक्षेपरूपम् । स्तोकेन भूयसोऽभिधानं नेति भावः । समासोक्तिनामस्थापकधुरंधरः कण्ठरवेण समासोक्तिरित्याह । उक्तिस्तु वाच्यार्थस्य विषयः । न तु व्यङ्ग्यस्य । अस्य भवेन तु सर्वत्रापि व्यङ्ग्यस्थले समासोक्त्यलंकारप्राप्त्या व्यङ्ग्योच्चेदप्रसङ्गः ॥ अप्रस्तु-

तेन प्रस्तुतस्य गम्यत्वमित्यप्रस्तुतप्रशंसायाः स्वरूपमपि न भवति । तत्स्वरूपं त्वप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणे द्रष्टव्यम् ॥ नामार्थविरुद्धलक्षणनिर्माणं चासंभवदोष इतीदं लक्षणमसंभवदोषप्रस्तम् ॥ इति समासोक्तिप्रकरणम् ॥७३॥

॥ समुच्चयः ॥

समुच्चयशब्दार्थः समूहः । “समुच्चयः राशौ” इति चिन्तामणिः ॥ खले धान्यराशौ धान्यकणानां समूहो भवति । तथेहाप्येकधर्मिणां समुच्चये रूढिः ॥

“समुच्चयाख्योऽलंकार एकधर्मिसमुच्चयः ॥

यथा—

यशवन्तनृपो दाता, मरुदेशो निरामयः ॥

जन्मचारणवंशोऽर्च्ये भाग्याल्लब्धं मुरारिणा ॥ १ ॥

अत्र भाग्यान्मम मुरारिदानस्योत्तमवस्तुलाभसमुच्चयः ॥

यथा वा—

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी.

सरो विगतवारिजं मुखमनन्तरं स्वाकृतेः ॥

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥१॥

अत्र भर्तृहरिमहाराजेन मनसः शल्यभूतवस्तूनां समुच्चयः
कृतः ॥ .

चन्द्रालोककारः समुच्चयद्वयं मन्वान इमानि लक्षणोदाह-
रणान्याह—

ब्रह्मनां युगपद्भावभाजां गुम्फः समुच्चयः ॥ .

यथा—

नश्यन्ति पश्चात्पश्यन्ति त्रस्यन्ति च भवंद्विषः ॥

अत्र शत्रुविषयास्थैर्यग्रीवाभङ्गुरेक्षणभयानां ब्रह्मनां युग-
पद्भाविनां निबन्धनम् ॥ सम तु मतं, उदाहरणान्तरमेतत् ॥
द्वितीयस्येदं लक्षणम्—

“अहंप्रथमिकाभाजामेककार्यान्वयेऽपि सः ॥” इति ॥

अहमहमिकास्वरूपं तु ब्रह्मनामेककार्यकारित्वेऽहं प्रथमं
कुर्यामहं प्रथमं कुर्यामिति ॥ यथा खले पततां कपोतानां ग-
णोऽहं पूर्वमहं पूर्वमिति पतति ॥

यथा—

कुलं रूपं वयो विद्या धनं च मदयन्त्यमुम् ॥

अत्राहंप्रथमिकाभाजां समुच्चयस्तूदाहरणान्तरमात्रम् । न
त्वलंकारान्तरम् ॥ ग्रन्थकारा इमं कारणमालारूपमुपमाप्रं-
कारं मन्यन्ते ॥ तत्समीचीनम् ॥

यथा वा—

अहमहमिकया चित्तं चक्षुश्चातुर्यमेति संवृद्धिम् ॥
प्रोत्साहनेन कामस्येति मया मन्यते राजन्! ॥१॥

मम तु मतं, अर्वाचीनानां नियमितसमुच्चयावेव न समु-
च्चयालंकारः । किं तु यथाकथंचिदेकधर्मिवस्तुमात्रस्य समुच्चये
समुच्चयालंकारः ॥ मदुक्तोदाहरणद्वयेऽप्युक्तलक्षणयोरव्याप्तिः ॥
अस्योक्तलक्षणद्वयमपि स्वरूपाबोधकमव्याप्तिदोषग्रस्तं च ॥
इति समुच्चयप्रकरणम् ॥ ७४ ॥

॥ सहोक्तिः ॥

सहभावस्योक्तिः सहोक्तिः ॥

उक्तिस्तु सहभावस्य सहोक्तिर्भूषणं भवेत् ॥
अलंकारोऽत्र न सह शिष्येण गुरुरागतः ॥१॥

रमणीयः सहभाव एव सहोक्त्यलंकारः ॥ न तु “सह
शिष्येणागतो गुरुः” इत्यरमणीयसहभावोऽपि ॥ अनेन
दिग्दर्शनेन सर्वेष्वप्यलंकारेषु रमणीयत्वं एवालंकारत्वमिति
ज्ञेयम् ॥

यथा--

यशवन्तयशः प्राप्तं समुद्रं शत्रुभिः सह ॥
श्रीरायातारिधरया सह लोको वदत्ययम् ॥ १ ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणम् ॥

“ सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जनः ॥” इति ॥
इदं लक्षणं नामार्थानुसारि ॥ इति सहोक्तिप्रकरणम् ॥७५॥

सारः ॥

सारशब्दार्थः श्रेष्ठः । “ सारः श्रेष्ठे ” इति चिन्तामणिः ॥
वस्तुनः श्रेष्ठोऽशः सार इति लोके प्रसिद्धः ॥ तस्मिन्निह रूढिः ॥

भूपते! वस्तुनः सारः सारालंकृतिरिष्यते ॥
त्वमेनां सुष्ठु जानीषे श्लाघन्ते सर्वमानवाः ॥१॥

यथा--

भक्ष्यपानादिजसुखं सर्वैरत्रानुभूयते ॥
सुरक्षां नृपतासारं मनुते मरुभूपतिः ॥ १ ॥

अत्र राज्यवस्तुनि प्रजापालनं सारः ॥

यथा वा--

अस्मिन्नपारे संसारे सारभूतं कवेर्वचः ॥
यशवन्तमहाराजः श्लाघन्ते यन्मुहुर्मुहुः १ ॥ ॥

अत्र संसारवस्तुनि कविरचना सारभूता ॥ सारशब्दायौ
गमनमपि । सरणं सारः । “सु गनौ” इत्यस्माद्भावे घञ्-ठ

अर्वाचीनाः कचित्तादृशोदाहरणलाभेन भ्रान्ताः सारशब्दार्थं
गमनं ज्ञातवन्तः ॥ तदनुसारेण चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इत्यभिधीयते” इति ॥

उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इति कथनेन चन्द्रालोककारस्या-
प्ययमेवाशयः, सर्वस्मात्पर उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इति ॥
काव्यप्रकाशकारेण च—

“उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥”

इत्युक्त्वा स एवाभिप्रायः स्पष्टीकृतः ॥ चन्द्रालोके इद-
मुदाहरणम्—

‘मधुरं मधु तस्माच्च सुधा तस्याः कवेर्वचः ॥

अस्य मतेऽत्र मधुरतायाः सरणं गमनमुत्तरोत्तरमुत्कर्षमा-
प्नुवत्कविवाण्यां परावधिसाररूपं सत्सारालंकारः ॥ मम तु
मतं, नात्रायं सारशब्दार्थः । न चेदं सारस्वरूपमपि । घातूना-
मनेकार्थत्वान्मदुक्तो लोकप्रसिद्धः श्रेष्ठांश एवात्र सारशब्दा-
र्थः ॥ इदं लक्षणं सारालंकारस्वरूपे न संभवतीत्यसंभवदोष-
ग्रस्तम् ॥ इति सारप्रकरणम् ॥ ७६ ॥

सूक्ष्मः ॥

सूक्ष्मशब्दार्थ इन्द्रियागोचर इति ॥ “सूक्ष्मः, इन्द्रियागो-
चरे” इति चिन्तामणिः ॥

इह स्वरूपं सूक्ष्मस्येन्द्रियागोचरता नृप! ॥
तादृशं कर्णनं यत्र तत्र सूक्ष्माख्यभूषणम् ॥ १ ॥

यथा—

यशवन्तमहाराजमन्त्रो न परतन्त्रकः ॥
अत एवाखिलालक्ष्यः परब्रह्मेव सर्वदा ॥ १ ॥

अत्र राजराजेश्वरस्य मन्त्रोऽन्यश्रवणमनोनेयनागोचर-
त्वात्सूक्ष्मः । स च रमणीयतयाऽलंकारः ॥

यथा वा—

गङ्गासूर्यसुतान्तरे निगमगीर्वाध्या सरस्वत्यलं-
चान्द्री चापि कलाऽम्बरे प्रतिपदः शास्त्रेण संज्ञायते ॥
यद्वच्चानुमितिप्रबोध्यमधिप! ब्रह्मास्ति तद्वद्विया
कामिन्या अनुमीयते कटिरियं यच्चक्षुषोऽगोचरा ॥ १ ॥

अत्र सरस्वत्यादेर्नेत्रेन्द्रियागोचरत्वेन चमत्कारंकारितया
सूक्ष्मालंकारः ॥ अल्पालंकारे त्वल्पत्वमिह त्विन्द्रियागोचर-
त्वमिति महद्वैलक्षण्यम् ॥

यथा वा—

रविप्रणामव्याजेनाप्रार्थयत्तां कृताञ्जलिः ॥
सा च नीलनिचोलेन स्वचूडामणिमावृणोत् ॥ १ ॥

कवेरुक्तिरियम् ॥ अत्र दंपत्योः साभिप्रायचेष्टायां नायक-
निष्ठसमागमेच्छाया नायिकानिष्ठरात्रिसंकेतसूचनस्य च-

सूक्ष्मरूपत्वात्सूक्ष्मालंकारः ॥ एतादृशसूक्ष्मताया अन्यल-
क्ष्यत्वेऽपि न काचिद्भानिः ॥ यथा मिलितालंकारे उन्मीलि-
तत्वेऽपि न हानिः ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणोदाहरणम्—

“सूक्ष्मं पराशयाभिज्ञेतरसाकूतचेष्टितम् ॥

यथा—

मयि पश्यति सा केशैः सीमन्तमणिमावृणोत् ॥

अस्मिन्नुदाहरणेऽस्य लक्षणसंगतिस्त्वेवम् । सखायं प्रति
नायकस्योक्तिरियम् ॥ मयि तदिशि पश्यति तथा सीमन्तम-
णिः केशैर्गोपितः ॥ अत्रायं भावः, नायकस्य तादृशदृष्ट्या
समागमेच्छां विज्ञाय नायिकया सूर्यास्तसमयः संकेतत्वेन
सूचित इति ॥ मम तु मतं, अत्रोभयोरपि साभिप्राया सूक्ष्म-
रूपा चेष्टा पृथक्पृथक् सूक्ष्मालंकारद्वयमिति ॥ ईदृशोदाहर-
णभ्रमेणार्वाचीनानामुक्तलक्षणनिर्माणं प्रमादमूलम् ॥ उक्त-
लक्षणस्य पूर्वोदाहरणेष्वन्येष्वपि चाव्याप्तेः ॥ पूर्वोक्तोदाहर-
णद्वये न काचिच्चेष्टोपलभ्यते । किं चैकस्यैव स्वसंबन्धिसूक्ष्म-
चेष्टायामपि सूक्ष्मालंकारो दृश्यते ॥ परस्य सूक्ष्मचेष्टां विज्ञा-
य तं प्रति घोषयितुं सूक्ष्मचेष्टाकरणस्यास्मिन्नलंकारे न म-
नागप्युपयोगः ॥ इदं लक्षणमव्याप्तिदोषग्रस्तम् ॥ इति सूक्ष्म-
प्रकरणम् ॥ ७७ ॥

स्मृतिः ॥

स्मृतिशब्दार्थस्तु चिरानुभूतस्यार्थस्य स्मरणशक्तिरिति ॥

“ स्मृतिः चिरानुभूतार्थस्मरणशक्तौ ” इति चिन्तामणिः ॥
चन्द्रालोककारोऽपि स्मृत्यलंकारस्य नामैव लक्षणमाह ॥

चिरानुभूतस्यार्थस्य स्मरणं भूषणं स्मृतिः ॥
यशवन्तमहाराज! सा चानेकविधा मता ॥१॥

यथा—

विद्यावृद्धिकरं भव्यमत्युदारं मनोहरम् ॥
त्वां वीक्ष्य मरुभूपाल! भोजं स्मरति विश्वकम् ॥१॥

अत्र भोजमहाराजसधर्माणं राजराजेश्वरं समीक्ष्य श्रव-
णद्वारा चिरानुभूतस्य भोजराजस्य स्मृतिः ॥

यथा वा—

पङ्कजं पश्यतः कान्तामुखं मे गाह्वरे मनः ॥

अत्र नायिकामुखसदृशपद्मदर्शनाद्दृष्टिद्वारा चिरानुभूतस्य
नायिकामुखस्य स्मृतिः ॥ काव्यप्रकाशकारादयस्तु सदृशव-
स्तुदर्शनजन्या स्मृतिः स्मृत्यलंकार इत्याहुः ॥ भोजमहारा-
जादयश्च केनचित्प्रकारेण स्मृतौ सत्यां स्मृत्यलंकार इति व-
दन्ति ॥ भोजराजेन सहास्माकमैकमत्यम् ॥

यथा—

गतं तमो विस्मृतिरूपमात्मनः ॥

विस्मृत्यपममस्तुं स्मृतिरेव ॥ अत्र निर्निमित्तस्मृतिः ॥

यथा वा—

मेघांचितं वियद्दृष्ट्वा स्मृतिमारुढंवान् प्रियः ॥

अत्र सदृशदर्शनं विनोदीपनेन स्मृतिः ॥

यथा वा—

दिल्लीपुरसभामध्ये यो दृष्टो मरुभूपतिः ॥

सोऽयं राठोडवंशीयो यशवन्तनरेश्वरः ॥ १ ॥

अत्र समयान्तरावलोकितराजरांजेश्वरस्य पुनर्दर्शनेन दिल्लीपुरसभादृष्टोऽयमेव राजराजेश्वर इत्यभिज्ञानम् । तच्च प्रत्यभिज्ञानरूपा स्मृतिः ॥

यथा वा—

स्वप्नेऽहं प्रगता तटं रविसुताया यत्र कृष्णो नट-
न्नास्ते तत्र ममाञ्चलं स धृतवान् भावस्मिते दर्शयन् ॥
तावद्गौरव आगतः श्रुतिपथं मन्थस्य चापि जणा-
द्वोधे नैव घनं वनं न च हरिर्नो वा तटं यामुनम् ॥ १ ॥

अत्र प्रथमानुभूतकृष्णसंघर्षी स्वप्नः स्मृतिरूप एव ॥ अस्याप्युपलक्षणेन स्मृतौ संग्रहः ॥

यथा वा—

अज्ञैरभक्तैर्ब्रजवासिनो जनान्
चारोदकूपैर्यमुनां महानदीम् ॥
अर्कादिवृक्षैश्च तमालपादपान्
पिकध्वनिं काकरैः स्मराम्यहम् ॥ १ ॥

अत्र वैधर्म्यदर्शनेन स्मृतिः ॥ स्मृतिः संचारिभावोऽपि ॥
रसस्यावयवरूपत्वे स्मृतेः संचारित्वम् । अन्यत्रालंकारत्वमिति
विवेकः ॥

यथा—

सौमित्रे! ननु सेव्यतां तरुतलं चण्डांशुरुज्जृम्भते
चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते! चन्द्रोऽयमुन्मीलति ॥
वत्सैतद्विदितं कथं नु भवता धत्ते कुरङ्गं यतः
क्वासि प्रेयसि! हा कुरङ्गनयने! चन्द्रानने! जानकि! ॥१॥

अत्र जानक्यालम्बनविभावः । चन्द्र उद्दीपनविभावः ।
“क्वासि प्रेयसि!” इत्यादि रामचन्द्रवचनमनुभावः ॥ अत्र
“चन्द्रोऽयमुन्मीलति” इत्युक्त्या चन्द्रसदृशजानकीमुखस्य
“धत्ते कुरङ्गं यतः” इत्युक्त्या च मृगनयनसदृशजानकीने-
त्रयोः स्मृतिः संचारिरूपा ॥ जानकीविषया रामचन्द्रस्य र-
तिः स्थायिभावः ॥ इत्थमिह विभावानुभावसंचारिभावसंयो-
गाद्विप्रलम्भशृङ्गाररसनिष्पत्त्या स्मृतेः संचारित्वम् ॥ संचा-
रितायाश्चमत्कारस्य प्राधान्यात् ॥ इति स्मृतिप्रकरणम् ॥ ७८ ॥

॥ स्वभावोक्तिः ॥

स्वभावस्तु सहजो धर्मविशेषः । “स्वभावः सहजधर्मवि-
शेषे” इति चिन्तामणिः ॥ सहजः सहजन्मा । तादृशस्वभा-
वस्योक्तिः कथं न स्वभावोक्तिः । स्वभावोक्तिरिति कथनाभिः

प्रायस्तु क्रियाऽऽकृत्यादिसहजन्मवर्मेणां यथावदुक्तिः । न
तु कविप्रतिभोत्थापितोक्तिरिति ॥

उक्तिर्वस्तुस्वभावस्य स्वभावोक्तिरलंकृतिः ॥
यथा यथार्थताराजन्! चित्रस्य स्यान्मनोहरा ॥ १ ॥

यथा—

प्रसन्नास्यो विशालाक्ष आजानुभुज उज्ज्वलः ॥
मरुपालोऽस्ति मरुपो यशवन्तनरेश्वरः ॥

अत्र राजराजेश्वरस्याकृतेर्वर्णस्य च स्वभावोक्तिः ॥

यथा वा—

जायन्ते खलु तारका हतरुचो मार्तण्डतेजोऽरुण-
मुल्लासः कमलव्रजस्य मुनिराङ्गवेदध्वनिश्चोच्चकैः ॥
निद्राभङ्गमुपैति विश्वमलयो दानानुरक्ताः शुचा
हीनः कीकगणस्तदा कविजनस्त्वां स्तौति वख्ते-
श! भोः ॥ १ ॥

इदं पद्यं योधपुरराज्यप्रथमश्रेणीकसामन्ताऽऽनुवाग्रामा-
धिपतिचाम्पावंतठकुरवख्तावरसिंहविषयं कविराजवाङ्मयी-
दासकथितम् ॥ अत्र प्रातःकालस्य स्वभावोक्तिर्यथार्थतया
चमत्कारमावहतीत्यलंकारः ॥

यथा वा—

अगाधाः सरितोऽनन्ता विशालास्तरवस्तथा ॥

कूजन्ति कोकिला मत्ता गौडदेशे महीपते! ॥१॥

देशस्य स्वभावोक्तिरियम् ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनम् ॥

इदं लक्षणं नामार्थानुसारि ॥ इति स्वभावोक्तिप्रकरणम् ॥ ७९ ॥

॥ हेतुः ॥

हेतुः कारणमिति पर्यायान्तरम् ॥ हिनोति व्याप्नोति कार्यमिति हेतुः ॥ कार्योत्पादको हेतुरितिभावः ॥ स च द्विविधः ॥ कारको ज्ञापकश्च ॥ उत्पादकत्वं कारकत्वम् । यथाग्निर्धूमस्य कारकहेतुः । धूमस्योत्पादकत्वात् ॥ बोधयितृत्वं ज्ञापकत्वम् । यथाग्नेर्धूमः ॥ धूमोऽग्नेरुद्भवतीत्यग्नेः कार्यम् । तथाप्यग्निं ज्ञापयतीति धूमोऽग्नेर्ज्ञापकहेतुः ॥

हेतुर्हेतुरलंकारो धुरंधरमते भवेत् ॥

कारको ज्ञापकश्चेति स द्विधा भृप! भणयते ॥१॥

क्रमेण यथा—

सर्वे वर्णाश्रमा नीतिवशान्मरुपतेर्मरौ ॥

स्वधर्मनिरंताः सन्ति रामराज्ये यथा पुरा ॥

अत्र चतुर्णां वर्णाश्रमाणां स्वस्वमर्यादायां प्रवृत्तौ राज-
राजेश्वरः कारकहेतुः ॥

संयुध्यमानान्करिमल्लसंधान्
मिथस्तुरङ्गान् भ्रमिमादधानान् ॥
दृष्ट्वा नृपाभान्कविराजपूगान्
विज्ञायते श्रीयशवन्तराज्यम् ॥ १ ॥

अत्र बाष्पशकटाधिरूढपथिकानां यशवन्तसिंहराज्यज्ञा-
पने मल्लयुद्धादिकं ज्ञापकहेतुः ॥ अत्र ज्ञापकहेतूनां मालात्वा-
त्कारणमालेधम् ॥ माला तु बहूनामलंकाराणां प्रकारत्व-
मापद्यते । यथा मालोपमा, रूपकमालेत्यादि ॥

यथा वा—

श्रीमत्सज्जनभूष! दानमखिलैस्ते पूजनीयं परं
नादास्येऽहमयाचको मरुपतेर्नायं च दोषो मम ॥
मन्तव्यो भवदीयपूर्वपुरुषा धर्मस्य कार्ये सदा
राणास्त्राणपरा बभूवुरिति ते प्रार्थी मुरारिः कविः ॥ १ ॥

अस्माभिः कस्यचिद्गतभङ्गो न विधेय इति मेदपाटेश्वर-
महाराणासज्जनसिंहं प्रति ज्ञापने भवत्पूर्वपुरुषाः सदैव ध-
र्मत्राणपरा आसन्नित्यर्थो ज्ञापकहेतुः ॥

चन्द्रालोके इमानि लक्षणोदाहरणानि—

हेतोर्हेतुमता सार्धं वर्णनं हेतुरुच्यते ॥

हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं केचित्प्रचक्षते ॥ १ ॥

क्रमेण यथा—

असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुभ्रुवाम् ॥

• लक्ष्मीविलासा विदुषां विलासा वेङ्कटप्रभोः ॥

मम तु मतं, कार्येण सह हेतोः कथनमिति तु हेत्वलंकारस्य स्वरूपं न भवति । किं तु कारणात्कार्योत्पत्तिरिति हेतुस्वरूपम् ॥ किं च द्वितीयलक्षणोदाहरणयोर्हेतुतायाश्चमत्कारस्य न प्राधान्यम् । किं त्वभेदचमत्कारस्येत्ययमभेदालंकारस्य विषयः ॥ प्रथमलक्षणं साक्षात्स्वरूपाबोधकम् । द्वितीयमपि तथेत्युभयमप्यसंभवदोषग्रस्तम् ॥ इति हेतुप्रकरणम् ॥ ८० ॥

उपमाऽतद्गुणश्चातिशयोक्त्यतुल्ययोगिते ॥

अधिकं चानवसराऽनुज्ञाऽन्योन्यानि भूपते! ॥ १ ॥

अपन्हुतिरथापूर्वरूपं चाप्रत्यनीककम् ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादभेदश्चाल्पभूषणम् ॥ २ ॥

अवेज्ञाऽवसरंऽऽक्षेपंऽऽभासंश्चाप्युत्तरं ततः ॥

उत्प्रेक्षां च नृपोदीक्षमुदाहरणमेव च ॥ ३ ॥

उल्लेखैकाव्यर्थोपत्ति क्रमश्चापि च तद्गुणः ॥

यशवन्तमहाराज! ततः स्यात्तुल्ययोगिता ॥ ४ ॥

दीपकं चैव दृष्टान्तो महाराज! निर्दर्शना ॥

नियमश्च निरुक्तिश्च तथा पैरिकरो मतः ॥ ५ ॥

परिणामस्ततो राजन्परिसंख्या ततः परम् ॥
 पर्यायश्चैव पर्यायोक्तिर्भूषाऽपिहितं तथा ॥ ६ ॥
 पूर्वरूपानन्तरं च प्रतिमां प्रत्यनीककम् ॥
 ग्रहर्षणं भाषिकं चालंकारो मरुभूपते! ॥ ७ ॥
 भ्रान्तिर्मिथ्याध्यवसितिर्मिलितं मिषमेव च ॥
 मुद्रा रत्नावली भूप! रूपकं लेशे एव च ॥ ८ ॥
 लोकोक्तिश्चैव वक्रोक्तिर्विकल्पश्च ततः स्मृतः ॥
 विकासश्च विचित्रं च विध्यलंकार एव च ॥ ९ ॥
 विनोक्तिश्च विरोधो वै विशेषोक्तिस्ततः परम् ॥
 विषमं च विषादो वै व्यतिरेकस्ततो नृप! ॥ १० ॥
 व्याघातः शृङ्खला श्लेषः संकोचः संशयस्तथा ॥
 संभावनं च संस्कारः समालंकार एव च ॥ ११ ॥
 समधिश्च समोक्तिः समुच्चय उदाहृतः ॥
 सहोक्तिर्सारसूक्ष्माख्याः स्मृतिश्चापिततः परम् ॥ १२ ॥
 स्वभावोक्तिश्च हेतुश्चेत्यशीतिर्भूषणानि वै ॥
 एष्वन्तर्भावमायान्तीतरे मरुमहीपते! ॥ १३ ॥
 नामैवैषां लक्षणमेतान्नास्मैव वेद दत्तोऽसौ ॥
 यशवन्तभूषणेतिप्रबन्धसारो हि भूप! नामार्थः ॥ १४ ॥
 तादृशभूषणनाम्नां कण्ठे कण्ठी दधाति यो मनुजः ॥
 भूमण्डलस्य स स्याद्भूषणभूतो बुधैः सुसमान्यः ॥ १५ ॥
 विद्यार्थिनो हि पूर्वं लोकन्यायादवेत्य नामार्थान् ॥

पश्चादुदाहर्तीवै विलोक्य सन्त्वत्र कृतकृत्याः ॥१६॥
अधुना कोऽपि न कथयेत्सुगमा एतेऽखिला हि ना-
मार्थाः ॥

ज्ञाताः किमिति न पूर्वं सिता(*) यदाऽऽसन् भ्रमा-
स्यजालेन ॥१७॥

वेदादिभिश्च बहुलैः साधनसंघैः प्रपञ्चमिथ्यात्वे ॥
निर्णीते नृप! वेदादेर्व्यर्थत्वं कथं वदेन्मनुजः ॥१८॥

अन्यदीयामुपकृतिं महाराजोत्तमा जनाः ॥

न विस्मरन्ति स्वाभाव्यात्कार्यसिद्धौ कदाचन ॥१९॥

शोभाकरा चातिविलक्षणा च

स्पष्टा च लभ्येत चमत्कृतिश्चेत् ॥

तदेच्छया भूमिप! भिन्नभूषा

समान्यतामुक्तविभूषणेभ्यः ॥ २० ॥

उक्तालंकारमध्येऽपि वदेत्कश्चित्सयुक्तिकम् ॥

अन्तर्भावं भूषणस्य माननीयं हि तन्नृप! ॥ २१ ॥

बहव आचार्यास्तु द्विविधमेवालंकारं मन्यन्ते । शब्दस्य
शोभाकरः शब्दालंकारः । अर्थस्य शोभाकरोऽर्थालंकारः ।
यद्वा शब्दरूपेण काव्यशोभाकरः शब्दालंकारः । अर्थरूपेण
काव्यशोभाकरोऽर्थालंकार इति ॥ कतिचनाचार्या उभयालं-
काररूपं तृतीयं प्रकारं मन्यन्ते ॥ भगवान्वेदव्यास उभयालं-
कारं स्येदं स्वरूपमाह—

(*) सिता वद्धाः ॥ पित्र् कथने क्तः ॥

“शब्दार्थयोरलंकारो द्वावलंकुरुते समम् ॥

एकत्र निहितो हारः स्तनग्रीवामिव स्त्रियाः ॥१॥”

इति ॥

भगवता वेदव्यासेन समासोक्तिपर्यायोक्तिप्रभृतयोऽलंकारा उभयालंकारत्वेन स्वीकृताः । समासोक्तौ संचेपेऽलंकारत्वम् । अर्थे संचेपे कृते शब्दस्यापि संचेपो भवतीति संचेपः शब्दार्थयुगलस्य युगपच्छोभाकरत्वादुभयालंकाररूपः ॥ पर्यायोक्तौ तु पर्यायेऽलंकारत्वम् । अर्थपर्याये कृते शब्दस्यापि पर्यायो भवतीति पर्यायः शब्दार्थयुगलस्य युगपच्छोभाकरत्वादुभयालंकाररूपः ॥ भोजमहाराज उभयालंकारविषये इदमह—

“शब्देभ्यो यः पदार्थेभ्य उपमादिः प्रतीयते ॥

विशिष्टोऽर्थः कवीनां स उभयालंक्रिया मता ॥ १ ॥”

इति ॥

महाराजेनोपमारूपकादयश्चतुर्विंशतिरलंकारा उभयालंकारत्वेन स्वीकृताः ॥ तस्यायमभिप्रायः, उपमायामुपमानोपमेयसाधर्म्याण्यर्थस्य विषयः । उपमावाचका इवादिशब्दाः शब्दस्य विषयः । उक्तशब्दार्थयुगलेनोपमा प्रतीयत इत्युपमाया उभयालंकारता । रूपके “मुखमेव चन्द्रः” इत्यादावभेदवाचक एवशब्दः, संदेहे संदेहवाचकाः किमादिशब्दाः, उत्प्रेक्षायां चोत्प्रेक्षाद्योतका मन्ये इत्यादयः “शब्दा अर्थेन सह संवद्धा रूपकसंदेहोत्प्रेक्षारूपालंकाराणां प्रतीत्युपायका इत्युक्तालंकाराणामुभयालंकारता ॥ एवंमन्येष्वपि ज्ञेयम् ॥ काव्य-

प्रकाशगतकारिकाकारस्यायं सिद्धान्तः, पदपरिवर्तनं सहते-
ऽसावर्थस्य विषयः । पदपरिवर्तनं न सहतेऽसौ शब्दस्य विष-
यः । उभयोर्मिश्रितत्वे उभयालंकार इति ॥ अयं केवलं
पुनरुक्तवदाभासमेवोभयालंकारं मन्यते । तत्र पुनरुक्तवदाभा-
सस्येदं लक्षणम्—

“पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा ॥
एकार्थतेव शब्दस्य तथा शब्दार्थयोरयम् ॥ ” इति॥

शब्दपुनरुक्तवदाभासो यथा—

चकासत्यङ्गनारामाः ॥

अत्र “अङ्गने गृहाङ्गणे आरामा येषां ते” इति विग्रहः ॥
अङ्गना-रामेतिशब्दयुगलस्य स्त्रीवाचित्वाच्छ्रवणमात्रेण पुनरु-
क्तेर्भावेऽपि, अङ्गनस्थानेऽजिरेति, आरामस्थाने चोपवनेति
पदपरिवर्तने पुनरुक्तिर्निवर्तते इतीह पुनरुक्तवदाभासालंका-
रः शब्दरूपः ॥

शब्दार्थपुनरुक्तवदाभासो यथा—

तनुवपुरजघन्योऽसौ करिकुञ्जररुधिररक्तं खरनखरः ॥
तेजोधाम महःपृथुमनसामिन्द्रो हरिर्जिष्णुः ॥ १ ॥

सिंहवर्णनमिदम् ॥ अत्र तनुवपुःशब्दयोः शरीरार्थकत-
या, करिकुञ्जरशब्दयोर्गतार्थकतया, रुधिररक्तशब्दयोः शो-
णितार्थकतया, तेजोधाममहःशब्दाणां तेजोऽर्थकतया, इन्द्रह-

रिजिष्णुशब्दानां च देवेन्द्रार्थकतया श्रुतिमात्रेण पौनरुक्त्या-
भासः । तत्र तनु-कुञ्जर-रक्त-धाम-हरि-जिष्णुशब्दाः पदप-
रिवर्तनं न सहन्त इति शब्दविषयत्वम् । वपुः-करि-रुधिर-
इन्द्रशब्दाः पदपरिवर्तनं सहन्त इत्यर्थविषयत्वम् । उभयो-
र्मिश्रणादुभयालंकारोऽयम् । मम तु मतं, त्रयाणामप्युभया-
लंकारलक्षणानि श्रुतिमात्रेणैव सयुक्तिकानि भासन्त इति
लक्षणाभासरूपाणि । उदाहरणेऽप्यघटनात् ॥ काव्यस्य शरी-
रं शब्दार्थोभयात्मकम् । तत्र शब्दरूपेण शोभाकरः शब्दालं-
कारः । अर्थरूपेण शोभाकरोऽर्थालंकारः । शब्दोऽर्थस्य शोभा-
करो न भवति, अर्थश्च शब्दस्य शोभाकरो न भवतीति कथं
वा शब्दार्थोभयमिश्रणादुभयालंकारत्वसंभवः ॥ शब्दमा-
त्रेण चमत्कृतिमत्त्वं शब्दालंकारत्वम् । यथा “पुच्छोच्छालन-”
इत्यत्रार्थविचारं विना श्रवणमात्रेण शब्दालंकारानुप्रासस्य
श्रवणचमत्कारकारित्वम् । उपमाद्यलंकारेषु चार्थविचारेण
चित्तस्य चमत्कृतिमत्त्वम् । भगवान्वेदव्यासः समासोक्त्या-
दीनुभयालंकारानाह । परं तु ते केवलमर्थस्यैव शोभाकराः ।
न तु शब्दस्यापि ॥ भोजमहाराज उपमादीनुभयालंकारा-
न्कथयति । परं तूपमाद्यलंकारस्वरूपमिवादिशब्दैर्न प्रतीयते ।
किं तु विदुषामर्थविचारेणैव प्रतीयते ॥ काव्यप्रकाशकारेण
पदपरिवर्तनासहत्वं शब्दस्य विषयः, पदपरिवर्तनसहत्वंमर्थ-
स्य विषय इति व्यवस्थापितम् । तच्च प्रमादः ॥ “श्रोत्रग्राह्यो
गुणः शब्दश्चित्तग्राह्योऽर्थ इष्यते ॥” इति शब्दार्थयोः सामा-
न्यलक्षणस्य विद्यमानत्वात् ॥ शब्दालंकारार्थालंकारलक्षणं

त्वस्माभिः प्रागादिष्टम् ॥ पदपरिवर्तनसहत्वासहत्वेतिव्यव-
स्था तु शब्दार्थदोषविषया । तस्या अलंकारेषु नोपयोगः ॥

यथा—

गङ्गाधारोपरि पारदप्रवाहः पयस्तरङ्गिण्याम् ॥

पूरोऽमृतस्य हिमभुवि घनसारस्य प्रसार आविमलः । १ ।

स्फटिकशिलायां हीरकहारः सितचन्दनः सरस्वत्याः ॥

अङ्गे च चन्द्रिकायां शारद्यां राजतो वितानंश्च ॥ २ ॥

श्रीरघुराजसुशब्दो भवत इदानीं वधेलकुलकीर्तिः ॥

उपरि जजागारायं कविरजवेशो जगावेतत् ॥ ३ ॥

कुलकम्

चिन्तामणिकोपकारेण यशसः पर्यायः सुख्याभिरित्युक्तः ।

तेनैव दिग्दर्शनेनात्र सुशब्दसुरवशब्दौ यशसः पर्यायत्वेनो-

क्तौ ॥ मरुधराधीशतखतसिंहश्यालकरीवांनरेश्वररघुराजविषया

तन्महापात्रभट्टाजवेशरचनेयम् ॥ अत एवास्माभिरत्र परि-

हासः कृतः ॥ अत्र रीवांनरेश्वरकुलकीर्तिः स्त्रीत्वेन रीवांनरेश्वर-

रघुराजसुशब्दस्य च पुंस्त्वेन संयोगवर्णने जुगुप्साऽश्लीलदो-

षः । अत्र कीर्तिसुशब्दयोः स्थाने श्लाघासुरवेति पदपरिवर्त-

नेऽपि जुगुप्साऽश्लीलदोषस्यानिवृत्तेरत्र पदपरिवर्तनसहनाद-

र्थस्यायमश्लीलदोषः ॥ उक्तसंयोगवर्णने “जजागार” इति

शब्दस्य व्रीडाद्युक्ततयाऽश्लीलदोषः ॥ अत्र जजागारेतिस्थ-

ले प्रचकाशेतिपदपरिवर्तने व्रीडाऽश्लीलदोषस्य निवृत्तेरत्र पद-

परिवर्तनस्यासहनाच्छब्दस्यायमश्लीलदोषः ॥ किं च “वधे-
लकुलकीर्तिरुपरि” इत्यत्रोपरिशब्दस्य स्थाने ऊर्ध्वमित्यादिप-
दपरिवर्तनेऽपि व्रीडाऽश्लीलदोषस्यानिवृत्तेरर्थस्यायमश्लील-
दोषः ॥ काव्यप्रकाशस्य “चकासत्यङ्गनारामाः” इत्युदाहर-
णे शब्दपुनरावृत्तेरभावान्न मनागपि श्रवणसुखकारिता । न
चात्र शब्दपुरस्कारेण पुनरुक्तेराभासोऽपि । अर्थमूलकत्वात् ॥
तथैव “तनुवपुः-” इत्युदाहरणेऽपि तनुवपुरित्यादिशब्दानां
पुनरावृत्तेरभावान्न श्रवणसुखकारिता । न च शब्दपुरस्कारे-
ण पुनरुक्तेराभासोऽपि । अर्थमूलकत्वात् । उक्तोदाहरणे करिकु-
ञ्जरेत्यत्र ककाररकारयोः पुनरावृत्तिरनुप्रासाख्यः शब्दालंका-
रः । स च वास्तवो न त्वाभासरूपः । अत्र करिकुञ्जरेतिवा-
क्यरूपकाव्यस्यार्थस्य पुनरुक्तेराभासः पृथक्शोभाकरः, वर्णा-
नां पुनरावृत्तिश्च पृथक् शोभाकरेति द्वयोरेकरूपतया शोभाक-
रत्वाभावालोभयालंकारः ॥ किं त्वाभासानुप्रासयोरेकवाच-
कानुप्रवेशसंकरः ॥ अलंकारद्वयमिश्रणे संसृष्टिसंकराविष्येते ।
तयोः स्वरूपमन्तर्भावाकृतौ सविस्तरं वक्ष्यामः ॥ क्वचित्का-
व्ये न केवलं दूषणोद्धारमात्रम् । किं तु तस्मात्परत्र दूषणा-
भासस्य चमत्कारश्चेत्तत्राभासालंकारस्य दूषणाभासाख्यः
प्रकारो भविष्यति ॥

यथा—

यशवन्तमहाराजसेनेयं समुपस्थिता ॥

देहि स्वामिन्महाबुद्धे! वारणं वा रणं द्रुतम् ॥ १ ॥

अत्र श्रवणमात्रेण “वारणं वारणं” इति पुनरुक्तिदोषो भासते । परं त्वर्थविचारे कृते वारणं गजं, वा रणं देहीत्यभङ्गसभङ्गरिलपदज्ञाने दूषणोद्धारपूर्वकं तस्मात्परत्राभासालंकारस्य चमत्कारोऽनुभूयते । मम तु मतं, उक्तरीत्या त्रयाणां नमपि महाशयानां कल्पनयोभयालंकारो न सिध्यतीति ॥

मनुष्यस्य शरीरमस्थिमांसमयम्, तदलंकाराश्च स्वर्णरत्नादिमया इति मनुष्यालंकारा मनुष्यशरीरात्सर्वथा विलक्षणाः । काव्यस्य शरीरं शब्दार्थमयं, तदलंकारा अपि शब्दार्थमयाः । तथाप्यत्रालंकारालंकार्यन्यायः संजाघटीति । कचिद्वेकस्यार्थस्य काव्यशरीरत्वेऽपरस्य काव्यालंकारत्वम् । यथाऽप्रस्तुतप्रशंसाऽलंकारः । तत्र ह्यप्रस्तुतव्यङ्ग्यार्थः प्रस्तुतवाच्यार्थस्य शोभाकरः । कचिदेक एवार्थः काव्यस्य शरीरमप्यलंकारश्चापि भवति । यथा पर्यायोक्त्यलंकारः । तत्र हि पर्यायेणोक्तः स एवार्थः काव्यस्य शरीरं शोभाकरतयाऽलंकारोऽपि भवति ॥ इमां व्यवस्थां सूचयत्काव्यप्रकाशगतकारिकावल्यां परंपरागतं धुरंधरस्येदं वचनम् “शब्दचित्रं वाच्यचित्रम्” इति ॥ शब्दचित्रं शब्दालंकारः । अर्थचित्रमर्थालंकारः । अलंकारस्य विषये चित्रमिति कथनाभिप्रायस्तु, काव्यस्य शरीरं शब्दार्थमयम् । तत्र तस्मिन्नेव शब्दे तस्मिन्नेवार्थे वा तत्तच्छब्दार्थरूपं चित्रं क्रियेत चेत्स एव तस्य काव्यस्य शोभाकरोऽर्थादलंकारो भवति । यथा समुद्रलपापाणस्तम्भः केवलं स्तम्भ एव । तत्रैव चोत्कीर्य पापाणमयपुष्पवल्ल्यादिरूपेण चित्रं क्रियेत चेत्तदेव

स्तम्भोत्कीर्णचित्रं तस्यैव स्तम्भस्य शोभाकरं भवति ॥

पापाणस्तम्भ उत्कीर्णं चित्रं तत्स्तम्भभूषणम् ॥
तद्वच्छब्दार्थयोश्चित्रं भूषा शब्दार्थयोर्भवेत् ॥ १ ॥

यथा—

लाङ्गूलोत्क्षेपसंरम्भान्नैर्मल्यं पयसां निधेः ॥

यो दूरीकृतवान्मत्स्यः स पायाच्छ्रान्तचेतसः ॥ १ ॥

एवंविधकथनेनापि मत्स्यावतारस्य लोकोत्तरपराक्रमम-
हाकायत्वसिद्धिः ॥ तत्रोक्तशब्दानामेव स्थाने

पुच्छोच्छालनसंरम्भात्स्वच्छतां पयसां निधेः ॥

यो दूरीकृतवानच्छः स पायात्स्वच्छचेतसः ॥ १ ॥

इत्यनुप्रासरूपं चित्रं क्रियेत चेत्काव्यशोभाकरं सदलंका-
रत्वमापद्यते ।

यथा वा—

अतीवायमुदारोऽस्ति यशवन्तनरेश्वरः ॥

अनेनापि कथनेन मरुधराधीशस्य लोकविलक्षणवदा-
न्यतासिद्धिः । तस्मिन्नेवार्थे

आखण्डल इवोदारो मरुभूमेश्वरः ॥

इत्युपमारूपं चित्रं क्रियेत चेत्काव्यशोभाकरं सदलंका-
रत्वमापद्यते ॥

रमणीयौ तु शब्दार्थौ काव्यं मरुमहीपते! ॥ .
 शब्दस्त्रिधा वाचकश्च लक्षको व्यञ्जकस्तथा ॥ १ ॥
 तदर्थं नृपते! वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्या इति क्रमात् ॥
 अभिधा लक्षणा व्यञ्जनेति शक्तित्रयं नृप! ॥ २ ॥
 केचिद्व्यङ्ग्यं ध्वनिरिति चाक्षेप इति चापरे ॥ .
 केचिच्छक्तिं वृत्तिरिति व्यापार इति चापरे ॥ ३ ॥
 जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थेति द्विधा लक्षणा मता ॥
 तात्पर्यवाधे राजेन्द्रोपलक्षणमिहेष्यते ॥ ४ ॥
 दृश्यादृश्यं त्रिलोकीस्थं वस्तु वर्णयते कविः ॥
 भावस्तत्र मनोवृत्तिः स चापरिमितो मतः ॥ ५ ॥
 दिग्दर्शनार्थं द्वाचत्वारिंशदत्र प्रकीर्तिताः ॥ .
 ते च द्विधा रसोत्पत्तिपर्यन्तं स्थिरभावतः ॥ ६ ॥
 रत्यादयो नव स्थायिसंज्ञा मुख्याश्च ते मताः ॥
 ग्लान्याद्याः पोषकतया संचरन्तीतरैः सह ॥ ७ ॥
 ततः संचारिसंज्ञैषां यशवन्तनरेश्वर! ॥
 आस्वादो हि रसो राजन्निह रत्यादयो नव ॥ ८ ॥
 स्वादुत्वे रससंज्ञां वै लभन्ते भरतोऽब्रवीत् ॥
 भावस्य कारणं भूप! विभाव इति स द्विधा ॥ ९ ॥
 आलम्बनाख्यो राजेन्द्र! तथैवोदीपनावहयः ॥
 शृङ्गारालम्बनं रम्यौ स्त्रीपुंसौ मरुनायक! ॥ १० ॥

नायिकायाश्च मुग्धाद्या भेदास्ते तु वयःकृताः ॥
 स्वकीयाद्यास्तु प्रकृतिकृता भेदा नराधिप! ॥ ११ ॥
 गुप्ताद्याः प्रोषितपतिकाद्या वै मानिनीमुखाः ॥
 दशाकृता विभेदाः स्युर्यशवन्तनरेश्वर! ॥ १२ ॥
 एते भेदाः स्वकीयादावेवेति नियमो न हि ॥
 तथा वयःकृतादीनां बाधो नो नायके नृप! ॥ १३ ॥
 शृङ्गारोद्दीपनानि स्युः शशिवर्षादयोऽमिताः ॥
 हास्यादिषु रसेष्वेवं ज्ञेयाः श्रीमरुनायक! ॥ १४ ॥
 अनुभावस्तु राजेन्द्र! भावबोधकरा क्रिया ॥
 हावाश्च सात्त्विकाश्चैव विशेषास्तस्य भूपते! ॥ १५ ॥
 अलंकारा मता अत्र युक्तयो मरुभूपते! ॥
 ते चानन्ताः संगृहीता एकाशीतौ धुरंधरैः ॥ १६ ॥
 माधुर्यौजःप्रसादाख्याः काव्ये राजन्! गुणास्त्रयः ॥
 यथा पुंसि क्षमाशौर्यवदान्यत्वमुखा नृप! ॥ १७ ॥
 दोषैश्च सदृशा दोषाः क्लिष्टाद्या अरुचेः कराः ॥
 दृश्यते विस्तरोऽपारः साहित्यस्य महीपते! ॥ १८ ॥
 नामार्थस्य तु विज्ञाने स्वल्पश्च सुगमः स हि ॥
 मुक्तो लक्षणजालाद्यः कृतार्थः स कविर्भवेत् ॥ १९ ॥
 यस्मिन्स्थले स्थायिभावो रसत्वं लभते नृप! ॥
 तदादायात्र नामानि शृङ्गारादीनि बुध्यताम् ॥ २० ॥
 धुरंधरस्य सिद्धान्ता मया स्पष्टीकृता अमी ॥

कवीश्वराणां कल्याणं कुर्युस्त्वद्यशसा सह ॥ २१ ॥

इति श्रीमन्मरुण्डलमुकुटमणि-महाराजाधिराज-राजरा-
जेश्वर जी. सां. षेस्. आई. श्रीयशवन्तसिंहाज्ञानुसारेण क-
विराजमुगारिदानविरचिते यशवन्तभूषणेऽर्थालंकारनिरूपणं
नाम चतुर्थाऽश्रुतिः समाप्तिमिता ॥ ४ ॥

अथ भावालंकाराः ॥

रसानन्दस्वरूपो यः सर्वदा राजते प्रभुः ॥

प्रणम्य तं रसवदादिभावालंकृतीर्ब्रुवे ॥ १ ॥

शब्दरूपेण शोभाकरः शब्दालंकारः । अर्थरूपेण शोभा-
करोऽर्थालंकारः । तद्वद्भावरूपेण शोभाकरो भावालंकारः ।
स्थायिसंचारिभावादीनां परस्परं शोभाकरत्वे एकोऽपरस्यालं-
कारो भवति । केचिद्भावस्य भावाङ्गत्वे केचिच्च भावस्य भा-
वपोषकत्वे रसवदाद्यलंकारान्मन्यन्ते । तदपि शोभाकरताप-
रायणम् ॥ अङ्गमङ्गिनः शोभाकरं भवति । पोषणमपि च
शोभाकरणमेव । यद्यपि रसदशायामप्यन्यभावाः स्थायिभा-
वानां पोषका भवन्ति । परंतु तत्रावयवसामग्रीरूपतया पोष-
णम् । न त्वलंकाररूपतया । अलंकाराणां वियोगस्यापि श-
क्यत्वात् । तनुष्यैः कदाचिदलंकारा न धार्यन्तेऽपीत्यलंकाराणां
नाचलस्थितित्वम् ॥ रसदशायां संचार्यादयो भावा अवयववद-
चलस्थितयः ॥ कचित्काव्ये विभावादीनामनुक्तावपि रसद-
शायामविनाभावसंबन्धात्तेषां सर्वेषां लाभो भवति । विभा-
वादिसर्वसामग्रीमन्तरा प्रायः स्थायिभावस्य रसत्वानापत्तेः ॥
भावा अप्यर्थविशेषा एव । परंतु भावालंकाराणामर्थालंका-
रेभ्यः पृथक्प्रतिपादने मम मते धुरंधरस्यायमाशयः, अर्थालं-
कारेषु न केवलं वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यरूपार्थविशेषा एव सामा-
न्यत्रयाऽलंकारा भवन्ति । किं तु तदर्धनिष्ठयुक्तयोऽलंकारतां

भजन्ते । भावरूपार्थविशेषाश्च युक्तिपार्थक्येन सामान्यतया भावरूपेणैव मिथोऽलंकारत्वमापद्यन्त इति विलक्षणत्वम् ॥

॥ रसवत् ॥

स्थायिभावः स्थायिभावस्य तथा संचारिभावस्य शोभाकरश्चेद्रसवदलंकारः ॥ मम तु मतं, धुरंधरोऽत्र स्थायिभावं रसवदित्येतदभिप्रेत्याह । रसस्त्वलंकारोऽलंकार्यो वा न भवति । रसानन्दस्य ब्रह्मानन्दसहोदरत्वात् ॥ तथा च श्रुतिः “रसो वै सः” इति ॥ ब्रह्मानन्दप्राप्तौ ब्रह्ममयैकमनोवृत्तेर्जगतो भावनाभाव इव रसानन्दप्राप्तौ रसमयैकमनोवृत्तेरर्थान्तरस्य भावनाभावः ॥ अलंकारस्त्वलंकारालंकार्येतिद्वयोः संबंधे भवति । एवं च स्थायिभावो रसदशां प्राप्नोति, रसश्चालंकारत्वं न भजत इति सूचनाय स्थायिभावो रसवदितिपदेनोपदिष्टः ॥ रसवत् रससदृशः । न तु रसः ॥

यथा—

अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ॥

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्त्रंसनः करः ॥ १ ॥

अत्र रतिशोकस्थायिभावयोः परस्परं विरोधितया मिथस्तिरस्कारेणोभयो रसदशानाप्या स्थायिमात्रत्वम् । तत्र च रतिस्थायिभावः शोकस्थायिभावस्य शोभाकर इति रसवदलंकारः ॥ कञ्चिच्छत्रुरपि मित्रत्वंमाचरति ॥ रणाङ्गणे सुभटानामनेके भुजाश्छिन्नपतिता विद्यन्ते । तत्र भूरिश्रवसो भार्या

सखीं प्रति स्वभर्तृभुजमुक्तरीत्या लक्ष्यतीतीह युक्तिरूप-
स्तूदात्तालंकारः ॥

यथा वा—

कुब्जेन्द्रवृष्ट्याकुलगोकुलस्य

संरक्षणायात्पवारणाभम् ॥

गोवर्धनं वामकरेण योऽधा—

तृप्यन्ति गोपा न हि तं स्तुवन्तः ॥ १ ॥

अत्र कृष्णविषयो गोपानां विस्मयस्थायिभावः कृष्णविष-
यगोपनिष्ठरतिसंचारिभावस्य शोभाकर इति रसवदलंकारः ॥

अत्र युक्तिरूपो विचित्रालंकारः ॥ इति रसवत्प्रकरणम् ॥१॥

॥ प्रेयः ॥

संचारिभावः स्थायिभावस्य तथा संचारिभावस्य शोभा-
करश्चेत्प्रेयोऽलंकारः ॥ अतिशयेन प्रियं प्रेयः । “प्रियतरं
प्रेयः” इति चिन्तामणिः ॥ मम तु मतं, धुरंधरस्य प्रेय इति
नामनिर्देशेऽयमभिप्रायः । भावेषु स्थायिभावो राजा । संचा-
रिणस्तत्परिचारकाः । । अत्र परिचारकोऽपि संचारी राजेशा-
लंकारो भवतीति ॥

यथा—

कदा वाराणस्याममरतटिनीरोधसि वसन्

वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ॥

अये गौरीनाथ! त्रिपुरहर! शंभो! त्रिनयन!

प्रसीदेत्याक्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥ १ ॥

अत्र चिन्तासंचारिभावो भक्तनिष्ठनिर्वेदस्थायिभावस्य शोभाकरतया प्रेयोऽलंकारः ॥ अत्र युक्तिरूपः स्वभावोक्त्यलंकारः ॥

यथा वा—

गजसिंह! स्याम मुक्ता दानर्णाद्गुणकीर्तनैः ॥

प्रेमर्णात्तु कथं मुक्ता भविष्यामः कवन्धज! ॥ १ ॥

अत्र कवेदिचिन्तासंचारिभावः कविसंवन्धिराजरतिसंचारिभावस्य शोभाकर इति प्रेयोऽलंकारः ॥ अत्र युक्तिरूपः पूर्वार्धेऽन्योन्यालंकारः । उत्तरार्धे च तद्विपरीतोऽन्योन्यालंकारः ॥ इति प्रेयःप्रकरणम् ॥ २ ॥

ऊर्जस्वि ॥

रसाभासो भावाभासो वा स्थायिभावस्य तथा संचारिभावस्य शोभाकरश्चेदूर्जस्व्यलंकारः ॥ ऊर्जस्तु बलम् । “ऊर्जः बले” इति चिन्तामणिः ॥ मम तु मतं, धुरंधरोऽस्योर्जस्वीतिनामेदमभिप्रेत्याह, आभासमात्रं सत्स्वबलसामर्थ्यात्साक्षादिवालंकारो भवतीति ॥

यथा—

त्वत्प्रत्यर्थिवसुंधरेशतरुणीः संत्रासतः सत्वरं
यान्तीर्वीर! विलुण्ठितुं सरभसं याताः किराता वने॥
तिष्ठन्ति स्तिमिताः प्ररूढपुलकास्ते विस्मृतोपक्रमा-
स्तासामुत्तरलैः स्तनैरतितरां लोलैरपाङ्गैरपि ॥ १ ॥

अत्र लुण्ठनसमये दुःखान्म्लेच्छजातिनिमित्तेन च विमु-
खारिराजस्मणीविषयः श्वराणां रतिस्थापिभावोऽनुचितत-
याऽऽभासरूपः । स च कविनिष्ठराजरातिभावस्य शोभाकरं
इत्यूर्जस्व्यलंकारः ॥ अत्र युक्तिरूप आभासालंकारः ॥

यथा वा—

खातः कथंमथं नाथ! कथं वा पूरितोऽम्बुना ॥
कथं नोत्तङ्घते सीमां क्षुभितोऽपि महार्णवः ॥

अत्र कवेशिचन्ताभावोऽनुचितत्वाद्भावाभासरूपः । स च
जगदीश्वरविषयककविनिष्ठदेवरातिभावस्य शोभाकरतयोर्ज-
स्व्यलंकारः ॥ अत्र युक्तिरूप आभासालंकारः ॥ अस्योदाहर-
णेष्वभासालंकारो नियमेन दृश्यते । कचिदन्यालंकारसंकी-
र्णत्वमपि ॥ यथा “त्वत्प्रत्यर्थि—” इत्युदाहरणे हेत्वलंकारः ॥
“खातः कथंमयम्—” इत्युदाहरणे विचित्रालंकारोऽपि ॥ इत्यु-
र्जस्विप्रकरणम् ॥ ३ ॥

समाहितम् ॥

भावशान्तिः स्थापिभावस्य तथा संचारिभावस्य शोभा-

करा चेत्समाहितालंकारः ॥ समाहितशब्दार्थः समाधिस्थित
इति ॥ “ समाहितः समाधिस्थे ” इति चिन्तामणिः ॥ मम
तु मतं, अस्य समाहितेतिनामनिर्देशे धुरंधरस्यायमभिप्रायः ।
मनुष्ये समाधिस्थे मनसः सर्वा वासनाः शान्तिमापद्येरंस्त-
थायमलंकारः शान्तिरूप इति ॥

यथा—

अविरलकरवालकम्पनै-

भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्महुः ॥

ददृशे तव वैरिणां मदः

स गतः कापि तवेक्षणे क्षणात् ॥ १. ॥

अत्र शान्तिमापद्यमानो वर्णनीयनृपारिगर्वसंचारिभावः
कविनिष्ठराजरतिसंचारिभावस्य शोभाकर इति समाहिता-
लंकारः ॥ अत्र युक्तिरूपस्तु कारकहेत्वलंकारः ॥ इति
समाहितप्रकरणम् ॥ ४ ॥

भावोदयः ॥

भावस्योदयः स्थायिभावस्य तथा संचारिभावस्य शोभा-
करश्चेद्भावोदयालंकारः ॥

यथा—

मधुपानं प्रकुर्वाण एणाद्या सह ते रिपुः ।
दुन्दुभिध्वानमाकर्ण्य भयभीतो भवन्नभूत् ॥ १ ॥

अत्र राजराजेश्वररिपोरुदयमानो भयस्थायिभावः क-
विनिष्ठराजरतिसंचारिभावस्य शोभाकर इति भावोदयालं-
कारः ॥ अत्र युक्तिरूपो हेत्वलंकारः ॥ इति भावोदय-
प्रकरणम् ॥ ५ ॥

भावसंधिः ॥

भावसंधिः स्थायिभावस्य तथा संचारिभावस्य शोभाकर-
श्रेद्धावसंध्यलंकारः ॥

यथा—

कान्तान्तरार्तियुक्ता हर्षाढ्या सा पितुर्गृहं गन्तुम् ॥
अधुना दुर्योधनवत्प्राणान्मोक्षयत्यसावहो! बाला । १ ।

अत्र हर्षविषादयोर्विरुद्धभावयोः संधिर्नायिकानिष्ठपति-
विषयरतिस्थायिभावस्य कुटुम्बविषयरतिसंचारिभावस्य च
भावशबलतात्मकस्य शोभाकरतया भावसंध्यलंकारः ॥
उपलक्षणेन भावोदयादयोऽलंकार्यत्वेनरपि संगृहीता भवन्ति ॥
यथाऽतिशयदुःखान्मरणं भवति तथाऽत्यन्तहर्षादपि मृतिर्भ-
वति । अत्र युक्तिरूप उपमाऽलंकारः ॥ दुर्योधनो युगपच्छो-
कहर्षोत्पत्तेर्मृतिमवाप ॥ इति भावसंधिप्रकरणम् ॥ ६ ॥

भावशवलता ॥

भावशवलता स्थायिभावस्य तथा संचारिभावस्य शोभा-
करा चंद्रावशवलताख्योऽलंकारः ॥

यथा—

वारे सपत्न्या निजवल्लभस्य
श्रुत्वा परस्त्रीगमनं हि तस्याः ॥
रसारसौ रत्यरती प्रसाद-
कोपावभूतां युगपत्तदानीम् ॥ १ ॥

अत्र भावशवलता नायिकानिष्ठसपत्नीविषयासूयाभावस्य
शोभाकरतया भावशवलताख्योऽलंकारः ॥ अत्र युक्तिरूपः
सहोक्त्यलंकारः ॥ इति भावशवलताप्रकरणम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमन्मरुमण्डलमुकुटमणि-महाराजाधिराज-राजंरा-
जेश्वर-जी. सी. ऐस्. आई. श्रीयशवन्तसिंहस्याज्ञया कवि-
राजमुरारिदानविरचिते यशवन्तभूषणग्रन्थे रुसवदादिभावा-
लंकारनिरूपणं नाम पञ्चमाकृतिः समाप्ता ॥ ५ ॥

॥ अथान्तर्भावाकृतिः ॥

नत्वात्मन्यस्य जगतो लयकर्तारमीश्वरम् ॥
 येऽन्तर्भवन्त्यलंकारा इतरेषु वदामि तान् ॥१॥
 तुच्छे विलक्षणत्वे स्यान्नालंकारान्तरं नृप! ॥
 कविश्रेष्ठा विनिन्दन्ति तादृशं ग्रन्थविस्तरम् ॥२॥

चन्द्रालोके शतमलंकारा उक्ताः । तेषु चतुःषष्टिः स्वतन्त्रालंकारा इत्यस्माभिरपि स्वीकृताः ॥ तेषु च स्मृत्याद्यलंकारत्रिकस्य तु चन्द्रालोकेऽपि नामरूपं लक्षणमुक्तम् ॥ अतद्गुणायलंकारचतुष्टयस्य च नामार्थानुसारि लक्षणम् ॥ तदितरसप्तपञ्चाशदलंकाराणां लक्षणानि नामार्थानुसारीणि न सन्तीति दोषग्रस्तानि ॥ तेषां खण्डनं तत्तदलंकारप्रकरणे उक्तम् ॥ इतरग्रन्थकाराणां लक्षणान्यपि प्रायश्चन्द्रालोकलक्षणासमान्येवेति तत्खण्डनेन तेषामपि खण्डनं वेदितव्यम् ॥ कचिच्च ग्रन्थे कस्यचिल्लक्षणं चन्द्रालोकविलक्षणं दृश्यते । तस्य खण्डनं तत्स्माभिर्विशुच्यन्तयशोभूषणे लिखितम् ॥ चन्द्रालोकोक्तावशिष्टपट्त्रिंशदलंकाराणां मम मते त्वन्यालंकारेष्वन्तर्भावः । ते इह प्रदर्श्यन्ते ॥ उक्तसंख्यायामितरग्रन्थोक्तद्विपष्टयलंकारमेलनेन द्वयूनशतालंकाराणामन्तर्भावो धुरंधराभिमतौकाशीत्यलंकारेष्वस्माभिर्विहितः । स च यशवन्तयशोभूषणे लिखितः ॥

॥ अत्युक्तिः ॥

अतिशब्दार्थो लङ्घनम् । “अति लङ्घने” इति चिन्ताम-
णिः ॥ लोकसीमायां रूढिः ॥ लोकसीमालङ्घनरूपोक्तिरत्यु-
क्तिरित्यर्थः ॥ कश्चिच्छौर्यौदार्यविषयकलोकसीमालङ्घनोदाहर-
णेष्वतिशयोक्तेरत्युक्तिरिति नामान्तरं लिखेत् ॥ ततो भ्रान्ता
अर्वाचीनाः शौर्यौदार्यादिविषयकलोकसीमालङ्घनेऽत्युक्तिः, इ-
तरलोकसीमालङ्घने चातिशयोक्तिरिति ज्ञात्वाऽलंकारद्वयं मन्य-
न्ते स्म ॥ चन्द्रालोककारोऽत्युक्तेरिदं लक्षणमाह—

“अत्युक्तिरद्भुताऽतथ्यशौर्यौदार्यादिवर्णनम् ॥” इति ॥

तदेतत्प्रमादविलसितम् ॥ उक्तविलक्षणतायां अलंकारा-
न्तरत्वयोग्यतात्वाभावादत्युक्तेरतिशयोक्तावन्तर्भावः ॥ लोक-
सीमालङ्घनरूपवर्णनस्य मिथ्यात्वेऽपि तस्य मिथ्यात्वेन क-
थनं तु प्रसिद्धिविरुद्धदोषः ॥ अतिशयोक्तिरिति पर्यायोक्त्या
कथनं तु रोचकं सदलंकारः ॥

कथनस्यान्तरं च प्रदर्शितं केनचित्कविना—

कव्यक्षराणि सर्वाणि श्रेष्ठान्यन्तरं महत्कथने ॥
खर्परगतं तदेव कज्जलमुच्छोस्तदेव कज्जलकर्म ॥ १ ॥

न चातिशयोक्तावाश्चर्यविवक्षा । तत्त्वे तु विचित्रालंकारः
स्यात् ॥ इत्यत्युक्तिः ॥ १ ॥

अनन्वयः ॥

न अन्वयः, अनन्वयः । चन्द्रालोके इदं लक्षणोदाहरणम्—

“उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः ॥

इन्दुरिन्दुरिव श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः ॥ १ ॥

अर्वाचीना अप्यस्य फलमसादृश्यं मन्यन्ते ॥ तथा च
भामहः—

“यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ॥

असादृश्यवितक्षातो वदन्ति तमनन्वयम् ॥ १ ॥” इति ॥

एतादृशार्थनिषेधानामप्याच्चेपेऽन्तर्भावः ॥ इत्यनन्वयः ॥

॥ २ ॥

अनुगुणः ॥

अनुशब्दार्थो दैर्घ्यम् । “अनु आयामे” इति चिन्ताम-
णिः ॥ “आयामो दैर्घ्यम्” इति वैयाकरणसिद्धान्तकौमु-
द्याम् ॥ दीर्घता तु वृद्धिः ॥ तथा चानुगुणशब्दार्थो गुण-
वृद्धिरिति ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणोदाहरणम्—

प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसंनिधेः ॥

यथा—

नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरन्तिनीलताम् ॥ .

कटाक्षस्य नीलवर्णत्वं स्वीकृतम् । अत्र परगुणसंबन्धे-
चमत्कारः । स चापूर्वगुणप्राप्तौ पूर्वगुणवृद्धौ च समान इत्यु-
क्तविलक्षणता प्रकारान्तरत्वसाधिका, न त्वलंकारान्तरत्व-
साधिकेत्यस्य तद्गुणेऽन्तर्भावः ॥ इत्यनुगुणः ॥ ३ ॥

अर्थान्तरन्यासः ॥

अर्थान्तरस्य न्यासः स्थापनमर्थान्तरन्यासः ॥ चन्द्रालो-
के इदं लक्षणम्—

“उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः ॥” इति ॥

यथा—

गुणवद्वस्तुसंसर्गाद्याति स्वल्पोऽपि गौरवम् ॥

पुष्पमालानुपङ्गेण सूत्रं शिरसि धार्यते ॥ १ ॥

अत्र सामान्यार्थस्य कृते विशेषार्थस्य न्यासः ॥

यथा वा—

हनुमानब्धिमतरद्दुष्कृतं किं महात्मनाम् ॥

अत्र विशेषार्थस्य कृते सामान्यार्थस्य न्यासः ॥ इत्थं
सामान्यविशेषार्थयोर्न्यासांशे तु नालौकिकत्वम् । लोकवा-
र्तालापे बाहुल्येन दर्शनात् ॥ उक्तलक्षणस्य पूर्वोदाहरणस्य .

चोदाहरणालंकारेऽन्तर्भावः ॥ उत्तरोदाहरणे च ज्ञापकहेत्वलं-
कारः ॥ महात्मनां किमपि न दुष्करमिति श्रोतुर्ज्ञापने हनूमतः
समुद्रतरणस्य ज्ञापकत्वादस्य ज्ञापकहेतावन्तर्भावः ॥ पुनश्च
कस्यचिद्विशेषार्थस्य कृते सामान्यार्थोदाहरणप्राप्तौ तत्राप-
रालंकारस्य प्राप्तिर्भविष्यति ॥ इत्यर्थान्तरन्यासः ॥ ४ ॥

असंगतिः ॥

न संगतिरसंगतिः ॥ चन्द्रालोकेऽसंगतित्रयमुक्तम् ॥

“विरुद्धं भिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसंगतिः ॥

अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा ॥

अन्यत्कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्तथा ॥” इति ॥

अत्र विरुद्धं भिन्नदेशत्वमिति कथनात् “सर्पेण पादे
दष्टे नेत्रयोर्घूर्णनम्” इत्यत्र कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वं प्रसि-
द्धिविरुद्धं नास्तीति नासंगत्यलंकारः ॥ चन्द्रालोके प्रथमा-
संगतेरिदमुदाहरणम्—

विपं जलधरैः पीतं मूर्च्छिताः पाथिकाङ्गनाः ॥

अस्य चित्रहेतुनामहेतोः प्रकारतया विचित्रैः अन्तर्भावः ॥
द्वितीयासंगतेरिदमुदाहरणम्—

कुञ्जे मुदा जागरितौ निशायां
प्राप्तौ प्रगे स्वं भवनं त्वरातः ॥

ममन्थ नीरं वृषभानुकन्या

तथा मुरारिर्दृष्टं दुदोह ॥ १ ॥

उक्तासंगतेरयथायोग्यतया विषमेऽन्तर्भावः ॥ तृतीया-
संगतेरिदमुदाहरणम्—

मोहं जगत्रयभुवामपनेतुमेत-

दादाय रूपमखिलेश्वर! देहभाजाम् ॥

निःसीमकान्तिरसनीरधिनामुनैव

मोहं प्रवर्धयसि मुग्धविलासिनीनाम् ॥ १ ॥

कृष्णं प्रति गोपीनां परिहासः । मोहशब्दे श्लेषः । मो-
होऽज्ञानं स्नेहश्च ॥

भगवदवतारो हि संसारिणां मोहनिरसन्धयैव भवति ॥
तदेवोक्तं भगवता कृष्णेन भगवद्गीतायाम्—

“यदा यदा हि धर्मस्य म्लानिर्भवति भारत! ॥

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥” इति ॥

उक्तासंगतेरप्ययथायोग्यतया विषमेऽन्तर्भावः ॥ इत्य-
संगतिः ॥ ५ ॥

असंभवः ॥

न संभवः, असंभवः ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—
 “असंभवोऽर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनम् ॥” इति ॥

यथा—

को वेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयेदिति ॥

अत्र शैलोत्पाटनासंभाव्यत्वाय कृष्णो गोपशिशुक
 उक्तः ॥ उक्तलक्षणोदाहरणयोर्विचित्रेऽन्तर्भावः ॥ इत्य-
 संभवः ॥ ६ ॥

आवृत्तिदीपकम् ॥

दीपकस्यावृत्तिरावृत्तिदीपकम् ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—
 “त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकम् ॥” इति ॥

पदस्यार्थस्योभयोर्वाऽऽवृत्तौ त्रिविधमावृत्तिदीपकम् ॥

क्रमेण यथा—

वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येषां च शर्वरी ॥

उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः ॥

माद्यन्ति चातकास्तृता माद्यन्ति च शिखावलाः ॥

अत्रासंगतिमेवं वाञ्छन्ति । वर्षतीत्यत्रैकमेव वर्षति-
शब्दमम्बुदमालाश्वर्योः समीपे कृत्वा तयोः प्रकाशनम् । घ-
नपक्षे वर्षति वृष्टिं करोति । श्वरीपक्षे वर्ष इवाचरति वर्ष-
तीति । उन्मीलन्तीत्यत्रैकमेव प्रफुल्लनरूपमर्थं कदम्बकेतक-
योः समीपे कृत्वा तयोः प्रकाशनम् । माद्यन्तीत्यत्रैकमेव
माद्यन्तीतिशब्दार्थं चातकशिखावलयोः समीपे कृत्वा तयोः
प्रकाशनम् ॥

भोजमहाराज इमानि दीपकस्य प्रकारान्मन्यते । तत्तुलमी-
चीनम् । आवृत्तिदीपकस्य मत्स्पष्टीकृते दीपकस्य तृतीयप्र-
कारेऽन्तर्भावः ॥ नेमानि प्रकारान्तराणि । किंतूदाह-
रणान्तराणि ॥ इत्यावृत्तिदीपकम् ॥ ७ ॥

उन्मीलितम्

अत्रोदुपसर्गार्थः प्राकट्यम् । उन्मीलितेति समुदितशब्दा-
र्थो मीलितवस्तुनः प्रकटीकरणम् ॥ चन्द्रालोके इदं
लक्षणम्—

“भेदवैशिष्ट्ययोः स्फूर्तयुन्मीलितविशेषकौ ॥” इति ॥

यथा—

हिमाद्रिं त्वद्यशोमग्नं सुराः शीतेन जानते ॥

उन्मीलितेऽपि चमत्कारपर्यवसानं तु मिलित एव ॥ उक्तो-
दाहरणेऽपीयमेव विवक्षा, त्वद्यशसि हिमाद्रिरेधं मिलितो य-
त्सुराः केवलं शीतलस्पर्शेन तं जानन्तीति ॥

यथा वा—

गुप्तेयं स्वर्णमालत्यां न लक्ष्येत कथंचन ॥
यदि स्वाभाविकस्त्वस्या गन्धो नो लक्ष्येदमूम ॥ १ ॥

भोजमहाराजोऽपि निवृत्तां भ्रान्तिं भ्रान्तिमेव मनुते ॥

यथा—

हसिञ्चं सहस्रतालं सुखवडमुपगएहिं पहिएहिं ॥
पत्तफलसारिच्छे उड्डीने पूसवदुम्मि ॥ १ ॥ (*)

एवमुन्मीलितस्यापि मिलितेऽन्तर्भावः ॥ इत्युन्मीलि-
तम् ॥ ८ ॥

॥ उपमेयोपमा ॥

उपमेयभूतेनोपमा, उपमेयोपमा ॥ चन्द्रालोके इदं ल-
क्षणम्—

(*) संस्कृतम् ॥ हसितं सहस्रतालं सुखवटमुपगतेः पथिकैः ॥ पत्रफलसंदेहे
उड्डीने शुकवन्दे ॥ १ ॥

“पर्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमा मता ॥” इति ॥

यथा—

धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वयि ॥

• • केनचित्परस्परोपमाया उदाहरणे तस्या उपमेयोपमेति नामान्तरंमलेखिं ॥ ततोऽलंकारगणनारसिका अलंकारान्तरं गणयामासुः ॥ नाम्ना लक्षणेनोदाहरणैश्चास्याः परस्परोपमाख्ये उपमाप्रकारेऽन्तर्भावः ॥ अर्वाचीना अनन्वयस्य फलं द्वितीयसदृशव्यवच्छेदमस्याश्च तृतीयसदृशव्यवच्छेदमाहुः ॥ अतोऽपि नालंकारान्तरत्वं वक्तुं शक्यम् ॥ अस्मिन्पर्यवसाने त्वाक्षेपेऽन्तर्भावात् ॥ इत्युपमेयोपमा ॥ ६ ॥ • •

उल्लासः

उल्लास इत्यत्रोत्पूर्वाल्लसतेर्घञ् ॥ अत्रोदुपसर्गार्थः प्राबल्यम् ॥ लसधात्वर्थ आलिङ्गनम् ॥ “लस श्लेषणक्रीडनयोः ॥” तथा च “उत् प्राबल्येन लस्यते शिलप्यते इत्युल्लासः ॥” वलात्संबन्धकर्तृत्वमितिभावः ॥ अत्रान्यस्य गुणदोषयोरन्यस्मिन्संबन्धे रूढिः ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“एकस्य गुणदोषभ्यामुल्लासोऽन्यस्यतौ यदि ॥” इति ॥

क्रमेण यथा—

अपि मां पावयेत्साध्वी स्नात्वेतीच्छति ज्ञान्द्वी ॥

अत्र साध्व्याः पातिव्रत्यगुणेनान्यस्या गङ्गायाः पावनत्व-
गुणप्राप्तिः ॥

कांठिन्यं कुचयोः स्रष्टुं वाञ्छन्त्यः पादपद्मयोः ॥

निन्दन्ति च विधातारं त्वद्वाटीष्वरियोषितः ॥ १ ॥

अत्र रिपुरमणीनां वनवासे चरणकोमलतादोषेणान्यस्य
ब्रह्मणो विपरीतरचनारूपदोषप्राप्तिः ॥

तद्भाग्यं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनम् ॥

अत्र पुरुषविशेषाणां सज्जनतागुणेनान्यस्य धनस्याभाग्य-
रूपदोषप्राप्तिः ॥

त्ताभोऽयमेव भूपाल! सेवकानां न चेद्वधः ॥

अत्र राज्ञः क्रूरतादोषेणान्यस्य दासस्य प्राणरक्षागुणप्रा-
प्तिः ॥ गुणेनान्यस्य गुणे, दोषेण चान्यस्य दोषे हेतुताविवक्षा
चेद्धेतौ, यथायोग्यताया विवक्षा चेदस्य समेऽन्तर्भावः ॥ गु-
णेनान्यस्य दोषे, दोषेण चान्यस्य गुणे कार्यकारणवैचित्र्यस्य
विवक्षा चेच्चित्रहेतौ, अयथायोग्यताया विवक्षा चेद्विषयेऽन्त-
र्भावः ॥ इत्युल्लासः ॥ १० ॥

॥ कारकदीपकम् ॥

क्रियान्वितत्वं कारकत्वम् । कारकं दीपकरूपं यत्र तत्कारकदीपकम् ॥ प्रायः पदार्थाः पट्कारकमयाः ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“क्रमिकैकगतानां तु गुम्फः कारकदीपकम् ॥” इति ॥

क्रमिकाणामर्थात्क्रियाणामेककारकगतानां गुम्फो निबन्धः कारकदीपकं भामालंकारः ॥

यथा—

गच्छत्यागच्छति पुनः पान्थः पश्यति पृच्छति ॥

अत्रैकस्थैव पान्थस्य कर्तृकारकस्यानेकक्रियान्वितत्वादुक्त-
कारकं दीपकरूपम् ॥ क्रियाया दीपकरूपत्वे, कारकस्य दीपक-
रूपत्वे, कारकेष्वपि च कर्तृकर्मादीनां वा दीपकरूपत्वे
उदाहरणान्तरमात्रम् । न त्वलंकारान्तरम् ॥ अतोऽस्य
दीपकेऽन्तर्भावः ॥ इति कारकदीपकम् ॥ ११ ॥

॥ कारणमाला ॥

कारणानां माला कारणमाला ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

काव्योपयोगितया काव्येतिविशेषणम् ॥ काव्यरूपं लिङ्गं चि-
न्हं काव्यलिङ्गम् । रमणीयं चिन्हमलंकार इति भावः ॥
अलंकारशास्त्रे काव्यलिङ्गस्य पर्यायनाम ज्ञापकहेतुरिति प्राप्ति-
द्वयम् ॥ परंपरागतमिदमुदाहरणम्—

जितोऽसि मन्दकंदर्प! मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः ॥

मया त्वं जितोऽसीति स्मरं प्रति ज्ञापने येन त्वं दृष्टिपात-
मात्रेण भस्मसात्कृतः सोऽसौ त्रिलोचनो मच्चित्ते वसतीति
हेतुर्ज्ञापकः । केनचिदुक्तोदाहरणे ज्ञापकहेतोर्नामान्तरं काव्य-
लिङ्गं लिखितम् । ततो भ्रान्ता धुरंधराभिप्रायमजानाना अ-
र्वाचीना उक्तोदाहरणे कामजयरूपोऽर्थोऽसाध्यतया समर्थन-
योग्य इति मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचन इत्यर्थेन समर्थित इत्यवो-
धिपुः । लिङ्गशब्दार्थो हेतुमात्रमपि । “लिङ्गं हेतौ” इति
चिन्तामणिः ॥ ततश्चात्र लिङ्गशब्दार्थं हेतुमात्रं ज्ञात्वा तथा-
विधं लक्षणं निर्मितवन्तः ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम् ॥” इति ॥

समर्थनीयस्यार्थस्य समर्थनांशे तु न किञ्चिदपि चमत्कारः ।
तत्त्वपुष्टार्थदोषवारणमात्रम् । न च दोषपरिहारोऽलंकारत्वम-
र्हति ॥ अस्य ज्ञापकहेतावन्तर्भावः ॥ इति काव्यलिङ्गम् ॥ १३ ॥

॥ गूढोक्तिः ॥

गूढा उक्तिर्गूढोक्तिः ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“गुम्फः कारणमाला स्याद्यथा प्राक्प्रान्तकारणैः ॥”

इति ॥

क्रमेण यथा—

नयेन श्रीः श्रिया त्यागस्त्यागेन विपुलं यशः ॥

अत्र कारणानि प्रथमं कार्याणि च पश्चात्कथितानि ॥

भवन्ति नरकाः पापात्पापं द्वारिद्र्यसंभवम् ॥

द्वारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भवेत् ॥ १ ॥

अत्र कारणानि पश्चात्कार्याणि च प्रथमं कथितानि ॥

तत्तदलंकारसंबन्धिन्यां मालायां तत्तदलंकारस्य प्राधान्या-
न्माला तत्तदलंकारस्य प्रकारत्वमापद्यते । यथा मालोपमा-
रूपकमालादयः । अत एव कारणमालाया हेत्वलंकारेऽन्त-
र्भावः ॥ किं च कारणमाला त्वेकार्थस्यानेककारणसद्भावे
भवति । न तु कार्यकारणपरंपरायाम् । इदं तु शृङ्खलाया एवो-
दाहरणान्तरम् । कारणस्य पूर्वपश्चाद्भाव उदाहरणान्तरमा-
त्रम् । न तु प्रकारान्तरम् ॥ एतादृशकारणमालायाः शृङ्ख-
लायामन्तर्भावः ॥ इति कारणमाला ॥ १२ ॥

॥ काव्यलिङ्गम् ॥

अत्र लिङ्गशब्दार्थश्चिह्नम् । “लिङ्गं चिह्ने” इति चिन्ता-
मणिः ॥ लिङ्गालिङ्गिज्ञानं भवतीतीह ज्ञापकचिह्ने रूढिः ।

काव्योपयोगितया काव्येतिविशेषणम् ॥ काव्यरूपं लिङ्गं चि-
न्हं काव्यलिङ्गम् । रमणीयं चिन्हमलंकार इति भावः ॥
अलंकारशास्त्रे काव्यलिङ्गस्य पर्यायनाम ज्ञापकहेतुरिति प्रसि-
द्धम् ॥ परंपरागतमिदमुदाहरणम्—

जितोऽसि मन्दकंदर्प! मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः ॥

मया त्वं जितोऽसीति स्मरं प्रति ज्ञापने येन त्वं दृष्टिपात-
मात्रेण भस्मसात्कृतः सोऽसौ त्रिलोचनो मच्चित्ते वसतीति
हेतुर्ज्ञापकः । केनचिदुक्तोदाहरणे ज्ञापकहेतोर्नामान्तरं काव्य-
लिङ्गं लिखितम् । ततो भ्रान्ता धुरंधराभिप्रायमजानाना अ-
र्वाचीना उक्तोदाहरणे कामजयरूपोऽर्थोऽसाध्यतया समर्थन-
योग्य इति मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचन इत्यर्थेन समर्थित इत्यवो-
धिपुः । लिङ्गशब्दार्थो हेतुमात्रमपि । “लिङ्गं हेतौ” इति
चिन्तामणिः ॥ ततश्चात्र लिङ्गशब्दार्थं हेतुमात्रं ज्ञात्वा तथा-
विधं लक्षणं निर्मितवन्तः ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम् ॥” इति ॥

समर्थनीयस्यार्थस्य समर्थनांशे तु न किञ्चिदपि चमत्कारः ।
तत्त्वपुष्टार्थदोषवारणमात्रम् । न च दोषपरिहारोऽलंकारत्वम-
र्हति ॥ अस्य ज्ञापकहेतावन्तर्भावः ॥ इति काव्यलिङ्गम् ॥१३॥

॥ गूढोक्तिः ॥

गूढा उक्तिर्गूढोक्तिः ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“गूढोक्तिरन्योद्देश्यं चेद्यदन्यं प्रति कथ्यते ॥” इति ॥

यथा—

वृषापेहि परत्तेत्रादायाति क्षेत्ररक्तकः ॥

अत्र परदारान् भुज्जानं जारं प्रति वक्तव्यं वृषं प्रत्युक्तम् ॥
गूढोक्तिनाम्नस्तु सूक्ष्मेऽन्तर्भावः ॥ लक्ष्मणोदाहरणयोश्च मि-
थेऽन्तर्भावः ॥ इति गूढोक्तिः ॥ १४ ॥

॥ छेकोक्तिः ॥

छेकश्चतुरः । तस्योक्तिश्छेकोक्तिः ॥ चन्द्रालोके इदं
लक्षणम्—

“छेकोक्तिर्यादि लोकोक्तेः स्यादर्थान्तरगर्भिता ॥” इति ॥

यथा—

भुजङ्ग एव जानाति भुजङ्गचरणं सखे! ॥

सर्पस्य पादौ न दृश्येते । स चाप्तिजवेन सर्पति । तद्विषये
“भुजङ्ग एव जानाति भुजङ्गचरणम्” इति लोकोक्तिः ॥ दुग्धे
तस्मिन् मक्षिका भक्ष्यते चेत्तद्विषये “दुग्धमक्षिका” इति
लोकोक्तिः ॥ दुग्धमक्षिकेति स्वतन्त्रलोकोक्तिस्तु न कंचिद-
परमर्थं गर्भीकरोतीति साधारणलोकानामियमुक्तिः ॥ इय-
मेव लोकोक्तिः प्रसङ्ग उच्यते चेत्प्रांसाङ्गिकवृत्तान्तं गर्भीकरोति ॥

“ भुजङ्ग एव जानाति भुजङ्गचरणम् ” इतीयं लोकोक्तिः प्रसङ्गं विना स्वातन्त्र्येणोक्ताप्यस्य गूढवृत्तान्तमयमेव जानातीत्यपरमर्थं गर्भीकरोतीति चतुरलोकानामुक्तिरियम् ॥ उक्तलोकोक्तिवैलक्षण्यं नालंकारान्तरत्वार्हम् । किं तु प्रकारान्तरमुदाहरणान्तरं वा । छेकोक्तेर्लोकोक्तावन्तर्भावः ॥ इतिच्छेकोक्तिः ॥ १५ ॥

॥ परिकराङ्कुरः ॥

परिकरः अङ्कुर इव परिकराङ्कुरः । अत्र धुरंधरस्यायमभिप्रायः, चन्द्ररूपमाभूषणं शिवस्य परिकरं इति ॥

सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः ॥

इत्यत्रोक्तपरिकरो विशेषणरूप इति वृच्चवत्स्थूलतया भासते ॥

तापं हरतु मे नाथो भगवाञ्छशिशेखरः ॥

अत्र स एव भूषणरूपः परिकरो विशेष्यरूपोऽर्थान्नामरूप इत्यङ्कुरवत्सूक्ष्मतया भासत इति परिकराङ्कुरनामकोऽयं परिकरस्य प्रकार इति ॥ अत्रोदाहरणद्वये ज्ञापकहेतोः संकीर्णता ॥ चन्द्रालोककारेण साभिप्रायविशेषणं परिकरालंकारोऽङ्गीकृत इति साभिप्रायविशेष्ये परिकराङ्कुराख्यमलंकारान्तरं स्वीकृतम् ॥ तस्येदं लक्षणोदाहरणम्—

‘साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः ॥’ इति ॥

यथा—

चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः ॥

अत्रैषां लक्षणसंगतिस्तु विष्णोश्चतुर्भुज इति विशेष्यरूपं
नाम धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां पुरुषार्थानां युगपदानाभि-
प्रायेणेति ॥ अत्र चतुर्भुजेतिनाम्नो विशेष्यरूपतयोक्तसाभि-
प्रायतायाः सूक्ष्मत्वादङ्कुरसदृशत्वम् ॥ मम तु मतं, उक्तसा-
भिप्रायता ज्ञापकहेतोर्विषयः । विष्णोर्भुजचतुष्टयस्यावय-
वत्वाच्च परिकरत्वम् ॥ वास्तवपरिकराङ्कुरस्य तु परिकरेऽन्त-
र्भावः ॥ इति परिकराङ्कुरः ॥ १६ ॥

॥ परिवृत्तिः ॥

परिवृत्तिः परिवर्तनम् । विनिमय इति यावत् ॥

जग्राहैकं शरं मुक्त्वा कटाक्षान्स रिपुश्रियः ॥

अत्रान्योन्यपरिवर्तनम् । केनचिदुक्तोदाहरणे परिवृत्तिरि-
ति नाम, इदमन्योन्यपरिवर्तनमित्यभिप्रायेण लिखितम् ॥ उ-
क्तोदाहरणे न्यूनाधिकयोः परिवर्तनमापि विद्यत इत्यलंकारग-
णनारसिका इदमलंकारान्तरमहिः ॥

चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“परिवृत्तिर्विनिमयो न्यूनाभ्यधिकयोर्मिथः ॥” इति ॥

अयं विषयस्त्वन्योन्यालंकारस्योदाहरणान्तरम् ॥ कचि-
त्समवस्तुनोरपि परिवर्तनं भवति । परिवृत्तेरन्योन्येऽन्तर्भावः ॥
इति परिवृत्तिः ॥ १७ ॥

॥ प्रतिवस्तूपमा ॥

वस्तु वस्तु प्रति उपमा प्रतिवस्तूपमा ॥ अर्वाचीनाः सा-
धर्म्यमुपमां मन्यन्ते । “साधर्म्यमुपमा भेदे” इति काव्यप्र-
काशे ॥ एषां मतेऽनन्वयेऽभेदे सति साधर्म्याङ्गीकारात्ततो व्या-
वृत्तये भेदे इति ॥ उपमोदाहरणेषु प्राय उपमानोपमेयवस्तुना-
मध्यादेकं वस्तु प्रति साधर्म्यस्य प्रयोगो भवति ॥ यथा—

आखण्डल इवोदारो मरुभूमेरधीश्वरः ॥

अत्रोदारतासाधर्म्यमेकमुपमानं प्रयुक्तम् ॥ इत्यादि ॥
कस्यचिदुपमाया ईदृशमुदाहरणम्—

तापेन भ्राजते सूरः शूरश्चापेन राजते ॥

अत्र तापचापयोर्भिन्नपदार्थत्वान्न साधर्म्यरूपत्वम् । अत्र
साधर्म्यं तु शोभनम् ॥ तस्य चात्रोपमानोपमेयवस्तुद्वयं
प्रति प्रयोगो विहितः । पुनरुक्तिवारणार्थं चोपमेयं प्रति
“राजते” इति-पर्यायान्तरमुक्तम् ॥ ईदृशोपमोदाहरणं केन-
चिदुपमाप्रकारविवक्षया प्रतिवस्तूपमेति क्षिप्रवत् । अर्वा-

चीना एनामलंकारान्तरं मेनिरे ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता” इति ॥

वाक्ययोरुपमानोपमेयविषयकवाक्ययोः ॥ अलंकारगण-
नारसिकानां तु महत्साहसम्, यदस्या उपमापल्लवमभिधानं
वदन्त एवालंकारान्तरं मन्यन्ते । अस्या उपमाया उदाहर-
णान्तररूपत्वादुपमायामन्तर्भावः ॥ इति प्रतिवस्तूपमा ॥ १८ ॥

॥ प्रतिषेधः ॥

प्रतिषेधशब्दार्थो निषेधः । प्रतिषेधः निषेधे ॥ ” इति
चिन्तामणिः ॥

न द्यूतमेतत्कितव! क्रीडनं निशितैः शरैः ॥

शकुनिर्युतेन पाण्डवराज्यं जहार । तं प्रति रणाङ्गणे क-
स्यर्चिद्वचनमिदम् । ईदृशनिषेधोदाहरणे कश्चिद्विषेधस्य
नामान्तरं प्रतिषेधं लिलेख । अलंकारगणनारसिकैन्द्रजालि-
का अत्र युद्धे द्यूतनिषेधः प्रसिद्धः, युद्धं द्यूतं नास्तीति । तत्र
युद्धे द्यूतस्य निषेधाय पुनरिदं कथितम्, नैतद्द्यूतं युद्धमेत-
त् । एतद्विलक्षणं दर्शयित्वा नामत्रिलक्षणतासाहाय्येनालं-
कारान्तरमाहुः ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधायानुकीर्तनम् ॥”

इति ॥

इत्थं निषेधस्य निषेधकथनमपि लोकप्रथा । यथोक्तनिषेधालंकारे “नाहं बाली सुबाहुः—” इत्युदाहृतम् ॥ उक्तवैलक्षण्येन तूदाहरणान्तरमात्रमेतत् ॥ चन्द्रालोकस्य स्पष्टयिता कुवलयानन्दकारः “निर्ज्ञातो निषेधः स्वतोऽनुपयुक्तत्वात्तव प्रागल्भ्यं द्यूत एव न तु युद्धे व्युत्पत्तिग्रहोऽस्तीत्युपहासरूपमर्थान्तरं गर्भीकरोति तेन चारुतान्वितोऽयं प्रतिषेधनामालंकारः” इति वदति ॥ मम तु मतं, उक्तव्यङ्ग्यस्य चारुतयोक्तनिषेधोदाहरणे चारुताबाहुल्यं खलु, तथाप्युक्तवैभवेन निषेधादपरः प्रतिषेधाख्योऽलंकारो वक्तुमशक्यः ॥ उक्तनाम्ना लक्षणेनोदाहरणैश्चायं निषेध एवेति निषेधेऽस्यान्तर्भावः ॥ इति प्रतिषेधः ॥ १६ ॥

॥ प्रतीपम् ॥

प्रतीपशब्दार्थः प्रतिकूल इति ॥ “प्रतीपः प्रतिकूले” इति चिन्तामणिः ॥ परंपरागतविपरीतोपमाया ईदृशमुदाहरणम्—

“त्वल्लोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः ॥”

अत्र शरद्वतुप्रसङ्गेनेयं विपरीतोपमा । विपरीतोपमा प्रसङ्गप्राप्ता भवति । न तूपमानप्रातिकूल्येन । धुरंधराभिप्रायमजानानां अर्वाचीनां विपरीतोपमायास्तात्पर्यमुपमानप्रातिकूल्येनोपमानस्योपमेयत्वकल्पनम्, उपमानानादरं च नत्फलं मत्वा स्वमंतानुसारेण पञ्चविधं प्रतीपं सन्त्यन्ते ॥

चन्द्रालोके इमानि लघ्वणोदाहरणानि—

“प्रतीपमुपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ॥

तत्रास्य पूर्वोक्तमुदाहरणम् ॥ उक्तोदाहरणे तु विपरीतो-
पमेव ।

अन्योपमेयलाभेन वर्यस्यानादिरश्च तत् ॥

यथा—

अलं गर्वेण ते वक्र! कान्त्या चन्द्रोऽपि तादृशः ॥

अत्र सख्या परिहासप्रसङ्गेन विपरीतोपमोक्ता । अत्रो-
पमेयस्य मुखस्य नानादरः ॥ किं तु निन्दाव्याजेन स्तुतिः ॥
इदमपि विपरीतोपमाया उदाहरणान्तरम् ॥ व्याजनिन्दायाः
संकीर्णत्वम् ॥

वर्योपमेयलाभेन तथान्यस्याप्यनादरः॥

यथा—

अहमेव गुरुः सुदारुणाना—

मिति हालाहल! मा स्म तात! दृष्यः॥

ननु सन्ति भवादृशानि भूयो

भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥ १ ॥

अत्रोपमानहालाहलस्यानादरे न पर्यवसानम् । किं त्वद्वि-
तीयतागर्वान्वितोपमानस्योपमयोपमेयखलवचनविकरालत्वा-

तिशये पर्यवसानम् । अतोऽत्र व्याजनिन्दारूपो मिषात्तंकारः ।
शुद्धोपमायाः संकीर्णत्वम् ॥

वर्ण्येनान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिवचश्च तत् ॥

यथा—

मुधापवादो मुग्धाक्षि! त्वन्मुखाभं किलाम्बुजम् ॥

यथा वा—

दाने कल्पतरुर्माने कुरुराजो भवत्समः ॥

इति यः प्राह स कविर्मूढोऽस्ति मरुभूपते! ॥ १ ॥

अत्रोपमानस्य तिरस्कारादाक्षेप एव ॥

“प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्वते ॥

यथा—

दृष्टं चेद्वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दुना ॥

यथा वा—

तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौ

वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा ॥

तनोति भान्नोः परिवेषकैतवा—

तदा विधिः कुण्डलनां विधोरपि ॥ १ ॥

अत्राक्षेपे उत्प्रेक्षायाः संकीर्णत्वम् । अर्वाचीना अनादरं

प्रतीपार्ष्ण्यमलंकारान्तरं मन्यन्ते । अनादरस्य त्वाक्षेपेऽन्तर्भावः । अनादरस्यापि तिरस्काररूपत्वात् । प्रतीपस्य कतिपयो-
दाहरणानां चान्यालंकारेष्वप्यन्तर्भावः ॥ इति प्रतीपम् ॥ २० ॥

॥ प्रस्तुताङ्कुरः ॥

प्रस्तुतः अङ्कुर इव प्रस्तुताङ्कुरः ॥ चन्द्रालोके इदं
लक्षणम्—

प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः ॥

यथा—

किं भृङ्ग! सत्यां मालत्यां केतव्या कण्टकेद्वया ॥

वल्लभेन सहोपवने विहरन्त्या नायिकाया इयमुक्तिः । अ-
त्रोक्तभ्रमरवृत्तान्तोऽपि तत्समये पुरीवर्तितया प्रस्तुतः । नायि-
काया निजनायकं प्रति सुखलभ्यस्वकीयां विहाय नाथनना-
न्दादिदुःप्राप्यपरकीयासेवनं कुतः क्रियत इत्युपदेशोऽपि वि-
वक्षितत्वात्प्रस्तुत इतीह प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य प्रतीतिः ॥ अ-
त्राङ्कुरवत्त्वं तु, अप्रस्तुतप्रशंसायानप्रस्तुतार्थस्य वाच्यत्वा-
त्प्रस्तुतार्थस्य वृक्षवत्स्थूलतया स्फुटं प्रतीतिः, अत्र तु प्रस्तुता-
र्थस्य वाच्यत्वादपरप्रस्तुतार्थस्य क्षणविलम्बेन सूक्ष्मतयाऽङ्-
कुरवत्प्रतीतिरित्येवं वाञ्छन्ति । परं तु वृक्षतदङ्कुरयोः प्रका-
रान्तरत्वादस्वन्तराभाव इत्युक्तप्रस्तुताङ्कुरस्य नालंकारा-
न्तरत्वम् ॥ अस्य त्वप्रस्तुतप्रशंसायाः प्रकारत्वादप्रस्तुतप्रशं-

सायामन्तर्भावः ॥ एतच्चाप्रस्तुतप्रशंसायां प्रागुक्तम् ॥ इति
प्रस्तुताङ्कुरः ॥ २१ ॥

प्रौढोक्तिः ॥

प्रौढशब्दार्थोऽत्यन्तं शुद्धिमानिति । “प्रौढः प्रवृद्धे” इति
चिन्तामणिः ॥ प्रौढा उक्तिः प्रौढोक्तिः ॥ अतिशयोक्तेः पर्या-
योऽयम् । कविसृष्टौ लोकसृष्टेरतिशयितोक्तिर्भवति । परं त्वयं
ततोऽपि कविसृष्टितोष्यतिशयितोक्तिः ॥ परंपरागतं धुरंधरस्ये-
दमुदाहरणम्—

कचाः कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचकाः ॥

पादपे मिष्टक्षारनीरगुणागुणसंपर्को विद्यते । नीरसंचन्धि-
वर्णरूपगुणसंपर्कस्तु न विद्यते । इयमहेतोर्हेतुतोक्तिर्लोकसी-
मालङ्घनं बोधयन्त्येव पादपे मिष्टक्षारनीरगुणागुणसंपर्को वि-
द्यते इति सामाजिकानामुद्वेगाजनकतया चमत्कारमुत्पादय-
न्त्यलंकारः ॥

यथा वा—

कैलासेन हरेण गाङ्गपयसा कर्पूरपुञ्जेन वा
साम्यं ते यशसीवदन्ति कवयस्ते वै परं वालिशाः ॥
राकारात्रिसमुद्भवैः सुशरदो हंसैश्च मुक्ताफलैः
क्षीराम्भोधिभवैः समं मरुधराधीश! त्वदीयं यशः । १ ।

हंसानां शारदराकारात्रिसमुद्भवो मुक्ताफलानां च ची-
 रसमुद्रसमुद्भवो न श्वेत्याधिक्यहेतुः । इयमहेतोर्हेतुतोक्ति-
 लोकासीमालङ्घनं बोधयन्त्येव बहुधा देशकालजन्मसम्बन्धा-
 देशकालगुणागुणसंपर्को वस्तुनि विद्यत इति सामाजिकाना-
 मुद्बेगाजनकतया चमत्कारमुत्पादयन्त्यलंकारः ॥ नात्र हेतूत्प्रे-
 क्षा । तादृशरचनाया अभावात् । किंचोत्प्रेक्षायामतिशयोक्ते-
 र्लेशोऽपि न विद्यते ॥ कश्चिदतिशयोक्तेरीदृशोदाहरणोऽतिश-
 क्तेर्नामान्तरं प्रौढोक्तिरिति लिलेख । उक्तनाम्न उदाहरणस्य
 चाभिप्रायमज्ञात्वाऽर्वाचीना अत्रोत्कर्षाहेतावुत्कर्षस्य हेतुता-
 कल्पनं प्रौढोक्तिरलंकारान्तरमित्यबोधिषुः ॥ चन्द्रालोके इदं
 लक्षणम्—

प्रौढोक्तिरुत्कर्षाहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम् ॥

तत्र “कचाः कलिन्दजा-” इत्येवोदाहरणम् ॥ तत्त्वतिश-
 योक्तेरेवोदाहरणान्तरम् ॥ प्रौढोक्तेरतिशयोक्तावन्तर्भावः ॥
 हठादहेतोर्हेतुताकल्पनांशेऽलंकारोऽङ्गीक्रियेत चेद्धेतावन्तर्भा-
 वः ॥ इति प्रौढोक्तिः ॥ २२ ॥

मालादीपकम् ॥

दीपकस्य माला मालादीपकम् ॥ चन्द्रालोके इदं लक्ष-
 णम्—

“दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमिष्यते ॥

एषामयमभिप्रायः, एकावली पदार्थस्य द्विर्भाव इत्येकावलीदीपकयोगे दीपकस्य माला संपद्यते इति ॥ चन्द्रालोके इदमुदाहरणम्—

“स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः ॥

कुवल्यानन्दकार इदमेवं घटयामास । “अत्र स्थितिरिति पदमेकं, स्मरेण तस्या हृदये स्थितिः कृता, हृदयेन त्वयि स्थितिः कृतेत्येवं वाक्यद्वयान्वयि, अतो दीपकम् । गृहीतमुक्तरीतिसद्भावादेकावली चेति दीपकेकावलीयोगः” इति ॥ मम तु मतं, अत्राप्येकावलेः प्राधान्यादेकावल्यालङ्काराणां लङ्कारः ॥ न तु दीपकालङ्कारः । गौणत्वात् । न चात्रालङ्कारद्वयमिश्रणेन तृतीयचमत्कारोत्थानमपि । यस्यालङ्कारान्तरत्वेनाङ्गीकारः स्यात् । यदि चात्र हठादुक्तालङ्कारद्वयस्य संसृष्टिरङ्गीक्रियेत तर्हि नायकान्वयिस्थितिधर्मस्य नायिकाहृदयेऽप्यन्वय इतीहास्मत्स्पष्टीकृतदीपकस्य प्रथमः प्रकारः स्यात् । नात्र दीपकमाला । कचिद्दीपकमालोपलब्धिश्चेत्तत्र मालादीपकनामकोऽस्मत्स्पष्टीकृतदीपकस्य तृतीयः प्रकारो भविष्यति ॥ माला स्वतन्त्रालङ्कारो न भवतीति प्राक् सविस्तरमुक्तम् ॥ मालादीपकस्य दीपकेऽन्तर्भावः ॥ इति मालादीपकम् ॥ २३ ॥

युक्तिः ॥

युक्तिशब्दार्थो नवीनार्थस्य प्राप्तिरिति । “युक्तिः, अपूर्वार्थप्राप्तौ” इति चिन्तामणिः ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणेदाहरणम्—

“युक्तिः परातिसंधानं क्रियया मर्मगुप्तये ॥”

यथा—

त्वामालिखन्ती द्वष्टान्धं धनुः पौष्पं करेऽलिखत् ॥

जयदेवमतीययुक्तेरस्य लक्षणोदाहरणानुसारेणापन्हुता-
वन्तर्भावः ॥ गोपनं क्रियया भवतु, वचनेन वा, तत्तूदाहर-
णान्तरमात्रम् । नत्वलंकारान्तरार्हवैलक्षण्यम् ॥ इति
युक्तिः ॥ २४ ॥

ललितम् ॥

‘ललितशब्दार्थ’ ईप्सित इति । “ललितं, ईप्सिते” इति
चिन्तामणिः ॥ अर्वाचीना ईप्सितस्य प्रतिविम्बकथने रूढिं
‘मत्वाऽलंकारान्तरं स्थापयन्ति ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणोदाहर-
णम्—

“वयस्ये स्याद्वयस्यवृत्तान्तप्रतिविम्बस्य वर्णनम् ॥
ललितं निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति ॥”

कलहान्तरिज्ञानायिकासख्याः सर्वा प्रत्युक्तिरियम् । अत्र
नायके गते पश्चात्तापकरणं विफलमिति सख्या वक्तुमिष्टम् ।
तदमुक्त्वा तत्प्रतिविम्बरूपमुक्तवचनं कथितम् । इयं प्रकारा-
न्तरेणोक्तिरिति पर्यायोक्तावन्तर्भावः ॥ प्रतिविम्बं तु विम्बस्य
प्रकारः ॥ यथा चित्रदर्शनं दर्शनस्य प्रकारः ॥ इति ललि-
तम् ॥ २५ ॥

विकस्वरः ॥

विकस्वरशब्दार्थो विकसनस्वभाव इति ॥ “विकस्वरः
विकसनशीले” इति चिन्तामणिः ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणम्-
“यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः ॥” इति ॥

अस्यैव शमुदाहरणम्—

कर्णारुन्तुदमन्तरेण रणितं गाह्रस्व काक! स्वयं
माकन्दं मकरन्दशालिनिमिह त्वां मन्महे कोकिलम् ॥
धन्यानि स्थलवैभवेन कतिचिद्वस्तूनि कस्तूरिकां
नेपालक्षितिपालभालतिलके पङ्के न शङ्केतः कः ॥ १ ॥

अत्र विकस्वरनाम्नः संगतिस्तु, अर्थान्तरन्यासे तु सामान्यार्थस्य कृते विशेषार्थस्य, तथा विशेषार्थस्य कृते सामान्यार्थस्य न्यासः । अत्र तु विशेषार्थस्य कृते सामान्यार्थं विन्यस्य तदर्थं च पुनर्विशेषार्थस्य न्यासो विकासरूप इति ॥ अस्मिन्नंशे तु तन्मतोक्तार्थान्तरन्यासाद्विज्ञालंकारत्वयोग्यं वैलक्षण्यं नास्तीति तस्यैवायं प्रकारः ॥ यथा भोजराजोऽन्योन्यचूडिकानामकमन्योन्यप्रकारमाह ॥ यदा चार्थान्तरन्यासस्यैवालंकारान्तरत्वयोग्यतायां अभावस्तदा तत्प्रकारस्य तु कथं वालंकारान्तरत्वम् ॥ “कर्णारुन्तुदमन्तरेण-” इत्यत्र प्रथमस्य काकवृत्तान्तररूपविशेषार्थस्य स्थानमहिमरूपसामान्या-

र्थस्य च न मनागपि चमत्कारः ॥ चमत्कारस्तु नयपालनरे-
शवृत्तान्तरूपविशेषार्थवृत्तिः ॥ स चोदाहरणालंकारस्य विषयः ।
इत्थं सामान्यविशेषार्थयोरपि कचिदुदाहरणालंकारे कचिच्च
दृष्टान्ताद्यलंकारेष्वन्तर्भावो भवति ॥ इति विकस्वरः ॥२६॥

विभावनां ॥

अत्र वीक्ष्युपसर्गो गतार्थे । “विं गते” इति चिन्तामणिः ॥
भावनाशब्दार्थो भवनानुकूलो व्यापारः । विभावनेतिसमुदित-
शब्दार्थस्तु विगता भावना यस्यां सा विभावना । कार्ये
रूढिः । कार्यभवनानुकूलक्रियादेरभाव इति भावः ॥ विभा-
वनायाः सामान्यलक्षणमनुक्त्वा चन्द्रालोककारो विभावना-
पदकमाह ॥ तस्येमानि लक्षणानि—

“विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत् १ ॥

हेतुनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता २ ॥

कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात्सत्यपि प्रतिबन्धके ३ ॥

अकारणात्कार्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना ४ ॥

विरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना ५ ॥

कार्यात्कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना ६ ॥

क्रमेणोदाहरणानि—

अप्यलाक्षारसासिक्तं रक्तं तच्चरणद्वयम् १ ॥

अत्र कारणं विना कार्योत्पत्तिः ॥

अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयाति मन्मथः २ ॥

अत्र जगज्जरूपकार्ये शस्त्राणां तीक्ष्णताकठोरताधर्मः
कारणम् । तदभावः कारणासमग्रत्वमर्थादपूर्णत्वम् ॥

अहो विचित्रा भवतो गृतिर्मरुमहेश्वर ! ॥

कुरुते भवतस्तेजः संतापं छत्रधारिणाम् ३ ॥

अत्र छत्रे प्रतिबन्धके सत्यपि राजराजेश्वरतेजसोऽन्य-
नृपाणां तापनम् । प्रतिबन्धकस्तु वारकः । अत्र तापवारके
छत्रे सत्यपि तापकार्यजनिस्तु बाधके सति कार्योत्पत्तिः ॥

यथा वा—

दक्षोऽप्यसौ ते ह्यनुकूलतां गतः

स्वरूपेणैवोऽप्यतिदीनतामितः ॥

अयं घनश्यामं उता(*)पि चातको

व्रजेन्दुरप्येष चकोरकस्तव ॥ १ ॥

अत्र दक्षिणत्वादौ प्रतिबन्धके सत्यप्यनुकूलत्वादिवृत्तित्वं
प्रतिबन्धके सत्यपि कार्योत्पत्तिः ॥

शङ्खाङ्गीणानिनादोऽयमुदेति महद्द्रुतम् ॥ ४

वीणानादस्य वीणा कारणम् । शङ्खस्तु वीणानादस्या-
कारणम् । तथा च शङ्खाङ्गीणानादस्योद्भवोऽकारणात्कार्य-
जन्म ॥

(*) इह उतेत्ययं पादपूरणे ॥ “उत पादपूरणे” इति चिन्तामणिः ॥

त्वंमुंखरविवालातपसंपर्कान्मरुपते! महामान्य! ॥
करकमलान्यन्येषां भूपानां संकुचन्ति वीक्ष्यन्ते ॥१॥

अत्र कमलविकासकर्तृवालातपसंव्यात्कमलानां संकोचो
विरुद्धकारणात्कार्योत्पत्तिः ॥

यशःपयोधिरभवत्करकल्पतरोस्तव ॥

कल्पद्रुमस्य समुद्रः कारणम् । कल्पद्रुमः कार्यम् । कल्प-
द्रुमात्समुद्रोत्पत्तिस्तु कार्यात्कारणोत्पत्तिः ॥ उक्तस्थलपट्केऽपि
कार्योत्पत्तेरानुकूल्यं नास्तीति कार्यकारणभावस्य वैचित्र्याद्धे-
तोः प्रकारश्चित्रहेतुरलंकारः ॥ चित्रहेतोश्च विचित्रालंकारे-
ऽन्तर्भावः ॥ इति विभावना ॥ २७ ॥

विरोधाभासः ॥

विरोधस्याभासो विरोधाभासः ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणो-
वाहरणम्—

“आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते ॥

यथा—

विनापि तन्वि! हारेण वक्षोजौ तव हारिणौ ॥

अत्र श्लेषमूलो विरोधाभासः । “विनापि हारेण हारिणौ”
इत्यत्र श्रुतिमात्रेण क्षणं विरोधे भासमानेऽपि विचारदर्शायां

मनोहारीत्यर्थस्य लाभे विरोधो निवर्तते । अस्याभासालंकारेऽन्तर्भावः ॥ इति विरोधाभासः ॥ २८ ॥

विवृतोक्तिः ॥

विवृतशब्दार्थ उद्घाटित इति । “विवृतः, उद्घाटिते” इति चिन्तामणिः ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणोदाहरणम्—
“विवृतोक्तिः श्लिष्टगुप्तं कविनाऽऽविष्कृतं यदि ॥

यथा—

वृषापेहि परक्षेत्रादिति वक्ति ससूचनम् ॥

अत्र क्षेत्रशब्दार्थो धान्यादिक्षेत्रं विवाहिता स्त्री च ॥ “क्षेत्रं पत्न्याम्” इति चिन्तामणिः ॥ कस्यचित्कंचिंप्रतीय-मुक्तिः । “वृषापेहि परक्षेत्रात्” इत्येतदमुक्तस्य कथनं हि परकलत्रं भुञ्जानं प्रति सूचनम् । अत्र कस्यचिन्मिषेण सू-क्ष्मतया वा कथितस्य वक्रोद्घाटनं कृतम् । तत्र चमत्कारस्तु मिषस्याथवा सूक्ष्मस्यैव ॥ यथोन्मीलिते मिलितस्य, बद्ध-माणविशेषके च सामान्यस्यैव चमत्कारोऽङ्गीकृतः । न तून्मीलितविशेषकयोः ॥ मिषं सूक्ष्मता वा श्लेषेण भवतु श्लेषं विना वा भवतु, उक्तवैलक्षण्यमपि नालंकारान्तरत्व-साधकम् । अतोऽस्य मिषे तथा सूक्ष्म एवान्तर्भावः ॥ इति विवृतोक्तिः ॥ २९ ॥

विशेषः ॥

अत्र विशेषशब्देन वैलक्षण्यरूपमाधिक्यं विवक्षितम् ॥

चन्द्रालोककारो विशेषत्रयमुक्त्वेमानि लक्षणोदाहरणान्याह—

“विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनम् ॥”

यथा—

गतेऽपि सूर्ये दीपस्थास्तमश्छिन्दन्ति तत्कशः ॥

जयदेवः स्वलक्षणमुक्तोदाहरणे एवं घटयामास, “सूर्य-
स्य प्रसिद्धाधारस्याभावेऽपि तत्कराणामन्यत्रावस्थितिरुक्ता”
इति ॥ उक्तविषयस्य त्वस्यैव लक्षणं लक्षिते पर्यायेऽन्तर्भावः ।
नात्र विशेषतायाश्चमत्कारः । अस्य लक्षणे विशेषतायाश्च-
मत्कारस्तु सर्वथाऽभाधारस्याधेयस्य विवक्षायां स्यात् । तस्य
चेदृशमुदाहरणं भवेत्—

निरुपादनसंभारमभित्तावेव तन्वते ॥

नमस्तस्मै जगच्चित्रं कलाशलाघ्याय शूलिने ॥ १ ॥

एतादृशविषयस्य तु विचित्रेऽन्तर्भावः ॥ द्वितीयस्येदं
लक्षणोदाहरणम्—

“विशेषः सोऽपि यद्येकं वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते ॥

यथा—

अन्तर्वहिः पुरः पश्चात्सर्वद्विद्वप्ति सैव मे ॥

यथा वा—

रासक्रीडागतः कृष्णो दृष्टो भ्रमिवशादहो ॥

गोपाङ्गनाभिः सर्वाभिः सर्वगोपाङ्गनान्तिके ॥१॥

अस्यापि लक्षणोदाहरणस्य विचित्रेऽन्तर्भावः ॥ तृतीय-
स्येदं लक्षणोदाहरणम्—

“किञ्चिदारम्भतोऽशक्यवस्त्वन्तरकृतिश्च सः ॥

यथा—

त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणम् ॥

अस्मिन्नुदाहरणे लक्षणघटना त्वेवम्, कवे राजदर्शनं तु
साधारणारम्भसाध्यम् । तत्र वाञ्छितार्थप्रदतयाऽभौ नृपः क-
विकृते कल्पतरुर्जातः । तदेतत्किञ्चिदारम्भादशक्यवस्त्वन्तर-
स्य करणम् ॥

यथा वा—

युववल्गवं विदित्वा रतिः कृताऽसौ त्रिलोकपो निसृतः ।
गोपाङ्गना विमुक्ता भवपाशात्तत्परं पदं प्राप्ताः ॥१॥

मोक्षात्सुरतसुखमतीवं किञ्चित् । तदारम्भान्मोक्षोऽशक्य-
वस्त्वन्तरस्य करणम् ॥ मम तु मतं, अस्य तृतीयविशेषस्य
तूपलक्षणेन

“हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता ॥”

इति लक्षणलक्षितायां द्वितीयविभावनायामन्तर्भावः ॥
इति विशेषः ॥ ३० ॥

विशेषकः ॥

अत्र विशेषकशब्दार्थो विशेषत्वाधायको भेद इति ॥ “विशेषकः विशेषाधायके प्रभेदे” इति चिन्तामणिः ॥ चन्द्रालोके, इदं लक्षणोदाहरणम्—

“भेदवैशिष्ट्ययोः स्फूर्तावुन्मीलिताविशेषकौ ॥

यथा—

लजितान्युदिते चन्द्रे पद्मानि च मुखानि च ॥

अत्रापि सामान्यतायामेव चमत्कारः । न तु विशेषस्फुरणांशे । यथोक्तं प्रागुन्मीलिते ॥ तदेवोक्तं सामान्यालंकारस्य प्रकरणे काव्यप्रकाशकारेणापि—

“चेन्नत्वचा तुल्यरुचां बधूनां

कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि ॥

गृङ्गाः सहलं यदि नापतिष्य-

न्कोऽवेदयिष्यन्नवचस्पकानि ॥ १ ॥

प्रथमप्रतिपन्नमभेदं न व्युदसितुमुत्सहते” इति ॥ अस्य वक्ष्यमाणसामान्येऽन्तर्भावः ॥ इति विशेषकः ॥ ३१ ॥

विशेषोक्तिः ॥

अत्र वीत्युपसर्गो गतार्थकः । शेषशब्दार्थः कार्यम् । शेष-

शब्दो न्यायसूत्रभाष्यकारेण कार्येऽर्थे प्रयुक्तः । तत्र शेषव-
दित्यनुमानप्रभेदमुक्त्वा कार्यात्कारणानुमानस्योदाहरणं द-
र्शितम् । विशेषोक्तिरितिसमुदितशब्दार्थो वि गतं कार्यं
यस्याः, सा चासावुक्तिश्च विशेषोक्तिरिति । कारणे सति
क्तायभाव इति भावः ॥ विभावनायाः प्रतिद्वन्दिभावेऽयम-
लंकारः । विभावनायां कारणाभावः । इह कार्याभावः ॥
चन्द्रालोके इदं लक्षणम्—

“कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे ॥”

यथा—

हृदि स्नेहक्षयो नाभूत्स्मरदीपे ज्वलत्यपि ॥

अयमपि कार्यकारणवेचित्र्याच्चित्रहेतुः । तस्य च विचि-
त्रेऽन्तर्भावः ॥ इति विशेषोक्तिः ॥ ३२ ॥

व्याजनिन्दा ॥

व्याजेन निन्दा व्याजनिन्दा ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणो-
दाहरणम्—

“निन्दाया निन्दया व्यक्तिर्व्याजनिन्देति गीयते ॥”

यथा—

विधे! स निन्द्या यस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः ॥

अत्र शिवेन वंद्धान् एकमेव मस्तकं छिन्नं न तु पञ्चापी-

ति शिवस्य निन्दा । ब्रह्मणो मस्तकपञ्चकमासीत् । तेष्वेकं
शिवेन च्छिन्नमिति पुराणेषु प्रसिद्धम् ॥ अत्र शिवस्योक्त-
निन्दया विषमविपाकस्य संसारस्य स्रष्टुर्ब्रह्मणो निन्दा व्य-
ज्यते । शिवनिन्दाव्याजेन विविनिन्देतिविषयस्य तु मि-
पेऽन्तर्भावः ॥ निन्दया निन्दाव्यक्तौ च व्यङ्ग्यत्वं नापयाति ।
व्यङ्ग्यश्चाक्षंकारो न भवति ॥ इति व्याजनिन्दा ॥ ३३ ॥

व्याजस्तुतिः ॥

व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुतिः व्याजस्तुतिः ॥ चन्द्रा-
लोके इदं लक्षणम्—

“उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः ॥”
इति ॥

क्रमेण यथा—

फः स्वर्धुनि! त्रिवेकस्ते पापिनो नयसे दिवम् ॥

गङ्गा सुकृतिवदेव महापातकादि कृतवन्तोऽपि स्वर्गं नय-
तीति व्याजरूपया निन्दया तत्प्रभावातिशयस्तुतिः ॥

साधु दूति! पुनः साधु कर्तव्यं किमतः परम् ॥

यन्मदर्थं विलूनासि दन्तैरापि नखैरापि ॥ १ ॥

अत्र दूत्या उक्तस्तुत्या तस्या एव नायकरमणरूपविरवा-
सघातकर्तृत्वेन निन्दा । अस्या नामार्थानुसारेण तु मिपेऽन्त-

भावः । लक्षणानुसारेण च कार्यकारणयोर्विरुद्धतात्मकवै-
चित्र्येण चित्रहेतावन्तर्भावः ॥ इति व्याजस्तुतिः ॥ ३४ ॥

व्याजोक्तिः ॥

व्याजेनोक्तिर्व्याजोक्तिः ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणोदा-
हरणम् —

“व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपनम् ॥

यथा—

सखि! पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा ॥

अत्र जारकृतभूरतिलग्नधूलिजालस्य परागरूपमन्यहेतु-
मुक्त्वा गोपनम् । उक्तनाम्नो मिषेऽन्तर्भावः ॥ लक्षणस्य
त्वपन्हुतावन्तर्भावः ॥ इति व्याजोक्तिः ॥ ३५ ॥

सामान्यम् ॥

समानस्य भावः सामान्यम् ॥ चन्द्रालोके इदं लक्षणो-
दाहरणम्—

“सामान्यं यदि सादृश्याद्विशेषो नोपलक्ष्यते ॥”

यथा—

पद्माकरप्रविष्टानां मुखं नालक्षि सुभ्रुवाम् ॥ .

मिलितस्यायं प्रकार इत्युक्तं प्राक् । अस्य मिलितेऽन्तर्भावः ॥ इति सामान्यम् ॥ ३६ ॥

॥ प्रमाणात्लंकाराः ॥

निरञ्जननिराकारजगदीश्वरादिपदार्थानां यथार्थज्ञानार्थं पद्माकरादिषु भिन्नभिन्नसंख्याकानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि स्वीकृतानि ॥ तत्र पौराणिका अष्टौ प्रमाणानि मन्यन्ते । तेषां नामानि शास्त्रीयोदाहरणानि चेह प्रदर्शयन्ते ॥ प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणम् ॥ प्रमाशब्दार्थो यथार्थज्ञानम् । “प्रमा यथार्थानुभवै” इति चिन्तामणिः ॥

॥ प्रत्यक्षप्रमाणम् ॥

प्रतिशब्दार्थः सांमुख्यम् । “प्रति आभिमुख्ये” इति चिन्तामणिः ॥ अक्षशब्दार्थ इन्द्रियम् । “अक्ष इन्द्रियम्” इति शब्दकल्पद्रुमाभिधाने । अक्षं प्रति प्रत्यक्षम् । इन्द्रियद्वारा यथार्थज्ञानं प्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ यथा दित्थोऽयम् ॥ पद्मादेराहितः शाखाशून्यः शुष्कवृक्षो दित्थ इत्युच्यते ॥ अत्र चक्षुरिन्द्रियेण दित्थपदार्थस्य ज्ञानम् ॥ श्रवणेन्द्रियादीनामुदाहरणानि स्वयमूहानि ॥ १ ॥

॥ अनुमानप्रमाणम् ॥

अत्रानुशब्दार्थो लक्षणम् ॥ “अनु लक्षणे” इति चिन्ता-
मणिः ॥ लक्षणं तु चिन्हम् । “चिन्हं लक्ष्म च लक्षणम् ॥”
इत्यमरः ॥ मानशब्दार्थो ज्ञानम् ॥ चिन्हद्वारा यथार्थज्ञान-
मनुमानमित्यर्थः ॥ यथा पर्वतो बन्हिमान् धूमात् ॥ अत्र धू-
मचिन्हेन बहेर्ज्ञानम् ॥ २ ॥

॥ उपमानप्रमाणम् ॥

उपमीयते येन तदुपमानम् ॥ अस्येदं लक्षणम् “सादृ-
श्यात्सदृशज्ञानमुपमानम्” इति ॥ यथा गोसदृशो गवयः ॥
अत्र गोसादृश्येन गवयाख्यपशुविशेषस्य ज्ञानम् । अयं ग-
वय इति ॥ ३ ॥

॥ शब्दप्रमाणम् ॥

शब्दद्वारा अर्थार्थज्ञानं शब्दप्रमाणम् ॥ यथा ब्रह्म सत्यम् ॥
उक्तवेदवचनस्य शब्दरूपत्वादिह शब्दाद्वह्यणः सत्यत्वज्ञा-
नम् ॥ ४ ॥

॥ अर्थापत्तिप्रमाणम् ॥

अर्थापत्तिप्रमाणस्य लक्षणोदाहरणं काव्यार्थापत्यलंकारे
लिखितम् ॥ ५ ॥

॥ अनुपलब्धिप्रमाणम् ॥

अत्र नञ् निषेधार्थकः । उपेत्युपसर्गार्थः सामीप्यम् ॥
 लब्धिश्चदार्थो लाभः ॥ अनुपलब्धिरितिसमुदितशब्दार्थस्तु
 समीपे लाभाभावः ॥ अभाव इति तात्पर्यम् ॥ यस्य वस्तु-
 नोऽभावेन तस्य वस्तुनो ज्ञानं तदनुपलब्धिप्रमाणम् ॥ यथा
 घटाभाववद्भूतत्वम् ॥ अत्र घटाभावस्व कथनेन घटस्य ज्ञानं
 भवति । वस्तुनोऽभावस्य कथनेन तस्य वस्तुनो ज्ञानं तु तद्व-
 स्तु विद्यत इति तस्याभावस्योक्तिरिति ॥ अस्मिन्स्थले घटस्य
 संसर्गो नास्तीति संसर्गाभावः ॥ अभावोऽनेकविधः ॥ ६ ॥

॥ संभवप्रमाणम् ॥

संभवतीति संभवः ॥ यत्र संभवेन पदार्थस्य ज्ञानं तत्संभ-
 वप्रमाणम् ॥ यथा सहस्रे शतम् ॥ सहस्रे शतस्य संभवाच्छ
 सविषये सहस्रं संभवप्रमाणम् ॥ ७ ॥

॥ ऐतिह्यप्रमाणम् ॥

इतिहोचुरित्यनेन प्रकारेण यदुच्यते तदनिर्दिष्टप्रवृत्तकं प-
 रंपरागतं वचनमैतिह्यमित्युच्यते ॥ तादृशवचनद्वारा ज्ञानमैति-
 ह्यप्रमाणम् ॥ यथा, इह वटे प्रेतः प्रतिवसति ॥ अत्र परंपरा-

गतोक्तवचनेनास्मिन्वटे प्रेतोऽस्तीति ज्ञानं भवति ॥ ८ ॥

भोजमहाराजकुवलयानन्दकारादयः केचन प्रत्यक्षादीनि प्रमाणान्यलंकारान्मन्यन्ते । मम तु मतं, उक्तप्रमाणानां स्वरूपमात्रेऽलंकारत्वयोग्या काव्योपयोगिता नास्ति । किं व लोकशास्त्रव्यवहारानुसारेण धुरंधराद्वीकृताशीत्यर्थलंकारान्द्रुक्प्रमाणानुसारेणापि धुरंधरोक्ता अलंकारा विद्यन्ते । तथा हि, प्रत्यक्षानुसारेण तु स्वभावोक्तिः ॥ प्रत्यक्षे कचिच्चमत्कारश्चेत्स्वभावोक्तेरेव सः ॥ यथा—“जायन्ते खलु तारका इन्दुचः—” इत्यत्र यद्यपि प्रातःकालस्य ज्ञानं श्रवणमयनजन्यम् । तथाप्यस्मिन्नंशे न चमत्कारः ॥ किं तु प्रत्यक्षानुसारेण कालस्य यथार्थवर्णने चमत्कारः ॥

यथा वा—

क्रान्तक्रान्तवदनप्रतिविम्बे

भग्ननालसहकारसुगन्धौ ॥

स्वादुनि प्रणिहितालिनि शनिं

निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥ ३ ॥

ऐतिहास्य. शब्दप्रमाणेऽन्तर्भावः स्फुटतरः ॥ एनयो(०)रनु-
सारेण लोकोक्त्यलंकारः ॥ यथा--

स्रक्चन्दनादीन् रुचिरोपचारान्
कुर्वन्त्य एताः सखि नो निवार्याः ॥

तैः प्राणरक्षा भविता भवत्या

जीवन्नरो भद्रशतानि पश्येत् ॥ १ ॥

अत्र जीवन्नरो भद्रशतानि पश्येदिति ज्ञानांशे न चम-
त्कारः ॥ किंतु लोकोक्तौ चमत्कारः ॥ अर्थापत्त्यनुसारेण
काव्यार्थापत्त्यलंकारः ॥ अनुपलब्धेरनुसारेण विशेषोक्तिरलं-
कारः ॥ संभवानुसारेण संभावनालंकारः ॥ यथा—

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां

जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नेप यत्नः ॥

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ १ ॥

अस्य वक्तुः समानकोटिकविदुषः कालस्य निरवधिकतया
भविष्यत्काले भावित्वस्य योग्यताऽर्थात्संभवः ॥ वर्तमानका-
ले च भूमेर्विपुलतया तद्विद्यमानत्वस्य योग्यताऽर्थात्संभवः ॥
प्रत्यक्षादेः प्रमाणादकस्य स्वभावोक्त्यादावन्तर्भावः ॥ अलं-
काररहस्यापरिज्ञानादलंकारगणनारसिकभोजमहाराजादीना-
मयं प्रयत्नः पुनरुक्तिदोषरूपः ॥ इति प्रमाणालंकाराः ॥

(*) संन्दतिहाप्रमाणयोः ॥

संसृष्टिसंकरौ ॥

लोके ह्येका कान्ताऽनेकानलंकारान्धारयति । तैश्च तस्याः शोभाया आधिक्यं भवति । तत्र केचित्परस्परसंबन्धरहिता अलंकाराः । यथा हारमेखलाचूडामणिप्रभृतयः । एषां युगलाभावादपरेण संबन्धाभावः । केचित्परस्परसंबन्धसंहिता अलंकाराः । यथा कुण्डलकङ्कणनूपुरप्रभृतयः । एषां युगलं भवतीति परस्परं संबन्धः । मम तु मतं, उक्तलोकन्यायेन काव्यरचनाप्यनेकानलंकारान्धारयति । तेन च तस्याः शोभाधिक्यं भवति । तत्रापि केचित्तु परस्परं संबन्धरहिता अलंकाराः ॥ यथा—

देवब्राह्मणवृद्धगोकविजनार्चा पूर्ववत्तानिता
योधामात्यप्रजागणानुगमहादुःखं हतं स्वप्नवत् ॥
राणाश्रीफतसिंह! भोरुदधरस्त्वं मेदपाटं यथा
मग्नं सज्जनशोकसागर इमं भूगोलकं कोलकः ॥ १ ॥

अस्यां रचनायामुपमानुप्रासयोरर्थालंकारशब्दालंकारयोर्मेलनम् । न कश्चिदेनयोरत्र परस्परं संबन्धः ॥

यथा वा—

“निरीक्ष्य खे पत्रमयं पतङ्गम्—”

इत्यत्रोपमाप्रत्यनीकयोरर्थालंकारयोर्मेलनम् ॥ अत्राप्येनयो-

न कश्चित्परस्परं संबन्धः । तादृशसंबन्धशून्यालंकारमेलनस्य
धुरंधरः संसृष्टिरिति नामाह ॥ संसृष्टिशब्दार्थः सङ्ग इति ॥
संसृष्टिः संसर्गः । संसर्गः सङ्गे” इति चिन्तामणिः ॥ अत्रा-
लंकाराणां मेलनं तु सङ्गमात्रम् ॥ कविरचनाविषयकानेका-
लंकारमेलने कचिदलंकाराणां परस्परं संबन्धोऽपि भवति ॥

यथा—

गङ्गेन्दुभ्यां सितीभूतान् भवभूषाभुजङ्गमान् ॥

यशवन्तयशो ज्ञात्वा स्तुवन्ति युगपत्सुराः ॥ १ ॥

अत्र तद्गुणो भ्रान्तेः कारणम् ॥ एतयोः परस्परं कार्य-
कारणभावसंबन्धः ॥ तादृशसंबन्धसहितालंकारमेलनस्य धु-
रंधरः संकर इति नामाह ॥ संकरशब्दार्थो व्यामिश्रत्वम् ।
“संकरः व्यामिश्रत्वे” इति चिन्तामणिः ॥ अत्र वीत्युपसर्गो
विशेषार्थकः । आहुपसर्गार्थः सर्वत इति । मिश्रशब्दार्थो मि-
श्रित इति । “मिश्रः संयुक्ते” इति चिन्तामणिः ॥ व्यामिश्र-
त्वमिति समुदितशब्दार्थस्तु विशेषेण सर्वतो मिश्रणमिति ॥
ग्रन्थकारैः संकरस्य चत्वारः प्रकारा उक्ताः ॥

तरुवीजदिवासूर्याहोरात्रनरसिंहकात् ॥

न्यायाच्चतुर्धा राजेन्द्र! संकरस्तु प्रकीर्तितः ॥ १ ॥

यत्रैकोऽपरस्य कारणं तत्र तरुवीजन्यायेन मिश्रणम् । अ-
यमेवाङ्गाङ्गिभावसंकर इत्युच्यते ॥ अस्योदाहरणं च “गङ्गेन्दु-
भ्यां सितीभूतान्—” इत्येव ॥ यत्रालंकारद्वयस्य युगपद्भासनं

तत्र दिनसूर्यन्यायेन मिश्रणम् ॥ अयं समप्रधानसंकर इ-
त्युच्यते ॥

यथा—

नाभिं विहाय चलिता भुजङ्ग्यमृतवाञ्छया ॥

नासाभूषो मयूराङ्गां दृष्ट्वाऽगे(*) निश्चलाऽभवत् ॥१॥

अत्रैकस्तु परंपरितरूपकालंकारः । अत्र लुप्तोपमावदेकदे-
शस्य लोपादेकदेशविवर्तिरूपकमिति मन्यन्ते । नाभ्याः स-
र्पविलेन, नासाभूषागतकृत्रिममयूरस्य च साक्षान्मयूरेण सह
रूपकम् । अत्रानुकार्यघोर्लोपः ॥ रोमराज्या भुजङ्ग्या, अध-
रसस्यामृतेन, कुचयोश्च पर्वतेन सह रूपकम् । अत्रानुका-
रिणां लोपः । इत्थमिह परंपरितरूपकम् ॥ यैवनागमे रोम-
राज्या नाभ्याः प्रारम्भो भवति, भुजङ्गी विलाग्निरगच्छतीति
नाभ्या विलरूपत्वम्, भुजङ्गी दुग्धादिमधुररसपानाभिलाषि-
णी भवति, मयूरस्य भक्ष्यरूपेति मयूराद्विभेतीत्युक्तबलसमु-
दायेन रोमराज्यां भुजङ्गीत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालंकारश्च ॥ ए-
वमिह परंपरितरूपकोत्प्रेक्षयोर्युगपद्भासनात्समप्रधानसंकरः ॥
उक्तोत्प्रेक्षाऽर्वाचीनमतानुसारेण गम्योत्प्रेक्षेति वक्तुं शक्या ॥
किं चात्र बलमालासद्भावाद्बलमालोत्प्रेक्षापि ॥

यत्राहोरात्रन्यायेनालंकारद्वयमिश्रणं तत्र संदेहसंकरः ॥
अहोरात्रन्यायश्च, अग्निः रात्र्यभावः, रात्रौ चान्होऽभावः ।
तथैकस्मिन्नलंकारे सत्यपरस्याभावः, अपरालंकारे च सति
तस्याभाव इति ॥

(*) अगे पठते ॥

यथा—

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
जलनिधिमनुरूपं जन्हुकन्याऽवतीर्णा ॥

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः .

श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥ १ ॥.

इन्दुमत्या स्वयंवरेऽजभूषे धृते सर्वे सदस्या अन्यनृपाणां
कर्णकटु पूर्वार्धरूपं वाक्यमुच्चैरुच्चारयामासुः । अत्र सदस्याना-
मिन्दुमत्याऽजो धृत इति कथनमभीष्टम् । तदनुक्त्वा तस्य
प्रतिबिम्बरूपमुक्तवचनमभिहितमिति चेत्तदाऽर्वाचीनमतीयो
ललितालंकारः । अस्मन्मतीयश्च पर्यायोक्त्यलंकारः । यदि च
सदस्यैर्यथायोग्यसंबन्धः समभवदित्यभिप्रेत्योक्तवचनमभिहितं
चेत्तदा समालंकारः ॥ उक्तालंकारद्वये कस्यचिरसाधकबाधकता-
या अभावान्नेदं निर्णीयते किमिह पर्यायोक्त्यलंकारः समालं-
कारो वेतीह संदेहसंकरः ॥

यथा नृसिंहस्यैकस्मिञ्छरीरे नरसिंहात्मकं स्वरूपद्वयम् ।
तथा यत्रैकस्मिन्वचनेऽलंकारद्वयं तत्र नृसिंहन्यायेन मिश्रणा-
देकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥

यथा—

अमरीकवरीभारभ्रमरीमुखरीकृतंभ ॥

दूरीकरोतु दुरितं गौरीचरणपङ्कजम् ॥ १ ॥

अत्रैकस्मिन् अमरीशब्देऽनुशासाधिकालंकारयोः सत्त्वादे-

कवाचक्रानुप्रवेशसंकरः ॥ इदं पद्यमधिकालंकारप्रकरं स-
विस्तरं व्याख्यातम् ॥ अर्वाचीना उक्तसंसृष्टिसंकरविषये सं-
सृष्टिसंकराख्यौ पृथगलंकारौ मन्यन्ते ॥ काव्यप्रकाशस्योक्तमतं
स्पष्टयन्काव्यप्रदीपकारः “ अस्ति पुनः कश्चिद्विषयो यत्राङ्गदा-
दिसंवल्लपञ्चरागप्रमुखमेलकवत्प्रोक्तानामलंकाराणां संवल्लप-
एवं चमत्कारः । तस्मात्सोऽप्यलंकारः ॥ तत्र द्वयी गतिः ।
परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थितेः । तदभावाच्च । तत्र प्रथमा संसृ-
ष्टिरुच्यते । द्विताया तु संकरः ” इति ॥ मम तु मतं, प्रदी-
पकारप्रदर्शितलोकालंकारन्याये तु रत्नसुवर्णयोर्द्विर्भावो नाव-
तिष्ठते । किं त्वेकीभूतता भवति । तदा च स्वरूपं शोभा
खचितकङ्कणेत्यादिनामविशेषाश्च विलक्षणा भवन्ति ॥ उक्त-
लोकालंकारन्यायेन तु काव्यालंकारेषूपमातन्निपेधरूपाक्षेपा-
लंकारयोर्मिश्रणे तृतीयस्य व्यतिरेकनामकालंकारचमत्कार-
स्योत्थानम् ॥ किं च

जस्सेअवणोतस्सेअवेअणा भणइजणोतंअंलीअस्सु ॥
दंतक्खअं कवोले वहूए वेअणा सवत्तीणम् ॥ १ ॥ (*)

अत्र सखीकृतपरिहासे यस्याः क्षतं तस्या वेदनाया अ-
भाव इति तु विशेषोक्तिरलंकारः । सपत्न्याश्च क्षतं विना
वेदनेति विभावनाऽलंकारः । उक्तालंकारद्वयमिश्रणेऽसंगति-
नामकतृतीयालंकारस्योत्थानम् ॥ शुद्धोपमाविपरीतेपमेत्यु-

(*) यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना भणंति जनस्तदलंकिम् । दंतक्षत कपोटं वप्या वे-
दना मपनीनाम् ॥ इति संस्कृतम् ॥

पमायाः प्रकारद्वयमिश्रणे तृतीयस्य परस्परपमानामकोपमा-
 प्रकारचमत्कारस्योत्पत्तिः ॥ न हि तत्रोक्तालंकारयोः प्रका-
 रयोश्च द्विर्भावोऽवतिष्ठते । किं त्वेकीभूतता भवति । अत एव
 व्यतिरेकासंगतिपरस्परपमाणां चमत्कारः प्रधानीभूयोक्ता-
 लंकारयोः प्रकारयोश्च चमत्कारं तिरोधत्ते । अत्र संसृष्टिसंकर-
 योस्त्वंलंकारमिश्रणे द्विर्भावो विद्यमानः । न त्वेकीभू-
 तता । कचिंपरस्परकार्यकारणादिसंबन्धमात्रं चेत्तादृशसंब-
 न्धेन त्वेकीभूतता न भवति । यथा पितृपुत्रयोः कार्यकारण-
 भावसंबन्धः । तत्र च तयोर्द्विरूपत्वं प्रत्यक्षम् । अनेकालंका-
 रमिश्रणे कान्ताया अनेकालंकारधारणलोकन्यायो वर्तते ।
 तत्र तेषां स्वरूपं शोभा नामानि च पृथग्भावं भजन्ते ॥ का-
 न्ताया अनेकालंकारमिश्रणे तेषां सर्वेषां मेलनेन न तद्विन्न-
 तृतीयालंकारनिष्पत्तिः । किं तु तत्रानेकालंकारमेलनेन शो-
 भाधिक्यमात्रम् । तथैव काव्येऽप्यनेकालंकारमिश्रणे काव्यस्य
 शोभाया आधिक्यमात्रम् । तेषां द्विविधमिश्रणस्यैव संसृष्टि-
 संकरेत्यभिधानद्वयं । न त्वलंकारविवक्षया धुरंधरेणैतन्नामयु-
 गलमुपदिष्टम् । अत्र मिश्रणेऽलंकारत्वं विवक्ष्यते चेत्सामा-
 न्यतया मिश्रणे समुच्चयालंकारः । अङ्गाङ्गिभावसंकरे हेत्वलंका-
 रः । समप्रधानसंकरे सहोक्त्यलंकारः । संदेहसंकरे संदेहालंकारः ।
 एकवाचकानुप्रवेशसंकरे चाधिकालंकारः । संसृष्टिसंकरे तिसं-
 ख्यारूपसंज्ञाया लोकव्यवहारेऽन्तर्भावः ॥ इति संसृष्टिसंकरौ ॥

लीयतेऽतिशयोक्तौ श्रौढोक्तिरत्युक्तिरेव च ॥
 आक्षेपेऽनन्वयो भूप! प्रतीपप्रतिषेधकौ ॥ १ ॥
 तद्गुणेऽतुंगुणश्चोदाहरणादौ विकस्वरः ॥
 तथैवार्थान्तरन्यासो राजस्तत्रैव लीयते ॥ २ ॥
 विचित्रेऽसंगतिश्चैव विशेषोक्तिर्विभावना ॥
 असंभवंश्च चत्वारो लीयन्ते धरणीपते! ॥ ३ ॥
 दीपके कारिकाऽऽवृत्तिमालादीपककानि(*) च ॥
 मिलिते नृप! सामान्यमुन्मीलितविशेषकौ ॥ ४ ॥
 उपमेयोपमा चैव प्रतिवस्तूपमा तथा ॥
 उपमायाः प्रकारावुल्लासस्तु विषमे संमे ॥ ५ ॥
 हेतौ लयो भवेत्काव्यलिङ्गकारणमालयोः ॥
 श्रौढोक्तिस्तु मिषे सूक्ष्मे लीयते मरुभूपते! ॥ ६ ॥
 छेकोक्तिश्चैव लोकोक्तौ राजन्, परिकराङ्कुरः ॥
 प्रकारः स्यात्परिकरालंकारस्य महीपते! ॥ ७ ॥
 अन्योन्यस्य प्रकारः स्यात्परिवृत्तिर्नराधिप! ॥
 अप्रस्तुतप्रशंसायाः प्रस्तुताङ्कुर एव च ॥ ८ ॥
 युक्तिश्चापन्हुतौ पर्यायोक्तौ तु ललितं नृप! ॥
 आभासस्य प्रकारः स्याद्विरोधाभासभूषणम् ॥ ९ ॥
 विवृतोक्तिर्मिषे सूक्ष्मे विशेषस्तु नराधिप! ॥

(*) द्वन्द्वान्ते श्रृङ्गमाणं पदं प्रत्येकमभिसंव्यत्यतः

कारकदीपकम्, आक्षेपदीपकम्, मालादीपकमित्यर्थः

विचित्राधिकयोर्व्याजनिन्दायास्तु मिषे लयः॥१०॥

व्याजस्तुतिर्मिषे चैव विचित्रे लीयते नृप! ॥

व्याजोक्तिस्तु मिषे भूपापन्हृतौ च विलीयते ॥११॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणानि स्वभावोक्त्यादिषु प्रभो! ॥

लीयन्ते भूमिपैतेषां भिन्नतासाहसं वृथा ॥ १२॥

संसृष्टिः संकर इति भूपामिश्रणनामनी ॥

अन्तर्भावोऽनयोर्लोके ज्ञेयो मरुमहेश्वर! ॥ १३ ॥

ननु भवता सर्वालंकाराणां प्रथमोदाहरणं नियमेन राज-
राजेश्वरयशवन्तसिंहविषयमुपदिष्टमित्यन्तर्भावाकृतौ कुतो
न तस्य निर्वहि इति चेच्छृणु । एतेऽलंकारा अस्माभिः पृथ-
ङ्नाङ्गीकृता इति ॥

इति श्रीमन्मरुमण्डलमुकुटमणि- महाराजाधिराज- राज-
राजेश्वर जी. सी. ऐस. आई. श्रीयशवन्तसिंहस्याज्ञानुसारेण
कविराजमुरारिदानविरचिते यशवन्तभूषणग्रन्थेऽलंकाराणा-
मन्तर्भावनिरूपणं नाम पष्ठाकृतिः संपूर्णा ॥

अथ सप्तमांकृतिप्रारम्भः ॥

यस्मिन्समाप्तिमाप्नोति जगन्नत्वा तमीश्वरम् ॥

समाप्तेः सप्तमी चैषाऽऽकृतिरद्योच्यते नृप! ॥१॥

अपहर्तुमज्ञताऽद्यं सुपर्ववाणीत्रिविष्टपाल्लोकात् ॥

नरवाणीक्षोण्यन्तः साहित्यामरनदीं समानेतुम् ॥२॥

पूर्वयशवन्तसिंहो भाषाभूषणविनिर्मितिं कृत्वा ॥

प्रारम्भं प्राणैषीद्रविकुलजातो यथांशुमानादौ(*)॥३॥

पश्चाच्च मानसिंहो(†) दिलीपनृपवच्चकारं यत्न-

भरम् ॥

यस्याधुनापि कीर्तिर्विद्वद्वन्दैः प्रगीयते लोके ॥४॥

(*) स्वर्गाद्रह्नां भुवं समानेतुं राजराजेश्वरपूर्वजोऽशुमानारम्भमकार्षीत् । तदर्थं तपश्च-
चारेत्यर्थः । ततश्चांशुमतपुत्रो दिलीपस्तदर्थं यतते स्म । तत्पुत्रो भगीरथः कृतार्थताम्रवाप ।
तत्समये गङ्गा पृथिव्यामयतीर्णोतिभावः ॥

(†) राजराजेश्वरमानसिंहो योधपुरे विद्यायाः प्रचारं बहुलतरं चकार । बहवः प्रख्या-
तपण्डितास्तत्समामलंकुर्यन्ति स्म । तद्विषयं कवीन्द्रशंभुदत्तप्रणीतं पद्यमिदम्—

योधो योधपुरं चक्रे वृजं त्रिजयसिंहराट् ॥

मानरचं कार्शीं नेपालं लखनेऊपुरं व्यधात् ॥

राजराजेश्वरत्रिजयसिंहो वल्लभाचार्यसांप्रदायिकप्रतिभाप्रतिष्ठापनेन योधपुरं वृजमका-
र्षीत् । राजराजेश्वरमानसिंहो योधपुरं त्रिद्वन्द्वेज कार्शीं, योगिशनेन नेपालनगरं, गोन-
विद्याविशारदजनसमुदायेन च लखनेऊनगरं चकार ॥

यशवन्तयशोभूषणानिवन्धमेतं तु कारयित्वाऽय ॥

श्रीयशवन्तनृपालः कृतार्थ आसीद्भगीरथेन समम् ॥ ५ ॥

विहितो नीरसं ज्ञात्वा मया व्याकरणे श्रमः ॥

स्वल्पस्ततो देववाणीं शुद्धां वक्तुं न शक्नुयाम् ॥ ६ ॥

यशवन्तयशोभूषाऽनुवादं देवतागिरि ॥

सुब्रह्मण्यबुधश्चक्रे यशवन्तनृपाज्ञया ॥ ७ ॥

अस्यानुवादं राजाज्ञामाप्याकार्षीद्बुधोत्तमः ॥

दध्यङ्गन्वयजो रामकर्णारूढो बलदेवभूः ॥ ८ ॥

सुरवाणीसंरचिता बहवो ग्रन्था अनूदिता नृगिरि ॥

ब्रह्म तत्प्रतिलोमत्वं भाग्याद्यशवन्तभूषस्य ॥ ९ ॥

यशवन्तयशोभूषणपूर्तेः समयोऽधुनोच्यते राजन् ॥

खशसाङ्केन्दु १९५० मितेऽब्दे विक्रमराजस्य मासि

भाद्रपदे ॥ १० ॥

राकायां सितपक्षे शुभेऽथ सोमस्य वासरे भूष ॥

शरभूवसुचन्द्रमिते १८१५ शाके वै शालिवाहना-

स्यस्य ॥ ११ ॥

गुणनववसुभूवर्षे १८९३ चेसविसंज्ञेऽधुना प्रवृत्ते च ॥

पूर्णः प्रबन्ध एष यावच्चन्द्रार्कमस्तु जगतीह ॥ १२ ॥

कल्पे श्वेतवराहस्य मुनौ वैवस्वतेऽन्तरे ॥

अष्टाविंशे कलावस्मिञ्ज्वराङ्कनवसागराः ॥ १३ ॥

अधुना शरदोऽतीता मासा अध्यर्धपञ्च च ॥

नानासंवत्सरोल्लेखान्माभूत्कालान्तरे भ्रमः ॥ १४ ॥

यशवन्तनृपालस्य भूपालाः समकालिकाः ॥

उच्यन्ते ग्रन्थकालाप्तौ सहायाः स्युर्हि कर्हिचित् ॥ १५ ॥

गुहिलः श्रीफत्तैसिंह आस्तेऽद्योदयपत्तने ॥

सवाईमाधवः कूर्मो राजा जयपुरेऽधुना ॥ १६ ॥

फाल्गुनकृष्णे भौमे पूर्णे ग्रन्थं चतुर्दशीघस्ने ॥

आकण्येयं लक्षं प्रादाद्यशवन्तभूपालः ॥ १७ ॥

हाटकभूषणभूषितमिभराजं द्वौ हयौ च तादृजौ ॥

मुक्तामालां मणिमयशिरोविभूषां च कुण्डले कटको ॥ १८ ॥

वसनानि खड्गमलुलं यमदंष्ट्राख्यं (*) च शस्त्रमति

मूल्यम् ।

मुद्राः प्रचसहस्रं परिजन्तहेतोः (*) ददौ महाराजः ॥ १९ ॥

लक्षप्रदानपूर्त्यै प्रतिवर्षं षट्सहस्रमुद्राप्त्यै ॥

दत्त्वा ग्रामसमूहं निजनामासौ स्थिरं व्यधत्त नृपः २०

राज्याभिषेकसमयेऽप्येवंरीत्यैव लक्षदानं मे ।

श्रीयशवन्तनृपालः प्रादाद्वाता प्रतिक्षणं भुवने ॥ २१ ॥

तातः पितामहोऽहं पुनः पुनर्मानलक्ष्मं संप्राप्ताः ॥

चक्रे यशवन्तनृपः प्रतिप्रणामेन मानपूर्तिं मे ॥ २२ ॥

पदवीं कविराज इति प्राग्दधेऽहं च साम्प्रतं मरुराट् ॥

कविराजापददानाद्विभवेनाप्यकृत राजरूपं माम् ॥ २३ ॥

चमरं चरणे स्वर्णं भूषेनालिङ्गन् च संप्रीत्या ॥

दुन्दुभिरथो ध्वजश्च मुद्रां (†) द्वाः पालवेत्रं (‡) च ॥ २४ ॥

गमनागमनोत्थानं सादरलेखश्च राजपत्रेषु (§) ॥

नेदिष्ठमासनं च वितीर्णमेतन्मरुत्तितीन्द्रेण ॥ २५ ॥

(*) मम भार्याया भूषणार्थम् । (†) मोहरत्नाप इति भाषा ।

(‡) छड़ी इति भाषा । (§) लोके “खासख्का” इति । तल्लेखश्चैवम् ।

॥ श्रीनाथजी ॥

कविगजाजी मुसदनिजीसू महारौ जुहार वांचजो । अपरंच

तदुपरि सम्प्रति राज्ञा प्रतिप्रणामस्य रीतिमनुसरतः ॥
भूमण्डले स्वकीर्तिर्वितानिता या प्रगीयते लोकैः ॥२६॥

ग्रन्थकर्तुः कविराजमुरारिदानस्य चित्रम् ॥

यश एव धनं वेत्ति न धरां कनकं च यः ॥

चिरं जीव्यादुदारोऽसौ यशवन्तनरेश्वरः ॥ २७ ॥

आदौ पञ्चाननो ग्रन्थान्वहूनश्रावयद्भि माम् ॥

तिवाडीत्युपटङ्काढयो दध्यङ्कुलसमुद्भवः ॥ २८ ॥

सुब्रह्मण्यकथा पूर्वं भणिता ममुजेश्वर! ॥

पुनस्तु कथ्यते नेह पुनरुक्तिर्भवेदिति ॥ २९ ॥

मिश्रेण पूर्णचन्द्रेण ग्रन्थ एष व्यलिख्यत ॥

लम्बोदरेण लिखितं व्यासोक्तं भारतं यथा ॥ ३० ॥

कश्मीरदेशसंभवपण्डितपदवीधरेण विप्रेण ॥

ग्रन्थो दंक्षन्निरञ्जननाथेनायं समुद्रितः सहितम् ॥ ३१ ॥

संपठ्य पूर्वं यशवन्तभूषण-

मन्यप्रबन्धानिह यः पठेत्कविः ॥

तस्यान्तरं भूरितरं हि चेतांसि

लक्ष्येत तस्मादतिमोदवान् भवेत् ॥ ३२ ॥

पत्रं परमपवित्रं सिंहोत्तरपदमनोहराख्यस्य ॥

प्राप्तं यत्र चरित्रं यशवन्तज्जमापतेरुद्गारतरम् ॥ ३३ ॥

पत्रं प्रसङ्गवशतः प्रेषितमेतच्चिचराय तेनैव ॥

मुद्रितमन्ते तदिदं चिरकालं स्मृतिगतं भूयात् ॥ ३४ ॥

पत्रकोशस्योपरिपृष्ठे ॥

॥७४॥ श्रीकविराजाजी श्रीमुरारिदानजी योग्यम् ॥

मारवाड }
प्रान्ते }

पत्रं योधपुरं प्रति.

स्थानं सोजतीगोपुरम्.

योधपुरम्

पत्रकोशस्यापरपृष्ठे ॥

॥ श्रीरामो जयति ॥

श्रीनाथस्य

मद्व्यामोऽवधार्यः ।
प्रीत्याऽहिर्केतः स्त्रोकप्यः ॥

श्रीयोधपुराणभूषणस्य सर्वोपमासंयुक्तकविराज-
जीश्रीमंरारिद्वानजीसर्मापे सरदारदुर्गाट्टककुरमनोहरसिंह-
स्य प्रणतयो वाच्याः । अत्रत्योदन्तस्तु सुदृष्टेः
शुभोस्ति । भवतां सदा शुभमस्तु । भवन्तोऽस्माकं महागौ-
रवास्यदम् । सदैव स्नेहो रक्ष्यते तथा रक्षणीयः । अपरं च
भग्नतां दलं डाकद्राग समायातम् । यशवन्तयशोभूषणग्रन्थ-
मुद्रणप्रारम्भस्य सूचनाप्रदानादत्यानन्दो जातः । परमेश्वर-
प्रसादादयं ग्रन्थः शीघ्रं संमुद्रय भवञ्छ्रमः साफल्यमियात् ।
सर्वे च लाभभाजो भवेयुः । केवलमेतावाञ्छोको यत्स्वर्गवा-
सिमहाराजश्रीयशवन्तसिंहसमयेऽस्य ग्रन्थस्य मुद्रणेन भवि-
तव्यं तन्न जातमिति । महाराजस्य मनस्यस्य ग्रन्थस्याती-
योत्साह आसीत् । किमतोऽधिकम्, वयमेतद्ग्रन्थश्रवणार्थं
योधपुरमाहूतास्तदैकदा मां चारहठकृष्णसिंहं च संबोध्य महा-
राज एतद्वाज्ञापयामास "कविराजेनास्माकमेव ग्रन्थ ईदृशो

निर्मितः, यत्कविराजसमं सुवर्णं तोलयित्वा तेनास्य अतिमां
विधाय सा सदैव पूज्येत” इति ॥ अनेन वचनेन विदितं भ-
वति, महाराजस्य मनस्यस्य ग्रन्थस्य कियानुत्साह इति । परंतु
परमेश्वरेण महाराजशरीरं न रक्षितमिति महाञ्छोकः । त-
थाप्येतद्ग्रन्थप्रभावात् वर्गत्रासिमहाराजनाम भवन्नाम च ज-
गति सहस्रं समाः स्थास्यति । तदधुना त्वरितं मुद्रापयित्वा
प्रसिद्धिमानेयोऽयं ग्रन्थः । मद्गृहं स्वगृहं मत्वा कार्यं लेख-
नीयम् ॥ संवत् १९५२ आपाढशुक्लपञ्चमी ५ ॥

यं संबोध्य राजराजेश्वरयशवन्तसिंहेनोक्तस्वमनोरथः प्र-
कटीकृतः सोऽयं ठक्कुरमनोहरसिंहो विद्वान्सकलगुणनिधिर्दो-
डियाजातीयक्षत्रियो महाराणामेदपाटेश्वरस्य महासामन्तेषु
परिगणितः । एतद्वक्कुरग्रामस्य पूर्वं “लावा” इति नामासीत् ।
उक्तठक्कुरस्य पूर्वजः सरदारसिंहो दुर्गं प्राप्तादं च रचयामा-
सेत्यपरं सरदारगढेति नाम प्रसिद्धिमापेदे । राजराजेश्वरः
स्वदेशिविदेशिविदुषां मण्डलं विरचय्य यशवन्तयशोभूषण-
ग्रन्थमश्रौषीत् । तत्रोक्तठक्कुरोऽपि समाहूतः । अयं ठक्कुरो
राजराजेश्वरस्य संवन्धी च । एतत्पूर्वजसरदारसिंहसुता गु-
लावकवरनाम्नी राजराजेश्वरपूर्वजमहाराजश्रीविजयसिंहेन
परिणीता । उक्तपत्रे कृष्णसिंहस्याप्युल्लेखः । सोऽपि ग्रन्थश्रव-
णार्थं विद्वन्मण्डले समाहूतः । अस्य ग्रामः खेडानामकः शा-
हपुराप्रान्तान्तर्गतः । चारणेन्द्रं सोदावारहठजातीयः शाह-
पुराराजाधिराजस्य प्रतोलीपात्रम् ॥

लीनं काव्यरसं प्रवीणमतुलोदारं नवीनस्थलं

तादृक् श्रीयशवन्तभूपतिमृते स्यात्कस्य दृग्गोचरम् ॥
 ज्ञात्वा श्रेष्ठतमं यशो मनसि संहृष्टमेनं विना
 को वा चारणजातिमत्र हि कलौ संपूजयेदिष्टवत् ॥ ३५ ॥
 यशवन्तयशोभूषणनामा ग्रन्थः कृतस्ततो हि मया ॥
 विशदीकृतास्तु तत्रालंकारा एव विस्तरतः ॥ ३६ ॥
 संगृह्य तस्य सारं स्वल्पो यशवन्तभूषणग्रन्थः ॥
 राजाज्ञया कृतोऽयं सुखेन बोधाय काठ्यशास्त्रस्य ॥ ३७ ॥
 सुरवाण्यनुवादस्यास्य मुद्रणेऽभूद्विलम्बनं देवात् ॥
 मुनिमित्तशरदो ह्यस्मिन्नवकाशे संविमर्शता तु
 मया ॥ ३८ ॥

व्यङ्ग्यरसाद्यपि विशदं भूषणवच्चात्र विस्तराद्विहितम् ॥
 तस्मादभवत्सकलं साहित्यस्य स्वरूपमतिरुचिरम् ॥ ३९ ॥
 भूपतिभाग्यचरित्राण्यन्यान्युक्तानि पूर्वमस्माभिः ॥
 तद्वदोऽपि फलं गुरु श्रीमद्यशवन्तभाग्यस्य ॥ ४० ॥

इति श्रीमन्मरुण्डलमुकुटमणिं महाराजाधिराज-राजरा-
 जेश्वर जी. सी. ऐस्. आई. श्रीयशवन्तसिंहाज्ञया कविराजमु-
 रारिदानविरचिते यशवन्तभूषणग्रन्थे ग्रन्थसमाप्तिसमयग्रन्थ-
 प्रत्युपकारवर्णनं नाम सप्तमाकृतिः समाप्ता ॥ ७ ॥

इति यशवन्तभूषणग्रन्थः समाप्तः ॥

शुद्धिपत्रम्

॥ प्रस्तावनायाम् ॥

पृष्ठ पंक्ति अशुद्धम् शुद्धम्
 १ १४ ("एवमन्येषामपि" भागवतादिग्रन्थेषु सन-
 अस्योपरि टिप्पणम् ॥) कुमारवराहादिद्वाविंश-
 त्ववताराणां कथाकथना-
 त्तेषामवताराणां, महा-
 भारतादिग्रन्थेषु च वृत्ति-
 पयमहाराजानां प्रसिद्ध-
 पुरुषाणां च कथाकथना-
 त्तेषां महाराजानां प्रसि-
 द्धपुरुषाणां च नामान्य-
 व्याप्ति-स्थिरत्वं भजन्ते ॥

१ २२ नामस्थित्वैर्यद्भि नामानं स्पत्रयद्भि
 ३ २ सर्वे सर्वे
 ५ १६ रसवदाद्यलंकाराः रसवदादिभात्रालंकाराः

पृष्ठ पंक्ति अशुद्धम्

शुद्धम्

३ २१ माशासे ॥

माशासे॥ सरसकवेर्मर्मा-
णि हि विध्यति राजन्व-
द्वयं किं तत् । अबुध-
श्लाघनमेकं बुधस्य मौनं
'द्वितीयमवधेहि ॥ १ ॥'

३ २२ कविराजा-

कविराजो

॥'अश्वन्तिमूपले'॥

८ १९ जालोरपुराधीशः जालोरदुर्गाधीशः

१० १ संवुभुजुस्ततः वुभुजिरे ततः

११ १२ जिग्ये बाहुबला- जिगाय विक्रमात्स्वीये
स्वीये

२२ २ राजल्लोक

राजल्लोक

२३- उपरि राजवंशवर्णनम्

कविवंशवर्णनम्

२५-२७-२८-३१ "

२५ २१ स्तत

देवस्व

२६ १३ मृगया

अपिवाक्यैश्चारणवा-
क्यैः ॥ मृगया

२८ ६ पासाञ्चक्रः

पासाञ्चक्रिरे

२९ ४ विजिग्युः

विजिग्यिरे

३१ १२ अधितस्थौ

अधितष्ठौ

३२ ९ प्रासा

प्रासादा

३२ १४ इति ॥

'इति' ॥ अयमखिलोऽपि
वृत्तान्तः संक्षेपेण लि-
खितः ॥

३३-उपरि राजवंशवर्णनम्

अन्यनिर्माणकारणम्

पृष्ठ पंक्ति अशुद्धम् शुद्धम्

३३- १३ ("विवुव"शब्दोप विवुवाः पण्डिताः ॥ "वि
रि टिप्पणम्) वुवः पण्डिते" इति चि-
न्तामणिः ॥

३५- २ प्रसिद्धम् ॥ प्रसिद्धम् ॥ तथाहि मनु-
स्मृतौ " सर्वेषां तु स ना-
मानि कर्माणि च पृथक्
पृथक् । वेदशाब्देभ्य एवा-
दौ पृथक्संस्थाश्च निर्म-
मे ॥" इति ॥

{ ३५- उपरि राजवंशवर्णनम् नामलक्षणविचारः
{ ३७-३६-४१-४३ " "

३६- ५ यमप्रह्वत्वे यम प्रह्वत्वे

३७- १६ गुणः शुण्डे गुणो हस्ते

३७- १८ पृष्ठे चापि च पृष्ठे भूमिप ।

" " भर्तृहो गर्जेत्रो

३६- १२ कविकृतनाम्नो यौ नासंभव

गिकत्वान्नासंभव

३९- १३ कापि कविकृतनाम्नो यौगिक-

३९- २१ शब्देष्व त्वाद्योगरूढत्वाद्वा कापि
नामस्थ

पृष्ठ • पंक्ति • अशुद्धम्

शुद्धम्

४१- ४

रूढत्वम् । तदुक्तं रूढत्वम् ।

न्यायमुक्तावल्याम्

“रूढिज्ञानस्य के-

वलयोगिकार्थज्ञा-

नप्रतिबन्धकत्वा-

त्” इति ॥

४१- ६

कुमुदस्यापि । दि- कुमुदस्यापि । अप्रायं
वसविकासिकम- निष्कर्षः,
ल एव शिष्टप्रयो-
गात् ।

४१- ११

धोघ इति निष्क- धोघो भवति । दिवसवि-
र्षः । कासिकमल एव शिष्ट-
प्रयोगात् । न तु कुमुदेऽ-
पि । इदमेव रूढत्वम् ।
उक्तं हि न्यायमुक्तावल्या-
म् “रूढिज्ञानस्य केवल
योगिकार्थज्ञानप्रतिबन्ध-
कत्वात्” इति ॥ रूढिज्ञा-
नेन केवलयोगिकार्थज्ञान-
मवरुध्यते । अन्यपदार्थेषु
तस्य प्रवृत्तिर्न भवतीति
भावः ॥

४१- १४

नीरशब्दार्थो

४३- १८

ज्योतिष

नीरेत्यवयवार्थो

ज्योतिष

पृष्ठ पंक्ति अशुद्धम्

शुद्धम् . . .

४५- उपरि राजवंशवर्णनम्

मरुदेशराज्यपरिवर्तनम्

४५- १३ राहपूभूमिपो

राहपूक्षितीशो

४७-४१ उपरि राजवंशवर्णनम्

प्राचीनग्रन्थकर्तृनामानि

४७- ७ विनिर्मिमे

विनिर्ममे

५०- २२ छन्दः

छन्दः

५१- उपरि राजवंशवर्णनम्

छन्दआदिविचारः

५१- १७ अपच्छन्दकं छ

अपच्छन्दश्छ

५२- ५ इति

इति

५२- ७ याचै

याचे

५२- १४ रसोन्मत्ततया

काव्यरसोन्मत्ततया

५४- १० तत्र

तत्र प्रापो

६१- १० त्वात् ।

त्वात् । कान्ततया उपदेशो हि हावभावादिसंवलितत्वादतिमनोहरो भवति ।

६६- १७ संसार

शक्तिः सामर्थ्यम् । संसार

११ अभिधेयार्थो

संकेतितार्थोऽभिधेयार्थो

६७- १ नामान्तरम् ।

नामान्तरम् । संकेतशक्तिप्रतिपाद्यत्वासंकेतितार्थ इति ॥

६ वाच्यार्थ इति ॥

वाच्यार्थ इति ॥ वाचकशब्दे वाच्यार्थबोधार्थसंकेतः शक्तिरित्ययं संकेतितार्थोऽप्युच्यते ॥

पृष्ठ. पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
६८- ९	रूपा	रूपा लक्षकशब्दनिष्ठा
„ १६	सिद्धि प्र-	सिद्धिप्र-
७०- ४	चाक्चक्य	चाकचक्य
७१- १९	मुख्यतया वाच्याः	वाच्यार्थस्य बाधो मुख्यः
„	र्थस्य बाधः ।	„
७३- ७	रूढालक्षणा	रूढलक्षणा
७३- ११	संभवतीति सप्रयो	भवतीति प्रयोजनं वि-
„	जनमेव बाधितवा	ना लक्षणा नोपपद्यते ।
„	क्यं लक्षणाया मू-	„
„	लम् ।	„
७५- ४	मतं,	मतं, केनचिदुपसंवन्धव-
„	„	त्या लक्षणाया उदाहरणो
„	„	गणसंवन्धदर्शनार्थमियं
„	„	गौणी लक्षणेत्यलेखित-
„	„	तोभ्रान्ता अर्वाचीना गौ-
„	„	णीतिप्रकारममन्यन्ते ।
७५- १८	बुध्यताम्	बुध्यताम् ॥
„ १६	१॥	॥
„ २०	॥	॥१॥
७६- २	शक्तिः	शब्दनिष्ठा शक्तिः
„ १६	अन्यार्थस्य	अन्यार्थस्याति
७७- ६	साधु	विरक्त
७९- १५	प्रदीपकार-	प्रदीपकारः

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
७६	१६	तस्याः	तस्या-
"	१८	भावाच्च	भावात्
८३-	१	शोभायमान	शोभन
८५-	२०	व्यदेश्यत्वात् । व्य	व्यपदेश्यत्वाद्दध
"	२१	ध्वनिव्यङ्ग्ययोः प-	ध्वनिस्तु व्यङ्ग्यस्य ना-
		र्यायनामत्वात् ॥	मान्तरमेव ॥
८६-	२१	कैलासक्षीराब्धि	क्षीराब्धिकैलास
८८-	२८	तीतिधुरंधराशयः।	ति ।
"	२६	विद्यमानत्वात् ।	विद्यमानत्वादिति धुरंध-
			राशयः ॥
९१-	२६	नर्तयत्	नर्तयत
९२-	१८	“तदन्तिकमेव रन्तुं	अत्राधमपदस्य प्रयोगः
		गतासीति प्राधा-	प्रकाशकारस्य प्रमाद-
		न्येनाधमपदेन व्य	मूलः ।
		ज्यते” इति प्रका-	
		शकारस्य भणने	
		प्रमादः ॥	
"	२२	न्यून	न्यून
९६-	४	मेरोः	मेरुं
९७-	२८	दुशांसूनस्य	दुःशासनस्य
"	२९	काकुना	काका
१०१-	१०	अगूढा	किं त्वगूढा
"	१२	न्यूनत्वादभावाद्वा	न्यूनत्वमभावाद्वा च

पृष्ठं	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०२	१६	व्यङ्ग्य इहेरितः॥	व्यङ्ग्यः ॥ •
„	२०	तादृश	वाच्यार्थात्तादृश
१०३-	११	विकरो	धिकारो
१०५-	३	चतुर्थचरणे	चतुर्थचरणे
„	१०	वाच्यार्थप्रायत्वं	वाच्यार्थत्वं
१११-	३०	दाहरणान्तरम् ।	दाहरणान्तरम् । कविसू- ष्टेर्नियतिकृतानियमरहि- तत्वेन कविसूष्टौ कविप्रौ- ढोक्तिमात्रसिद्धेतिप्रका- रस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
१२६-	६	तत्र मनसोऽप्रव- र्तित्वात्	अत्रोऽत्र मनसोऽप्रवर्ति- त्वम्
„	८	एतेषु	अत एतेषु
१२७-	१६	शरीरस्य	भयाच्छरीरस्य
१२८-	७	प्रातर्जृम्भायमाण	प्रातर्वै जृम्भमाण
१३१-	७	भावा	भाव
१३२	१५	तत्र	कुतः, . .
१४२-	१-३	तर्कना	तर्कणा . . .
१४८-	६	धृतिः	संतोषेऽपि धैर्यस्य सद्भा- वाद्धृतौ संतोषस्यान्तर्भा- वः ॥ धृतिः
१५०-	१७	कीर्तिश्रवणस्य	कीर्त्याः पठनस्य . .

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५१-	२०	कीर्तिश्रवणमा	कविकृतयशःपाठ आ-
१५२-	५ .	परप्रियः स्वस्य भवेत्कदाचिन्नैवे-	परप्रियो जातु भवेत्स्व- कीयको नैवेति चित्ते प-
		ति चित्ते परिवुध्य रिजानती सती ॥ लोकस्य	
		माना । लोकस्य लज्जामजहामहो मया	
		लज्जामजहां म- दिनेऽपि जग्धा खलु दुग्ध-	
		याऽहो दिनेऽपि दु- मक्षिका ॥१॥	
		ग्ये खलु मक्षिका-	
		त्ता ॥२॥	
१५५-	७	क्षणं	क्षपां
१५६-	१६	पतिकोपमा तु	पतिकादृष्टान्तस्तु
१५७-	१६	प्रभवेऽर्थाद्रङ्गस्य	प्रभवे
		राजत्वदशायां	
१५८-	१९	निद्राच्छेद्रा	निद्राच्छेदा
१५९-	४	हृदये कृत्वा हस्तं पश्यास्या हृदि हस्तं कृ-	
		पश्यास्या वेपथुः त्वा कम्पोऽधुनापि नो	
		कीदृक् ॥१॥	नष्टः ॥ १ ॥
१६०-	५६	वैभाव	वैभवा
१६२-	१२	क्रोधामर्ष	क्रोधादमर्ष
१६३-	१४	इच्युते	इत्युच्यते
१६४-	३	४	१०
१६५-	१२	तपत्र	तपत्र
१६६-	१४	च्छत्र	च्छत्र

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६४-	३	तर्कना	तर्कणा
"	१	उदयतः ।	एषां नामान्येव लक्षणा- नि । उदयमानस्य
"	१०	दुदयन्	दुदयमानो
१६६-	६	खातः कथमयं केन अहो कथमयं खातः	
१७०-	१३	रसा	रसो
१७१-	२०	आनायिता	अनीता
१७४-	१४	चलैनर्य	चलैनर्य
१७५-	१५	शृङ्गाररसालम्बनी	रसप्रवर्तकत्वमालम्बन-
		भूतस्त्रीपुंसोर्नायि	त्वम् । आलम्बनोत्पन्ना
		कानायकसंज्ञाक-	
		रणे धुरंधरस्याय-	एव स्थायिभावा उद्दी-
		मभिप्रायः । नाय-	पनादिभिरुत्कर्षमापाय-
		कशब्दार्थः प्रधान-	
		मिति । "नायकः	माना रसदशामामुव-
		प्रधाने" इति चि-	न्तीति । वयोरूपचातुर्या-
		न्तामणिः॥ प्रकरं-	
		णवशाच्छृङ्गारर-	दिसर्वगुणसंपन्ननारीनर-
		सस्य लाभः । सा-	
		मध्यां रूढिः । त-	थोरेव शृङ्गाररसप्रवर्तक-
		था च शृङ्गाररस-	त्वात्तादृशनारीनरयोर्धुरं-
		सामध्यां मुख्य-	
		त्वं नायकत्वम् । धरेण-	नायिकानायकेति
		सा च विभावानु-	

एष पंक्ति अशुद्धम्

शुद्धम्

- भावसंचारिस्था- संज्ञा कथिता । प्रवर्तक-
यिभावरूपा । त- इच नेतृपदवाच्यः । ने-
स्यां चालम्बन- ता नायक इति पर्याया-
विभावस्य मुख्य- न्तरम् । “नायकः ने-
त्वं तु प्रथमं पुरुष- तरि । नेता प्रवर्तके” इति
स्य स्त्रीसंबन्धा- चिन्तामणिः ॥ नायिके-
स्त्रियाश्च पुरुष- त्यत्र स्त्रीत्वे ढाप् ॥
संबन्धाद्वा रत्यु-
त्पादेऽर्हीपनवि-
भावादयो मिलि-
त्वा तमत्यन्तं स्वा-
दूकुर्वन्तीति ॥

१७६-	३	प्रकर्षेण	बलेन
”	४	प्रवृद्धे”	प्रवृद्धे । प्र शक्ती”
”	६	न्यामानवतीप्र-	न्याः
		भृतयः	
१७७-	१३	अनुकूलातिरिक्त-	उक्तप्रकाराणामु
		प्रकारत्रयस्यो	
”	१५	ग्रन्थेषु	ग्रन्थेष्वपि
१८२-	१४	हरिणा	हरिणी
१८३-	२	संपन्नयम्	सपत्न्याः
१८४-	६	त्का-	त्क-
”	७	अश्रुतादृश-	अश्रु- तादृश
”	८	चानुभावः ॥	चानुभावः ॥ सम तु मत,

पृष्ठ 'पंक्ति'

अशुद्धम्

शुद्धम्

दैवहेतुकवियोगस्य शाप-
हेतुकवियोगेऽन्तर्भावः ॥

यथा—

दर्शनमुखसंभोगंरुन्धन्त्य-

श्रूणि भेलनेऽप्यालि ॥ हा

हन्त मे विधात्राऽलेखि न

भाग्येऽपि संयोगः ॥ १ ॥

अश्रुसास्त्रिकशीलायाः स-

खीप्रतीयमुक्तिः ॥ यथावा-

दिष्टया चतुष्पथ इमौ स-

मितावकस्माल्लुब्धे च सं-

गतिमिते नयने विशङ्कम् ॥

श्लेषोत्सुकौ च परिवादि-

कथाविशुक्तौ रत्नापहार-

विकलाविव तावभूताम् ॥ १ ॥

भोजमहाराजस्तादृशप्रि-

यकृतदुःखस्योपलक्षणेन

संग्रहे कृत्वा करिणीकरु-

णाविषयमिदमुदाहरण-

माह ॥ दशरूपक

१४८ १८ दशरूपक

१८५- ४ टीकायाम्—यथा दीकाकारो रसतरङ्गिण्या

मृतत्वेन निश्चित उक्तज्ज्वलं रसतरङ्गिणीक-

एव करुणः । तथा धितंशोकस्थायेभावलक्ष-

जीवितत्वेन नि- णाभिप्रायेण दशरूपका-

स्थित एव विप्रल- नुसारमेवं योजयामास ॥

पृष्ठं पंक्ति

अगुह्यम्

शुद्धम्

म्भः ।” इति स्फु- “मृते जीवनाशयां तथा-
टीकृतम् ॥ विधरत्यां वैक्लव्यस्य गुणी-

भावेन निरुक्तस्त्यनालि-
ङ्गितत्वाभावाद्विप्रलम्भशृ-
ङ्गारः । जीवत्यपि मृतत्व-
निश्चयदशायां निरुक्तवै-
क्लव्यस्य तथाविधरत्यना-
लिङ्गितत्वात्करुणोऽपि नि-
र्वहतीत्याशयेनोत्तरयति”
इति ॥

१८७- ११ विपादमरणनिर्वे- विपादनिर्वेदादयः
दादयः

१८६- १६ परशु यदि परशु
” ” कोऽङ्गान् चन्द्रादि- कानुद्भावः, चन्द्रादयश्च दृ-
दर्शनाभावः । तत ष्टिगोचरा भवेयुश्चेद्दर्पणा-
एव च मुकुरादि- व्यर्थं स तान
निमित्तं चन्द्रा-

देरवितरणम् । अ-
न्यथात्व

१९०- ८ सुरेश्वराज्जलनि- हरेर्भयाज्जलनिधि
धिर्भैमाकशैलं भैमाकशैलो

१६२- १४ छी घनादिकं छी घनादिकं

१६४- ३ विदध्वं विधद्वं

१६६- १२ छ्नी कृष्णस्य छ्नी कृष्णस्य

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६८-	११	विषय	विषये
२०३-	६	समसितत्वात्	समस्तत्वात्
२०४-	२०	भेदस्त्ववश्यं भा-	भेदेन त्ववश्यं भाव्यम्
		व्यः	
		शब्दार्थ	शब्द
२१२-	१	सिद्धम्	सिद्धम् । अत्र सधर्मिणा- मधिकगुणमुपमानमिति विवक्षितत्वात् ।
२१४-	१६	वर्पतो	वर्पतो .
२१८-	४	त्युच्यते ।	त्युच्यते । अनेन दिग्दर्श- नेनान्यत्रापि कल्पनासिद्धा- लंकारा विज्ञेयाः ।
"	२१	शकनार्थ	शकुनार्थ
२२१-	२०	लोपो वाच्यार्थस्य लोप्	इवादेर्वाचकस्य
"	२२	श्लाघनीय	श्लाघनीयं
२२२-	५	उल्लसति व्यङ्ग्य-	चमत्कारस्य प्रधानत्वसू- मर्यादां विना स्पष्टं चनार्थमुल्लसतीति । प्रकाशते ।
२२२-	१६	निषेधार्थकः । पर-	विरोधार्थकः । "तत्सावृ- गुणसंबन्धस्य नि- श्यमभावश्च तदन्यत्वं त- पेव इति भावः ॥ दल्पता । अप्राशस्त्यं वि- रोधश्च नञर्थः पद प्रकी- र्तिताः ॥" इति चिन्ताम- णिः ॥ अत्र विरोधशब्दा- र्थो विपरीतभावः । "वि-

पृष्ठ पंक्ति अशुद्धम् शुद्धम्

रोगः विपरीतार्थे" इति
चिन्तामणिः॥ इह परगुण
संबन्धो नास्तीति भावः ॥

२२५- ७ कासि
" १४ कंचिच्च

कास्ति
कुवलयानन्देऽत्युक्तेरिदमु-
दाहरणम् । मम मते तु
नेदं भूषणम्, किं तु दूष-
णमेतत् । कंचिच्च

२२६- ११ न्मा पूर्ववन्ना
" १३ ऽसंबन्धे ऽसंबन्धे योगस्य
" २० संबन्धेऽ संबन्धेऽयोगस्या
२३२- १ भृश भृशं
२३४- ५ अधिकस्यप्रकारद्वयं अधिकद्वयं
" १३ नृपयशस आ नृपगुणगणस्या
" १५ दाधेयाधिक्य दाधेयपृथुलत्व
" १६ धाराधिक्य धारपृथुलत्व
" १९ द्राजराजेश्वरय- नृपगुणगणस्या

शस आ
" २० राजराजेश्वरयश- नृपगुणगणस्य ता
सस्ता

२३६- ६ संबन्धिनोऽन्येऽप्य- संबन्धीन्यन्यान्यपि वस्तू-
र्था नि

२४०- १० अत्रातरङ्ग अत्रान्तरङ्ग

" ११ बहिरङ्गसंख्या बहिरङ्गसंख्या

" १७ किं त्व परं त्व

पृष्ठ पंक्ति अशुद्धम्

शुद्धम्

२४१- २ ऽन्तर्भावात् ॥

ऽन्तर्भावात् ॥ गोपने नि-
पेधे च महदन्तरम् ॥

६ यथा—

अत्र चन्द्रालोककारेण च्छ-
न्दोवशादपन्हुतेः 'पर्यायो
त्तिहव इत्युक्तः ॥ यथा—

अपन्हुय

अपन्हुत्य

२४२- ६ एव ॥ ४ ॥

एव ॥ कल्पितभ्रान्तिपूर्वा
थया "जटानेयं वेणीकृतक
चक्रलापो न गरलं, गले क-
स्तूरीयं शिरसि शशिरेखा
न कुत्तुमम् । इयं भूतिर्ना-
ङ्गे प्रियविरहजन्मा धव-
लिमा, पुरारातिभ्रान्त्या
कुत्तुमशर! किं मां प्रहर-
सि ॥ १ ॥" अत्र स्वयं
कुवलयानन्दकारो लिख-
ति "अत्र कल्पितभ्रान्ति-
जटानेयमित्यादिनिषेधमा-
त्रोन्नेषा । पूर्ववत्प्रश्नामा-
वात्" इति ॥ ४ ॥

२४३- १६ अभावः पूर्वरूप-वैपरीत्यं तु यत्र स्यात्पूर्व-
स्य यत्र स्थान्मरु-रूपस्य भूपतेः॥
नायक! ॥

२४४- ३ संजायति

संजागरं

२४६- १२ प्रस्तुत

अत्र प्रस्तुत

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
२५२-	१३	नर्तयति	नर्तयते
२५३-	३	प्रमादः ।	प्रमादः । पूर्वोदाहरणे उत्प्रेक्षालंकारः । उत्तरोदाहरणे चारिनगरशून्यतायाः पर्यायतया कथनाद्वपर्यायोक्तिरलंकारः ॥
२५४-	१८	त्वम्	त्वम् ।
२५६-	५	कामप्रदोधूयां	कामप्रदोद्गूयां
२५८-	३	अष्टचत्वारिंशो	अष्टचत्वारिंशदु
"	४	स्वरांस	स्वारांस
"	१०	कां	किं
२६१-	५	आक्षेपस्य प्रकार	आक्षेपं
२६२-	१५	योग्यतात्वा	योग्यताया अ
२६३-	२	निषेधवचने	निषेधगोपनस्य
		गोपनस्य	
"	६	अत्रेपच्छब्दस्य	अत्रेपदित्यस्य
"	१८	नरेन्द्रमौले!	मरुभूपाल!
२६४-	५	कुवलयेतानि	कुवलयमेतानि
"	१६	अत्राङ्गना	यमकव्यावृत्तये विभिन्नाकारेति ॥ अत्राङ्गना
२६५-	१२	अत्र	रणाङ्गणे सोस्ताहं तनुत्यागी वीरः सूर्यमण्डलं भित्त्वा परमां गतिमासादयति । तदुक्तम् "द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डल-

पृष्ठ : पंक्ति

अशुद्धम्

शुद्धम्

भेदिनौ । यो योगेन तनु-
त्यागी रणे चाभिमुखो
हतः ॥ ” इति ॥ अत्र

२६५- १२	शत्रुनिस्कन्दन	‘शत्रुनिकन्दन
२६६- २	लंकारस्य प्रकार	लंकार
” - ३	द्वार	द्वार
२६६- २१	स्मयित्वा	हसित्वा
२७१- ११	वर्षायां	वर्षासु
२७३- ६	उत्कटएककोटिक	उत्कटकोटिक
” - १०	पश्चत्	पश्चात्
” - १३	यां संदेहे	यामुत्कटकोटिकसंदेहे
” - १८	‘ऽनुक्तस्पदा	‘ऽनुक्तास्पदा
२७४- १४	कामन-	कामना-
२७७- १५	चाजाननंश्च	चाजानंश्च
२८२- ४	‘ऽजानन्त	‘ऽबुध्यन्त
२८३- २	पार्वती	पार्वती
२८४- ११	‘ऽभुञ्जतो	‘ऽभुञ्जानस्य
” - २०	यशसो	यशसा
२८७- १	पायाद्वो	पायात्वां
” - ११	देवः सदैत्यान्तको	श्रीराजराजेश्वरो
” - ७	नखसिख	शिखनख
” - १६	तावत्स्थिराः स्युर्हि	राजन्तु तावद्धिमशैलंगृङ्गाः
२८८- ५	मपर्वताग्राः	
२८८- ५	संदश	संदेश
२८६- २	हरिभक्तपू	हरिभक्तेषू

पृष्ठ पंक्ति अशुद्धम् शुद्धम् ::

२८१- ३२ नांमदे रङ्गकार कवीरस्तन्तुवाय इति त-
इति तस्य रञ्ज-स्य पटोत्पादकत्वम् । नां-
यितृत्वम् । कवी- मदे रङ्गकार इति तस्य
रस्तन्तुवाय इति रङ्गकृतत्वम् ।
तस्य पटोत्पादकत्वम् ।

२६१- ४ पूर्वोदाहरणयोः पूर्वोदाहरणे .

२१२- १५ विद्युज्जिश्च वि- विद्युज्जिर्विराजमानैश्च वा-
राजमानैर्वारिदैः रिदैः

२९४- १ भुञ्जीत निपुणो भुञ्ज्यात्सुनिपुणो .

२६६- २० हयस्ते कुण्डलीकु हयस्ते कुण्डलीकुर्वन्ककु-
र्वन्ककुभां कुण्ड- भां कुण्डलायते । मेख-
लीयति । मेखली- लायतः उर्व्यास्तु सृष्टेर्वै-
यति मेदिन्याः सृष्टे कङ्कणायते ॥ १ ॥
वै कङ्कणीयति ॥ १ ॥

२९७- १ णिच् क्यङ् .

" - ७ कामोऽपि स्मरोऽपि

" - १० दोलन्त्यांराधिका- दोलायमानराधायाः स्म-
यां वैहारो दील- रो दोलायते हृदि । वस्ते
ति वक्षसि । चित्ते दोलायते हारो दृशोर्दो-
दोलति प्रञ्चेपुः लायते हरिः ॥

कृष्णो दोलति नेत्रयोः ॥

३००- ३ यस्मिन्निश्च- यस्मिस्तु निश्चयो
यो

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
३००-	२१	प्रयात्यवाच्यां	याति प्रतीच्यां
३०१-	३	दर्शितः ।	दर्शितः । नात्र शङ्कायां चमत्कारः ॥
३०२-	१५	इदमुपदेशस्य	इदं परोपदेशस्य
३०३-	७	फलौ त्वमेव यश- सां ग्राहकोऽसि च-	यशवन्त! त्वमेवासि यश- सां ग्राहकः कजौ ॥
		मापते! ॥	
"	१५	क्षत्त्यमाण	वक्ष्यमाण
३११-	१७	हरणम् ।	हरणम् । एतेषां मतेऽत्र परिकरनाम्नः संगतिस्तु शिवस्य तापहरणे क्षशिशे- खरतागान्निकावन्धरूपोति
"	२०	विशेषणस्याभि-	साभिप्रायविशेषणे
		प्राये	
३१५-	२१	वर्जनपु	वर्जनपू
३२१-	४	यथा वा	
३२२-	१२	७३	३७
३२९-	३	प्रजां	प्रजा
३३१-	१	न्यायो दर्शितः ।	न्यायस्य दिग्दर्शनं विहि- तम् ।
"	२	तस्मिन्न	तस्मिन्नेवा
३३४-	४	यथा—	क्रमेण यथा—
"	१२	यथा वा—	
"	१८	भाव्यार्थ	भाव्यर्थ
३३९-	२	निश्चयः—	निश्चयः ॥

पृष्ठ पंक्ति अशुद्धम्

शुद्धम्

३३६- ३ ऽध्य।

ऽध्य-

३४१- ६ मरुभूपाल! भवत- तव पन्मानसरोवरं भो
 श्ररणं मानसं स- यशवन्तनृपाल! । मनोम-
 रः । मनोमरालो रालोऽनिशमसौ वाञ्छलि
 ह्यनिशं ममासा- मम भूपाल! ॥ भूपैरलति
 वभिकाह्वति ॥ शोभते इति भूपालः । नृ-
 पालेत्यस्य विशेषणम् ॥

१६ श्रवणमात्रेण श्रवणमात्रेण

३४४- १ तिदुषां विदुषां

३४५- १० भोगस्य स्रक्चन्द- भोगस्याहेः शरीरस्य से-
 नादेरनुभोक्ता व- वनकर्ता वलदेवः । शोषा-
 लदेवः । व्रतारत्वात् ॥

३४७- ६ धारयन्तीति धारयत इति

३५१- १३ तत्राल्पां तत्रापा

३५६- ८ नामां नामा

१८ ककुना काका

३५७- १६ कार्मुकाञ्छीघ्रम् । कार्मुकाण्याशु ।

३५८- १ आतिथ्यं तु आतिथ्यविषये विधिद्वयम्

३५९- ५ लंकारो भाव्यः । लंकारेण भाव्यम् ।

११ अर्वाचीना विका- कश्चिद्भुरंधरो विकासं स्व-
 संस्वतन्त्रालंकार- तन्त्रालंकारमङ्गीचक्रर ।
 मादुः ।

३६२- ३ त्वस्मिन्स्यले त्वस्मिन्स्यले

पृष्ठ 'पंक्ति'

अशुद्धम्

शुद्धम्

- ३६३- १७ मुपेहीशं मुपेहीशं .
 ३६४- ८ मजानन्तं मित्रं मजानन्मित्रं .
 " १३ इह . ०
 ३६६- १८ तद्दन्त्योन्यरिष तद्दन्तिपवोऽन्योन्यं .
 वो
 ३६७- १५ विचित्रविषमयो विचित्रविषमविरोधेषु ना-
 नार्थानुसारि मर्थानुसारेण
 विरोधस्य च
 " २० प्राद्वपेण्यैर्जलधरै- ०
 रम्बरं दुर्दिनायते ।
 ३६८- १ रागेण पुनराक्रान्तं ०
 जायते जगतां मनः ।
 ३ भावो सालिन्यका- भाव इति विरुद्धक्रिययोः
 रिणो रागोत्पाद-
 क्त्वाभावो रागो-
 त्पादकस्य च सा-
 लिन्यकर्तृत्वाभाव
 इति विरुद्धक्रियाणां

६ युक्तः ॥

युक्तः ॥ अत्र देशिडकृत-
 काल्यादर्शस्य टीकाका-
 से वदति "संघन्धिभेदेन
 शब्दयोर्भिन्नत्वाद्विरोधप्र-
 शमनम्" । अस्यायमभि-
 प्रायः, वर्धमानशब्दुरय

पृष्ठ पंक्ति अशुद्धम्

शुद्धम् . . .

हंसैः सह, क्षीयमाणश-
ब्दस्य च मयूरैः सह सं-
वन्ध इति संवन्धभेदा-
द्विरोधस्य परिहार इति ।
“विरुद्धानां संसर्गस्तत्त्वं-
तो न संभवतीतीह वि-
रोधस्याभास इष्यते ।”
इति ॥ मम तु मतं, अयं
प्रमादः । विरोधपरिहारे
त्वंलंकारस्यापि परिहा-
रात् । विरोधिसंसर्ग ए-
वास्यालंकारस्य रमणीः
यत्वात् । किं च विरोध-
स्याभासेऽलंकारत्वाङ्गी-
कारश्चेदयमाभासालंका-
रः ॥

३६८- १८ . पठत्पुरा .

३७१- १४ प्रकारः

११ . २० इत्याह ॥

पठद्भुवम्

प्रकाराः

इत्याह ॥ अस्यायमभिप्रा-
यः, प्रकारप्रकारिभावः
सामान्यलक्षणे सत्येवो-
पपद्यते । यस्य सामान्य-
लक्षणाभावस्तस्य विशेष-
पाभायः । .

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
३७५-	१४	परिसेवते	परिपेवते
३७८-	२	मुच्यन्त इहैव नाथाः ॥	मुच्यामह ई ईहेशाः ॥
३८३-	१५	शोभामादधानः	शोभां हरमाणः
३८४-	५	कातौ	कान्तौ
३८३-	३	परिहासे	सखीकृतपरिहासे
"	१४	यथायोग्यम्॥	यथायोग्यम् । अत्रोपमा- यां यथायोग्यत्वात्समाखं- कारः ॥
३८५-	८	प्रोत्साहनं	प्रोत्साहितः
"	२३	धारयेत्प्राणमद्य॥	धारयेदथ साऽसूनु॥
३९७-	२०	प्राणेशहरे!	प्राणेश! हरे!
४०५-	१७	व्याजेनाप्रार्थय	व्याजेन प्रार्थय
४०६-	२	ऽपि	ऽपि सूक्ष्मत्वे
४१०-	१	धर्मणां	धर्माणां
"	७	मरुपो	मरुदा
४१५-	१०	शोभाकरा	शोभाकरी
४१८-	४	उभयोर्मिश्रणाकु- भयालंकारोऽयम्	"तनुवपुः" इत्यास्मिन्नुदाह- रणे "अल्पदेहः" इति पदपरिवर्तने पूर्वपदस्य परिवर्तनासहत्वेनात्तरपद- स्य च परिवर्तनसहत्वेन शब्दार्थोभयविषयमिश्रणा- त्युनक्तवदाभासाख्य उभ- यालंकारोऽयम् एवं "करि-

पृष्ठ पंक्ति अशुद्धम् शुद्धम् . . .

कुञ्जर-रुधिररक्त-तेजोधा-
ममहः- इन्द्रोहरिर्जिष्णुः”
एतेष्वप्युदाहरणेषु ज्ञेयम् ॥

४१८- ११	शब्द	श्रवण.
४१९- ११	चिन्तामणि	अत्र वाचकलुतोपमा ॥ चिन्तामणि.
४२१- ३	दूषणोद्धारपूर्वकं	दूषणोद्दारे सति
४२२- १०	यो दूरीकृतवान- च्छः स पाया	योऽपाकरोत्समक्षयोऽच्छः संपाया
४२६- १६	रेभ्यः	रेभ्यः
४२७- १	विशेषाश्च	विशेषाश्च
४२८- २	व मिथोऽलंकार- स्वमापद्यन्त	वैकोऽपरस्यालंकारत्वमा- पद्यत
४२८- ८	कृष्णविषयो गो- पानां विस्मय	विस्मय
४३२- २	भयभीतो भवन्त भूत	भयाद्भिभ्यदभून्तृपः
४३३- २	तथा	तथा
४३३- ११	सहोक्त्यलंकारः ॥	सहोक्त्यलंकारः । अत्र फट्चिन्तु भवता सर्वालं- काराणां प्रथमोदाहरणं राजराजेश्वरयशवन्तसि- ंहयशोविषयमुपदिष्टमि-

पृष्ठ पंक्ति अशुद्धम् शुद्धम्

तीह रसवदावलंकारेष्व-
 पितस्य नियमस्य निर्वा-
 हः कुतो न विहित इति
 वदेच्चेत्तस्येदं समाधानम्।
 निधिसृष्टौ राजा मनु-
 ज्येषु न गणितः १ ईश्व-
 रकोटिकत्वात् । तदुक्तं
 भगवद्गीतायां भगवता
 श्रीकृष्णेन "नराणां च
 नराधिपः" इति ॥ कवि-
 सृष्टौ रस ईश्वरत्वेनोक्तः।
 "रसो वै सः" इति श्रु-
 तिः ॥ केनचित्प्रतिभाव-
 ताप्युक्तम्-"मूर्धाभिपिक्ता
 महिषी न स्यात्परिजना-
 स्पदम् । रत्ननिर्मितदेव-
 स्य नैव स्याद्भूषणाभि-
 धा ॥ १ ॥" इति ॥ स्वे-
 ददेवतायां रत्नादिमयी
 मूर्तिर्हृदयादौ संधारिता
 भूषणवच्छोभाकरी सत्य-
 पि देवताविशेषोच्चपद-
 महिमवशान्न शिरोभूष-
 णकण्ठभूषणादिव्यवहा-
 रास्पदम् । पट्टादयपि

पृष्ठ पंक्ति अशुद्धम् शुद्धम् . . .

परिवाररूपैव। परं तूक्तो-
च्चपदमहिमवशात्सा प-
रिवारे न गण्यते। तथैव
स्थायिभावो हि रसरूपः।
कचित्संचारिभावोऽपि र-
सापेक्षया प्रधानत्वमा-
प्नोति। रसवदाद्यलंका-
रेषु च न कोऽपि नवीनो-
ऽर्थोऽलंकारत्वमापद्यते,
भावा एवालंकारा भव-
न्तीति साहित्यशास्त्रस्य
सामग्र्यामीश्वरत्वोच्य-
पदभाजां रसत्वयोग्यानां
भावानामुक्तमहिमवशा-
त्तेषां सर्वथालंकारत्वेनैव
गणनमसमीचीनमिति-
सूचनायास्माभिर्भग्नालं-
कारोदाहरणेष्वर्थालंकारो-
दाहरणक्रमः परित्यक्तः॥

४३५- ११ योग्यतात्वा ' योग्यताया' अ

१२ अतिशयोक्तिरिति लोकसीमलदनेति

४३१- १२ स्नेहश्च ॥. . स्नेहश्च ॥ मोहशब्दस्याः

स्मितार्थकत्वात् स्नेहस्या-
तिशयोक्तिः ।

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
४४२-	६	मुपगएहि	मुपागएहि
"	१०	वदम्मि	वन्दम्मि
४४६-	३	क्रमेण	अत्र गुम्फार्थो ग्रन्थनं स्पष्टम् ॥ क्रमेण
४६७-	१२	निसृतः	निरितः
४७४-	१३	च्छतविषये	च्छतार्थ
४७७-	१३	रुद्रधर	रुद्रहर
४८०-	६	सदस्या	पौरा
४८६-	२	।५।	।५। कुलकम् ॥
"	८	दध्यङ्ङ	दाधीचा
"	१४	राकायां सितपक्षं भूपेन्द्रा पौराणास्यां सुधा- गुभेऽथ, सोमस्य करस्याथ वासरे विमले॥ वासरे भूपो ॥	
४८८-	५	परिजन	भार्या
४८९-	२	र्वितानिना या प्र	र्वितता या संप्र
४९२-	१०	दयं ग्रन्थः शीघ्रं वस्य ग्रन्थस्य शीघ्रं संमु- संमुद्रय	द्रणेन
४९३-	७	मानेयोऽय	मानेयोऽयं